

**Київський національний університет імені Тараса
Шевченка**

На правах рукопису

МАШЕВСЬКИЙ Олег Петрович

УДК 94 (100):327.51 (262.5) „1870/1918”

**Чорноморські протоки у політиці міжнародних
союзів (70-ті рр. ХІХ ст. – 1918 р.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Гончар Борис Михайлович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерела та методологія дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ У 70-х – 80-х рр. ХІХ ст.	46
2.1. Дипломатична боротьба навколо відміни «нейтралізації Чорного моря» та перегляду режиму Босфора й Дарданелл у період французько-німецької війни 1870-1871 рр.....	46
2.2. Політика «Союзу трьох імператорів» і питання Проток у 70-х рр. ХІХ ст.....	72
2.3. Чинник Проток у діяльності європейських альянсів у 80-х рр. ХІХ ст.....	96
РОЗДІЛ 3. ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ПОЛІТИЦІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	123
3.1. Протоки і становлення російсько-французького союзу в 90-х рр. ХІХ ст.....	123
3.2. Проблема Чорноморських проток під час східної кризи 1894-1897 рр.....	136
3.3. Роль Проток у формуванні та діяльності міжнародних союзів на початку ХХ ст.....	151
РОЗДІЛ 4. ЧИННИК БОСФОРА ТА ДАРДАНЕЛЛ У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	181
4.1. Загострення питання Проток у період Боснійської кризи 1908-1909 рр. та європейські союзи.....	181
4.2. Проблема Чорноморських проток у контексті укладання російсько-італійської угоди в Ракконіджі.....	206

4.3. Суперечності великих держав щодо Проток під час італійсько-турецької війни 1911-1912 рр.....	219
4.4. Питання контролю над Босфором та Дарданеллами протягом балканських війн 1912-1913 рр.....	244
4.5. Міжнародні союзи і Протоки перед Першою світовою війною.....	269
РОЗДІЛ 5. ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ПОЛІТИЦІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ СОЮЗІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	294
5.1. Проблема Проток і вступ Османської імперії у війну.....	294
5.2. Питання про контроль над Чорноморськими протоками у боротьбі держав Антанти та Четверного союзу в період Першої світової війни.....	322
ВИСНОВКИ.....	373
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	386

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлюється як її вагомим науковим значенням, так і практичними потребами. Інтеграція України до світової спільноти, необхідність участі української дипломатії у врегулюванні складних міждержавних конфліктів зумовлюють потребу ретельного вивчення історичного підґрунтя важливих проблем міжнародних відносин, які мали значний вплив на розвиток людства у минулому й не втратили своєї актуальності нині. Безпека України та її економічні інтереси залежать зокрема і від режиму судноплавства Чорноморськими протоками.

Питання контролю над стратегічно розташованими морськими комунікаціями становить серйозну проблему в часи різкої зміни світового порядку. Країни, які їх контролюють, отримують значні конкурентні переваги, можливість порушити на свою користь співвідношення сил у світовій політиці. Яскравим прикладом цього є вплив боротьби великих держав за Чорноморські протоки на діяльність провідних міжнародних союзів під час кардинальної трансформації системи міжнародних відносин у останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Оскільки Босфор і Дарданелли відіграють важливу роль як комунікація, що сполучає Чорноморський регіон із Середземномор'ям, цей фактор суттєво впливав на геополітичні, стратегічні інтереси всіх тодішніх провідних держав та створених ними військово-політичних альянсів. Османська імперія, якій належали Протоки, стрімко занепадала, що зумовило запеклу боротьбу за перерозподіл впливу на її величезній території й, у першу чергу, за контроль над Босфором та Дарданеллами. Суперечності навколо Чорноморських проток спричинили низку гострих дипломатичних конфліктів, були однією з причин Першої світової війни та мали значний вплив на її перебіг.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер

Об БФ 046-01), що виконується на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах 1870-х рр. – 1918 р.

Предметом дослідження є боротьба великих держав за контроль над Чорноморськими протоками як чинник формування та діяльності міжнародних союзів, а саме Союзу трьох імператорів, німецько-австрійсько-угорського союзу, Троїстого союзу, Середземноморської Антанти, російсько-французького союзу, російсько-французько-британської Антанти, Четверного союзу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі широкої джерельної бази всебічно розкрити значення проблеми Чорноморських проток у політиці міжнародних союзів у період з останньої третини ХІХ ст. до 1918 р. та у відносинах між державами, що входили до їх складу.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

– проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дисертаційної роботи;

– розкрити сутність та наслідки дипломатичної боротьби навколо скасування «нейтралізації Чорного моря» та перегляду режиму проток Босфора та Дарданелл у період французько-німецької війни 1870-1871 рр.;

– визначити роль чинника Чорноморських проток для створення та діяльності міжнародних союзів у 70-х – 80-х рр. ХІХ ст.: Союзу трьох імператорів 1873-1887 р., німецько-австрійсько-угорського союзу 1879 р., Троїстого союзу 1882 р., Середземноморської Антанти 1887 р., а також підписання російсько-німецького «перестраховочного договору» 1887 р.;

– з'ясувати вплив фактору Проток на формування російсько-французького союзу в першій половині 1890-х рр.;

– висвітлити діяльність міжнародних союзів щодо Босфора та Дарданелл під час «східної кризи» 1894-1897 рр.;

- дослідити політику великих держав та міжнародних альянсів стосовно Протокол впродовж російсько-японської війни 1904-1905 рр.;
- розглянути роль Чорноморських проток у переговорах Росії з Великою Британією 1906-1907 рр. при укладанні російсько-британської угоди 1907 р.;
- виявити наслідки дипломатичного протистояння великих держав та міжнародних союзів щодо Босфора та Дарданелл під час Боснійської кризи 1908-1909 рр. для подальшого розвитку міжнародних відносин;
- проаналізувати вплив італійсько-турецької війни 1911-1912 рр. на політику міжнародних союзів відносно Проток;
- оцінити значення дипломатичної боротьби великих держав навколо Чорноморських проток під час балканських війн 1912-1913 рр. для діяльності Антанти та Троїстого союзу;
- показати, як впливало посилення контролю Німеччини над Протоками (місія Лімана фон Сандерса 1913 р.) на політику європейських союзів напередодні Першої світової війни;
- виявити місце та роль чинника Чорноморських проток у визначенні союзницьких пріоритетів Османської імперії на початку Першої світової війни;
- розглянути суперечності між країнами Антанти щодо Проток та їх значення для військової та дипломатичної боротьби Антанти з державами Четверного союзу в період Першої світової війни;
- з'ясувати вплив США на політику Антанти в 1917-1918 рр. відносно врегулювання проблеми Босфора та Дарданелл.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період з початку 1870-х рр. до 1918 р. Нижня хронологічна межа зумовлена кардинальними змінами в системі європейських міжнародних відносин, що визначилися результатами та наслідками французько-німецької війни 1870-1871 рр., зокрема скасуванням «нейтралізації Чорного моря» та створенням Союзу трьох імператорів у 1873 р. Верхній хронологічний рубіж обумовлений

завершенням Першої світової війни, що стало вирішальним чинником як для розпаду традиційних військово-політичних союзів, так і закінчення певного етапу міжнародного врегулювання проблеми Чорноморських проток.

Географічні межі дослідження окреслюють Чорноморський регіон та Східне Середземномор'я, навколо яких точилася запекла дипломатична, військово-політична боротьба великих держав та міжнародних союзів за контроль над протоками Босфором і Дарданеллами.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму та багатофакторності, системний і комплексний підходи. У роботі використані такі наукові **методи**: структурно-функціонального аналізу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, узагальнення, класифікації, синтезу та інші. Їх поєднання дало змогу досягнути поставленої мети та вирішити науково-дослідницькі завдання.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній уперше в історіографії зроблено спробу всебічно і цілісно дослідити недостатньо розроблену важливу наукову проблему – вплив чинника Чорноморських проток на формування, діяльність та трансформацію провідних міжнародних союзів у 1870-1918 рр. Вирішення цих завдань стало можливим завдяки тому, що дисертант першим комплексно проаналізував основні російськомовні, англійськомовні, французькомовні та німецькомовні документальні матеріали, які безпосередньо стосуються досліджуваного питання. До наукового обігу залучено велику кількість важливих, у тому числі архівних, документів. Проаналізовано, систематизовано значний масив історичної літератури, що дало змогу узагальнити наукові надбання попередників, переосмислити застарілі, політично заангажовані підходи, усунути низку неточностей чи свідомих спотворень у висвітленні історичною наукою окремих аспектів розвитку міжнародних відносин кінця XIX – початку XX ст. Таким чином вдалося подолати стереотипи, які домінували як у радянській, російській, так і західній історіографії. Це дозволило зробити виважені, документально обґрунтовані висновки.

Вперше комплексно досліджено значення боротьби великих держав за контроль над Протоками для кардинальної трансформації міжнародних відносин у 70-х – 80-х рр. XIX ст., зокрема формування та функціонування системи міжнародних союзів, підконтрольних Німеччині: Союзу трьох імператорів, німецько-австрійсько-угорського союзу, Троїстого союзу, Середземноморської Антанти. Простежено вплив проблеми Чорноморських проток на масштабні зміни у європейській політиці кінця XIX – поч. XX ст.: створення та діяльність російсько-французького союзу у першій половині 1890-х рр.; укладання російсько-британської угоди 1907 р.; консолідацію на цій основі троїстої Антанти на противагу німецько-австрійсько-угорсько-італійському Троїстому союзу; дипломатичне протистояння між Антантою та Троїстим союзом під час Боснійської кризи, італійсько-турецької війни, балканських війн, кризи, викликані місією Лімана фон Сандерса до Константинополя. Розглянуто суперечності між країнами Антанти щодо Проток у період Першої світової війни та їх значення для боротьби цього військово-політичного альянсу з Четверним союзом. З'ясовано підходи великих держав до розв'язання проблеми Чорноморських проток на завершальному етапі війни, зокрема політику США.

Практичне значення дисертації визначається тим, що її зміст, висновки та узагальнення розширюють наукові знання з історії міжнародних відносин та зовнішньої політики чільних світових держав останньої третини XIX – поч. XX ст. Уведений до наукового обігу документальний матеріал може бути використаним для написання наукових історичних праць, підручників і посібників, розробки нормативних та спеціальних курсів із всесвітньої історії у вищих навчальних закладах. Основні положення дисертації використовуються автором під час читання лекцій та проведення семінарських занять на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крім того, результати дослідження можуть використовуватись у діяльності Міністерства закордонних справ України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані автором у виступах на 12 міжнародних та вітчизняних наукових конференціях: «Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів» (Київ, 2004); «Перспективні напрями вивчення всесвітньої історії (до 50-річчя кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (Київ, 2005); «Україна у Другій світовій війні (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)» (Київ, 2005); «Близький Схід у ХХІ столітті: реалії та виклики» (Київ, 2006); «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006» (Дніпропетровськ, 2006); «Становление современной науки – 2006» (Днепропетровск, 2006); «Десяті сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського» (Київ, 2006); «Шевченківська весна. П'ята міжнародна науково-практична конференція молодих учених, присвячена 90-річчю Української революції 1917-1920 рр.» (Київ, 2007); «День науки історичного факультету 18 квітня 2007 присвячений 90-річчю Української революції 1917-1920» (Київ, 2007); «Міжнародна наукова конференція до 90-річчя від дня народження Омеляна Пріцака» (Київ, 2009); «Дні науки історичного факультету – 2009. Міжнародна науково-практична конференція молодих учених присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (Київ, 2009); «Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку» (Київ, 2009) та інших.

Публікації. Головний зміст дисертації опубліковано в індивідуальній монографії «Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.)» (33,8 друк. арк.), 24 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених згідно з переліком ВАК України та 8 матеріалах наукових конференцій загальним обсягом понад 50 друк. арк.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, 5 розділів, поділених на 15 параграфів, висновків

загалом (385 стор.) та списку використаних джерел і літератури (61 стор. й 643 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 446 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчення проблеми Чорноморських проток є однією з найбільш суперечливих та заполітизованих тем у світовій історичній думці. Оцінки впливу цього питання на розвиток міжнародних відносин досить сильно відрізняються у британських, французьких, німецьких, американських та російських і радянських вчених. Крім того, підходи істориків помітно різняться в залежності від періоду, коли проводилось це дослідження й відповідно міжнародної, а інколи і внутрішньополітичної кон'юнктури, яка складалась на той час.

Перші спроби проаналізувати значення чинника Чорноморських проток для розвитку міжнародних відносин останньої третини ХІХ – початку ХХ століття були зроблені ще сучасниками тих подій. Історичні дослідження, праці впливових політиків та публіцистів, присвячені проблемі Проток, публікувалися переважно під час або відразу після чергової міжнародної кризи, викликані загостренням боротьби великих держав за контроль над Босфором та Дарданеллами. Вони досить часто мали полемічний, рекомендаційний чи описовий характер, віддзеркалювали підходи політичних кіл та громадських угруповань різного спрямування. Тому ці публікації є важливими для вивчення сучасними дослідниками.

У російській історіографії останньої третини ХІХ ст. вирізнялися кілька досить відмінних напрямків висвітлення проблеми Босфора та Дарданелл. Один із засновників панславістського руху Н. Данилевський закликав до найбільш радикального вирішення проблеми Босфора та Дарданелл на користь Росії. Він наголошував, що саме його країна має виключне право на володіння Константинополем та Протоками, оскільки є спадкоємцем візантійської цивілізації й тому повинна відновити Східну Римську імперію як центр православного християнства. Н. Данилевський мотивував необхідність захоплення Росією Чорноморських проток також тим, що їх

перетворення на російську військово-морську базу дозволить не лише гарантувати безпеку Північного Причорномор'я та російської торгівлі, але й зробити його країну могутньою морською державою¹. Близьким за своїми поглядами до російських панславістських кіл був відомий російський історик С. Татищев, який розглядав проблему Чорноморських проток крізь призму протистояння Росії та Заходу².

Більшість російських істориків та публіцистів кін. XIX – поч. XX ст., зокрема І. Тамамшев, Ф. Мартенс, О. Штиглиц, М. Таубе, С. Горяїнов, Б. Нольде, були досить сильно політично заангажованими, оскільки підтримували та обґрунтовували політику царського уряду щодо Чорноморських проток. Вони наголошували на тому, що Росія дбала насамперед про свої життєво важливі інтереси, тобто намагалася забезпечити безперешкодну торгівлю Босфором та Дарданеллами, гарантувати їх закриття для проходу із Середземного до Чорного моря ворожих військових кораблів та за можливості відкрити їх виключно для російського флоту. Політика західних держав у питанні Проток змальовувалась вкрай негативно, як загарбницька та агресивна. Водночас уникалась тема імперської експансії Росії до Чорноморських проток, Середземного моря та Балкан. Зазначалося, що якщо росіяни й планували захопити Протоки, то лише для того, щоб це не зробила інша держава³.

¹ Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. — М., 2003. — С. 408—429.

² Татищев С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование / С. С. Татищев. — СПб., 1903. — Т. 2.

³ Тамамшев И. Политическая судьба Константинополя и балканских народов / И. Тамамшев. — СПб., 1887; Мартенс Ф. Записка о проливах Босфорском и Дарданельском / Ф. Мартенс // Историк. — 1995. — № 1. — С. 6—13; Штиглиц А. Остров Крит. Мирная блокада и международный плебисцит / А. Штиглиц. — СПб., 1897. — С. 114—115; Таубе М. А. Записка по вопросу

У період Першої світової війни в Росії розгорнулась активна полеміка щодо проблеми Чорноморських проток. П. Мілюков, С. Гагарін, Г. Капчев, Б. Глибоковський, висловлюючи погляди ура-патріотичних кіл, наголошували на «історичному праві» Росії на володіння Константинополем та Протоками, які повинні стати компенсацією їхній країні за участь у війні⁴.

І. Щадрін, Н. Рожков, Л. Володимиров, які опублікували свої праці після падіння самодержавства, в період поширення антивоєнних настроїв, закликали взагалі відмовитись від завоювання Константинополя та Проток. На їхню думку, подальші експансіоністські прагнення Петербурга у такому напрямку зумовили б нові величезні людські та матеріальні втрати. Вищезгадані автори цілком обґрунтовано вважали однією з причин війни саме постійне прагнення царського уряду заволодіти цими територіями⁵.

Західні історики, що були сучасниками подій 1870-1918 рр. переважно віддзеркалювали офіційну позицію своїх країн щодо проблеми Чорноморських проток, підлаштовувались під поточну зовнішньополітичну кон'юнктуру.

о проходе военных судов через Босфор и Дарданеллы / М. А. Таубе . — СПб., 1905; Горяинов С. Босфор и Дарданеллы / С. Горяинов. — СПб., 1907; Нольде Б. Э. Внешняя политика. Исторические очерки / Б. Э. Нольде. — Петроград, 1915. — С. 65—99.

⁴ Милуков П. Н. Почему и зачем мы воюем? / П. Н. Милуков. — Петроград, 1917; Гагарин С. Константинопольские проливы. Историко-политический очерк / С. Гагарин // Русская мысль. — 1915. — № 5. — С. 43—66; Капчев Г. И. Турецкое наследство и мировая война / Г. И. Капчев. — Стокгольм, 1917; Глибоковский Б. Проклятый вопрос России. (Восточный вопрос) / Б. Глибоковский. — Москва, 1914/1915.

⁵ Щадрин И. Константинополь и Проливы / И. Щадрин. — Казань, 1917; Рожков Н. Нужны ли нам Проливы? / Н. Рожков. — М., 1917; Владимиров Л. Война и Балканы / Л. Владимиров. — Петербург, 1918.

Німецькі історики 70-х – 80-х рр. XIX ст. В. Мюллер, Г. Гротіус цілком слушно акцентували увагу на тому, що Росія завдяки співпраці з Німеччиною не лише скасувала у 1870-71 рр. «нейтралізацію Чорного моря», накладену на неї Паризьким трактатом, (тобто заборону мати військовий флот на Чорному морі), але й гарантувала закриття Босфора та Дарданелл для ворожих їй флотів у 1870-1880 рр.⁶

У 1890-х рр. XIX ст. – на поч. XX ст., коли почали розгортатись суперечності між Берліном та Петербургом у «східному питанні», німецькі історики К. Хілті, О. Хеч, А. Зінгер наголошували, що Росія сама винна у тому, що Османська імперія шукала захисту у Німеччини й стрімко зближувалась із Берліном. На їхню думку, царський уряд грубо порушував статус-кво на Сході, оскільки неодноразово робив спроби домогтись відкриття Проток виключно для російських військових кораблів, що створило б безпосередню загрозу Османській імперії та її столиці Константинополю. Ці історики, хоча й досить вірно розкривали одну з причин російсько-османської напруженості, однак недостатньо показували власні імперські амбіції Німеччини щодо поширення свого впливу в Османській імперії⁷.

Французька історіографія 70-80-х рр. XIX ст., зокрема такі автори як Шане, С. Кардонне, застерігали росіян від співпраці з Німеччиною у європейській політиці. Вони справедливо обурювались тим, що Петербург в обмін за підтримку Берліном його політики щодо Проток входив до

⁶ Мюллер В. Политическая история новейшего времени. 1870 / В. Мюллер. — СПб., 1872; Grotius H. Den «Orientfriende» 1878. San Stefano 3 März und Berlin 13 Juli / H. Grotius. — Erfurt, 1878.

⁷ Hilty C. Orientalische Frage / C. Hilty. — Bern, 1896; Hoetzsch O. Rußlands Stellung zun Balkanfrage und der Panslawismus / O. Hoetzsch // Die Bakanfrage. — München—Leipzig, 1914. — S. 125—140; Singer A. Histoire de la Triple alliance / A. Singer. — Paris, 1915.

контрольованих німцями союзів та фактично допомагав канцлеру О. Бісмарку дипломатично ізолювати його головного ворога – Францію⁸.

Після укладання російсько-французького союзу в перш. пол. 1890-х рр. такі історики як Е. Флуренс, Р. Пінон, Н. Дасковісі наголошували, що підтримка Парижа убезпечила Петербург від загрози прориву до Чорного моря ворожого на той час росіянам британського флоту. Ці дослідники вірно розкривали суперечності у російсько-французькому союзі, зокрема висловлюючи застереження, що царський уряд, проводячи експансію щодо Проток, може втягнути свого французького союзника у загальноєвропейську війну⁹.

Британські історики Г. Кемпбелл, М. Вард у своїх працях останньої третини XIX ст., коли Росія та Велика Британія були запеклими супротивниками на Сході, зайняли виразно проурядову та відповідно антиросійську позицію. Вони підкреслювали агресивність Російської імперії в тому числі щодо османських територій – Константинополя, Босфора та Дарданелл й стверджували, що завданням Лондона було насамперед стримати непомірні амбіції царського уряду й зберегти статус-кво щодо Проток¹⁰.

⁸ Chenet. *La Russe et la Russie* / Chenet. — Paris, 1871; Un Slave. *La Prusse et la Russie. Encore la guerre!* / Un Slave. — Genève, 1872; Cardonne C. *L'empereur Alexandre II. Vingt-trois ans de règne (1855—1878)* / C. Cardonne. — Paris, 1883.

⁹ Flourens E. *Alexandre III. Sa vie, son oeuvre* / E. Flourens. — Paris, 1894; Pinon R. *L'Europe et l'Empire Ottoman* / R. Pinon. — Paris, 1908; Dascovici N. *La question du Bosphore et des Dardanelles* / N. Dascovici — Genève, 1915.

¹⁰ Campbell G. *The blue books and what is to come next* / G. Campbell. — London—Paris—New York, 1877; Ward M. A. *The reign of queen Victoria* / M. A. Ward. — London, 1887. — Vol. I.

Після налагодження партнерських відносин з Росією, внаслідок підписання російсько-британської угоди 1907 р., британська історіографія значно пом'якшила свою антиросійську риторику. Проте провідні дослідники проблеми Проток К. Філіпсон та Н. Бакстон й надалі виправдовували політику своєї країни, стверджуючи, що для Великої Британії важливо було утримати рівновагу сил у Європі й збереження діючого режиму та статусу Босфора й Дарданелл¹¹.

Австрійсько-угорський історик Т. Мазарук звертав увагу на те, що чорноморська проблема і питання Проток не є суто російсько-османськими справами, оскільки зовнішня торгівля Болгарії, Румунії й навіть Австро-Угорщини (через Дунай) залежить від режиму Босфора та Дарданелл¹².

Американський дослідник Дж. Роланд дійшов висновку про те, що загальноєвропейський конфлікт буде невідворотним, оскільки на поч. ХХ ст. австрійсько-угорська експансія на Балканах та німецьке проникнення до Османської імперії перетнулися із головним вектором російських експансіоністських устремлінь у напрямку Босфора та Дарданелл¹³.

У міжвоєнний період 1920-х – 1930-х рр. історики Великої Британії, Франції, Німеччини, США намагались перекласти відповідальність за вибух Першої світової війни на держави, які входили до ворожого їхній країні військово-політичного угруповання, чи навіть на своїх колишніх союзників. Відповідні підходи були й щодо висвітлення гострих суперечностей навколо Проток, що вважалося однією з причин світової війни. Робився акцент на тому, що агресивна політика Росії щодо Османської імперії та прагнення

¹¹ Phillipson C., Buxton N. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton N. — L., 1917.

¹² Masaryk T. Österreich und den Balkan / T. Masaryk // Die Bakanfrage. — München—Leipzig, 1914. — S. 141—160.

¹³ Roland G. Pan-germanism / G. Roland. — Boston—New York, 1913.

царського уряду підпорядкувати протоки Босфор та Дарданелли стали одним з чинників, що посилив міжнародну напруженість напередодні війни.

Британська історіографія міжвоєнного періоду наголошувала, що Велика Британія, проводячи свою традиційну політику збереження балансу сил у Європі, намагалась утримати статус-кво щодо Чорноморських проток й протидіяти як російським, так і німецьким амбіціям у тому регіоні. Характерною у цьому сенсі є книга П. Грейвса, який покладав провину на Росію за катастрофічну поразку британсько-французьких сил у Дарданелльській та Галліполійській операціях. Він стверджував, що, незважаючи на офіційні обіцянки Лондона та Парижа щодо приєднання Константинополя та Чорноморських проток до Росії після перемоги у війні, царський уряд не лише не підтримав дії своїх союзників на Дарданеллах, але й завадив залучити до цих операцій Грецію та Болгарію, розглядаючи їх як своїх конкурентів у питанні Проток¹⁴. Це твердження П. Грейвса цілком підтримали М. Коллвелл, С. Круттвелл та Х. Вільсон¹⁵. В. Ланжер у статті «Росія, питання Проток і європейські держави, 1904-8» досить критично ставився до прагнень Росії використати партнерські відносини з Великою Британією, започатковані двосторонньою угодою 1907 р., задля перегляду на

¹⁴ Graves P. P. *The question of the Straits* / P. P. Graves. — London, 1971.

¹⁵ Callwell C. E. *The Dardanelles* / C. E. Callwell. — London, 1919; Cruttwell C. R. *A history of the Great War* / C. R. Cruttwell. — Oxford, 1934; Вильсон Х. *Морские операции в мировой войне. 1914—1918 гг.* / Х. Вильсон. — М., 1985.

користь Петербурга режиму Чорноморських проток¹⁶. Схожими підходами вирізняється і праця іншого британського історика Р. Черчілля¹⁷.

Німецький дослідник Ф. Стів наголошував на тому, що російська експансія у напрямку Босфора і Дарданелл, а також столітнє засилля Великої Британії та Франції у Османській імперії спонукали султана Абдул-Хаміда II, а згодом молодотурецькі уряди шукати противагу цьому у зближенні з Німеччиною¹⁸.

Американська історіографія міжвоєнного періоду, досліджуючи проблему Проток, акцентувала увагу на необхідності її розв'язання згідно підходів США, тобто забезпечення свободи мореплавства, демілітаризації й нейтралізації стратегічно важливих водних шляхів. Наприклад, Дж. Шотвелл стверджував, що на Босфорі та Дарданеллах перетнулися інтереси надзвичайно потужних етнічних, політичних та економічних утворень, а саме Росії, країн, розташованих у дунайському басейні та на Балканах, мусульманської Азії, а також Великої Британії та Франції. На думку автора, спроба однієї з держав підпорядкувати Протоки спричиняла гострі міжнародні кризи протягом кількох століть. Тому, за Дж. Шотвеллом, щоб запобігти цьому в подальшому, великі держави повинні вдатися до спільного контролю над Чорноморськими протоками¹⁹.

¹⁶ Langer W. L. Russia, the straits question and the European powers, 1904—8 // *English Historical Review* / W. L. Langer. — 1929. — January. — Vol. XLIV. — № CLXXIII. — P. 59—85.

¹⁷ Churchill R. P. Anglo-Russian convention of 1907 / R. P. Churchill. — Chicago, 1939.

¹⁸ Stieve F. *Iswolski und den Weltkrieg* / F. Stieve. — B., 1925.

¹⁹ Shotwell J. T. A short history of the question of Constantinople and the Straits / J. T. Shotwell // *International Conciliation*. — 1922. — November. — № 180. — P. 463—527.

Професор університету Берклі У. Девід зауважував, що авантюристичні спроби царської дипломатії змінити на користь Росії режим Проток спричинили Боснійську кризу, яка поклала край «європейському концерту», чітко означила поділ Європи на два ворожі табори й посилила гонку озброєнь²⁰.

Провідний американський історик С. Фей наголошував, що посилення традиційного прагнення Росії виконати «свою історичну місію» й взяти під контроль «ключі від власного дому», тобто Босфор та Дарданелли, було однією з головних причин світової війни. Автор доводив, що непоступливість царського уряду під час передвоєнної липневої кризи 1914 р. пояснюється його бажанням захопити Чорноморські протоки, скориставшись загальноєвропейською війною²¹.

Провідні радянські історики – представники школи М. Покровського, що домінувала у радянській історичній науці 20-х – 30-х років ХХ ст. вбачали своє головне завдання у розвінчанні агресивного російського імперіалізму. Тому М. Покровський та його учні Е. Адамов, Я. Захер, В. Хвостов наголошували у своїх документально обґрунтованих публікаціях цього періоду, що прагнення Петербурга підпорядкувати собі Протоки чи принаймні змінити на користь Росії їхній режим, було однією з головних причин світової війни²². Відзначаючи значний вклад М. Покровського та

²⁰ David W. D. *European diplomacy in the Near Eastern question, 1906—1909* / W. D. David.— Urbana, 1940.

²¹ Фей С. *Происхождение мировой войны* / С. Фей. — М., 1934. — Т. 1, 2.

²² Покровский М. Н. *Империалистическая война* / М. Н. Покровский. — М., 1931; Адамов Е. А. *Вопрос о Константинополе и проливах в международной политике в 1908—1917 гг.* / Е. А. Адамов // *Константинополь и проливы*. — М., 1925. — С. 5—154; Попов А. *От Босфора к Тихому океану* / А. Попов // *Историк-марксист*. — 1934. — № 3. — С. 3—28; Захер Я. М. *Константинополь и Проливы* / Я. М. Захер // *Красный архив*. — 1924. — Т. 7.

його послідовників у дослідження проблеми Чорноморських проток, можна стверджувати, що вони, зосередившись на критиці агресивності царизму, менше враховували амбіції інших великих держав у регіоні Проток.

Розгортання суперечностей між СРСР та його західними союзниками по антигітлерівській коаліції після Другої світової війни, а згодом початок «холодної війни», мало визначальний вплив на підходи радянських дослідників до вивчення проблеми Чорноморських проток. Адже один з перших значних конфліктів між Радянським Союзом та західними країнами був зумовлений спробами Москви, незважаючи на спротив Туреччини, у 1945-1947 рр. встановити свій контроль над Босфором та Дарданеллами. Враховуючи таке протистояння, радянська історіографія прагнула дослідити витoki цих суперечностей навколо проблеми Проток у вигідному напрямку для кремлівського керівництва. Вже у 1948 р. А. Ніконов у своїй кандидатській дисертації намагався на прикладі висвітлення дипломатичної боротьби навколо Чорноморських проток у період Першої світової війни змалювати виразно антиросійську, на його думку, політику Великої Британії та Франції. Зокрема А. Ніконов дійшов висновку, що обіцянки Лондона та Парижа про приєднання Константинополя та Проток до Росії були вигідними насамперед західним союзникам, оскільки ще більше узалежнювали від них царський уряд²³. У книгах А. Міллера та Б. Дранова, присвячених дослідженню проблеми Чорноморських проток в першій чверті ХХ ст., це питання висвітлювалося у контексті аргументації історичного права царської

— С. 32—54; Хвостов В. Проект захвата Босфора в 1896 г. / В. Хвостов // Красный архив. — 1931. — Т. 4—5. — С. 50—70.

²³ Никонов А. Д. Вопрос о Константинополе и Проливах во время первой мировой империалистической войны. 1914—1915: дисс. ... кандидата ист. наук / А. Д. Никонов. — М., 1948.

Росії, а згодом СРСР на встановлення контролю над Босфором та Дарданеллами²⁴.

У 60-х – 80-х рр. ХХ ст. радянська історична наука висвітлювала проблему Чорноморських проток досліджуваного періоду з дещо об'єктивніших позицій ніж у повоєнні роки. Однак провідні історики, зокрема В. Хвостов, М. Гришина, І. Астаф'єв, головну увагу зосереджували на тому, що політика західних країн, спочатку Великої Британії, а згодом Німеччини щодо Проток мала на меті створити загрозу Російській імперії, яка таким чином була змушеною активно захищати свої інтереси щодо Босфора та Дарданелл²⁵.

У 1990-х рр. більшість російських дослідників намагалися подолати стереотипи у дослідженні проблеми Чорноморських проток, що формувалися істориками царської Росії та радянськими вченими др. пол. ХХ ст., зокрема уникнути гострої антизахідної риторики, висвітлення питання Босфора та Дарданелл, як насамперед боротьби Росії та країн Заходу. Водночас применшувалися імперські амбіції царського уряду щодо Проток. Характерною у цьому розумінні працею, яка узагальнювала наукові розвідки російських дослідників проблеми Проток у 1990-х рр., можна вважати колективну монографію «Росія і Чорноморські протоки (XVIII – ХХ століття)», що вийшла під редакцією А. Ігнат'єва та Л. Нежинського.

²⁴ Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим / Б. А. Дранов. — М., 1948; Миллер А. Ф. Турция и проблема Проливов / А. Ф. Миллер. — М., 1947.

²⁵ Гришина М. И. Черноморские проливы во внешней политике России 1904—1907 / М. И. Гришина // Исторические записки. — 1977. — Т. 99. — С. 140—182; Астафьев И. И. Вопрос о черноморских проливах в период Боснийского кризиса 1908—1909 годов / И. И. Астафьев // Вестник Московского университета. Серия IX. История. — 1967. — № 1. — С. 35—53.

Головним висновком, який зробили її автори, було те, що «в політиці дореволюційної Росії переважало прагнення встановити сприятливий для себе й інших чорноморських країн режим Проток, який забезпечував би свободу торгівлі, безпеку від ударів флотів ворожих держав і можливість виводити військові кораблі до Середземного моря»²⁶. Схожих поглядів дотримувалися Н. Кіняпіна, І. Рибаченок, Ю. Писарєв²⁷.

Варто звернути увагу на те, що вже в кінці 1990-х рр. у російській історичній думці посилювались прагнення до пошуку спадковості між імперською політикою царських часів та дипломатією сучасної Росії. Саме до цього відверто закликав міністр закордонних справ Є. Примаков у своїй так званій «Горчаковській лекції». Він, закликаючи повернути Російській Федерації провідний вплив у світі, брав за приклад діяльність канцлера О. Горчакова, який зумів у 1870-1871 рр. відмовитись від «нейтралізації Чорного моря», а у 1877-1878 рр. створив «реальну можливість російським солдатам оволодіти Константинополем»²⁸.

У 2000-х роках у російській історичній думці відчутні спроби обґрунтувати прагнення Російської імперії підпорядкувати Босфор та

²⁶ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 9.

²⁷ Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1994. — С. 172—200; Рибаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. / И. С. Рибаченок. — М., 1993. — С. 229—269; Писарев Ю. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны / Ю. Писарев // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 46—56.

²⁸ Примаков Е. М. Россия в мировой политике. Горчаковская лекция министра иностранных дел России академика Е. М. Примакова / Е. М. Примакова // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. — М., 1998. — С. 9—15.

Дарданелли та загалом виправдати експансіоністську політику царського уряду щодо Проток. Досить характерною була стаття знаного фахівця з історії російської зовнішньої політики, експерта Комітету з безпеки Державної Думи Росії Н. Нарочницької «Старе «східне питання» у новій англосаксонській політиці». За твердженням дослідниці, західні союзники Росії під час Першої світової війни, хоча й змушені були погодитись на приєднання Константинополя та Проток до Російської імперії, однак вони вимагали за це її участі у війні до переможного завершення, що виключало укладання російсько-німецького сепаратного миру та мало наслідком взаємне виснаження та революції у цих двох країнах²⁹. Т. Лаврова стверджувала, що Росія, «звільняючи» Північне Причорномор'я та прагнучи до контролю над Босфором та Дарданеллами, забезпечувала собі вкрай необхідний життєвий простір³⁰. А. Болдирєв зазначав, що «на шляху до Проток Росія невідворотно зустрічалася з об'єднаною коаліцією європейських держав, які, тимчасово забуваючи власні розбіжності, перепиняли їй шлях до Босфора та Дарданелл»³¹.

Варто наголосити на тому, що переважна більшість радянських та сучасних російських істориків переважно висвітлювали питання Чорноморських проток у зовнішній політиці Російської імперії, й лише окремі з них робили спробу показати вплив проблеми Босфора та Дарданелл

²⁹ Нарочницкая Н. Старый «восточный вопрос» в новой англосаксонской политике / Н. Нарочницкая // Международная жизнь. — 2001. — № 8. — С. 76—79.

³⁰ Лаврова Т. В. Черноморские проливы как геополитическая проблема современных международных отношений: дисс. ... доктора ист. наук / Т. В. Лаврова. — М., 2001.

³¹ Болдырев А. В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX — XX вв.: дисс. ... кандидата ист. наук / А. В. Болдырев. — М., 2003. — С. 167.

на загальний розвиток міжнародних, зокрема міжсоюзницьких відносин. Ю. Луньова у кандидатській дисертації та виданій на її основі монографії проаналізувала значення проблеми Босфора та Дарданелл для налагодження і розвитку партнерських взаємин між Лондоном і Петербургом у 1907-1914 рр. Щоправда, і вона звернула увагу переважно на діяльність російської дипломатії. Авторка звинуватила Велику Британію, а також Францію в тому, що вони не допомогли своєму партнеру по Антанті – Росії переглянути на її користь режим Чорноморських проток у 1907-1914 рр. Тому, за її твердженням, росіяни змушені були намагатись захопити їх військовою силою. Ю. Луньова не достатньо врахувала, що отримання царським урядом права на прохід лише російських військових кораблів Босфором та Дарданеллами забезпечив би йому зручні умови для експансії в Східному Середземномор'ї й тому кардинально порушив би співвідношення сил у цьому регіоні й загалом у європейській політиці на користь Росії³².

В. Виноградов, досліджуючи гострі російсько-британські суперечності щодо Чорноморських проток у кінці XIX ст., надто зосередився на критиці концепцій радянської наукової школи М. Покровського та цілком обґрунтованих підходів більшості західних дослідників, які стверджували, що прагнення царської дипломатії до підпорядкування Проток у останній третині XIX ст. було одним з головних завдань царської дипломатії, яке суттєво, часом визначально впливало на інші напрямки російської зовнішньої політики³³.

³² Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907—1914 гг.): дисс. ... кандидата ист. наук / Ю. В. Лунева. — М., 2003; Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны / Ю. В. Лунева. — М., 2010.

³³ Виноградов В. Н. Черноморские проливы конец XIX в.: взгляд из Петербурга и из Лондона / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Европы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 95—134.

Більш об'єктивними, ніж сучасні російські дослідження дипломатичної боротьби навколо Босфора та Дарданелл, є роботи російських дослідників, у яких розглядаються військові аспекти проблеми Проток. С. Борисевич цілком вірно стверджував, що однією з причин поразки Великої Британії та Франції у Дарданелльській та Галліполійській операціях 1915 р. було те, що Росія, прагнучи отримати винятковий контроль над Протоками, завадила їм залучити до цих дій Грецію, а також Болгарію³⁴. О. Айрапетов слушно акцентував увагу на тому, що неузгодженості між Росією та її західними союзниками щодо військових дій стосовно Чорноморських проток були однією з причин значного затягування світової війни, її катастрофічного впливу на Російську імперію³⁵.

У західній історіографії другої пол. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. помітні різні, досить часто протилежні підходи стосовно вивчення проблеми Чорноморських проток. Особливо це характерно для британських дослідників. А. Тейлор звинувачував переважно Німеччину в порушенні балансу сил на європейському континенті загалом і стосовно Чорноморських проток зокрема³⁶. М. Кент наголошувала, що причиною нестабільності у регіоні Чорного та Середземного морів була саме агресивна політика Росії, яка хотіла контролювати Протоки та під приводом захисту християнського

³⁴ Борисевич С. П. Военно-политическое руководство Великобритании и борьба за проливы в годы первой мировой войны: дисс. ... кандидата ист. наук / С. П. Борисевич. — Владивосток, 2003. — С. 207—209.

³⁵ Айрапетов О. Р. На Восточном направлении. Судьба Босфорской экспедиции в правление императора Николая II / О. Р. Айрапетов // Последняя война императорской России. — М., 2002. — С. 158—261.

³⁶ Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848—1918 / А. Дж. Тейлор. — М., 1958.

населення домінувати на Балканах³⁷. Прорадянськи налаштований історик В. Готліб навпаки вважав саме дії Великої Британії та Франції щодо Росії, зокрема у питанні Проток, нещирими й навіть підступними³⁸. Можна стверджувати, що вищезгадані праці є досить однобічними та політично заангажованими.

Британський історик А. Макфі, на нашу думку, намагався дати більш об'єктивну оцінку суперечностям великих держав щодо Босфора та Дарданелл й прагнув показати боротьбу за вплив на Протоки, як природний процес періоду посилення суперечностей між світовими імперіями, змагання за контроль над стратегічно розташованими морськими шляхами³⁹.

Значна частина американських істориків другої пол. XX ст. – поч. XXI ст. звертали увагу переважно на позицію США щодо вирішення проблеми Босфора та Дарданелл, прагнучи показати її у вигідному для своєї країни ракурсі. Зокрема Г. Говард зауважував, що Сполучені Штати не сприймали будь-яких обмежень свободи судноплавства, в тому числі військово-морського, через Чорноморські протоки й тому дуже критично ставилися до конвенцій 1841, 1856, 1871 рр., які визначали режим Проток⁴⁰. Л. Еванс, Р. Варф та Дж. Лендмен, досліджуючи міжнародні відносини в період Першої світової війни, дотримувались думки, що США після приєднання до Антанти намагалися переорієнтувати політику її членів із анексіоністських прагнень до вирішення болючих, конфліктних питань, в тому числі Босфора

³⁷ Kent M. *The Great powers and the end of the Ottoman Empire* / M. Kent. — London—Boston—Sydney, 1984.

³⁸ Готліб В. В. *Тайная дипломатия во время первой мировой войны* / В. В. Готліб. — М., 1960.

³⁹ Macfie A. L. *The Straits Question 1908—1936* / A. L. Macfie. — Saloniki, 1993.

⁴⁰ Howard H. *Turkey, the Straits and U.S. Policy* / H. Howard. — Baltimor—London, 1974.

та Дарданелл, на основі принципів, які б влаштували всю світову спільноту та забезпечили тривалий міцний мир⁴¹.

Американський вчений Р. Боброфф зайняв проросійську позицію, акцентуючи увагу на тому, що прагнення Росії підпорядкувати Чорноморські протоки було для неї життєво необхідним завданням, оскільки в іншому випадку контроль над цими стратегічними водними артеріями перебрав би її суперники⁴².

Можна погодитись з висновками американського дослідника Р. Голіца, який стверджував, що Османська імперія, щоб протидіяти експансії Росії до Чорноморських проток, змушена була у ХІХ ст. шукати захисту у Франції та Великої Британії, а на поч. ХХ ст. – у Німеччини⁴³.

Сучасні французькі історики Ж. Дуаз, М. Вессе, А. Гогенюї-Селіверстофф досить слушно зауважували, що посилення впливу Німеччини в Османській імперії, в тому числі на Протоках, було одним з чинників, які загрожували порушенню балансу сил у Європі й остаточно зруйнували європейський «концерт»⁴⁴.

⁴¹ Laurence E. United States policy and partition on Turkey, 1914—1924 / E. Laurence. — Baltimore, 1965; Warth R. D. The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk / R. D. Warth. — London, 1954; Landman J. H. New outline-history of the world since 1914 / J. H. Landman. — New York, 1946.

⁴² Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006.

⁴³ Golicz R. The Russians shall not have Constantinople / R. Golicz // History today. — 2003. — September. — Vol. 53. — Issue 9. — P. 39—45.

⁴⁴ Dhombres P. Impérialismes et démocraties / P. Dhombres. — Paris, 1946; Crunwald C. Trois siècles de diplomatie russe / C. Crunwald. — Paris, 1945; Doise J., Diplomatie et outil militaire 1871—1991 / J. Doise, M. Vaïsse. — Paris,

Німецький історик другої пол. ХХ ст. Дж. Хальгартен цілком обґрунтовано вважав, що Росія, внаслідок свого імперського розвитку, була приреченою прагнути до підпорядкування Чорноморських проток. На його думку, на поч. ХХ ст. ця російська експансія співпала із зміцненням позицій Німеччини на Босфорі, й це спричинило конфлікт інтересів, який був однією з причин Першої світової війни⁴⁵. Таких виважених підходів дотримувався й інший західнонімецький дослідник Г. Манн⁴⁶.

Провідні сучасні австрійські дослідники А. Вандрузка, П. Урбаніч, Х. Рамплер, Е. Зьольнер та ін. вважають, що значне посилення міжнародної напруженості у Європі на поч. ХХ ст. багато в чому пояснювалось тим, що російська наступальна політика відносно Босфора й Дарданелл у 1908-1914 рр. відбувалась одночасно із зростанням експансії Габсбургів на Балканах⁴⁷.

Досить оригінальними й переконливими є висновки сучасного турецького історика Я. Озверена. Він стверджує, що володіння Османською імперією Босфором та Дарданеллами, яке традиційно надавало їй геополітичні переваги, у ХІХ – на поч. ХХ ст. дедалі більше ставало для неї негативним й навіть фатальним чинником. Автор наголошував, що боротьба великих держав за контроль над вищезгаданими стратегічними шляхами й

1987; Hogenhuis-Seliverstoff A. Une alliance franco-russe / A. Hogenhuis-Seliverstoff. — Paris—Bruxelles, 1997.

⁴⁵ Хальгартен Г. Х. Империализм до 1914 года / Г. Х. Хальгартен. — М., 1961.

⁴⁶ Mann G. Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts / G. Mann.— Frankfurt am Main, 1962.

⁴⁷ Die Habsburgermonarchie im system der internationalen beziehungen / Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. — Wien, 1989. — Bd. VI/1, VI/2.

особливо експансія Росії у цьому напрямку мали руйнівні наслідки для Порту⁴⁸.

Можна погодитись і з твердженням іншого турецького дослідника А. Кіліка, який доводив, що Порта змушена була напередодні Першої світової війни зближуватись із Німеччиною, оскільки її традиційні партнери Велика Британія та Франція виявились неспроможними захистити султана від зовнішніх загроз, зокрема зазіхань Росії на встановлення контролю над Чорноморськими протоками⁴⁹.

Представник грецької історіографії Е. Кофос розглядав прагнення Росії до підпорядкування Чорноморських проток у останній третині ХІХ ст. як безпосередню загрозу Греції⁵⁰. Грецький історик Д. Донтас акцентував увагу насамперед на спроби Росії протидіяти приєднанню Греції до Антанти в 1914-1915 рр. для того, щоб Афіни під час повоєнного врегулювання не претендували на поширення свого впливу на район Константинополя та Чорноморських проток⁵¹.

Значний вклад у вивчення проблеми Босфора і Дарданелл внесли болгарські історики. Проте значною вадою їхніх робіт була надто значна підлаштованість під поточну політичну кон'юнктуру. У книгах та брошурах, виданих у Болгарії в період Першої світової війни та перші повоєнні роки,

⁴⁸ Özveren Y. E. A Framework for the study of the Black Sea World, 1789—1915 / Y. E. Özveren // Review. — Vol. XX. — № 1. — P. 77—114.

⁴⁹ Kilic A. Turkey and the world / A. Kilic. — Washington, 1959.

⁵⁰ Kofos E. Greece and the eastern crisis, 1875—1878 / E. Kofos. — Thessaloniki, 1975.

⁵¹ Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand, Samothrace / D. Dontas. — Athens, 1987.

зверталась увага на те, що прагнення Росії підпорядкувати Босфор та Дарданелли складало загрозу для всіх чорноморських держав⁵².

Так звана болгарська марксистська історіографія 40-х – 80-х рр. ХХ ст., зокрема С. Янчулев, І. Ганев, С. Пенков та К. Косев, аналізуючи міжнародні відносини на Балканах в останній третині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст., наголошували на визвольній місії Росії щодо балканських народів та її прагненні стримати експансію інших держав до Чорноморських проток⁵³.

Сучасні болгарські історики В. Тонев, Р. Генев, Г. Марков та інші прагнуть подолати стереотипи, які склалися щодо висвітлення проблеми Чорноморських проток. Вони схиляються до думки, що всі великі держави, зокрема Росія, Велика Британія, Німеччина, Австро-Угорщина використовували балканські народи, як «розмінну монету» у своїй геополітичній боротьбі за контроль над Чорноморським та Середземноморським регіонами⁵⁴.

⁵² Mikoff D. Pour le droit et la paix dans les Balkans / D. Mikoff. — Genève, 1919; Дунавский. Русия, Цариградъ и балканските народи / Дунавский. — София, 1915; А. К. Еносъ-Мидия, Цариградъ и Проливите отъ българско гледище / А. К. — София.: Б.г.

⁵³ Янчулев С. А. Борбата за един световен град 1907—1917 / С. А. Янчулев. — София, 1945; Ганев И. Проливите и България / И. Ганев. — София, 1946; Пенков С. Берлинският договор и Балканите / С. Пенков. — София, 1985; Косев К. Германската общественост и източният въпрос 1871—1878 / К. Косев. — София, 1991. Янчулев С. А. Борбата за един световен град 1907—1917 / С. А. Янчулев. — София, 1945; Ганев И. Проливите и България / И. Ганев. — София, 1946.

⁵⁴ Тонев В. Черноморският проблем през ХVІІІ и ХІХ век / В. Тонев // Исторически преглед. — 1992. — № 11. — С. 3—23; Генев Р. «Българизацията» на британската външна политика / Р. Генев // Модерният историк. — София, 1999. — С. 269—288; Марков Г. Балканското решение на

У сучасній українській історіографії також недостатньо досліджена проблема впливу питання Чорноморських проток на формування та політику міжнародних союзів у 1870-1918 рр. Лише К. Русаков у своїй кандидатській дисертації безпосередньо торкнувся цього питання. Автор на основі як російських архівних матеріалів, так і британських опублікованих документів, ґрунтовно та загалом об'єктивно дослідив діяльність британського уряду стосовно проблеми Проток. Проте, на нашу думку, ця праця має вади, характерні для робіт, у яких увага зосереджена на вивченні політики лише однієї з провідних держав стосовно важливої міжнародної проблеми. Дисертант не достатньо висвітлив вплив інших потужних центрів сили, а саме Франції, Німеччини, Росії, Італії на формування підходів Форін-офісу стосовно проблеми Проток. Сприймаючи більшість висновків К. Русакова, можна стверджувати, що він не досить точно окреслив вплив проблеми Проток на вступ Османської імперії у світову війну⁵⁵. Т. Ваколюк, досліджуючи у своїй кандидатській дисертації балканську політику Росії, досить слушно стверджувала, що на поч. ХХ ст. царська дипломатія намагалась використовувати свій вплив на балканські народи, щоб зміцнити свої позиції у питанні Чорноморських проток. В. Самчук цілком вірно зауважувала, що у 70-х – 80-х ХІХ ст. Росія сприймала Болгарію як свій форпост поблизу Босфора та Дарданелл⁵⁶. М.С. Бур'ян та О.Б. Дьомін

източния въпрос 1911—1913 / Г. Марков // Македонски преглед. — 2002. — Година XXV. — Кн. 4. — С. 7—26.

⁵⁵ Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892—1920: дисс. ... кандидата ист. наук / К. А. Русаков. — Луганск, 2003.

⁵⁶ Ваколюк Т. О. Балканська політика Росії 1908—1913 рр.: дис. ... кандидата іст. наук / Т. О. Ваколюк. — К., 2006; Самчук В. Л. Болгарське питання у політиці Союзу трьох імператорів / В. Л. Самчук. — Рівне, 1999.

заторкали питання Чорноморських проток у контексті дослідження інших важливих проблем міжнародних відносин⁵⁷.

Значна кількість історичних досліджень, у яких розглядалися різні аспекти питання Чорноморських проток, свідчить про її важливість для розвитку міжнародних відносин у період останньої третини ХІХ ст. – 1918 р. Однак у низці праць, присвячених цій тематиці, аналізувалися лише окремі важливі напрямки дипломатичної та військово-політичної боротьби великих держав за контроль над цими стратегічно важливими комунікаціями. До того ж, більшість цих робіт політично заангажовані. Їх автори, як правило, намагались показати політику своєї країни у привабливому ракурсі й критично висвітлювали позицію її супротивників у світовій політиці. Варто наголосити, що не зважаючи на те, що чинник Чорноморських проток суттєво, а часом визначально впливав на формування та функціонування міжнародних союзів, у вітчизняній та закордонній історіографії не існує жодного ґрунтовного дослідження, присвяченого вивченню безпосередньо саме цієї тематики. Тому ми намагаємося вирішити таке завдання у своїй дисертації.

⁵⁷ Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века / М. С. Бурьян. — Луганск, 1994; Дьомін О. Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років ХVІ ст. / О. Б. Дьомін. — Одеса, 2001.

1.2. Джерела та методологія дослідження

У дисертаційній роботі з метою проведення всебічного достовірного дослідження використано різні за своїм характером та походженням джерела. Основу джерельної бази дисертації склали російські архівні матеріали та офіційні багатотомні публікації британських, французьких та німецьких документів.

Насамперед зверталася увага на виявлення, аналіз та залучення до наукового обігу архівних документів. З цією метою було опрацьовано низку фондів російських архівів. В **Архіві зовнішньої політики Російської імперії** було проаналізовано фонд 137 «Звіти МІД Росії». Він містить щорічні детальні доповіді російського міністра закордонних справ керівництву уряду та держави, які дають змогу усвідомити значення проблеми Чорноморських проток у зовнішньополітичній стратегії Росії загалом і в її відносинах з окремими державами зокрема. У фонді 151 «Політархів» зібрані та систематизовані документи, які стосуються східного питання, основою якого для Росії була передусім проблема визначення режиму і статусу Босфора та Дарданелл. Опрацювання фондів 138 «Секретний архів міністра» та 167 «Посольство в Берліні» дозволило проаналізувати листування російських дипломатичних установ, яке стосувалося боротьби великих держав за контроль над Протоками.

У дисертації досліджено значну кількість фондів **Державного архіву Російської Федерації**. Це так звані фонди особистого походження: ф. 559 «Ізвольський»; ф. 568 «Ламздорф»; ф. 577 «Нератов»; ф. 579 «Мілюков»; ф. 601 «Микола II»; ф. 627 «Штюрмер»; ф. 730 «Ігнат'єв»; ф. 838 «Горчаков»; ф. 1074 «Сабурови». Зібрані там доповідні записки, нотатки, листування дали змогу висвітлити підходи вищих керівників Росії до проблеми Чорноморських проток. Варто звернути увагу на те, що в них також містяться і протоколи офіційних нарад різного рівня, на яких обговорювалось це питання.

У фондах **Російського державного військово-історичного архіву**, а саме ф. 450 «Туреччина (колекція)»; ф. 485 «Російсько-турецька війна 1878-1879 рр.», ф. 2003 «Штаб верховного головнокомандувача (ставка)» були проаналізовані документи, які характеризують дії російських військ поблизу Проток під час війни 1877-1878 рр., підготовку Росії до захоплення Босфора у 1880-х рр. та під час Першої світової війни, вплив проблеми Чорноморських проток як на військові операції, так і дипломатичні зносини країн Антанти протягом 1914-1917 рр.

Суттєво доповнило використання російських архівних джерел *опрацювання матеріалів, опублікованих у багатотомному виданні «Міжнародні відносини в епоху імперіалізму. Документи з архівів царського та тимчасового урядів», а також ґрунтовній двотомній збірці «Константинополь та протоки»*. У них розміщені не лише документи, що висвітлюють прагнення Росії підпорядкувати собі Чорноморські протоки напередодні та під час Першої світової війни, але і дипломатичні папери іноземних посольств у Петербурзі, які свідчать про реакцію на ці дії з боку європейських держав⁵⁸.

У дисертації було використано матеріали, опубліковані протягом 1920-1930 рр. у журналі «Червоний архів». Це передусім документи, які висвітлюють підготовку царського уряду до захоплення Босфора в 1880-1890-х рр., вплив питання Проток на російсько-британські переговори 1906-1907 рр., а також протоколи так званих «Особливих нарад» вищих російських урядовців.

⁵⁸ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. — М., 1933—1940. — Серия 2 (Т. 18—20), Серия 3 (Т. 2—7); Константинополь и проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел. — М., 1925—1926. — Т. I, II.

У виданій у 1914 р. збірці «Росія, Цареград і Протоки. Матеріали і витяги» вміщені важливі російські документи та фрагменти з мемуарів, публіцистичних, історичних праць XIX – поч. XX ст.⁵⁹.

Опрацювання документальних збірників «Авантюри російського царизму в Болгарії» та «Звільнення Болгарії від турецького іга» допомогло висвітлити проблему використання царським урядом балканських народів задля зміцнення своїх позицій поблизу Чорноморських проток⁶⁰.

Дослідження збірника документів «Російсько-німецькі відносини. Секретні документи 1873-1914» допомогло усвідомити значення проблеми Проток для формування та функціонування Союзу трьох імператорів у 1870-1880 рр.⁶¹

Опубліковане «Листування між Вільгельмом II та Миколою II» дозволило збагнути значення проблеми Босфора і Дарданелл у так званій «особистій» дипломатії цих двох імператорів⁶².

«Матеріали з історії французько-російських відносин за 1910-1914 рр.» дали змогу поглиблено проаналізувати вплив проблеми Чорноморських проток на політику російсько-французького союзу напередодні Першої світової війни⁶³.

⁵⁹ Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения. — Петроград, 1914.

⁶⁰ Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. — М., 1935; Освобождение Болгарии от турецкого ига: Документы в трех томах. — М., 1961—1967. — Т. 1—3.

⁶¹ Русско-германские отношения. Секретные документы 1873—1914. — М., 1922.

⁶² Переписка Вильгельма II с Николаем II. — Москва—Петроград, 1923.

⁶³ Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. — М., 1922.

Важливим для роботи над дисертацією був «Збірник дипломатичних документів. Переговори від 19 липня до 19 жовтня 1914 р., що передували війні з Туреччиною»⁶⁴.

Опубліковане у двотомній збірці дипломатичне листування російського посла у Парижі О. Извольського протягом 1911-1917 рр. дозволило дослідити значення проблеми Проток для діяльності Антанти напередодні та в період Першої світової війни⁶⁵. З цією ж метою було використано аналогічну публікацію офіційного листування російського посла у Лондоні графа Бенкендорфа⁶⁶.

Грунтовний збірник «Європейські держави і Греція в епоху світової війни» містить листування російських дипломатичних представників у Афінах, аналіз якого допоміг автору дисертації виявити гострі суперечності між країнами Антанти щодо проблеми залучення Греції до Дарданелльської та Галліполійської військових операцій⁶⁷.

У «Збірнику договорів Росії з іншими державами. 1856-1917 рр.» дисертант використав тексти міжнародних конвенцій по Чорноморським протокам та союзницьких договорів⁶⁸.

⁶⁴ Министерство иностранных дел. Сборник дипломатических документов. Переговоры от 19 июля до 19 октября 1914 г., предшествовавшие войне с Турцией. — Петроград, 1914.

⁶⁵ Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914.— Berlin, 1924; Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jaren 1914—1917. Iswolski im Weltkriege. — Berlin, 1926.

⁶⁶ Graf Benkendorffs Diplomatische Schriftwechsel. — Berlin—Leipzig, 1928. — В. II—III.

⁶⁷ Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны (по секретным материалам бывшего МИД). — М., 1922.

⁶⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952.

У дисертаційній роботі особливу увагу було приділено ґрунтовному опрацюванню англомовних, німецькомовних та французькомовних документів. Адже у жодній історичній праці дотепер комплексно не аналізувались ці матеріали у контексті дослідження проблеми Чорноморських проток.

Цінним джерелом для написання дисертації був виданий за дорученням британського уряду одинадцятитомний збірник «Британські документи щодо походження війни 1898-1914 рр.». Опубліковані в ньому матеріали, а саме британське дипломатичне листування, аналітичні доповідні записки високопосадовців Форін офісу, нотатки службовців зовнішньополітичного відомства містять важливу інформацію щодо підходів лондонської дипломатії стосовно проблеми Чорноморських проток⁶⁹.

Ще більш ґрунтовною є сорокаторомна публікація німецьких документів «Велика політика європейських кабінетів 1871-1914 рр.» Найбільш цінними з цих матеріалів є дипломатичні папери імператорів Вільгельма I та Вільгельма II, німецьких канцлерів, статс-секретарів із закордонних справ, послів. Опрацювання таких джерел дало змогу дослідити вплив Німеччини на боротьбу за контроль над Босфором і Дарданеллами та її значення для формування й політики міжнародних союзів⁷⁰.

Варто звернути увагу на те, що документи у вищезгаданих британському та німецькому виданнях згруповані за тематичним принципом. Це дозволяє історикам досить швидко та зручно опрацювати потрібну кількість джерел, які стосуються досліджуваної проблеми. Водночас можна стверджувати, що така структура публікацій допомогла британській та німецькій офіційним історіографіям, які займалися укладанням цих документів, висвітлити у

⁶⁹ British Documents on the Origins of the War, 1898—1914. (Далі – B.D.). — London, 1926—1938. — Vol. I—XI

⁷⁰ Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. (Далі – G.P.). — Berlin, 1922—1927. — B. 1—40.

вигідному ракурсі саме позицію їхніх країн у світовій політиці й водночас наголосити на негативних діях супротивників цих держав.

Менш тенденційною можна вважати офіційну публікацію французьких джерел «Французькі дипломатичні документи 1871-1914 рр.». У цьому тридцятитомному виданні документи розміщені у хронологічній послідовності без групування їх за тематичною ознакою. Дипломатичне листування, звіти, доповіді, доручення, нотатки та інші матеріали французького МЗС дозволили проаналізувати вплив проблеми Чорноморських проток на зовнішню політику Франції та її відносини з іншими державами⁷¹.

Опрацювання багатотомного збірника американського дипломатичного листування «Папери зовнішньої політики Сполучених Штатів» дало змогу збагнути підходи США до питання контролю над Босфором та Дарданеллами⁷².

Важливим для роботи над дисертацією було вивчення англомовних документів, опублікованих у збірках «Великі держави і Близький Схід 1774-1923 рр.»⁷³ та «Мистецтво можливого. Документи щодо дипломатії великих держав у 1814-1914 рр.»⁷⁴

⁷¹ Documents diplomatiques français (1871—1914) (Далі – D.D.F.). — Paris, 1929—1954. — Série 1 (Т. I—XII), Série 2 (Т. I—XIV), Série 3 (Т. I—IV).

⁷² Papers relating to the foreign relations of the United States. — Washington, 1933—1953. — 1918 (Vol. I), 1919 (Vol. I—XIII).

⁷³ Anderson M. S. The great powers and the Near East. 1774—1923 / M. S. Anderson — London, 1970.

⁷⁴ The art of the possible: Documents on great powers diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996.

Матеріали вміщені у французькому збірнику «Дипломатичні документи. Східне питання. Берлінський конгрес 1878» дали змогу дослідити позицію Франції відносно питання Проток під час східної кризи 1875-1878 рр.⁷⁵

Щоб детально дослідити значення впливу боротьби великих держав за контроль над Протоками на формування та політику російсько-французького союзу, дисертант ретельно проаналізував збірник «Французькі документи. Французько-російський союз»⁷⁶, а також опубліковане листування багаторічного французького посла у Османській імперії П. Камбона⁷⁷.

Позицію французької та російської дипломатій щодо проблеми Чорноморських проток напередодні та під час італійсько-турецької війн допомогло з'ясувати вивчення збірки «Чорна книга. Передвоєнна дипломатія за російськими архівами»⁷⁸.

З метою висвітлення політики Османської імперії та західних держав щодо проблеми Проток у контексті так званого вірменського питання, автор дисертації проаналізував документи з османських архівів, опубліковані у кількатомних збірках «Османські архіви. Колекції Ілдиза. Вірменське питання»⁷⁹, «Османські дипломатичні документи. Вірменські справи»⁸⁰ та «Британські документи стосовно османської Вірменії»⁸¹.

⁷⁵ Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. Congrès de Berlin. 1878. — Paris, 1878.

⁷⁶ Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — Paris, 1918.

⁷⁷ Cambon P. Correspondance 1870—1924 / P. Cambon. — Paris, 1940. — Т. 1.

⁷⁸ Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archive russes. Novembre 1910 – Juille 1914. — Paris, 1922. — Т. 1.

⁷⁹ Ottoman archives. Yildiz collection. The Armenian question. — Istanbul, 1989. — Vol. 1—3.

⁸⁰ Documents diplomatiques Ottomans. Affaires armeniennes. — Ankara, 1989. — Vol. I—II.

⁸¹ British documents on ottoman armenians. — Ankara, 1989. — Vol. I—IV.

Позиція вищого німецького військового істеблішменту щодо проблеми Чорноморських проток у 1870-х рр. висвітлена в опублікованому «Листуванні маршала Мольтке відносно Росії»⁸².

Дисертант опрацював низку так званих «кольорових книг», тобто офіційних збірок дипломатичних документів, виданих урядами великих держав на початку Першої світової війни з метою показати у вигідному світлі саме свою позицію та критично змалювати дії ворожої сторони. З них найбільш цінною для вивчення проблеми Проток у політиці міжнародних союзів є французьке видання «Війна з Туреччиною. Друга Біла книга. Дипломатичне листування Англії, що передувало розриву з Туреччиною»⁸³.

Використання у дисертаційному дослідженні сербських та болгарських опублікованих джерел дало змогу виявити вплив позиції балканських держав на боротьбу міжнародних союзів за контроль над Босфором та Дарданеллами⁸⁴.

Цінним джерелом для написання дисертації стала **мемуарна література**. Для всебічного вивчення впливу проблеми Чорноморських проток на формування та діяльність міжнародних союзів було проаналізовано спогади, щоденники, публіцистичні праці провідних російських, британських, французьких, німецьких дипломатів, політиків та військових.

З російських мемуарів найбільш важливими для написання дисертації були спогади канцлера О. Горчакова, міністрів закордонних справ О. Извольського, С. Сазонова та В. Ламздорфа, міністрів фінансів, а згодом

⁸² Lettres du maréchal Moltke sur la Russie. — Paris, 1877.

⁸³ Les pourparlers diplomatiques 3 août – 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance relative aux événements qui ont amené rupture des relations avec la Turquie. — Paris, 1915 (Далі – Le second livre bleu anglais).

⁸⁴ Die auswärtige Politik serbiens 1903—1914. — Berlin, 1928. — В. I; Источният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата. — София, 1995.

керівників уряду С. Вітте та В. Коковцева⁸⁵. Автор також проаналізував щоденники російського військового міністра Д. Мілютіна, учасника Берлінського конгресу 1878 р. генерала А. Анучіна, посла в Австро-Угорщині А. Гірса та імператора Миколи II⁸⁶.

Багато свідчень про політику Великої Британії стосовно проблеми Босфора та Дарданелл дисертант отримав у результаті ґрунтовного опрацювання мемуарів та щоденників британських високопосадовців: керівника Адміралтейства У. Черчілля, командувача британськими військово-морськими силами у Середземному морі адмірала Б. Мілна, посла у Парижі Ф. Берті, посла в Росії Дж. Бьюкенена, прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа⁸⁷.

⁸⁵ Князь Александр Михайлович Горчаков в его рассказах из прошлого // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со Дня рождения. — М., 1998. — С. 377—398; Извольский А. П. Воспоминания / А. П. Извольский. — Минск, 2003; Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. — Минск, 2002; Ламздорф В. Н. Дневник 1886—1890. Воспоминания. Мемуары / В. Н. Ламздорф. — Мн., 2003; Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. — Москва—Петроград, 1923—1924. — Т. 1—3; Коковцов В. Н. Из моего прошлого (1903—1919): Воспоминания. Мемуары / В. Н. Коковцов. — Минск, 2004.

⁸⁶ Милютин Д. А. Дневник. 1873—1882 / Д. А. Милютин. — М., 1947—1950. — Т. 1—4; Анучина А. С. Берлинский конгресс 1878 года / А. С. Анучина. — СПб., 1912; Гирс А. Австро-Венгрия, Балканы и Турция / А. Гирс. — Петроград, 1917; Дневники и документы из личного архива Николая II: Воспоминания. Мемуары. — М., 2003.

⁸⁷ Churchill W. The world crisis. 1911—1914 / W. Churchill. — London, 1923; Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915; Milne B. The flight of the «Goeben» and «Breslay» / B. Milne. — London, 1921; Берти Ф. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже

Мемуари французьких послів у Петербурзі Ж. Луї та М. Палеолога, французького міністра закордонних справ, а згодом президента Р. Пуанкаре дозволили поглянути з точки зору Франції на боротьбу великих держав за контроль над Чорноморськими протоками⁸⁸. Позиція дипломатії США висвітлена у мемуарах американського посла в Османській імперії Г. Моргентгау та у «Архіві полковника Хауза»⁸⁹.

Необхідними для дослідження впливу проблеми Проток на політику міжнародних союзів стали мемуари і щоденники німецького канцлера О. Бісмарка та його особистого секретаря М. Буша, канцлерів Х. Гогенлое та Б. Бюлова, імператора Вільгельма II, морського міністра А. Тірпіца⁹⁰.

1914—1919 гг. / Ф. Берти. — М.—Л., 1927; Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары / Дж. Бьюкенен. — М.—Мн., 2001; Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / Д. Ллойд Джордж. — М., 1937. — Т. 1—2.

⁸⁸ Луи Ж. Записки посла / Ж. Луи. — М., 1925; Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Мемуары / М. Палеолог. — М., 1991; Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. — М.—Мн., 2002.

⁸⁹ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. — New York, 1918. — // Режим доступу: <http://www.gwpda.org/wwi-www/morgenthau/MorgenTC.htm>; Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. — М., 2004. — Т. 1—2.

⁹⁰ Бисмарк О. Воспоминания, мемуары / О. Бисмарк. — М.—Мн., 2002. — Т. 1—2; Буш М. Д. Граф Бисмарк и его люди за время войны с Францией / М. Д. Буш. — СПб., 1879. — Ч. 2; Мемуары кн. Гогенлое. — М., 1907; Бюлов Б. Воспоминания / Б. Бюлов. — М.—Л., 1935; Вильгельм II. События и люди. 1878—1918. Воспоминания, мемуары / Вильгельм II. — Мн., 2003; Тирпиц А. Воспоминания / А. Тирпиц. — М., 1957.

Підходи австрійсько-угорської дипломатії щодо питання Босфора та Дарданелл показані у мемуарах міністра закордонних справ цієї країни О. Черніна⁹¹. Провідний італійський дипломат Л. Марескотті змалював позицію Рима⁹², а болгарський міністр закордонних справ І. Гешов – політику Софії⁹³ стосовно досліджуваної нами проблеми.

Варто наголосити, що у вищезгаданих мемуарах можна помітити прагнення їхніх авторів не лише показати з кращих позицій свою діяльність, але й висвітлити з привабливого боку політику власної країни загалом. Водночас досить критично трактувалися дії інших, насамперед ворожих країн. Зважаючи на це, дисертант намагався критично ставитись до суб'єктивних тверджень мемуаристів і, за необхідності, підтверджувати їх свідченнями з інших джерел.

Використані у дисертації матеріали російської, французької, британської, австрійсько-угорської, сербської преси останньої третини XIX – поч. XX ст. дозволили збагнути ставлення громадськості цих країн до політики власного уряду та дій інших держав стосовно Чорноморських проток. З цією метою автор опрацював публікації, що містяться в *російських* виданнях «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русь» та «Речь», *французьких* – «La Nouvelle Revue», «La Revue de Paris», «La Revue des Revues», «La Revue Britannique», «La Chaire d'Union de Paris», *британських* – «Daily Telegraph», «The Westminster gazette», «The Nineteenth Century», *сербських* – «Штампа» та «Трговински гласник», *австрійсько-угорській* газеті «Union».

⁹¹ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. — СПб., 2005.

⁹² Марескотти А. Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914—1919 гг.) / А. Марескотти.— М., 1944.

⁹³ Гешов И. Е. Балканский союз. Воспоминания и документы / И. Е. Гешов. — Петроград, 1915.

Під час роботи з джерелами та науковою літературою дисертант комплексно використовував сучасні наукові принципи, підходи та методи. Теоретичною основою дослідження став *принцип історизму*, який передбачає пізнання минулого з урахуванням особливостей конкретного історичного періоду та системного застосування різноманітних історичних та загальнонаукових методів⁹⁴. Згідно з принципом історизму важливі міжнародні події та діяльність впливових дипломатів, державних діячів розглядались на основі критичного осмислення джерел, зважаючи на процеси стрімкої зміни як системи міжнародних відносин, так і концептуальних підходів провідних держав світу до вирішення проблеми Проток та її використання для формування, консолідації своїх міждержавних союзів та дезінтеграції, руйнування ворожих альянсів.

Згідно *принципу багатofакторності* при проведенні дослідження враховувався весь комплекс факторів, зокрема військово-політичних, економічних, регіональних і глобальних, культурних і релігійних та ін., які впливали на політику великих держав щодо Чорноморських проток.

Оскільки проблема Чорноморських проток у хронологічних межах дослідження була наріжним каменем тодішнього співвідношення сил на міжнародній арені, доцільним стало використання *системного та комплексного підходів* до аналізу суперечностей великих держав та міжнародних союзів щодо цього питання у широкому контексті дипломатичних, військових, економічних, національних, суспільно-політичних, культурно-цивілізаційних чинників цілісної системи міжнародних відносин.

Дослідження мотивів формування підходів до реалізації зовнішньої політики великих держав щодо Босфора та Дарданелл стало можливим на основі методу *структурно-функціонального аналізу*. Дисертантом

⁹⁴ Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) / С. П. Стельмах. — К., 2005. — С. 21—58.

розглядаються відповідні погляди дипломатів та державних діячів, різноманітних політичних і громадських груп впливу в складній мережі міжнародних відносин напередодні й під час Першої світової війни.

Працюючи із історичними фактами, віддзеркаленими у дипломатичних та інших джерелах, автор дисертації на основі *проблемно-хронологічного* методу простежив динаміку зміни підходів, якими керувалися учасники міжнародних відносин, формуючи свої позиції щодо питання Проток.

Тлумачення джерел із застосуванням *історико-порівняльного та історико-типологічного методів* посприяло співставленню відмінностей та спільних рис політики різних країн та міжнародних союзів під час розгортання їхніх суперечностей навколо Чорноморських проток.

Можна зробити висновок, що джерельна база дисертації є достатньою для всебічного та цілісного вивчення теми дослідження. До наукового обігу залучені чисельні російські архівні документи, багатотомні публікації британських, німецьких, російських, османських, французьких та інших документальних джерел. Поєднання та комплексне використання у дисертації загальнонаукових та історичних дослідницьких принципів, підходів та методів дало змогу досягнути поставленої мети.

РОЗДІЛ 2. ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ У 70-х – 80-х рр. ХІХ ст.

2.1. Дипломатична боротьба навколо відміни «нейтралізації Чорного моря» та перегляду режиму Босфора й Дарданелл у період французько-німецької війни 1870-1871 рр.

Протоки Босфор та Дарданелли внаслідок свого унікального географічного розташування з давніх часів привертала до себе значну увагу як торговельних кіл, так і політиків та військових. Адже ці Протоки є єдиним водним шляхом, що з'єднує Чорне та Середземне моря. Вони є достатньо глибокими для проходу найбільших кораблів (46-121 м.) й такими вузькими (0,7-7,5 км.), що їх досить легко захищати від нападу з моря береговою артилерією. Чорноморські протоки відділяють один від одного два стратегічно розташовані великі півострови – Балканський (в Європі) та Анатолійський (в Азії). У найвужчій частині Босфора лише 700 метрів відокремлюють ці два материки. Таким чином, один із найзручніших суходільних шляхів із Європи до Малої Азії та Близького Сходу перетинає Протоки⁹⁵.

З початку ХІХ ст. зростало значення проблеми Чорноморських проток як однієї з головних складових так званого «східного питання», яке на той час полягало у боротьбі великих держав за спадщину Османської імперії, що стрімко послаблювалась під впливом перманентної економічної кризи, неефективної політичної системи та зростання національно-визвольного руху пригноблених народів. Найбільш важливою проблемою Проток була для Росії. Її значення для Петербурга з роками лише посилювалось. Плани петербурзьких можновладців щодо підпорядкування Босфора та Дарданелл були зумовлені бажанням просування їхніх експансіоністських інтересів на південь до Східного Середземномор'я, що було можливим лише за умови відкриття Проток для російських військових ескадр. Крім того, чорноморське

⁹⁵ Дранов Б. А. Вказ. праця. — С. 3—4.

узбережжя було чи не найбільш вразливою частиною російської території. Тому царський уряд побоювався, що у випадку його конфлікту з великими державами навіть у інших регіонах, його супротивники зможуть завдати Росії приголомшливого удару саме у Причорномор'ї. Петербург задля того, щоб нівелювати таку загрозу, повинен був гарантувати закриття Босфора та Дарданелл для входу із Середземного до Чорного моря військових кораблів інших країн. Чорноморські протоки мали для Росії й величезне господарське значення, оскільки цими шляхами вона експортувала сільськогосподарську продукцію до європейських країн. У Петербурзі усвідомлювали, що блокування його ворогами торгівельної артерії, яка проходила Босфором та Дарданеллами, завдало б величезної шкоди російській економіці. Варто зауважити, що царський уряд досить часто намагався обґрунтувати свою експансію у чорноморському регіоні необхідністю захисту слов'янських народів, які перебували під османським гнітом і навіть потребою вигнання турків із Константинополя задля його відновлення у якості центру православного християнства (встановлення хреста на соборі Святої Софії, перетвореного мусульманами на мечеть)⁹⁶.

Під час турецько-єгипетської війни 1831-1833 рр. султан зміг уникнути цілковитого розгрому від власного бунтівного намісника у Єгипті Мухамеда-Алі лише за допомогою Росії. Після цього стало очевидно, що майбутнє Османської імперії, як і доля її головних судноплавних артерій – Босфора та Дарданелл, суттєво залежить від впливу великих держав⁹⁷. Царський уряд за

⁹⁶ Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе / С. Жигарев. — М., 1896. — С. 24—40; Kent M. The Great Powers and the Ottoman Empire / M. Kent. — London—Boston—Sydney, 1984. — P. 5—6. Хошиллер М. Экономическое значение Дарданелл / М. Хошиллер // Проливы (сборник) / под ред Р. Ротштейна.— М., 1923. — С. 59—74.

⁹⁷ Extrait du Rapport de S.A. Ibrahim-Pacha, general en chef de l'armée de Syrie. Le 7 de la lune de Rebi-ul-ewel 1248 (1 août 1832) / Cadalvène M. Histoire de la

вищезгадану підтримку домогся у султана підписання Ункяр-Іскелессійського договору від 8 липня 1833 р. про військовий союз між Росією та Османською імперією, який дозволяв прохід російських військових кораблів Чорноморськими протоками і водночас передбачав їх закриття для військово-морських сил інших країн⁹⁸.

Варто зауважити, що прохід закордонних військових кораблів Протоками, тобто повз османську столицю Стамбул (Константинополь), був значною загрозою для Османської імперії⁹⁹. Завдяки Ункяр-Іскелессійському договору Росія не лише убезпечила своє чорноморське узбережжя, але й отримала можливість стати потужною середземноморською державою й таким чином значно порушила на свою користь баланс сил у Європі¹⁰⁰. Зважаючи на це, Лондон за підтримки Парижа домогся укладання 13 червня 1841 р. багатосторонньої конвенції по Протокам. Її підписали п'ять великих держав та Османська імперія. Цей документ передбачав закриття султаном Босфора та Дарданелл для закордонних військових кораблів у мирний час. Під час війни Порта мала право проводити Протоками військово-морські

guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane en Syrie et en Asie-Mineure (1831—1833) / M. Cadalvène, E. Barrault. — Paris, 1837. — P. 476—478; Муравьев Н. Н. Дела Турции в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. — М., 1870. — Часть 3, 4.

⁹⁸ Treaty of Unkiar-Skelessi, 26 June / 8 July 1833 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996. — P. 58.

⁹⁹ Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 33—34.

¹⁰⁰ Seton-Watson H. The Russian Empire. 1801—1917 / H. Seton-Watson. — Oxford, 1967. — P. 302—306.

сили прихильних до неї країн. Лондонська конвенція 1841 р. гарантувала вільне торгівельне судноплавство Чорноморськими протоками¹⁰¹.

Військові перемоги Росії над Османською імперією у 1853-1854 рр. й відповідно загроза встановлення російського домінування на Чорному морі та поширення його згодом на Східне Середземномор'я зумовили вступ у 1854 р. до російсько-турецької війни на боці Порту Великої Британії, Франції та П'ємонту. Це спричинило поразку Росії та укладання у 1856 р. принизливого для неї Паризького трактату¹⁰². Він передбачав так звану «нейтралізацію Чорного моря», тобто значне обмеження, а фактично заборону чорноморським державам мати там військові кораблі та будувати фортифікаційні споруди. Це, на думку європейських держав, повинно було убезпечити Османську імперію від нової російської агресії. Паризький трактат підтвердив Лондонську конвенцію 1841 р. щодо режиму Чорноморських проток¹⁰³.

Як писав російський канцлер О. Горчаков у своєму звіті імператору Олександрю II, наступні 11 років після Паризького конгресу «Росія

¹⁰¹ Five Power («Straits») Convention with the Ottoman Empire, 13 July 1841 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 64.

¹⁰² Hammond – Secretary to the Admiralty. Foreign Office, July 5, 1854 // *Russian War, 1854. Baltic and Black Sea. Official correspondence.* — L., MDCCCXLIII. — № 33. — Inclosure 2. Memorandum by M. Drouyn de Lhuys. — P. 287; *Кримська Іліада. Східна війна 1853—1856 очима сучасників. Події, судження, документи / під ред. Л. О. Орехової.* — Сімферополь, 2004; *Marchal G. La Guerre de Crimée / G. Marchal.* — Paris, 1888.

¹⁰³ Парижский трактат. Париж, 18/30 марта 1856 г. // *Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917.* — М., 1952. — С. 26—27.

переживали важкі часи» й перебувала у дипломатичній ізоляції¹⁰⁴. Передумови для перегляду Паризького трактату виникли у 1866 р., коли Пруссія та Австрія, готуючись до вирішальної боротьби за першість у німецькому світі, прагнули заручитись підтримкою Росії, обіцяючи натомість підтримати її у скасуванні обмежувальних статей договору 1856 р.¹⁰⁵ Особливо активно намагався налагодити партнерські відносини з Петербургом Берлін¹⁰⁶. Прагнення двох потужних німецьких держав співпрацювати з Росією щодо скасування «нейтралізації Чорного моря» виглядали особливо привабливо для царського уряду на фоні повного несприйняття Францією російського зондування у цьому напрямку¹⁰⁷.

Таким чином, вже в кінці 1860-х рр. склалися умови для того, щоб на порядку денному світової політики знову гостро постала чорноморська проблема і, як це було у попередні часи, суттєво вплинула на подальший розвиток міжнародних відносин. Саме це відбулося протягом французько-німецької війни 1870-1871 рр.

Від 1870 року, за свідченням провідного німецького історика останньої третини ХІХ ст. німецького професора В. Мюллера, як європейська громадськість, так і провідні державні діячі не очікували помітних змін у

¹⁰⁴ Доклад кн. Горчакова Александру II с обзором внешней политики России в 1856—1867 гг. // Государственный Архив Российской Федерации. (Далі – ГАРФ), ф. 828, оп. 1, д. 1362, л. 15.

¹⁰⁵ Там само. — Л. 17; Mosse W. E The rise and fall of the crimen system. — L., 1963. — P. 158.

¹⁰⁶ Bismarck – Reuß. Ferneres, den 26 September 1870 // Rheindorf K. Opt. cit. — № 21. — S. 150.

¹⁰⁷ Шнеерсон Л. М. Восточный вопрос и франко-русские отношения в конце 1866 – начале 1867 гг. / Л. М. Шнеерсон // Вопросы новой и новейшей истории. — Минск, 1974. — С. 23—48; Chenet. La Prusse et la Russe / Chenet. — Paris, 1871. — P. 3—15.

світовій політиці й тим паче кардинальних зрушень¹⁰⁸. Схожих підходів дотримувалась російська преса, зокрема впливовий ліберальний журнал «Вісник Європи»¹⁰⁹. Однак, як виявилось в дійсності, саме тоді почалась нова епоха міжнародних відносин – докорінна зміна співвідношення сил на європейському континенті. Адже у липні 1870 р. розпочалася війна між двома провідними європейськими країнами – Францією та Пруссією, яку підтримували інші німецькі держави. Вже на початку війни французька армія зазнала приголомшливих поразок. 2 вересня 1870 р. чисельне військо, очолюване французьким імператором Наполеоном III, було оточене біля м. Седана й капітулювало. Інші добірні французькі збройні сили були оточені прусською армією у м. Мец і припинили опір 27 жовтня 1870 р.¹¹⁰ Хоча французько-німецька війна ще продовжувалась до січня 1871 р., однак її результати були вже очевидними після вищезгаданих подій. Крім військових поразок Францію охопила й внутрішньополітична нестабільність. Після капітуляції під Седаном, внаслідок масових виступів у Парижі, було повалено монархію та проголошено 4 вересня 1870 р. республіку й сформовано Тимчасовий уряд національної оборони¹¹¹. Таким чином, Франція на тривалий час перестала бути домінуючою державою на європейському континенті. Вона, звичайно, вже була не в змозі виконувати функції головного гаранта так званої «кримської системи» міжнародних відносин.

¹⁰⁸ Мюллер В. Политическая история новейшего времени. 1870 / В. Мюллер. — СПб., 1872. — С. 3—7.

¹⁰⁹ Вестник Европы. — 1871. — Кн. 1. — С. 404—405.

¹¹⁰ Гончар Б. М. Франко-прусска війна / Б. М. Гончар // Українська дипломатична енциклопедія. — К., 2004. (Далі – УДЕ). — Т. 2. — С. 674—675.

¹¹¹ История Франции / под ред. А. З. Манфреда и др. — М., 1973. — Т. 2. — С. 395—397.

Водночас із занепадом впливу Парижа, Берлін натомість перебирав на себе роль провідної європейської військово-політичної потуги. Його блискавична перемога у війні прискорила завершення об'єднання німецьких держав навколо Пруссії. 18 січня 1871 р. у захопленому німцями Версалі було проголошено створення Німецької імперії¹¹².

У той час, коли Європа, затамувавши подих, спостерігала за німецько-французьким протистоянням, на протилежному боці європейського континенту відбулись події, які на деякий час змусили перевести погляд на Схід і вести мову про загрозу виникнення ще однієї масштабної війни, а саме повторення кримської епопеї 50-х рр. ХІХ ст. Адже Росія вирішила використати вищезгадані зміни у міжнародній політиці задля того, щоб позбавитись найвагомішої частини своїх зобов'язань по Паризькому трактату 1856 р., а саме у односторонньому порядку, без узгодження з іншими підписантами цього документа відмовилась дотримуватись так званої «нейтралізації Чорного моря». Гостра криза, викликана цим безпрецедентним рішенням царського уряду не виконувати важливий багатосторонній договір, суттєво впливала на загальний розвиток міжнародних відносин на поч. 70-х рр. ХІХ ст. й формування нової системи міждержавних взаємин у Європі. Важливим чинником цих процесів була проблема Чорноморських проток.

Варто наголосити, що війна Пруссії проти Франції та спроба Росії звільнитись від найбільш неприйнятних для неї положень Паризького трактату були взаємопов'язаними подіями в тому сенсі, що Берлін та Петербург, потребуючи підтримки цих своїх дій, досить успішно намагались заздальгідь заручитись підтримкою один одного. Адже Пруссія була

¹¹² Кіндер Г. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Г. Кіндер, В. Хільгеман ; пер. з нім. О. В. Савчука / наук. ред. пер.: А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. — К., 2001. — С. 353; Соколов Б. Германская империя: от Бисмарка до Гитлера / Б. Соколов. — М., 2003. — С. 33—35.

занепокоєна тим, що під час її цілком вірогідного збройного конфлікту з Французькою імперією, Австро-Угорщина, а також Данія, зроблять спробу взяти реванш за нещодавні поразки від пруської армії. Ще у лютому 1868 р. російський імператор Олександр II дав обіцянку пруському послу в Росії принцу Г. Ройсу, що у випадку війни між Пруссією і Францією, до австрійсько-угорського кордону буде передислокована 100-тисячна російська армія задля того, щоб створивши загрозу Габсбурзькій монархії, унеможливити її вступ у війну на боці Парижа. Пруський канцлер О. Бісмарк, натомість, пообіцяв Росії сприяння у справі скасування «нейтралізації Чорного моря». У червні 1870 р. Олександр II підтвердив свої вищезгадані зобов'язання й запевнив, що у випадку втручання Відня у прусько-французький конфлікт, він надішле до російсько-австрійсько-угорського кордону 300-тисячну армію, і якщо буде необхідно, окупує Галичину¹¹³.

У кінці 60-х рр. XIX ст., коли О. Бісмарк проводив активні консультації з Віднем та Петербургом щодо формування австрійсько-прусько-російського союзу, царський уряд наполягав, що умовою його участі в цьому альянсі повинно бути сприяння Берліна у скасуванні обмежувальних для Росії статей Паризького трактату. Однак тоді реалізації цього проекту завадила антипруська налаштованість віденського кабінету¹¹⁴.

Після того, як 19 липня 1870 р. Франція оголосила війну Пруссії, вже 23 липня Олександр II попередив австрійсько-угорського імператора, що якщо Відень розпочне військові приготування, то ці заходи здійснить також і

¹¹³ Записка П. А. Сабурова // ГАРФ, ф. 1047, оп.1, д. 309, л. 1, 3; Андреев А. Р. Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков / А. Р. Андреев. — М., 1999. — С. 75; Нарочницкая Л. И. Вказ. праця. — С. 266.

¹¹⁴ Барахова В. И. Создание Союза трех императоров / В. И. Барахова // Россия и Германия : сб. науч. трудов. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 169.

Петербург. Крім того, царський уряд вплинув на Данію, щоб утримати її на позиції нейтралітету¹¹⁵.

Російська історіографія вибудувала стійкий стереотип стверджуючи, що, оскільки завданням Росії було скасування її обмежень на Чорному морі, вона сприйняла початок французько-німецької війни, як довгоочікувану нагоду, щоб, доки увага європейських держав була прикута до подій на Заході, негайно скинути «пути Паризького трактату»¹¹⁶. Насправді петербурзький кабінет мав значно амбітніші плани. Скасування «нейтралізації Чорного моря» було лише їх частиною. Можна погодитись з твердженням британського історика В. Моссе, що на початку війни Росія поки що «тримала «східне питання» й проблему перегляду Паризького трактату на другому плані»¹¹⁷. Адже, як свідчать дипломатичні документи, царський уряд хотів скористатись суперечностями між провідними європейськими державами з метою повернення на чільні позиції у світовій політиці. Російський канцлер О. Горчаков вважав, що ці завдання можна реалізувати за допомогою створення так званої «ліги нейтральних держав». Він сподівався спрямувати її діяльність у вигідному для Петербурга напрямку, а саме задля створення такої європейської рівноваги, що не дозволила б домінувати жодній з держав. Ця нова система стримувань та противаг повинна була гарантувати не лише безпеку Росії, але й її потужний вплив на європейську політику, як це було за часів «віденської системи» 1815-1853 рр.¹¹⁸ Першим кроком до цього мало стати, згідно планів О. Горчакова, скликання мирного форуму на зразок Паризького конгресу з

¹¹⁵ Оболенская С. В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России / С. В. Оболенская. — М., 1997. — С. 141—142.

¹¹⁶ Нарочницкая Л. И. Вказ. праця. — С. 176—177.

¹¹⁷ Цит. за: Mosse W. E. *Opt. cit.* — Р. 158.

¹¹⁸ Reuß – Bismarck. Petersburg, den 30 August 1870 // Rheindorf K. *Opt. cit.* — № 14. — S. 145.

тією лише різницею, що якщо у 1856 р. на ньому принизили Росію, то у 1870 р. вона повинна була урочисто повернутись до «європейського концерту». На цьому конгресі, поряд із розглядом умов повоєнного врегулювання, Росія планувала ініціювати питання скасування «нейтралізації Чорного моря»¹¹⁹.

Вищезгадані сподівання Росії викликали значне занепокоєння О. Бісмарка, оскільки вони загрожували його планам стосовно повоєнного устрою. Він наполягав, що укладення французько-німецької мирної угоди повинно бути справою лише цих двох країн й виключав втручання у цей процес інших держав. Особливо неприйнятними для Берліна були заяви російської дипломатії щодо необхідності збереження територіальної цілісності Франції. Адже «залізний канцлер» вважав, що багаті природними ресурсами французькі провінції Ельзас та Лотарингія повинні були стати для Пруссії одним з головних надбань у цій війні і тому їх необхідно приєднати до німецької держави. Зважаючи на це, бісмарківська дипломатія мала своїм завданням дещо змінити головний напрямок російської зовнішньої політики й зосередити її увагу виключно на життєво необхідних, першочергових завданнях, а саме скасуванні обмежень на російську військову присутність на Чорному морі. Цікаво, що провідником згаданої дипломатичної лінії, разом з пруським послом у Петербурзі принцом Г. Ройсом, стала герцогиня Олена, яка була вдовою дядька російського імператора й вже 10 років очолювала пронимецьку партію у царському дворі¹²⁰.

Важливою для пруської дипломатії була зустріч, яка відбулася в кін. серпня 1870 р. герцогині Олени з російським імператором Олександром II та його дружиною. На початку цієї аудієнції імператор наголосив на необхідності збереження територіальної цілісності Франції. У відповідь герцогиня зауважила, що таку ж великодушність виявив у 1815 р. Олександр

¹¹⁹ Mosse W. E. *Opt. cit.* — P. 163.

¹²⁰ Reuß – Bismarck. Petersburg, den 10 August 1870 // Rheindorf K. *Opt. cit.* — № 10. — S. 143; Mosse W. E. *Opt. cit.* — P. 159—160.

І після перемоги над Наполеоном і в результаті, замість вдячності, його країна отримала у 1856 р. Паризький трактат. Наступною тезою герцогині Олени було те, що Росії нині вигідніше перейматися не французькими, а власними інтересами й усі свої зусилля спрямувати на те, щоб скористатись вигідною ситуацією для скасування обмежень, накладених на неї на Чорному морі, в чому царський уряд може повністю розраховувати на підтримку берлінського кабінету. Далі герцогиня Олена заявила, що, незважаючи на будь-який зовнішній тиск, Пруссія не може відмовитись від анексії частини французької території, а подальші наполягання Росії стосовно цього лише погіршать відносини між двома монархіями. Зрештою, після цієї розмови, якщо російський імператор ще вагався, то імператриця, вплив якої, на думку принца Г. Ройса, не можна недооцінювати, однозначно схилилася до пруської точки зору¹²¹.

Вищезгаданим зусиллям бісмарківської дипломатії суттєво сприяв розгром французької армії при Седані 2 вересня 1870 р., після чого було зрозуміло, що для Пруссії переможне завершення війни є лише справою часу, а якщо Росія й далі буде наполягати на участі у виробленні умов миру та ще й на основі збереження цілісності Франції, співпрацюючи до того ж з цього питання з Австро-Угорщиною та Великою Британією, то вона може втратити підтримку берлінського кабінету стосовно чорноморської проблеми¹²². Тому після деяких вагань О. Горчаков і Олександр II відмовились від втручання у францuzько-німецькі відносини, сподіваючись за це на відповідну винагороду з боку Берліна. Коли 16 жовтня 1870 р. британський посол у Петербурзі запропонував російському канцлеру узгодити спільні дії щодо посередництва у врегулюванні францuzько-німецького конфлікту, то він,

¹²¹ Reuß – Bismarck. Petersburg, den 31 August 1870 // Ibid. — № 15. — S. 145—146.

¹²² Mosse W. E. *Op. cit.* — P. 160; Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. — М., 2005. — С. 171—175.

цілком несподівано для себе, отримав відмову¹²³.

Готуючись до скасування «нейтралізації Чорного моря», Росія передбачала, що це може зумовити зміну режиму Чорноморських проток. Пруський посол у Петербурзі князь Г. Ройс у телеграмі О. Бісмарку у вересні 1870 р. зазначав, що директор Азійського департаменту російського МЗС П. Стремоухов пояснив йому, що «імператорський (російський – авт.) уряд згоден, щоб Чорне море стало вільним для флотів всіх націй, і таким чином було скасовано закриття Дарданелл та Босфора»¹²⁴.

19 жовтня 1870 р. канцлер О. Горчаков направив циркулярну депешу до російських послів у державах, що уклали Паризький трактат, яку вони повинні були вручити міністрам закордонних справ цих країн. У ній повідомлялось, що неодноразові порушення договорів, які складали основу європейської рівноваги, змусили й імператорський кабінет поміркувати про необхідність зміни політичного становища Росії. На думку О. Горчакова, обмеження розмірів російського та османського військово-морських флотів й встановлення нейтрального статусу Чорного моря не гарантувало безпеки Російської імперії. Адже Порта могла тримати флот у Протоках, а Велика Британія та Франція зосередити свої військові бази в Середземному морі й за потреби швидко спрямувати їхні кораблі до Чорного моря. У циркулярі абсолютно недостовірно стверджувалось, що хоча протоки Босфор та Дарданелли мали бути, згідно Паризького трактату, закриті для проходу військових кораблів, ними неодноразово й під різними приводами проходили цілі ескадри. У результаті робились висновки, що якщо інші держави порушували трактат 1856 р., то і Росія має право й, більше того, зобов'язана вважати себе вже не пов'язаною умовами Паризького трактату, які

¹²³ Charles-Roux F. Alexandre II, Gortchacoff et Napoleon III / F. Charles-Roux. — P., 1913. — P. 316—316.

¹²⁴ Reuß – Bismarck. St. Petersburg, den 9 September 1870 // G.P. — B. 2. — № 215. — S. 3.

обмежують її права на Чорному морі. Таким чином, проголошення Росією вищезгаданого документа створило небезпечний прецедент відмови в односторонньому порядку від міжнародної угоди та ще й з намаганням це пояснити тим, що на той час вже «писане право не зберегло такої ж моральної сили, яку воно мало і попередні часи»¹²⁵.

Разом із циркуляром кожному з російських представників за кордоном було надіслано додаткову депешу, в якій пояснювались причини проголошення вищезгаданого російського документа від 19 жовтня, а також прогнозувався його вплив на двосторонні відносини з європейськими державами. О. Горчаков, передбачаючи можливість значного погіршення чи навіть розриву дипломатичних відносин з Великою Британією, дозволив російському послу в Лондоні барону Ф. Бруннову, у випадку необхідності, обговорити з керівництвом британського уряду можливість відкриття Чорноморських проток для військових кораблів всіх держав. Як міркував російський канцлер, саме це могло бути компенсацією за скасування заборони Росії тримати свій флот на Чорному морі, оскільки Велика Британія, у випадку відкриття Проток, змогла б ввести туди свої ескадри й, за потреби – забезпечити таким чином військово-політичний баланс у чорноморському регіоні¹²⁶.

¹²⁵ Циркулярная депеша министра иностранных дел России А. М. Горчакова к представителям России при дворах держав, подписавших Парижский трактат 1856 г. Царское Село, 19/31 октября 1870 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 103—107; Ключников Ю. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Ю. В. Ключников, А. Сабанин. — М., 1925. — Ч. I. — С. 199—202.

¹²⁶ Gortchacow – Brunnow. 20 octobre 1870 // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1453, л. 102—103; Boukharow D. La Russie et la Turquie / D. Boukharow. — Paris, 1877. — P. 240; Горяинов С. Вказ. праця. — СПб., 1907. — С. 152.

28 жовтня 1870 р. російський посол у Лондоні барон Ф. Бруннов ознайомив з вищезгаданою циркулярною депешою британського статс-секретаря із закордонних справ лорда Дж. Гренвіля¹²⁷. Велика Британія категорично відмовилась погодитись на російські вимоги не лише тому, що це суперечило її інтересам на Сході, а й через те, що, як стверджував Форін офіс, цей крок поставив би під сумнів всі міжнародні угоди, які були основою рівноваги сил в Європі. Крім того, британський статс-секретар із закордонних справ вважав «гру Росії помилковою та підступною», оскільки російський імператор, з одного боку, неодноразово заявляв, що виступає проти анексії Пруссією французької території, але водночас складалося враження, що за лояльність О. Бісмарка у чорноморських справах він згоден відмовитись від своєї попередньої позиції¹²⁸. Як писав у своєму звіті О. Горчаков, «англійська громадська думка навіть забула на деякий час про боротьбу Франції та Пруссії» й вимагала від свого уряду адекватної реакції на російський циркуляр¹²⁹.

1 (13 листопада) прусський статс-секретар із закордонних справ Г. Тіле передав королю та канцлеру цієї країни російську циркулярну депешу від 19 жовтня 1870 р., яку напередодні привіз до прусської штаб-квартири у Версалі генерал Анненков¹³⁰. Незважаючи на те, що заява О. Горчакова була вручена

¹²⁷ Boukharow D. *Op. cit.* — P. 244.

¹²⁸ Машевський О. П. Проблема скасування «нейтралізації Чорного моря» і перегляду статусу Чорноморських проток та позиція Великобританії (1870—1871) / О. П. Машевський. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — 2005. — Вип. 14. — С. 307—324; Bernstorff – Bismarck. London, den 12 November 1870 // G.P. — В. 2. — № 219. — S. 9—10.

¹²⁹ Отчет о деятельности МИД за 1870 г. // Архив внешней политики Российской империи (Далі –АВПРИ), ф. 137, оп. 475, д. 61, л. 120 об.—121.

¹³⁰ Gortchacow – Oubri. 19 octobre 1870 // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1453, л. 85—86; Горяинов С. Вказ. праця. — С. 148—149.

берлінському кабінету максимально ввічливо та обережно, цей крок викликав у Пруссії значне роздратування. Дізнавшись про ініціативи царського уряду, канцлер О. Бісмарк заявив, що здивований формою, яку Росія обрала для скасування частини статей Паризького договору й вважає час обраний для цього часу дуже незручним. «Залізний канцлер» сподівався, що ця акція петербурзького кабінету буде детально з ним узгоджена. До того ж, на той час він був позбавлений свободи дій, оскільки Пруссія ще не завершила війни з Францією, тому першою реакцією О. Бісмарка на циркуляр О. Горчакова був вигук, що «ці дурні почали на чотири тижні раніше ніж потрібно»¹³¹.

Австро-Угорщина, як і Велика Британія після отримання циркуляра О. Горчакова від 19 жовтня була рішуче налаштована чинити опір російським домаганням. Адже вона була безпосереднім конкурентом Росії у боротьбі за вплив на Балканах та в басейні Чорного моря. Австрійсько-угорська преса відверто закликала до війни, «хрестового походу» проти Росії. Однак Відень не мав ні економічних, ні військових можливостей діяти самостійно. На думку російського канцлера, Габсбурзька монархія лише віддзеркалювала головну лінію антиросійської боротьби, центром якої був Лондон¹³².

Третього листопада 1870 р. російський уповноважений Е. Стааль вручив циркуляр О. Горчакова великому візиру Османської імперії Алі-Паші. Незважаючи на попередню підготовку, яку намагалась провести російська дипломатія в цій країні, циркуляр стурбував Порту своєю рішучістю і категоричністю. Голова турецького уряду був задоволений лише тим, що Петербург не буде вимагати скасування закриття проток Босфора та

¹³¹ Оболенская С. В. Вказ. праця. — С. 146; Горяинов С. Босфор и Дарданеллы / С. Горяинов. — СПб., 1907. — С. 177.

¹³² Отчет о деятельности МИД за 1870 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 61, л. 120; Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1974. — С. 97.

Дарданелл для військових кораблів¹³³. Адже великий візир пам'ятав, що на Віденській конференції 1855 р. О. Горчаков пропонував замість запровадження «нейтралізації Чорного моря» змінити конвенцію про Протоки 1841 р., а саме, дозволити прохід ними військових кораблів всіх країн¹³⁴.

Враховуючи зміни у світовій політиці, турецька правляча еліта була переконана, що найкращим арбітром у суперечностях, викликаних циркуляром О. Горчакова, може бути Пруссія, й тому вона уважно спостерігала за діями бісмарківської дипломатії. Берлін тим часом демонстрував проросійську політику. Пруський посол у Туреччині Кайзерлінг разом з послами у Відні та Лондоні отримав наказ від короля Вільгельма I підтримати Росію. На зустрічі з великим візиром цей прусський дипломат порадив йому «не довіряти англійцям й шукати компромісу з росіянами»¹³⁵.

Після зустрічі російського посла у Константинополі М. Ігнат'єва з султаном Абдул-Азізом, османський можновладець заявив, що оскільки «нейтралізація Чорного моря» вважалась гарантією безпеки Османської імперії, то він буде чекати відповідного відшкодування. Звістка про пропозицію султана щодо компенсації за скасування згаданих положень договору 1856 р. викликала жваве обговорення в дипломатичних колах

¹³³ Машевський О. П. Політика Османської імперії щодо скасування «нейтралізації Чорного моря» (1870—1871 рр.) / О. П. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2005. — Вип. 80—81. — С. 38—41; Gortchacow – Staal. 19 octobre 1870 // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1453, л. 83.

¹³⁴ Fuad A. La Question des Détroits / A. Fuad. — P., 1928. — P. 109—110; Вестник Европы. — 1870. — Кн. 12. — С. 925.

¹³⁵ Горяинов С. Босфор и Дарданеллы / С. Горяинов. — СПб., 1907. — С. 168—173.

османської столиці. Італійський посол у Константинополі граф Р. Барболані запропонував зробити це шляхом відкриття проток Босфора та Дарданелл для військових кораблів всіх країн. Британський посол не сприймав цю пропозицію, оскільки, на його думку, вона була несумісною з інтересами Порту¹³⁶.

Помітний вплив на розвиток кризи, викликаній вищезгаданим демаршем Росії, мала позиція Сполучених Штатів. В американській пресі повідомлялось про готовність президента У. Гранта надіслати військово-морський флот США до берегів Росії, щоб надати їй допомогу у відкритті Чорноморських проток у випадку війни¹³⁷. Держсекретар Г. Фіш також висловлювався за можливість надсилання американських кораблів до Чорного моря¹³⁸. В оточенні Олександра II були переконані, що Америка надасть Росії не лише моральну, а й, у випадку необхідності, військову підтримку¹³⁹.

Врегулювання даної кризи багато в чому залежало від британсько-пруських переговорів з цього питання. Після ознайомлення з циркуляром О. Горчакова, керівник Форін офісу лорд Дж. Гренвіль негайно надіслав до головної пруської штаб-квартири у Версалі другого секретаря із закордонних справ О. Расселя. Він отримав доручення провести переговори з канцлером О. Бісмарком для того, щоб з'ясувати його ставлення до останніх подій та подальші плани¹⁴⁰.

¹³⁶ Там само. — С. 171—172.

¹³⁷ Куропятник Г. П. Россия и США / Г. П. Куропятник. — М., 1981. — С. 192—200.

¹³⁸ Семанов С. А. М. Горчаков русский дипломат XIX в. / С. Семанов. — М., 1962. — С. 90—91.

¹³⁹ Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров: Дневник 1853—1882 / А. Ф. Тютчева. — М., 1928—1929. — Кн. 2. — С. 205.

¹⁴⁰ Горяинов С. Вказ. праця. — С. 154.

7 листопада 1870 р. цей британський дипломат прибув до Версалю й вранці того ж дня розпочав переговори з пруським канцлером¹⁴¹. О. Рассел наголошував, що оскільки під тиском британської громадської думки лондонський кабінет буде вживати рішучих заходів, то він хотів би заручитись підтримкою Берліна. О. Бісмарк відповів, що не підтримає війни зі своїм близьким сусідом тим паче, що Росія влітку, завдяки своєму впливу, утримала від втручання у французько-німецьку війну вороже налаштовані до його країни Австро-Угорщину та Данію. О. Рассел запитав, чи буде Берлін хоча б нейтральним, якщо російський демарш спричинить загальноєвропейський конфлікт. «Залізний канцлер» ухилився від безпосередньої відповіді, наголосивши ще раз на своїх «люб'язних відносинах з Росією», родинній традиції двох правлячих династій¹⁴².

Важливим питанням британсько-німецьких перемовин була проблема статусу Чорноморських проток. О. Рассел зокрема дотримувався думки, що у випадку задоволення російських вимог стосовно скасування «нейтралізації Чорного моря», необхідно буде знайти еквівалент, який компенсує цей крок, бо інакше громадська думка Великої Британії не сприйме дії її уряду. О. Бісмарк запропонував розглянути у якості такого відшкодування можливість відкриття Проток та Чорного моря для військових кораблів всіх держав. На його думку, це рішення вигідне для Росії, оскільки вона отримає можливість для виходу своїх ескадр до Середземного моря. Туреччина тоді

¹⁴¹ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814—1878 / А. Дебидур. — Ростов-на-Дону, 1995. — Т. II. — С. 370; Boukharow D. *Opt. cit.* — P. 253—254.

¹⁴² Машевський О. П. Політика Пруссії щодо перегляду режиму проток Босфор та Дарданелли в 1870—1871 рр. / О. П. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2006. — Вип. 84. — С. 114—118; Bismarck – Berstorff. Versailles, den 15 Dezember 1870 // Rheindorf K. *Opt. cit.* — № 35. — S. 160—162.

зможє пропускати до Чорного моря військові кораблі союзних з нею держав, які будуть створювати там противагу російському флоту. Пруський канцлер вважав, що Сполучені Штати також привітають цю зміну режиму Проток, оскільки наполягають на безперешкодному плаванні всіма водними шляхами, особливо тими, які пов'язують їх з Росією¹⁴³.

Під час наступної зустрічі О. Расселя з О. Бісмарком, яка відбулась ввечері 7 листопада 1870 р., «залізний канцлер» наголосив, що пропонує не загострювати ситуацію обміном телеграмами між Лондоном та Петербургом із взаємними звинуваченнями та газетною війною, а скликати конференцію, яка б займалась не обговоренням фактів, що вже стали реальністю, а потурбувалась про ствердження миру на Сході. Пруський канцлер пообіцяв, що спробує домовитись з віденським, флорентійським та константинопольським кабінетами щодо участі у цьому зібранні¹⁴⁴. Отримавши принципову згоду Великої Британії, він розіслав телеграми із відповідними пропозиціями до згаданих держав, а також до Петербурга¹⁴⁵.

Отже, багато в чому завдяки позиції Пруссії Велика Британія, підтримувана Австро-Угорщиною, не змогла створити антиросійської коаліції та силою зброї чи принаймні погрозою проведення військової кампанії змусити Росію виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 р. Великі держави погодились врегулювати цю кризу на міжнародній конференції. Вона відбулась у Лондоні 5 (17) січня – 1 (13) березня 1871 р.

¹⁴³ Буш М. Д. Граф Бисмарк и его люди за время войны с Францией / М. Д. Буш. — СПб., 1879. — Ч. 2. — С. 112—113.

¹⁴⁴ Aufzeichnung Bismarck. Versailles, den 21 November 1870 // G.P. — B. 2. — № 222. — S. 16; Bismarck – Bernstorft. Versailles, den 22 November 1870 // G.P. — B. 2. — № 223. — S. 16—17; Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 238.

¹⁴⁵ Bismarck – Bernstorft. Versailles, den 26 November 1870 // G.P. — B. 2. — № 224. — S. 17.

На цьому форумі головував британський статс-секретар із закордонних справ лорд Дж. Гренвіль. Росію, Німеччину, Австро-Угорщину та Італію представляли послы цих держав у Великій Британії. Французький уповноважений приєднався до конференції лише в кінці її роботи¹⁴⁶.

Складною проблемою було визначення завдань та порядку денного майбутньої конференції. Напередодні цього форуму розгорнулася жвава дискусія між британським, російським та османським зовнішньополітичними відомствами стосовно вищезгаданих проблем. У ній заторкнулося і питання доцільності перегляду режиму Чорноморських проток. Дж. Гренвіль, як і свого часу О. Бісмарк, вважав, що країни Заходу, як компенсацію за скасування «нейтралізації Чорного моря», повинні отримати цілковите відкриття проток Босфора та Дарданелл для військових кораблів. Російський посол у Лондоні барон Ф. Бруннов, який повинен був представляти на Лондонській конференції Росію, мав повноваження погодитись на вищезгадані пропозиції у випадку загострення міжнародної напруженості¹⁴⁷. Однак відшкодування вимагала й Османська імперія, яка зайняла діаметрально протилежну позицію. Вона вважала, що адекватно компенсувати скасування частини Паризьких угод їй може лише повернення повного суверенітету над Чорноморськими протоками, тобто отримання права відкривати чи закривати їх для військових кораблів інших держав на власний розсуд¹⁴⁸.

На Лондонській конференції головні дискусії розгорнулись навколо двох

¹⁴⁶ Бур'ян М. С. Лондонська конвенція 1871 / М. С. Бур'ян // УДЕ. — Т. 1. — С. 743; Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. — М., 2005. — С. 187.

¹⁴⁷ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 184.

¹⁴⁸ Лондонская конференция. Протоколы // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1364, л. 5—9.

питань. Її учасники розмірковували, в який спосіб легімітизувати дії Росії стосовно її одноосібної відмови дотримуватись «нейтралізації Чорного моря» так, щоб надалі будь-яка держава не мала спокуси грубо порушувати міжнародне право та етику, як це зробив О. Горчаков у своїй декларації від 19 жовтня 1870 р. Не менш важливим та складним питанням було віднайдення адекватної компенсації за порушення, внаслідок таких дій, рівноваги на Сході. Цього домагались насамперед Велика Британія та Османська імперія. Вищезгадана проблема була безпосередньо пов'язана з можливою зміною режиму Босфора та Дарданелл¹⁴⁹.

Після відповідних вказівок О. Бісмарка прусський делегат граф Бернсторф не лише допоміг росіянам протягом дискусії з питань регламенту, але й виступив на першому засіданні конференції з промовою про повну підтримку їх прагнень щодо скасування обмежувальних статей договору 1856 р. В подальшому голос графа Бернсторфа також був на боці російського представника барона Ф. Бруннова¹⁵⁰.

Непоступливість османського делегата Муссурус-паші поставила конференцію на межу зриву. Він наполягав, щоб султан міг проводити Протоками ескадри «дружніх» країн¹⁵¹. Зрештою криза була подолана завдяки тому, що делегати на засіданні 13 березня 1871 р. погодились на

¹⁴⁹ Машевський О. П. Рішення Лондонської конференції 1871 року щодо режиму Чорноморських проток / О. П. Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. — 2005. — № 23. — С. 93—106; Mosse W. E. *Op. cit.* — P. 174.

¹⁵⁰ Лондонская конференция. Протоколы // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1364, л. 2—3, 9; Tanty M. *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw* / M. Tanty. — Warszawa, 1982. — S. 221—225.

¹⁵¹ Лондонская конференция. Протоколы // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1364, л. 43—43 об; Гагарин С. Константинопольские проливы / С. Гагарин // Русская мысль. — 1915. — № 5. — С. 56.

компромісну пропозицію італійського представника таки надати султану право відкривати Протоки для флотів «дружніх» держав, але лише для виконання тих положень Паризького трактату 1856 р., які й надалі зберегли свою дію¹⁵².

3 (15) березня 1871 р. уповноважені Великої Британії, Росії, Франції, Австро-Угорщини, Італії та Османської імперії підписали Лондонську конвенцію, датовану, щоправда, 1 (13) березня 1871 р.¹⁵³ У першій статті цього документа констатовалось скасування XI, XIII, XIV статей Паризького трактату 1856 р. та спеціальної конвенції, укладеної між Портою та Росією, як додаток до згаданої XIV статті. Таким чином, були скасовані положення угоди 1856 р. щодо нейтрального статусу Чорного моря та відповідно заборони чорноморським державам, а саме Росії та Османської імперії, мати там військово-морські флоти, а також тримати на його узбережжі берегові укріплення. Друга стаття Лондонської конвенції визначала статус проток Босфора і Дарданелл. Згідно з нею, зберігалось закриття Чорноморських проток для військових флотів, як це було передбачено спеціальною конвенцією від 30 березня 1856 р. Водночас султан отримував право «відкривати Протоки в мирний час для військових кораблів дружніх і союзних держав у тому випадку, коли Порто визнає це необхідним для забезпечення виконання Паризького трактату 30 березня 1856 р.» Третя стаття Лондонської конвенції підтверджувала те, що Чорне море, як і раніше, залишалось відкритим для торгівельних флотів всіх країн¹⁵⁴.

¹⁵² Лондонская конференция. Протоколы // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1364, л. 44—47; Алтыновъ И. Източният въпрос и Нова Турция / И. Алтыновъ. — София, 1926. — С. 40—41.

¹⁵³ Дранов Б. А. Вказ. праця. — С. 121; Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1974. — С. 112.

¹⁵⁴ Лондонская конвенция. Лондон, 1/13 марта 1871 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 103—110.

Отже, після напруженої дипломатичної боротьби учасники Лондонської конференції начебто, на перший погляд, підтвердили договір 1856 р. стосовно Чорноморських проток. Однак за більш прискіпливого аналізу можна помітити суттєві розбіжності між цими двома угодами. Паризький трактат передбачав зобов'язання султана не пропускати Протоками закордонні військові кораблі, «доки Порта знаходиться в мирі». У Лондонській конвенції 1871 р., як згадувалось вище, обумовлювалась можливість відкриття султаном Босфора та Дарданелл військовим кораблям «дружніх країн» в мирний час. Тобто, якщо згідно договору 1856 р., Чорноморські протоки в цей період однозначно закривались для військових кораблів, то конвенція 1871 р. дозволяла, за певних умов, їх прохід Босфором та Дарданеллами¹⁵⁵.

Таким чином і Росія, поряд із західними державами, могла отримати від султана дозвіл на прохід її кораблів Протоками. Варто зауважити, що на поч. 1870-х рр. Порта та царський уряд перебували у хороших відносинах, а російського посла в Константинополі М. Ігнат'єва, за його вплив при константинопольському дворі, навіть називали «віще-султаном»¹⁵⁶. Західні держави у свою чергу були задоволені зауваженням у другій статті Лондонської конвенції, що султан може відкривати Протоки лише для виконання Паризького трактату. Вони передбачали, що важко було змодельювати ситуацію, за якої російському флоту необхідно буде вийти з Чорного до Середземного моря з метою забезпечення виконання договору 1856 р. Таким чином, на думку супротивників Росії її флот фактично був закритий у Чорному морі. У той же час цілком могло статися, що у випадку загострення відносин з Петербургом, Порта могла звернутись до Великої

¹⁵⁵ Там само. — С. 35—37, 103—110.

¹⁵⁶ Доклад Н. П. Игнат'єва Александру II о необходимости использования доброжелательного отношения турецкого султана к России. 10 (22) ноября 1875 г. // ГАРФ, ф. 730, оп. 1, д. 549, л. 9—14.

Британії та Франції, щоб ті ввели свої флоти до Чорного моря і вгамували таким чином російські амбіції¹⁵⁷. Незважаючи на це, Олександр II, як і канцлер О. Горчаков, були загалом задоволені наслідками Лондонської конференції й вважали, що Росія нарешті змила пляму ганьби, отриману внаслідок поразки у кримській війні й зробила крок до відновлення безпеки своїх південних територій¹⁵⁸.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що проблема скасування «нейтралізації Чорного моря» й органічно пов'язане з нею питання Босфора та Дарданелл були одним з найвагоміших чинників кардинальної зміни системи міжнародних відносин у 1870-1871 рр. Пруссія напередодні війни з Францією пообіцяла царському уряду посприяти йому звільнитись від обмежувальних статей Паризького трактату 1856 р. Таким чином, прусська дипломатія спонукала Росію утримати шляхом силової дипломатії Австро-Угорщину та Данію від вступу у французько-німецьку війну на боці Франції.

Петербурзька дипломатія на початку французько-німецького збройного конфлікту 1870-1871 рр. вважала своїм першочерговим завданням збереження європейської рівноваги, територіальної цілісності Франції, уникнення надмірного посилення Пруссії й тому планувала, що Петербург спільно із Лондоном та Віднем буде активно впливати у цьому сенсі на повоєнний устрій. Царський уряд сподівався, що він, будучи одним із провідників формування нової системи міжнародних відносин, у процесі повоєнного врегулювання доможеться і скасування «нейтралізації Чорного моря». Однак Берлін завдяки зусиллям своєї дипломатії та вирішальним

¹⁵⁷ Голубовский Б. Проклятый вопрос России / Б. Голубовский. — М., 1914/1915. — С. 17; Зингер Б. Г. Позиция Англии в Восточном кризисе 70-х годов XIX века: дисс. ... кандидата ист. наук / Б. Г. Зингер. — Львов, 1989. — С. 55.

¹⁵⁸ Отчет МИД за 1871 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 62, л. 3—5.

перемогам німецької армії змусив Петербург відмовитись від втручання у французько-німецькі відносини, наполягань щодо територіальної цілісності Франції.

19 жовтня 1870 р. він оголосив циркуляр про відмову Росії виконувати положення Паризького трактату щодо заборони їй тримати військовий флот на Чорному морі та будувати укріплення на його узбережжі. Велика Британія, Австро-Угорщина та Османська імперія були обурені безпрецедентним нехтуванням петербурзьким кабінетом міжнародним правом, а також занепокоєні порушенням балансу сил на Сході. Прусський канцлер О. Бісмарк, хоча й вважав неприйнятною форму російського демаршу, надав Росії необхідну дипломатичну підтримку задля того, щоб нівелювати гостру конфронтацію на межі збройного конфлікту між лондонським, віденським та петербурзьким кабінетами й був ініціатором й одним з організаторів Лондонської конференції (січень – березень 1871 р.), яка повинна була врегулювати цю кризу.

На Лондонській конференції хоча й було скасовано «нейтралізацію Чорного моря», однак султан отримав право відкривати Протоки для військових кораблів «дружніх держав», у мирний час, якщо він «визнає це необхідним для виконання умов Паризького трактату». Таким чином, якщо міжнародні угоди по Протокам 1841, 1856 р., однозначно забороняли прохід Босфором та Дарданеллами військових кораблів у мирний час, то Лондонська конвенція 1871 р. дозволяла це за вищезгаданих умов. Така неоднозначність цього формулювання зумовлювала в подальшому боротьбу великих держав за вплив на султана, оскільки саме від його рішення багато в чому залежала можливість світових потуг проводити Протоками свої флоти.

Провідні країни, насамперед Росія та Велика Британія задля того, щоб збільшити свої можливості в політиці щодо Чорноморських проток, змушені були шукати собі підтримки інших держав, що було в подальшому одним з чинників формування та трансформації військово-політичних альянсів. Країни, які не мали безпосередніх інтересів у питанні Проток, отримали додаткові

можливості для того, щоб використовувати цю гостру проблему задля здобуття важливих преференцій в інших сферах європейської політики. Насамперед це стосувалося Німеччини та Австро-Угорщини.

2.2. Політика «Союзу трьох імператорів» і питання Проток у 70-х рр. ХІХ ст.

Внаслідок перемоги німецьких держав на чолі з Пруссією у війні з Францією 1870-1871 рр. та створення нової наддержави – Німецької імперії відбулися кардинальні зміни у співвідношенні сил у світовій політиці. З 1870-х рр. почала формуватися нова система міжнародних відносин. У той час, як Париж втратив свої домінуючі позиції у континентальній Європі, Берлін перебирав на себе роль одного з головних центрів впливу.

Згідно французько-німецької Франкфуртської мирної угоди (10.05.1871 р.) Франція передала Німеччині дуже важливі у економічному та військово-стратегічному відношенні території – насамперед Ельзас та більшу частину Лотарингії¹⁵⁹. Враховуючи це, берлінський кабінет передбачав, що Париж згодом прагнучиме до реваншу задля повернення цих своїх теренів. Тому канцлер О. Бісмарк, якому належала визначальна роль у німецькій зовнішній політиці вважав одним із своїх головних завдань протидію відновленню військового потенціалу Франції. Він намагався завадити цьому шляхом силової дипломатії, погрожуючи французькому уряду, що, якщо той не припинить збільшувати військову міць своєї країни, то Німеччина може вдатися до превентивної війни із цим своїм західним сусідом. Зважаючи на такі завдання, німецька дипломатія повинна була позбавити Париж підтримки інших великих держав, оскільки Франція, відчуваючи їх симпатії й не зважаючи на погрози «залізного канцлера», продовжувала переозброєння¹⁶⁰.

Росія як протягом французько-німецької війни, так і після неї була вкрай стурбована порушенням рівноваги сил в Європі й можливістю встановлення

¹⁵⁹ Гончар Б. М. Франкфуртський мир / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. II. — С. 676.

¹⁶⁰ Хвостов В. Кризис внешней политики Бисмарка / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1934 (39). — С. 34—36.

там німецької гегемонії. Імператору Олександрю II та канцлеру О. Горчакову це було тим паче прикро тому, що, за їх твердженням, вони цілком усвідомлювали те, що саме російська підтримка у 1870-1871 рр. стала важливим чинником надмірного зміцнення Пруссії та створення поряд із західними кордонами Росії, могутньої й, тому, надто небезпечної для Петербурга Німецької імперії¹⁶¹.

Російський політичний істеблішмент розумів, що можна успішно стримати амбіції Берліна й відновити баланс впливів на європейському континенті за допомогою зближення Петербурга із західним сусідом Німеччини – Францією. Саме таку тенденцію німецький канцлер вважав чи не найбільшою загрозою для його країни, яка б у випадку війни повинна була вести виснажливу боротьбу на східному та західному фронтах з двома вищезгаданими потужними суперниками. Щоб унеможливити такий розвиток подій, О. Бісмарк вважав за необхідне не лише продовжити, але й поглибити взаємовигідну співпрацю з Росією. Берлінська дипломатія передбачала, що вона, щоб спонукати Петербург до цього, повинна запропонувати йому підтримку з питання, яке привертало найбільшу увагу царського уряду. На той час для Росії однією з найважливіших проблем її зовнішньої політики залишалось так зване «східне питання», основою якого для Петербурга традиційно була проблема Чорноморських проток. Тому, О. Бісмарк, сподіваючись налагодити союзницькі відносини з Росією, хотів загалом повторити досвід 1870-1871 рр., тобто надати їй підтримку у «східному питанні» за умови, що царський уряд не буде втручатися у французько-німецькі взаємини¹⁶².

¹⁶¹ Отчет МИД за 1871 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 61, л. 116; Записка П. А. Сабурова // ГАРФ, ф. 1047, оп. 1, д. 309, л. 2.

¹⁶² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток в діяльності європейських військово-політичних союзів 70-х – перш. пол. 80-х рр. XIX ст / О. П. Машевський // Університет. — 2006. — № 5. — С. 34—35.

О. Бісмарк під час переговорів із російським канцлером О. Горчаковим 19 квітня 1873 р. наголосив, що він розглядає «близьку згоду з Росією, як єдину розумну політику для Пруссії тому, що це переконання ґрунтується не лише на почутті вдячності за підтримку у 1870-1871 рр., але є питанням вигоди. Пруссія ніколи не забуде послуги, що її надала Росія протягом останньої війни і єдиним засобом виявлення вдячності є надання (Німеччиною – *авт.*) у її розпорядження всього того впливу, яким вона користується на Сході»¹⁶³. Водночас О. Горчаков вважав, що російсько-німецька співпраця у 1870-1871 рр. створювала сприятливе підґрунтя для налагодження союзницьких відносин цих держав. Адже царський уряд розумів, що загострення його боротьби на Сході з Великою Британією зумовлює необхідність пошуку впливових партнерів. О. Горчаков усвідомлював, що найкращим союзником для проведення східної політики Росії може стати Німеччина, яка на той час ще не мала в цьому регіоні значних власних амбіцій і до того ж ще й була в змозі допомогти владнати російсько-австрійсько-угорські суперечності на Балканах¹⁶⁴.

Варто зауважити, що тодішній європейський політикум вважав, що однією з найбільш гострих проблем міжнародних відносин, яка навіть могла спричинити масштабний збройний конфлікт, є саме питання Чорноморських проток. Досить красномовно цю загрозу проаналізував французький міністр закордонних справ Ж. Фавр у листі французькому послу в Османській імперії від 12 липня 1871 р. Одне з найвірогідніших потрясінь, згідно його передбачень, повинно було статися на Босфорі між Великою Британією та Росією, оскільки це зумовлювалось їхніми імперськими амбіціями, прагненням двох імперій до подальшого стрімкого розширення. На думку Ж. Фавра, ці експансії Лондона та Петербурга повинні були перетнутись саме

¹⁶³ Записка Горчакова о его беседе с Бисмарком. 19 avril 1873 // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 16, л. 3—4.

¹⁶⁴ Отчет МИД за 1873 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 66, л. 2—11 об.

у районі Чорноморських проток. До того ж, сутичка цих імперій на Протоках могла стати ще й наслідком британсько-російських суперечностей у Середній Азії¹⁶⁵. Зважаючи на згадані обставини, пропозиції О. Бісмарка підтримати політику царського уряду на Сході виглядали для Росії дуже привабливими.

Поряд з розвитком російсько-німецьких відносин, іншим пріоритетом «залізного канцлера» було налагодження співпраці Берліна з віденським кабінетом. Відставка давнього супротивника Пруссії – австрійсько-угорського канцлера графа Ф. Бейста у листопаді 1871 р. і призначення на посаду міністра закордонних справ цієї країни графа Д. Андраші сприяли зближенню Відня та Берліна. Це, до речі, інші європейські держави розглядали, як безпосередню загрозу їхній безпеці й порушення балансу інтересів на Сході¹⁶⁶.

Характерними у цьому сенсі були погляди французького міністра закордонних справ Ремюза, висловлені у листі французькому послу у Відні. У ньому стверджувалося, що «зближення між Австрією та Німеччиною особливо повинно виявитись у сфері східних питань». За твердженням французького міністра, Берлін був зацікавлений у тому, щоб Відень спрямував свої зовнішньополітичні устремління на Балкани, де «на руїнах османського панування буде формуватися нове правління». Таким чином, вісь Габсбурзької імперії, на думку Ремюза, зміститься на південь, де зустрінеться з російським спротивом. У результаті, згідно розрахунків О. Бісмарка, Росія та Австро-Угорщина повинні будуть боротися там один з одним і тому вже не становитимуть загрози Німеччині. Більше того, як

¹⁶⁵ Favre – Vogue. Versailles, 12 juin 1871 // D.D.F. — Série 1. — T. I. — № 8. — P. 17—25.

¹⁶⁶ Gabriac – Remusat. Berlin, 11 août 1871 // Ibid. — № 40. — P. 57; Ротштейн Ф. А. Из истории прусско-германской империи / Ф. А. Ротштейн. — М.—Л., 1948. — С. 129—130.

передбачав вищезгаданий французький дипломат, Відень та Петербург шукатимуть її підтримки та заступництва¹⁶⁷.

Імператор Олександр II, який з підозрою ставився до співпраці цих двох своїх потужних західних сусідів, дізнавшись про візит австрійсько-угорського монарха Франца-Йосипа до Берліна восени 1872 р. й розглядаючи це, як початок їх серйозної співпраці, виявив і собі бажання зустрітись в цей час у німецькій столиці з очільниками Німеччини та Австро-Угорщини. Таким чином, ця зустріч трьох імператорів, яка відбулася у вересні 1872 р., поклала початок налагодженню їхніх союзницьких взаємин¹⁶⁸.

Першим вдалося узгодити свої інтереси Берліну та Петербургу. 26 квітня (6 травня) 1873 р. було підписано німецько-російську військову конвенцію, яка передбачала, що, коли будь-яка держава здійснить напад на одну з двох цих імперій, то інша надасть їй допомогу двохсоттисячною армією¹⁶⁹. Незважаючи на те, що німецький канцлер О. Бісмарк неодноразово наголошував на своїй підтримці російської політики на Сході, зокрема стосовно Османської імперії, це положення не увійшло до російсько-німецької угоди. Це, на думку російського історика М. Покровського, було прорахунком царської дипломатії, оскільки вона не наполягла на

¹⁶⁷ Remusat – Banneville. Versailles, 22 janvier 1873 // D.D.F. — Série 1. — T. I. — № 164. — P. 198—200.

¹⁶⁸ Banneville – Remusat. Vienne, 29 juillet 1872 // Ibid. — № 144. — P. 172; Flo – Remusat. Saint-Pétérsburg, 29 juillet 1872 // Ibid. — № 145. — P. 172; Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики. Австро-русско-германские отношения / Л. М. Шнеерсон. — Минск, 1984. — С. 99—101.

¹⁶⁹ Военная конвенция между Россией и Германией. 24 апреля / 6 мая 1873 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 124—125.

відповідному письмовому зобов'язанні й поклатася лише на «чесне дворянське слово» О. Бісмарка¹⁷⁰.

Незважаючи на зусилля Берліна стимулювати зближення між Віднем та Петербургом, віденський кабінет погодився лише на укладання 25 травня (6 червня) 1873 р. консультативного пакту, який передбачав зобов'язання співпрацювати з важливих міжнародних проблем, не вступати в інші союзи, а, у випадку необхідності, в спільних військових діях укласти між собою відповідну конвенцію¹⁷¹. 11 (23 жовтня) 1873 р. до цього російсько-австрійсько-угорського договору приєдналась Німеччина. Таким чином, сформувався новий міжнародний альянс, який у дипломатичних колах почали звати Союзом трьох імператорів¹⁷².

Незважаючи на ці дипломатичні зусилля, О. Бісмарк не зміг повністю досягнути своєї головної мети – повністю ізолювати Францію. Це чітко виявилось під час загострення французько-німецьких відносин у 1874 та 1875 рр. Саме тоді застереження Росії, а також Великої Британії не дозволили Німеччині, занепокоєній відновленням військового потенціалу Франції, розпочати з нею так звану превентивну війну¹⁷³. «Залізний канцлер», щоб нівелювати ці перепони, намагався, як і в 1870-1871 рр., в черговий раз зацікавити Петербург своєю беззастережною підтримкою політики царського уряду у «східному питанні». Саме такі пропозиції озвучив канцлеру

¹⁷⁰ Покровский М. Н. Предисловие / М. Н. Покровский // Русско-германские отношения. Секретные документы. — М., 1922. — С. 7.

¹⁷¹ Конвенция между Россией и Австро-Венгрией. 25 мая / 6 июня 1873 // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 126—127.

¹⁷² Акт присоединения Германии к русско-австрийской конвенции от 25 мая (6 июня) 1873 г. 11/23 октября 1873 г. // Там само. — С. 128.

¹⁷³ Горчаков – Жомини. 13 (1) мая 1875 г. // Красный архив. — 1938. — Т. 6. — С. 135.

О. Горчакову спеціальний посланець О. Бісмарка І. Радовіц під час своєї місії до російської столиці у лютому-березні 1875 р. Однак сподівання берлінського кабінету зацікавити свого партнера підтримкою його експансії у чорноморському регіоні виявились марними¹⁷⁴. Адже, незважаючи на нещодавнє відновлення своїх прав на Чорному морі, Росія так і не спромоглася створити там боєздатний флот¹⁷⁵. Більше того, в російських проурядових газетах друкувалися заклики, у випадку найменшого вияву агресії Німеччини щодо Франції, негайно оголосити їй війну, оскільки росіяни «можуть завоювати Константинополь лише пройшовши через Берлін»¹⁷⁶.

На думку провідного російського дипломата, багаторічного посла у Берліні П. Сабурова, саме після військової тривоги 1875 р. Німеччина зробила остаточний вибір на користь подальшого зближення з Австро-Угорщиною, а до цього «О. Бісмарк терпляче чекав три роки, глибоко приховуючи своє незадоволення»¹⁷⁷.

Східна криза 1875-1878 рр. була справжнім випробуванням для дипломатії провідних європейських держав й зокрема перевіркою на міцність новоствореного Союзу трьох імператорів. Вона також яскраво продемонструвала зростання впливу чинника Чорноморських проток на міжнародну політику. Петербург побоювався, що масові повстання в османських провінціях Герцеговині та Боснії, які розгорнулися навесні 1875 р. та згодом поширились на Болгарію, можуть зумовити загострення «східного питання», розпад й поділ між великими державами Османської

¹⁷⁴ Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. — М., 2005. — С. 195—196.

¹⁷⁵ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке / Л. Г. Бескровный. — М., 1973. — С. 515.

¹⁷⁶ Singer A. Histoire de la Triple Alliance / A. Singer. — P., 1915. — P. 41.

¹⁷⁷ Записка П. А. Сабурова // ГАРФ, ф. 1047, оп. 1, д. 309, л. 5.

імперії в період, коли Росія була до цього ще не готовою. Чи не найбільше занепокоєння царського уряду викликало те, що його головний конкурент на Сході – Велика Британія, скориставшись цими обставинами, зможе за допомогою свого потужного військово-морського флоту без суттєвих перешкод взяти під контроль Босфор та Дарданелли

У той час, коли загострювалась ситуація на Балканах, Європу, за висловом французького посла в Османській імперії Бургуанга, «як удар блискавки» приголомшила новина про продаж єгипетським хедивом Ізмаїлом 25 листопада 1875 р. 176 тис. 600 акцій (із 400 тис.) Суецького каналу британському уряду¹⁷⁸. Таким чином, Велика Британія, враховуючи те, що їй вже до цього належала частина його акцій, взяла під свій контроль цей найзручніший шлях до Індії. Необхідність гарантування безпеки цієї вже підконтрольної Лондоном стратегічної комунікації значно посилила його увагу до Східного Середземномор'я¹⁷⁹.

Росія, Німеччина та Австро-Угорщина досить активно співпрацювали на початку східної кризи й зокрема запропонували у Берлінському меморандумі (травень 1876 р.) вирішити її шляхом спільного тиску великих держав на султана, щоб змусити його провести необхідні реформи, які покращили б становище балканських слов'ян¹⁸⁰. Під час так званого «рейхштадтського

¹⁷⁸ Bourgoing – Decazes. *Thérapie*, 3 novembre 1975 // D.D.F. — Série 1. — T. II. — № 10. — P. 13.

¹⁷⁹ Dunsany. *England and the Suez Canal* / Dunsany // *The Nineteenth Century*. — 1882. — December. — P. 839—860; Rfinash J. *The Egyptian question and the French Alliance* / J. Rfinash // *Ibid.* — P. 821—838; Laboulaye – Decazes. *Saint-Pétersbourg*, 29 novembre 1875 // D.D.F. — Série 1. — T. II. — № 21. — P. 27—28.

¹⁸⁰ *Diktat des Reichskanzlers von Bismarck. Varzin, den 20 Oktober 1876* // G.P. — B. 2. — № 250. — S. 69—70.

побачення» російського та австрійсько-угорського імператорів 26 червня (8 липня) 1876 р. Відень та Петербург узгодили свої інтереси на Балканах¹⁸¹.

Досить характерними для німецької дипломатії були спроби О. Бісмарка схилити великі держави до розв'язання цієї дипломатичної кризи шляхом поділу між ними найбільш привабливих частин Османської імперії. Він запропонував Великій Британії окупувати Єгипет, Австро-Угорщині – Боснію та Герцеговину, а Петербургу, у порозумінні з Лондоном, забезпечити російські інтереси на Протоках¹⁸².

Константинопольська конференція (11 (23) лютого 1876 р. – 8 (20) січня 1877 р.), у якій брали участь Росія, Велика Британія, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та Османська імперія не змогла врегулювати кризу¹⁸³. Росія, сподіваючись на сприятливу позицію своїх партнерів по Союзу трьох імператорів і насамперед Берліна, наважилась на збройний конфлікт з Портою. Адже на той час східна криза загострилась внаслідок жорстоких репресій, здійснюваних османськими військами проти повсталих балканських слов'ян, а також поразок Сербії, яка за підтримки Росії із червня 1876 р. вела війну з Османською імперією¹⁸⁴. Як наголошував у своєму щорічному звіті О. Горчаков, співпраця в межах Союзу трьох імператорів забезпечила Росії досить сприятливі дипломатичні умови для проведення

¹⁸¹ Рейхштадтское соглашение между Россией и Австро-Венгрией. 26 июня / 8 июля 1876 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 144—148.

¹⁸² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О.П. Машевський. — К., 2009. — С. 68—71.

¹⁸³ Бур'ян М. С. Константинопольська конференція / М. С. Бур'ян // УДЕ. — Т. I. — С. 649—670.

¹⁸⁴ Копійка В. В. Сербсько-турецька війна / В. В. Копійка // УДЕ. — Т. II. — С. 470.

військової кампанії проти Османської імперії¹⁸⁵. Вільгельм I ще на початку жовтня 1876 р. запевнив Олександра II, що у випадку війни Росії з Портою, Німеччина буде дотримуватись «доброзичливого нейтралітету»¹⁸⁶.

Росія, щоб забезпечити собі нейтралітет Австро-Угорщини, зобов'язалася не заперечувати проти приєднання до Габсбурзької імперії Боснії та Герцеговини та не створювати на Балканах великої слов'янської держави. Саме цими міркуваннями керувалися російський та австрійсько-угорський імператори, коли уклали відповідні домовленості у Будапешті 3 (15) січня 1877 р. Згідно з ними, Росія також, навіть у випадку значного послаблення Османської імперії, відмовлялась від захоплення Константинополя, погодившись на перетворення його у «вільне місто»¹⁸⁷.

Проблема Чорноморських проток значно загострилася під час російсько-турецької війни (24 квітня 1877 р. – 19 (31) січня 1878 р.) й стала одним з визначальних чинників розвитку міжнародних відносин у цей період. Царський уряд напередодні війни намагався запевнити одну із найбільш зацікавлених у цьому питанні країн – Велику Британію, що не буде займати Константинополя та Протоки¹⁸⁸. Однак лондонський кабінет не довіряв цим російським обіцянкам й значно посилив свої військово-морські сили у Східному Середземномор'ї. Водночас статс-секретар із закордонних справ

¹⁸⁵ Отчет МИД за 1878 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 80, л. 17 об.

¹⁸⁶ Gontaut-Biron – Decazes. Bade, 3 octobre 1876 // D.D.F. — Série 1. — Т. II. — № 91. — Р. 95—96.

¹⁸⁷ Секретная конвенция между Россией и Австро-Венгрией. Будапешт, 3/15 января 1877 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. — М., 1952. — С. 149—155; Notice Gortchacow. 12 février 1877 // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1367, л. 1—13.

¹⁸⁸ Виноградов В. Н. Канцлер А. М. Горчаков в водовороте восточного кризиса 70-х годов XIX века / В. Н. Виноградов // Славяноведение. — 2003. — № 5. — С. 18.

Великої Британії лорд Е. Дербі 6 травня 1877 р. надіслав до Петербурга офіційну ноту, в якій сформулював умови, за яких його країна згодна дотримуватись нейтралітету. В ній наголошувалось, що будь-які дії щодо Суецького каналу будуть розглядатись Лондоном, як загроза Індії та катастрофа для світової торгівлі. Особливо зверталась увага на те, що британський уряд не погодиться на окупацію росіянами османської столиці та на будь-які зміни режиму Босфора та Дарданелл¹⁸⁹.

У відповіді канцлера О. Горчакова від 18 травня 1877 р. стверджувалося, що Протоки є єдиним виходом з двох великих морів й навколо них перехрещуються інтереси мало не всього світу, тому їхній статус міг змінюватись лише на основі міжнародних угод¹⁹⁰. Британський уряд проголосив 18 травня 1877 р. нейтралітет на умовах, зазначених у вищезгаданій ноті лорда Е. Дербі¹⁹¹.

Проте розгортання російсько-турецької війни значно загострювало суперечності Росії з Великою Британією та Австро-Угорщиною. Адже російські війська після тривалої облоги 10 грудня 1877 р. оволоділи м. Плевна і після того стрімко просувалися у напрямку Чорноморських проток та Константинополя. Зважаючи на це, Порта змушена була підписати

¹⁸⁹ Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw / M. Tanty. — Warszawa, 1982. — S. 231; Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 138.

¹⁹⁰ Ibid. — P. 139.

¹⁹¹ Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 246; Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав / К. Скальковский. — СПб., 1901. — С. 282—283.

19 (31) січня 1878 р. Адріанопольське перемир'я з царським урядом на запропонованих ним умовах¹⁹².

Велика Британія сприймала майбутню автономну Болгарію, яка за Адріанопольським перемир'ям повинна була мати вихід не лише до Чорного, але й до Егейського моря, як зручний форпост Росії біля Босфора та Дарданелл. Лондон також був занепокоєний тим, що вищезгадана угода передбачала, що султан увійде у згоду з російським імператором для охорони прав та інтересів Росії на Протоках. Велика Британія сприймала це, як намагання Росії, всупереч своїм обіцянкам, переглянути режим Чорноморських проток¹⁹³. Варто зауважити, що на той час у Росії активно поширювалась публіцистична література, в якій розглядалися різні варіанти зміни статусу Константинополя та Проток¹⁹⁴. Проекти мирної угоди, розроблені О. Горчаковим та М. Ігнат'євим, передбачали значну зміну статусу Босфора та Дарданелл на користь Росії. Щоправда, царський уряд, побоюючись вкрай негативної реакції на це Великої Британії, не наважився на таку конфронтацію¹⁹⁵.

¹⁹² Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у дипломатичній боротьбі великих держав у період від Адріанопольського перемир'я до Сан-Стефанського миру / О. П. Машевський // Проблеми балканістики та сходознавства. Зб. наукових праць пам'яті проф. Пархомчука С. М. — 2007. — С. 235; История внешней политики России. Вторая половина XIX века. — М., 1997. — С. 206—207.

¹⁹³ Moüy – Waddington. Péra, 25 janvier 1878 // D.D.F. — Série 1. — Т. II. — № 232. — Р. 238; Горяинов С. Вказ. праця. — СПб., 1907. — С. 332.

¹⁹⁴ Набросок плана нейтрализации Константинополя и проливов // Г.Е. Восточный вопрос. Условия мира с Турцией. — Одесса, 1878. — С. 60—63.

¹⁹⁵ Conditions possibles de la paix // ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1367, л. 14—18; Проект мирного договора России с Турцией составленный Н. П. Игнат'евым // ГАРФ, оп. 1, д. 1269, л. 120—120 об.

З наближенням російських військ до Босфора лондонський кабінет готувався до активної протидії утвердженню царського уряду на Протоках. 2 (14) лютого 1878 р. за наказом британського уряду ескадра на чолі з адміралом Хорнбі у складі шести потужних броненосців пройшла Дарданеллами і 3 (15) лютого кинула якір у Мармуровому морі (яке розташоване між Босфором та Дарданеллами) біля Принцевих островів¹⁹⁶.

Хоча британські військово-морські сили й зайняли стратегічно важливу позицію в Чорноморських протоках, однак їхні кораблі не мали значної кількості десантних частин для боротьби з російською армією. Тому Велика Британія активно шукала союзника, який міг би надати їй реальну підтримку на суходолі. З огляду на зовнішньополітичну позицію та географічне розташування, найвигіднішим спільником Лондона могла бути Австро-Угорщина. Міністр закордонних справ Габсбурзької монархії граф Д. Андраші вважав, що Росія, підписавши Адріанопольське перемир'я, грубо порушила Рейшхтadtську та Будапештську угоди¹⁹⁷.

Царський уряд, прагнучи врегулювати відносини з Австро-Угорщиною, нагадував їй про партнерство по Союзу трьох імператорів та єдність дій Петербурга і Відня на початку східної кризи. Однак було очевидно, що Дунайська імперія у російсько-британському дипломатичному протистоянні

¹⁹⁶ Горчаков – Шувалов. 3 (15) февраля 1878 г. // Красный архив. — 1933. — Т. 4 (59). — С. 91—92; Горяинов С. Вказ. праця. — С. 333; Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. — М., 1997. — С. 156.

¹⁹⁷ Hanotoux G. Preface / G. Hanotoux // Goriainow S. Le Bosphore et les Dardanelles. — Paris, 1910. — P. XV—XVII; Виноградов В. Н. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии / В. Н. Виноградов. — М., 1978. — С. 233.

все більше схилялася на бік Великої Британії, але все ще вагалася, чи варто їй у союзі з Лондоном розпочинати війну з Росією¹⁹⁸.

19 лютого (3 березня) 1878 р. було підписано Сан-Стефанську попередню мирну угоду між Росією та Османською імперією, яка в основному повторювала основні принципи Адріанопольського перемир'я, й тому була вкрай неприйнятною для Відня та Лондона. Щоправда, російська дипломатія вже більш обережно поставилась до проблеми Проток. У двадцять четвертій статті договору лише зазначалось, що Босфор та Дарданелли будуть відкриті як під час війни, так і в мирний час для торговельних кораблів нейтральних держав, які приходять з російських портів або до них прямують¹⁹⁹.

Як писав британський статс-секретар із закордонних справ лорд Р. Солсбері у депеші британським дипломатичним представникам, створення згідно Сан-Стефанської угоди так званої великої Болгарії, яка буде володіти важливими портами Чорного і Егейського морів, надасть Росії переважаючий комерційний та політичний вплив у цьому регіоні і тому право султана контролювати Протоки перетвориться на фікцію. У результаті Р. Солсбері робив висновок, що російські військові кораблі, базовані у болгарських портах, створять безпосередню загрозу Суецькому каналу і загалом

¹⁹⁸ Записка А. М. Горчакова Александру П. 2/14 февраля 1878 г. // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со Дня рождения: Сб. науч. трудов. — М., 1998. — С. 356—359; Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1974. — С. 172.

¹⁹⁹ Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор. Сан-Стефано, 19 февраля / 3 марта 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 172.

британським інтересам у всьому Східному Середземномор'ї²⁰⁰. Прем'єр-міністр Б. Дізраелі також розглядав Велику Болгарію не інакше, як російський форпост для подальшого наступу царського уряду до Константинополя та Проток й далі на південь, що загрожуватиме британським комунікаціям з Індією²⁰¹.

Оскільки російсько-турецький договір, підписаний у Сан-Стефано, безпосередньо стосувався питань врегульованих угодами 1856 та 1871 рр., то, згідно Лондонської конвенції 1871 р., він мав бути винесений на розгляд міжнародного конгресу чи конференції²⁰². Саме на цьому зокрема наполягали Лондон та Відень. Щойно підписавши Сан-Стефанський мир й зустрівшись з невизнанням його положень з боку Великої Британії та Австро-Угорщини, царський уряд, усвідомлюючи виснаження своїх військових та фінансових ресурсів, апелював задля захисту своїх інтересів до Союзу трьох імператорів і в першу чергу очікував підтримки Німеччини²⁰³.

Враховуючи вищезгадані обставини, О. Бісмарк взяв на себе головний тягар організації мирної конференції, на якій зацікавлені держави повинні

²⁰⁰ Salisbury – Agents diplomatiques de la Grande-Bretagne. Foreign Office, 1 avril 1878 // Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. — Paris, 1878. — P. 31—41.

²⁰¹ Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 124; Pinon R. L'Europe et l'Empire Ottoman / R. Pinon. — P., 1908. — P. 24.

²⁰² Waddington – Vogüé. Paris, 6 avril 1878 // D.D.F. — Série 1. — Т. II. — № 284. — P. 291—292; Хроника. Иностранная политика // Вестник Европы. — 1878. — Кн. 5. — С. 382

²⁰³ Записка тайного советника А. С. Ионина. Май 1888 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 56, л. 23—26; Flo – Waddington. Saint-Petersburg, 6 mars 1878 // D.D.F. — Série 1. — Т. II. — № 261. — P. 269.

були шляхом переговорів дійти до взаємоприйняттого рішення стосовно врегулювання кризи²⁰⁴.

Оскільки Росія, Велика Британія та Австро-Угорщина продемонстрували зацікавленість у посередницькій діяльності О. Бісмарка, він 9 квітня 1878 р. у телеграмах, відправлених до Лондона та Петербурга, дав згоду допомогти врегулювати британсько-російське протистояння. Німецький канцлер запропонував з метою уникнення збройного конфлікту синхронне відведення від Константинополя російської армії й британського флоту (який перебував у Чорноморських протоках) на відстань, про яку домовляться обидві сторони. Британський статс-секретар із закордонних справ лорд Р. Солсбері вже 10 квітня 1878 р. дав на це свою згоду. Проте царський уряд не поспішав погоджуватись на такі дії, оскільки вважав, що британська ескадра, якщо буде необхідно, повернеться до Проток значно швидше ніж це зможе зробити російська армія²⁰⁵. Зрештою Росія в кінці квітня 1878 р. наголосила, що умовою відходу російських військ від Босфора є передача їй османських фортець Карса, Ардагана та Батума на Кавказі²⁰⁶. Як вважав лорд Р. Солсбері, Росія хотіла залишити свої війська у передмісті Константинополя задля

²⁰⁴ Bismarck – Auswärtige Amt. Varzin, den 4 Februar 1878 // G.P. — В. 2. — № 312. — S. 184; Чубинский В. В. Бисмарк / В. В. Чубинский. — М., 1988. — С. 311.

²⁰⁵ Машевський О. П. Фактор Чорноморських проток у міжнародних відносинах у період від підписання Сан-Стефанського миру до Берлінського конгресу / О. П. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2006. — Вип. 87-88. — С. 31—32; Münster – Auswärtige Amt. London, den 10 April 1878 // G.P. — В. 2. — № 384. — S. 264.

²⁰⁶ Münster – Auswärtige Amt. London, den 29 April 1878 // G.P. — В. 2. — № 402. — S. 292.

використання їх як важеля впливу на мирному конгресі²⁰⁷. Тому вони були відведені з позицій поблизу Босфора лише згодом після його завершення, а саме у вересні 1878 р.²⁰⁸

Незважаючи на вищезгадані непорозуміння, дипломатія О. Бісмарка сприяла поступовому переходу британсько-російської конфронтації у переговорний процес. Внаслідок тривалих консультацій Лондон та Петербург вирішили укласти двосторонні домовленості ще напередодні Берлінського конгресу, задля того, щоб рішення цього форуму були прогнозованими як для Росії, так і Великої Британії. 18 (30) – 19 (31) травня 1878 р. було підписано три британсько-російські меморандуми, відомі як «угода Шувалов-Солсбері». У них окреслювались рішення, які мали бути прийняті Берлінським конгресом²⁰⁹.

Якщо перший та третій меморандуми стосувалися територіальних змін на Балканах та Кавказі й передбачали зокрема суттєве зменшення території Болгарії та позбавлення її виходу до Егейського моря, то другий меморандум безпосередньо торкався проблеми Чорноморських проток. У ньому зазначалось, що на майбутньому міжнародному конгресі британський кабінет залишав за собою право обговорення в повному обсязі проблеми Проток, а російський посол у Лондоні визнавав, що царський уряд буде притримуватись стосовно цього принципів, визначених у декларації

²⁰⁷ Münster – Bismarck. Hatfield, den 2 Juni 1878 // G.P. — В. 2. — № 426. — S. 324—325.

²⁰⁸ Милютин Д. А. Дневник. 1878—1880 / Д. А. Милютин. — М., 1950. — Т. III. — С. 9.

²⁰⁹ Международные отношения на Балканах. 1856—1878 / под ред. В. Н. Виноградова. — М., 1986. — С. 371.

британського статс-секретаря із закордонних справ лорда Дербі від 6 травня 1877 р.²¹⁰

На Берлінському конгресі (1(13).06.1878. – 1(13).07.1878) виявились досить контрверсійні тенденції в політиці країн членів Союзу трьох імператорів. О. Бісмарк, який головував на цьому форумі, намагався дотримуватись незаангажованої позиції, незважаючи на звернення за підтримкою Олександра II до Вільгельма I. «Залізний канцлер» не бажав зіпсувати відносини з жодною з держав як в межах цього німецько-російсько-австрійсько-угорського альянсу, так і зі своїм, як він сподівався, майбутнім стратегічним партнером Великою Британією. Тому у випадку виникнення суперечностей між найбільш зацікавленими учасниками, а саме британською, російською та австрійсько-угорською делегаціями, О. Бісмарк пропонував їм втрьох узгодити свої позиції. Інтереси Відня та Лондона співпадали в обмеженні російських амбіцій на Балканах зокрема тому, що Форін офіс розглядав створення автономної Болгарії, як насамперед значне посилення російського впливу щодо Чорноморських проток і намагався нейтралізувати цю небезпеку шляхом посилення позицій Австро-Угорщини на цьому півострові. Таким чином, забезпечувався тиск на підконтрольну росіянам Болгарію з півночі та заходу. З іншого, південного боку, ця загроза британським інтересам повинна була компенсуватися окупацією Великою Британією острова Кіпр, який належав Османській імперії²¹¹.

²¹⁰ Соглашение между Россией и Великобританией об изменении Сан-Стефанского договора. Лондон, 18/30 мая 1875 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 176—180.

²¹¹ Berchem – Bismarck. St. Petersburg, den 22 Juni 1878 // G.P. — В. 2. — № 433. — S. 336—337; Salisbury – Waddington. 7 juillet 1878 // Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. — Paris, 1878. — P. 304—307; Реутов Г. Н. Планы Великобритании в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876—1878) / Г. Н. Реутов // Ученые записки Выборгского

Берлінський конгрес не вніс будь-яких змін до режиму Чорноморських проток, хоча британський статс-секретар із закордонних справ лорд Р. Солсбері ще на засіданні 9 липня 1878 р. виявив бажання обговорити це питання. Однак Росія, зважаючи на несприятливий для неї розклад сил на цьому форумі, ухилилася від даної пропозиції²¹². Однак після цього розгорнулася запекла дискусія щодо розуміння положень Лондонської конвенції щодо Проток. Р. Солсбері на засіданні 11 липня 1878 р. від імені свого уряду заявив, що зобов'язання Великої Британії щодо закриття Чорноморських проток для військових кораблів обмежуються виключно її обов'язком перед султаном²¹³. Отже, лондонський кабінет, користуючись своїм значним на той час впливом на Османську імперію, вважав, що йому вигідно, щоб рішення про відкриття Проток для британського флоту приймалися лише на основі британсько-османських домовленостей. Наступного дня російський уповноважений на конгресі граф Шувалов попросив внести до протоколу свою декларацію з цього питання. У ній стверджувалось, що закриття Босфора та Дарданелл для військових кораблів є багатостороннім зобов'язанням, яке не може змінюватись на основі двосторонніх домовленостей однієї з держав із султаном²¹⁴. Шістдесят третя стаття Берлінського трактату підтвердила другу статтю Лондонської

государственного педагогического института — Т. I. — Вып. I. — Выборг, 1957. — С. 55—83.

²¹² Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 255.

²¹³ Solisbury and Shuvalov on the straits // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996. — P. 193—195; Пинон Р. Чёрное море и вопрос о проливах // Проливы (сборник) / под ред Р. Ротштейна. — М., 1923. — С. 46.

²¹⁴ Там само. — С. 47.

конвенції щодо статусу Чорноморських проток. Проте й надалі зберігалось різне її трактування лондонським та петербурзьким кабінетами²¹⁵.

Згідно рішень Берлінського конгресу, територія новоствореного Болгарського автономного князівства помітно зменшувалась й воно позбавлялось виходу до Егейського моря²¹⁶. Це викликало обурення Росії, яка звинувачувала О. Бісмарка у «чорній невдячності» за те, що, на думку росіян, він недостатньо підтримав царську дипломатію на цьому форумі²¹⁷. Водночас вкрай загострились відносини Петербурга з Віднем. Адже Габсбурзька монархія в період повоєнного врегулювання відверто підтримувала антиросійські дії британської дипломатії. Окупація австрійсько-угорською армією згідно рішень Берлінського конгресу Боснії та Герцеговини продукувала посилення суперечностей між Росією та Австро-Угорщиною на Балканах²¹⁸. Таке погіршення російсько-німецьких та російсько-австрійсько-угорських відносин дало як європейській дипломатії, так і громадськості підстави для сумнівів у подальшій життєздатності російсько-німецько-австрійсько-угорського альянсу. «Союз трьох імператорів більше не існує», – писав у своєму звіті за 1878 р. російський канцлер О. Горчаков²¹⁹. Однак ці передбачення були передчасними, оскільки, як виявилось у подальшому, Берлін, Відень та Петербург і надалі потребували взаємної співпраці, й тому цей альянс буде реанімований і продовжить свою діяльність у 80-х рр.

²¹⁵ Таубе М. А. Записка по вопросу о проходе военных судов через Босфор и Дарданеллы / М. А. Таубе. — СПб., 1905. — С. 6.

²¹⁶ Берлинский трактат. Берлин, 1/13 июля 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 182—184.

²¹⁷ Милютин Д. А. Дневник. 1878—1880 / Д. А. Милютин. — М., 1950. — Т. III. — С. 72.

²¹⁸ Берлинский трактат. Берлин, 1/13 июля 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 193.

²¹⁹ Отчет МИД за 1878 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 475, д. 80, л. 7.

XIX ст. Фактором, який посприяв цьому, стала вищезгадана російсько-британська дискусія на Берлінському конгресі щодо Проток. Адже царський уряд після заяви Р. Солсбері від 11 липня 1878 р. вже не мав чітких гарантій закриття Босфора та Дарданелл для проходу до Чорного моря флотів закордонних держав й насамперед британського²²⁰. Тому він змушений був шукати підтримки стосовно цього питання у інших країн, що давало їм можливість використовувати цю російську слабкість у своїх інтересах, у тому числі й стосовно створення та визначення політики міжнародних союзів.

У результаті дослідження впливу чинника Чорноморських проток на розвиток міжнародних відносин у 1870-х рр. можна зробити низку висновків та узагальнень. Німецький канцлер О. Бісмарк головним завданням своєї зовнішньої політики вважав міжнародну ізоляцію Франції й активно використовував «східне питання» й особливо одну з його головних складових – проблему Босфора і Дарданелл задля того, щоб унеможливити зближення з Парижем інших великих держав насамперед Росії та Австро-Угорщини.

Царський уряд, хоча й був занепокоєним порушенням на користь Німеччини балансу сил в Європі внаслідок війни 1870-1871 рр., однак прагнув здобути підтримку Берліна, зокрема у питанні Проток з метою противаги своїй головній суперниці на Сході – Великій Британії. До того ж, Росія була стурбована стрімким зближенням Німеччини та Австро-Угорщини й вважала, що, налагодивши відносини з Берліном, вона унеможливить німецьку підтримку експансії Габсбурзької монархії на Балканах. Варто зауважити, що балканський півострів був важливим для царського уряду багато в чому з огляду на забезпечення його інтересів стосовно Босфора та Дарданелл. Зрештою, ці фактори зумовили укладання у квітні 1873 р.

²²⁰ Пенков С. Берлинский договор и Балканите / С. Пенков. — София, 1985. — С. 15—17; Дранов Б. А. Вказ. праця. — С. 135.

російсько-німецької військової конвенції, а згодом формування у травні-жовтні 1873 р. російсько-німецько-австрійсько-угорського Союзу трьох імператорів.

Національно-визвольний рух на Балканах у сер. 1870-х рр., зумовлена ним війна Порту з Сербією та Чорногорією активізували проблему можливого розпаду Османської імперії та визначення майбутнього статусу Босфора та Дарданелл. Значення Проток посилило те, що британський уряд, отримавши у листопаді 1875 р. контрольний пакет акцій Суецького каналу, був занепокоєний тим, що, у випадку російської експансії у напрямку Константинополя, царський уряд зможе загрозувати цим ключовим комунікаціям Великої Британії з Індією.

Німеччина сподівалась зосередити увагу великих держав саме на «східному питанні», мінімізувати можливість їхнього втручання у німецько-французькі відносини й поглибити таким чином ізоляцію свого головного суперника – Франції.

Успіхи російської армії на Балканському півострові під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр., зокрема оволодіння нею болгарськими теренами та дислокація поблизу Константинополя та Чорноморських проток, суттєво порушили баланс сил між великими державами на Чорному та Середземному морях.

Умови російсько-турецького Адріанопольського перемир'я (січень 1878 р.) та Сан-Стефанського миру (лютий 1878 р.) грубо порушили зобов'язання Петербурга перед Віднем та Лондоном, дані напередодні війни. Створення потужного Болгарського князівства з виходом до Чорного та Егейського морів давало можливість Росії контролювати прилеглі території до Босфора та Дарданелл, що загрозувало як британським інтересам у Середземномор'ї, так і балканській політиці Габсбурзької монархії.

Лондонський кабінет, щоб завадити подальшому наступу російської армії до Константинополя та унеможливити оволодіння нею Босфором, ввів британську ескадру до Проток у лютому 1878 р. та розпочав активні

переговори з Віднем щодо підтримки, у випадку виникнення військового конфлікту з Росією, дій британського флоту австрійсько-угорською армією.

Німецький канцлер О. Бісмарк був занепокоєний руйнуванням Союзу трьох імператорів, в якому Берлін мав найвагоміший вплив, а також можливістю виникнення загальноєвропейського конфлікту, протягом якого його учасники, щоб посилити свої позиції, прагнуть заручитися підтримкою паризького кабінету.

Задля уникнення збройної сутички між російською армією та британським флотом на Босфорі, німецький канцлер запропонував вивести як британські кораблі з Проток, так і передислокувати далі від їхніх берегів російське військо. Ця домовленість не була досягнута насамперед з причини недовіри царського уряду до лондонського кабінету та через прагнення Петербурга залишити свою армію поблизу Чорноморських проток задля впливу на повоєнне врегулювання.

Берлінський конгрес (червень-липень 1878 р.) формально не вніс змін у діючу конвенцію щодо Чорноморських проток, однак він окреслив суттєві розбіжності Лондона та Петербурга у її трактуванні та загалом змінив геополітичну ситуацію у регіоні Чорного та Середземного морів. Росія змушена була погодитись на зменшення території Болгарського князівства та позбавлення його виходу до Егейського моря. Незважаючи на це, Болгарія залишалась важливим форпостом російського впливу на Балканах, використовуючи який, царський уряд створював загрозу для османської столиці, Проток та Балканського півострова. Вплив у східній частині Чорного моря росіянам забезпечило захоплення міста Батума.

Важливий вплив на ситуацію у Чорному морі мала заява британського уповноваженого на Берлінському конгресі, що Лондон розглядає конвенцію по Чорноморським протокам, як сукупність двосторонніх домовленостей великих держав із султаном, а не цілісну багатосторонню угоду. Таким чином, Велика Британія залишала за собою право з дозволу Порти вводити військові кораблі Босфором та Дарданеллами до Чорного моря. Росія, хоча й

категорично заперечила законність таких дій, однак змушена була надалі шукати впливових союзників, щоб гарантувати закриття Проток для британських військово-морських сил.

2.3. Чинник Проток у діяльності європейських альянсів у 80-х рр. XIX ст.

Після Берлінського конгресу 1878 р. великі європейські держави перебували в стані невизначеності й пошуку своїх зовнішньополітичних союзницьких пріоритетів. Незважаючи на зусилля О. Бісмарка, східна криза 1875-1878 рр. поставила під сумнів дієздатність російсько-німецько-австрійсько-угорського Союзу трьох імператорів. Характерно, що німецький статс-секретар із закордонних справ Б. Бюлов у розмові з кайзером Вільгельмом I у вересні 1878 р. висловив свою занепокоєність можливістю виникнення цілком непередбачуваних альянсів. Особливо турбувало цього дипломата те, що Німеччина ризикувала залишитись поза межею цих утворень в той час, як її головний супротивник – Франція, на думку Б. Бюлова, цілком ймовірно могла знайти собі впливових союзників²²¹.

Берлін також був дуже стурбований зближенням Відня з Лондоном, яке розпочалося ще в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр., зокрема задля протидії російській експансії до Константинополя та Проток. Зважаючи на це, німецька дипломатія, яка вважала своїм головним завданням ізоляцію Франції і відтак формування міжнародних альянсів, підконтрольних Берліну, вирішила спочатку зосередитись на тому, щоб повернути до виключно пронимецької орієнтації Габсбурзьку монархію. Тому О. Бісмарк намагався розпочати відновлення Союзу трьох імператорів із зближення «двох германських націй», звертаючи увагу як Австро-Угорщини, так і проросійські налаштованого німецького імператора Вільгельма I на російську загрозу²²².

7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина уклали між собою союзню угоду, яка мала антиросійську спрямованість. Вона передбачала, що,

²²¹ Der Rat im Kaiserlichen Gefolge O. von Bülow. Königsberg, den 7 September 1879 // G.P. — В. 3. — № 460. — S. 48—50.

²²² Тейлор А. Дж. Вказ. праця. — С. 280.

якщо Росія вчинить напад на одну з цих держав, то інша надасть їй допомогу всіма своїми збройними силами. У випадку агресії іншої держави проти одного із союзників, партнер по союзу, згідно цієї угоди, був зобов'язаний лише зберігати сприятливий нейтралітет²²³.

У той час, як Берлін, Відень та Лондон мали можливості зовнішньополітичного маневру, то Петербург відчував себе цілком ізольованим після конгресу 1878 р. Значною загрозою для царського уряду було те, що посилення впливу Росії та Австро-Угорщини на Балканах спонукало обидві імперії до взаємної конфронтації. Раніше арбітром у цих суперечностях була Німеччина. Однак недовіра між Берліном та Петербургом, яка виникла на завершальному етапі східної кризи, вже нівелювала такі можливості берлінського кабінету. Не менш напруженими були відносини царського уряду з Великою Британією. Російський військовий міністр Д. Мільютін писав 10 березня 1879 р. у своєму щоденнику, що «Англія вже забрала в свої руки і ключ до Чорного моря, і повновладну опіку над залишками імперії Османа» тому, що фактично володіє Константинополем і Протоками, оскільки «справжнім господарем в столиці Туреччини є не султан, а представник Англії»²²⁴. На думку Д. Мільютіна, «турецькі батареї на берегах Босфора і Дарданелл, звичайно, не відкриють вогню по британському флоту», якщо він пройде Чорноморськими протоками²²⁵.

²²³ Dual alliance, 1879 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 197—199; Австро-германский союзный договор, подписанный 7 октября 1879 г. // Кравченко Н. Н. Очерки из истории международных отношений перв. пол. XIX – нач. XX вв. / Н. Н. Кравченко. — Саратов, 1925. — С. 120—122.

²²⁴ Мильютин Д. А. Дневник / Д. А. Мильютин. 1878—1880. — М., 1950. — Т. III. — С. 127.

²²⁵ Там само.

Як слушно зауважував болгарський історик І. Алтинов, після Берлінського конгресу для Росії постали завдання, які вона не могла виконати самотужки, а саме необхідність урівноваження британського впливу на Сході та турбота щодо пошуків гарантії закриття Проток для проходу до Чорного моря британського флоту²²⁶. Саме це спонукало петербурзьку дипломатію до пошуку партнерів на міжнародній арені. Варто зауважити, що царський уряд був занепокоєний ще й можливістю військової конфронтації з Великою Британією внаслідок їх гострих суперечностей у Центральній Азії. Оскільки британський уряд не мав там значних військових контингентів, то, як передбачали у Петербурзі, він, у випадку продовження активної російської експансії у тому регіоні, міг провести свій флот Босфором і Дарданеллами й завдати удару по Росії на Чорному морі. Зважаючи на це, царська дипломатія розглядала можливості забезпечення своїх інтересів, зокрема стосовно Чорноморських проток, за допомогою відновлення партнерства з Німеччиною, а за можливості і з Австро-Угорщиною. Адже без достатніх гарантій, закриття Проток для британського флоту, захоплення Росією нових середньоазійських територій було б надто для неї ризикованим²²⁷.

Хоча як російський імператор Олександр II, так і канцлер О. Горчаков не приховували своїх профранцузьких симпатій, однак навіть вони усвідомлювали, що налагодження партнерських відносин між Петербургом та Парижем було не на часі. Адже Франція проводила на той час активну колоніальну політику в Африці та Південно-Східній Азії, яка суперечила інтересам Великої Британії. Тому паризький кабінет, враховуючи небезпеку його конфлікту з Лондоном, намагався уникати найменших приводів до

²²⁶ Алтънов И. Източниятъ въпросъ и Нова Турция / И. Алтънов. — София, 1926. — С. 41.

²²⁷ Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw / M. Tanty. — Warszawa, 1982. — S. 251—255.

конфронтації з Берліном, побоюючись, що Німеччина може підтримати антифранцузькі дії «володарки морів». Налагодження союзницької співпраці Франції з Росією, безумовно, розглядалось би кайзерівською дипломатією саме як виразно антинімецька політика. До того ж, царський уряд вважав, що Франція ще не може стати його надійним партнером через внутрішньополітичну нестабільність, недостатнє відновлення свого військового та економічного потенціалу після поразки у війні 1870-1871 рр.²²⁸

Незважаючи на суттєве погіршення відносин між Петербургом та Берліном після східної кризи другої половини 1870-х рр., між двома державами ще не існувало суттєвих безпосередніх суперечностей, й досить легко можна було знайти спільні інтереси. Тому канцлер О. Бісмарк та російський уповноважений на переговорах з Німеччиною, пізніше посол у Берліні, впливовий російський дипломат П. Сабуров досить швидко вже в грудні 1880 р. узгодили позиції двох країн й були готові до підписання міждержавного договору. П. Сабуров насамперед звертав увагу на занепокоєнні Росії ізоляцією, особливо стосовно східної політики²²⁹. Зустрічаючись 5 грудня 1880 р. з О. Бісмарком, він наголошував, що «за такої ситуації, коли немає реальних перепон для входу до Чорного моря британських кораблів й, більше того, англійський посол у Константинополі, маючи очевидно такі повноваження, постійно шантажує російський уряд, Росія змушена шукати гарантії від вторгнення чужих флотів до Чорного

²²⁸ Рыбаченок И. С. Россия и Франция: союз интересов и союз сердец. 1891—1897 / И. С. Рыбаченок. — М., 2004. — С. 11; История внешней политики России. Вторая половина XIX века. — М., 1997. — С. 223.

²²⁹ Radowitz – H. Bismarck. Berlin, den 15 August 1879 // G.P. — В. 3. — № 514. — S. 139—140.

моря»²³⁰. Німецький канцлер відповів, що з розумінням ставиться до згаданих російських проблем, оскільки теж змушений дбати про безпеку своєї держави й насамперед проти французького реваншу, і тому був би щасливим, якби Росія об'єдналася з Німеччиною в оборонний союз, що вступав би в дію у випадку нападу Франції проти одного з його учасників²³¹. Таким чином, Берлін та Петербург сформулювали свої пріоритети, які повинні були визначати процес формування та діяльності майбутнього союзного утворення.

Берлін, маючи союз з Віднем й досить успішно відновлюючи партнерські відносини з Петербургом, турбувався ще й про налагодження відносин між імперіями Габсбургів та Романових задля того, щоб відновити російсько-німецько-австрійсько-угорський Союз трьох імператорів. Потребувалось майже півроку інтенсивних переговорів задля того, щоб дві держави узгодили розмір відшкодування Австро-Угорщині за «принципову згоду на закриття Проток», що, нарешті, дозволило укладання угоди між ними²³².

6 (18 червня) 1881 р. представники Німеччини, Австро-Угорщини та Росії підписали в Берліні договір, який (як і попередня трьохстороння угода 1873 р.) називали в дипломатичних колах Союзом трьох імператорів. У першій статті цього документу зазначалось, що за умов, коли один з учасників угоди опиниться у стані війни з якоюсь з великих держав, два інші підписанти договору будуть зберігати стосовно нього сприятливий

²³⁰ Aufzeichnung des Reichkanzler von Bismarck. Berlin, den 6 Februar 1880 // G.P. — В. 3. — № 516. — S. 144.

²³¹ Ibidem.

²³² Отчет МИД за 1881 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 1, д. 86, л. 3—3 об.; Reuß – Bismarck. Wien, den 2 Mai 1881 // G.P. — В. 3. — № 529. — S. 170—171; Bismarck – Wilhelm I. Berlin, den 15 Juni 1881 // G.P. — В. 3. — № 531. — S. 173—176.

нейтралітет і докладуть зусиль задля локалізації конфлікту. У другій статті згаданої угоди гарантувалось збереження статус-кво на Балканському півострові. Петербург зобов'язався поважати інтереси Австро-Угорщини, пов'язані з її новим становищем на Балканах, забезпечених Берлінським трактатом. За це Росія отримала підтримку в питанні Чорноморських проток, що було для неї найсуттєвішим результатом вищезгаданих домовленостей. Зокрема у третій статті цього договору констатувалося, що три держави визнають європейське значення й взаємну зобов'язаність стосовно принципу закриття проток Босфора та Дарданелл, підтвердженого міжнародними трактатами й сформульованого в заяві російського уповноваженого на Берлінському конгресі в його виступі 12 липня 1878 р. Крім того передбачалось, що партнери будуть спільно пильнувати, щоб Османська імперія не робила виключення з цього правила в інтересах будь-якого уряду. Якщо ж це зобов'язання буде порушено, або навіть виникне така можливість, то підписанти російсько-німецько-австрійсько-угорської угоди повинні були попередити Порту, що у такому випадку вони будуть вважати, що вона знаходиться в стані війни зі стороною, на шкоду якої це буде зроблено. Османська імперія після цього повинна була позбавитись переваг гарантій територіальної цілісності, забезпечених їй Берлінським трактатом²³³.

Російський представник на вищезгаданих російсько-німецьких переговорах П. Сабуров, коментуючи їх результати зауважував: «Ми відкриваємо в наших відносинах з Австрією та Німеччиною поточний

²³³ Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у формуванні австро-німецько-російського союзу 1881 р. / О. П. Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. — 2007. — Вип. 32. — С. 90—94; Договор, заключенный между Россией, Германией и Австро-Венгрией. Берлин, 6/18 июня 1881 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 229—230.

рахунок, в якому я не відмовляюся бачити в один прекрасний момент окупацію Проток Росією»²³⁴.

Оскільки Союз трьох імператорів гарантував закриття Проток для входження до Чорного моря військових кораблів, то він фактично мав насамперед антибританське спрямування. Це, як виявилось, суперечило інтересам віденської дипломатії²³⁵. Адже вона й надалі прагнула залучити «володарку морів» до співпраці задля протидії балканським амбіціям Росії, викликаним, в першу чергу, прагненням зміцнити свій вплив поблизу Босфора та Дарданелл. Певну напруженість у відносини Відня та Петербурга вносили й панславські тенденції, що час від часу брали гору на берегах Неви, в тому числі заклики ура – патріотичної преси до активної політики Росії в чорноморському регіоні²³⁶.

Оскільки О. Бісмарку не вдалося домогтися поглиблення співробітництва між Віднем та Петербургом під контролем, «залізний канцлер» на певний час зосередився на тому, щоб залучити Італію до мережі створюваних ним міжнародних союзів. Цьому сприяло посилення суперечностей Рима з Парижем після захоплення Францією Туніса у 1882 р. Німеччина сподівалась заручитись італійською підтримкою на випадок її конфлікту з Францією. Австро-Угорщина у свою чергу була зацікавленою у владнанні прикордонних суперечностей з Італією, оскільки вона прагнула

²³⁴ Цит. за: Виноградов В. Н. Восточный вопрос в большой европейской политике / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Европы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 16.

²³⁵ Тейлор А. Дж. Вказ. праця. — С. 292.

²³⁶ Аксаков И. С. К вопросу о нашем флоте в Черном море / И. С. Аксаков // Русь. — 1882 — 20 марта; Игнатъев Н. России тесно в Черном море // Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения / Н. Игнатъев. — Петроград, 1914. — С. 97—98.

гарантувати нейтралітет Рима у випадку російсько-австрійсько-угорської війни й позбавитись ризику ведення військових дій на два фронти²³⁷.

20 травня 1882 р. було укладено німецько-австрійсько-угорсько-італійський Троїстий союз, який відразу став одним з основних чинників європейської політики протягом наступної більш ніж третини століття²³⁸. Цей договір передбачав, що Німеччина та Австро-Угорщина нададуть допомогу Італії у випадку нападу на неї Франції. Рим також повинен був підтримати Берлін за умови французької агресії проти нього. Члени Троїстого союзу зобов'язувались зберігати дружній нейтралітет, якщо один з них буде вести війну з будь-якою державою, крім Франції. Водночас союзники мали виступити на боці свого партнера, якщо на нього здійснять напад відразу дві великі держави. Можна погодитись з британським істориком А. Дж. Тейлором, що Троїстий союз був багато в чому зумовлений суперечностями між членами Союзу трьох імператорів²³⁹. Адже два його учасники – Німеччина та Австро-Угорщина, гарантуючи Росії закриття Чорноморських проток, і, таким чином, ризикуючи погіршенням своїх відносин з Великою Британією, на їхню думку, не мали достатніх гарантій безпеки з боку царського уряду. На відміну від Союзу трьох імператорів, Троїстий союз не мав антибританського характеру. Більше того, в угоді про його створення зазначалось, що він не спрямований проти Великої Британії. Адже Італія сподівалась залучити її до підтримки своєї політики у Середземномор'ї, а Австро-Угорщина – на Балканах²⁴⁰.

²³⁷ Singer A. Histoire de la Triple alliance. — Paris, 1915. — P. 73—88; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 180—182.

²³⁸ The triple alliance, 22 May 1882 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996. — P. 202—203.

²³⁹ Тейлор А. Дж. Вказ. праця. — С. 293.

²⁴⁰ The triple alliance, 22 May 1882 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996. — P. 202—203.

Трирічний термін дії російсько-німецько-австрійсько-угорського Союзу трьох імператорів завершувався у 1884 р. Тому, зважаючи на це, постала проблема продовження даної угоди. Цього разу ініціативу в згаданому питанні виявила російська дипломатія. Зміцнення міжнародного становища царської монархії посилило серед частини російських високопосадовців радикальні настрої стосовно її східної політики²⁴¹. На початку лютого 1883 р. посол в Німеччині П. Сабуров у розмовах з О. Бісмарком наголошував, що Росія дуже зацікавлена у переукладанні Союзу трьох імператорів, однак на більш тривалий термін й у так званому розширеному форматі, який передбачав би вирішення «східного питання» на основі домовленості між його учасниками. О. Бісмарк, який був здивований таким несподіваним зверненням, відповів, що готовий розглянути лише офіційні пропозиції, й тому буде чекати на підтвердження їх царським урядом²⁴².

Зрештою в російських владних кабінетах у боротьбі за вплив на Олександра III перемогли помірковані дипломати. Російський міністр закордонних справ М. Гірс, зустрічаючись 14 вересня 1883 р. з О. Бісмарком, запевнив свого візаві, що російський імператор остаточно відхилив пропозиції П. Сабурова щодо розширення угоди між трьома урядами, й схиляється до думки про підписання її на попередніх засадах²⁴³. Таким чином, 27 березня 1884 р. російсько-німецько-австрійсько-угорський Союз

²⁴¹ Nelidow – Girs. 19 décembre 1883 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 156, л. 2 об.—3.

²⁴² Hatzfeldt – Schweinitz. Berlin, den 6 Februar 1883 // G.P. — B. 3. — № 599. — S. 285—286; Schweinitz – Bismarck. St. Petersburg, den 5 Februar 1883 // G.P. — B. 3. — № 600. — S. 286.

²⁴³ Bismarck – Wilhelm I. Friedrichsruh, den 16 November 1883 // G.P. — B. 3. — № 611. — S. 302—303.

трьох імператорів було продовжено ще на 3 роки без будь-якої зміни статей цієї угоди²⁴⁴.

Вже невдовзі Росія ефективно використала підтримку цих своїх партнерів у питанні Чорноморських проток. У 1884-1885 рр. посилилось британсько-російське протистояння у Середній Азії й дві держави опинились на межі війни²⁴⁵. Одним з найімовірніших театрів військових дій міг стати чорноморський регіон з огляду на можливість проходу Босфором та Дарданеллами потужної британської ескадри задля атаки російського Причорномор'я та відсутність у Росії там боєздатного флоту²⁴⁶. Британський парламент був переконаний у тому, що необхідно завдати удару саме по російському Чорноморському узбережжю, оскільки це єдиний регіон у світі, де, враховуючи попередній досвід, можна досягти успіху в боротьбі з цією країною. У травні 1885 р. парламентарі дебатували лише питання, чи, провівши флот Протоками, достатньо обмежитись операціями на узбережжі, чи потрібно їх поширити на всю південну Росію²⁴⁷. Депутати у своїх виступах наголошували, що, якщо Чорне море буде зачинене для британського флоту, то Росія буде відчувати себе невразливою й зможе

²⁴⁴ Отчет МИД за 1884 г. // АВПРИ, ф. 137, оп. 1, д. 94, л. 1—2; Протокол о продлении «Союза трех императоров» Берлин, 15/27 марта 1884 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 238—239.

²⁴⁵ Вестник Европы. — 1885. — Кн. 4. — С. 839—845; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 202—203.

²⁴⁶ Вестник Европы — 1885. — Кн. 5. — С. 386—396; Аксаков И. С. О наших отношениях с Англией в Азии / И. С. Аксаков // Русь. — 1885. — 17 августа.

²⁴⁷ Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите 1879/1894 / А. Пантев. — София, 1972. — С. 21—22.

безкарно захопити навіть частину Західного Афганістану включно з містом Гератом²⁴⁸.

З огляду на вищезгадану загрозу царський уряд звернувся за підтримкою до своїх партнерів по Союзу трьох імператорів задля того, щоб вони допомогли забезпечити закриття Проток для військових кораблів. Адже це передбачала третя стаття російсько-німецько-австрійсько-угорської угоди 1881 р. Німеччина виконала своє союзницьке зобов'язання, й більш того, спонукала до цього ще й Австро-Угорщину. Франція, прагнучи до поліпшення взаємин з Росією й маючи гострі суперечності з Великою Британією, також зайняла проросійську й відповідно антибританську позицію. Опинившись під тиском вищезгаданих чотирьох великих держав, які вимагали від Порти не пропускати Босфором та Дарданеллами британської ескадри, султан оголосив про своє невтручання у російсько-британський конфлікт й, відповідно до Лондонської конвенції по протокам 1871 р., підтвердив їх закриття для військових кораблів²⁴⁹.

Отже, російсько-німецько-австрійсько-угорський альянс досить успішно виконував свої зобов'язання стосовно збереження статус-кво режиму Босфора та Дарданелл. Однак Союз трьох імператорів, як виявилось, не витримав перевірки найближчою балканською кризою, яка знову загострила суперечності між Віднем та Петербургом й розірвала найслабшу ланку цього альянсу – російсько-австрійсько-угорську. Саме таку фатальну роль для Союзу трьох імператорів зіграла так звана болгарська криза 1885-1887 рр.

²⁴⁸ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Vuxton. — L., 1917. — С. 159.

²⁴⁹ Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на діяльність «Союзу трьох імператорів» у 80-х роках XIX століття / О. П. Машевський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історія. — 2007. — № 4. — С. 99; Anderson M. S. The eastern question 1774—1923 / M. S. Anderson. — L., 1965. — P. 224.

У Болгарії Росія не мала суттєвих економічних інтересів²⁵⁰. У той же час царський уряд, не створивши потужного чорноморського флоту та не маючи достатніх фінансових ресурсів для його будівництва, й тому, будучи обмеженим у своїх військово-морських можливостях, особливе значення приділяв Болгарії саме як форпосту, «передовій позиції» Росії поблизу Константинополя та Проток²⁵¹. Тому у відносинах між Петербургом та Софією головну вагу мали не царські дипломати, а військові, які планували будівництво стратегічних залізниць, займалися організацією болгарської армії, яку за потреби можна було б використати з метою боротьби за російські інтереси на Босфорі²⁵².

Однак болгарський народ і в першу чергу його інтелектуальна та політична еліта не були згодними терпіти зміну султанського деспотизму на царський диктат. Як писав російський дипломатичний представник у автономному Болгарському князівстві, він, «окрім недовіри та нелюбові до Росії, на жаль, нічого не бачив, принаймні в середовищі інтелігенції», «щодня втрачав надію домогтися чого-небудь від болгар» й визнавав, що російський вплив там ґрунтувався вже лише «на присутності російських офіцерів, які гарантували порядок у країні»²⁵³. Російсько-болгарські

²⁵⁰ Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы / В. В. Дегоев. — М., 2004. — С. 366.

²⁵¹ Коларов В. Предисловие / В. Коларов // Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. — М., 1935. — С. III—V.

²⁵² Сказкин С. Конец айстро-русско-германского союза / С. Сказкин. — М., 1938. — Т. 1. — С. 191, 214.

²⁵³ Кояндер – Зиновьев. 19/7 июня 1885 // Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. — М., 1935. — № 2 — С. 5—7; Глушков Х. «Неблагодарността» на балканските народикъм Русия като фактор за освобождението на България / Х. Глушков // Епохи. — 1999. — № 1-2. — С. 216—217.

відносини значно ускладнювались й внаслідок особистого конфлікту болгарського князя О. Баттенберга з російським імператором Олександром III та царським урядом. Болгарський князь, до речі, близький родич Олександра III, який був рекомендований Петербургом на цю посаду, намагаючись позбавитись російського тиску, звертався за підтримкою до Лондона та Відня. Велика Британія, в свою чергу, розглядала Болгарію, позбавлену в майбутньому петербурзької опіки й зорієнтовану на Лондон, як бар'єр для російської експансії до Чорноморських проток і далі до Середземномор'я. Тому лондонський кабінет не шкодував зусиль задля посилення відповідних настроїв у цьому князівстві²⁵⁴.

За таких обставин 18 вересня 1885 р. у Східній Румелії, тобто тій частині Болгарії, яка після Берлінського конгресу 1878 р. залишилась під владою Османської імперії, перемогло національно-визвольне повстання. Внаслідок цього болгарські терени були об'єднані в одному князівстві. З великих держав лише Росія не визнала об'єднання Болгарії, оскільки не хотіла посилювати позиції її князя О. Баттенберга²⁵⁵.

Царський уряд також розглядав можливості вдатися до військової сили задля того, щоб насамперед підпорядкувати собі Чорноморські протоки й таким чином, навіть незважаючи на втрату контролю над Болгарією, реалізувати головну мету російської балканської політики. У вересні 1885 р. Олександр III відверто писав у листі до начальника російського Генерального штабу генерала М. Обручева, що головною метою Росії є «захоплення Константинополя, щоб раз і назавжди утвердитись на Протоках і знати, що

²⁵⁴ Queen Victoria – Battenberg, 4 September 1886 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 223; Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите 1879/1894 / А. Пантев. — София, 1972. — С. 24—25; *История дипломатии.* — М., 1963. — Т. II. — С. 239.

²⁵⁵ Там само. — С. 236—237.

вони в наших руках. Це в інтересах Росії і це повинно бути нашим прагненням. Все інше, що відбувається на Балканах, вторинне. Досить займатись популізмом на шкоду справжнім інтересам Росії. Слов'яни повинні тепер послужити Росії, а не ми їм»²⁵⁶. Олександр III вважав за можливе знову вдатися до воєнних дій на Балканах задля оволодіння Протоками тому, що, як він вважав, «лише це дійсно необхідно для Росії та корисно»²⁵⁷.

У жовтні 1885 р. російські Військове та Морське міністерства розпочали підготовку до захоплення османської столиці Константинополя та Проток. Характерно, що водночас царська дипломатія вела переговори із султаном про укладання російсько-османського союзу, який би гарантував закриття Босфора та Дарданелл для військових кораблів у випадку війни Росії з європейськими державами²⁵⁸.

Незважаючи на те, що німецький канцлер О. Бісмарк прагнув узгодити інтереси імперій Габсбургів та Романових, Австро-Угорщина не утрималась від спокуси підтримати Болгарію у її протистоянні з Росією, сподіваючись на зближення Софії з Віднем. Таким чином, Габсбурзька монархія порушила домовленість про збереження статус-кво на Балканах, що було одним з ключових положень Союзу трьох імператорів. Це зробило неможливим продовження цієї російсько-німецько-австрійсько-угорської угоди, термін дії якої закінчувався 18 червня 1887 р.²⁵⁹

²⁵⁶ Цит. за: Попов А. Вказ. праця. — С. 13.

²⁵⁷ Цит. за: Золотухин М. Ю. Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885—1888) / М. Ю. Золотухин. — М., 1993. — С. 20.

²⁵⁸ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 232.

²⁵⁹ История внешней политики России. Вторая половина XIX века. — М., 1997. — С. 253—255.

Незважаючи на це, німецький канцлер вирішив в черговий раз використати проблему Чорноморських проток та балканське питання, щоб утримати царський уряд від співпраці з Парижем і таким чином продовжити тримати Францію в міжнародній ізоляції²⁶⁰. За красномовним висловом російського історика М. Покровського, як віслюка змушують йти вперед, показуючи йому жмуток сіна, так і О. Бісмарк тримав Петербург в орбіті своєї політики, обіцяючи підтримку в питанні Босфора та Дарданелл²⁶¹.

Французько-німецька «військова тривога» січня-лютого 1887 р. була спровокована спробою частини російської дипломатії на чолі з братами Шуваловими укласти російсько-німецький договір, який би передбачав сприяння берлінського кабінету зусиллям Росії щодо захоплення Чорноморських проток та натомість обіцянку царського уряду не підтримувати Францію у випадку її війни з Німеччиною²⁶². Проте імператор Олександр II, зрештою, не схвалив відповідний проект угоди, розроблений згаданими дипломатами та О. Бісмарком. Більше того, петербурзький кабінет надав Парижу дипломатичну допомогу протягом цієї кризи та взагалі висловив сумнів у доцільності своїх союзницьких відносин із Берліном²⁶³.

Після цього О. Бісмарк намагався за допомогою активного дипломатичного тиску змусити Петербург повернутися до співпраці з

²⁶⁰ Записка П. А. Сабурова // ГАРФ, ф. 1047, оп. 1, д. 309, л. 3.

²⁶¹ Покровский М. Н. Предисловие / М. Н. Покровский // Русско-германские отношения. Секретные документы. — М., 1922. — С. 7.

²⁶² Aufzeichnung H. Bismarck. Berlin, den 6 Januar 1887 / H. Aufzeichnung // G.P. — В. 5. — № 1062. — S. 212—213; Erster Entwurf zu einem deutsch-russischen Abkommen, den 10 Januar 1887 // G.P. — В. 5. — № 1063. — S. 214—215.

²⁶³ Falkenstein H. T. Bismarck und die Kriegsgefahr des Jahres 1887 / H. T. Falkenstein. — Berlin, 1924. — S. 39—44; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 249—254.

Берліном. Німецька дипломатія, поряд із застосуванням економічних важелів, ще й використовувала задля цього «східне питання» загалом і проблему Чорноморських проток зокрема. Посол Німеччини у Константинополі отримав від свого уряду вказівку зберігати нейтралітет у всіх суперечливих питаннях на Сході між Росією та Великою Британією, в яких раніше допомога надавалась росіянам²⁶⁴.

Досить небезпечним для Петербурга було формування у 1887 р. так званої Середземноморської антанти²⁶⁵, яка зокрема мала своїм завданням протидіяти російській політиці на Близькому Сході й в першу чергу щодо Босфора та Дарданелл. Хоча Німеччина не стала учасником цього британсько-італійсько-австрійсько-угорського альянсу, однак можна стверджувати, що одним з головних його організаторів був саме німецький канцлер О. Бісмарк.

Велика Британія та Італія, будучи зацікавленими у співпраці в Середземномор'ї, з початку 1887 р. вели переговори про спільні дії в цьому регіоні з метою стримування там як французької, так і російської експансії. Однак ці перемовини гальмувались через небажання британського уряду порушувати традиційну політику «блискучої ізоляції» й пов'язувати себе угодою з європейськими країнами. Адже Лондон вважав значно вигіднішим використовувати суперечності між великими державами, ніж долучатися до одного з альянсів²⁶⁶.

Зважаючи на це, німецький посол у Лондоні П. Хатцфельд отримав доручення від берлінського кабінету, переконуючи лорда Р. Солсбері

²⁶⁴ История внешней политики России. Вторая половина XIX века. — М., 1997. — С. 267.

²⁶⁵ Гончар Б. М. Антанта середземноморська 1887 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 67—68.

²⁶⁶ Hatzfeldt – Auswärtige Amt. London, den 3 Februar 1887 // G.P. — В. 4. — № 881. — S. 298—299.

«відійти від національного егоїзму задля європейської безпеки, послатися на приклад Берліна, який міг би значно покращити свої відносини з Францією, допомагаючи їй проти Великої Британії в Єгипті», а дружбу з Росією гарантувати, «забезпечивши підтримку її планів щодо Константинополя»²⁶⁷. Німецький дипломат повинен був наголосити, що Берлін, маючи такі можливості, цього не робить задля збереження миру в Європі та на Сході²⁶⁸.

Приховані погрози щодо можливої зміни німецької політики у вищезгаданих регіонах мали помітний вплив на прискорення розробки італійсько-британської угоди. Вона була укладена 12 лютого 1887 р. у формі обміну дипломатичними нотами між цими країнами. Цей договір передбачав співробітництво двох держав задля підтримання статус-кво на берегах Чорного, Егейського, Адріатичного та Середземного морів й протидію намаганням будь-якої великої держави поширити свій вплив на їхньому узбережжі²⁶⁹. Важливим завданням британської дипломатії було залучення свого нового середземноморського союзника до протидії Росії, у випадку її спроб захопити Константинополь та Протоки або домовитись з султаном про зміну на користь царського уряду їхнього режиму²⁷⁰.

Загроза такого перегляду статусу Босфора та Дарданелл здавалася європейським політикам цілком реальною через, як писав французький посол у Османській імперії, погіршення британсько-османських відносин з причини незадоволення Порти британською окупацією Єгипта й налагодженням натомість російсько-турецької співпраці з перспективою, як

²⁶⁷ Bismarck – Hatzfeldt. Berlin, den 3 Februar 1887 // G.P. — B. 4. — № 883. — S. 300—301.

²⁶⁸ Ibid. — S. 301.

²⁶⁹ Memorandum on the Anglo-Italian and Anglo-Austrian Agreements of 1887 // B.D. — Vol. VIII. — № 1. — P. 1—2.

²⁷⁰ Общий обзор деятельности МИД в царствование императора Александра III // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 5317, л. 10 об.—12 об.

сподівався імператор Олександр III, укладання союзу Росії з Османською імперією²⁷¹. Враховуючи, цю небезпеку, британський статс-секретар із закордонних справ лорд Р. Солсбері, прагнув залучити до Середземноморської антанти ще й Австро-Угорщину. Німецький канцлер О. Бісмарк досить дієво сприяв узгодженню позицій Відня з Римом та Лондоном²⁷². Зрештою 24 березня 1887 р. Австро-Угорщина приєдналась до британсько-італійської угоди від 12 лютого 1887 р. Таким чином, Середземноморська антанта, об'єднавши держави, які мали значний вплив у цьому регіоні, стала одним з важливих чинників європейської політики²⁷³.

У результаті вищезгаданих процесів, Росія в черговий раз постала перед загрозою дипломатичної ізоляції та ще й в період, коли «болгарська криза» загострювалась, і посилювався ризик переростання цього дипломатичного конфлікту у військове протистояння. Зважаючи на це, Олександр III у квітні 1887 р. погодився на відновлення переговорів з Німеччиною про укладання союзницької угоди. Успіху цих перемовин сприяли обіцянки О. Бісмарка надати всю необхідну дипломатичну підтримку в питанні Чорноморських проток та болгарській проблемі²⁷⁴. Як писав російський уповноважений на переговорах П. Шувалов, О. Бісмарк неодноразово «звертався до своєї

²⁷¹ Imbert – Flourens. Péra, 20 février 1887 // D.D.F. — Série 1.— Т. VI. — № 446. — S. 459—460; Переписка министра иностранных дел с русскими послами в Константинополе, Париже и др. по поводу захвата Англией Египта. 1884 — 1885 гг. // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 78, л. 1—22.

²⁷² Bismarck – Hatzfeldt. Berlin, den 11 März 1887 // G.P. — В. 4. — № 900. — S. 322—323.

²⁷³ Károlyi – Solisbury. 24 mars 1887; Solisbury – Károlyi. 24 mars 1887 // B.D. — Vol. III. — № 1. — P. 3—4.

²⁷⁴ Schweinitz – Bismarck. St. Petersburg, 30 April 1887 // G.P. — В. 5. — № 1074. — S. 225—227.

улюбленої теми Проток та Константинополя»²⁷⁵. Німецький канцлер наголошував, що не буде заперечувати, якщо Росія «зробиться господарем Проток, оволодіє Босфором і навіть самим Константинополем». Проте він зауважував, що такій статті не місце в основному документі договору, оскільки для царського уряду постане велика небезпека, якщо «раніше, ніж потрібно, викриють це його бажання»²⁷⁶.

6 (18) червня 1887 р. було підписано секретний російсько-німецький «перестраховочний договір», який передбачав, що, коли «одна із сторін опиниться у стані війни з третьою великою державою, інша сторона буде дотримуватись дружнього нейтралітету й докладе всіх зусиль для локалізації конфлікту» (ст. 1)²⁷⁷. Берлін та Петербург зобов'язувались «протидіяти будь-якій спробі порушити статус-кво» на Балканах (ст. 2). Третя стаття цієї угоди, яка передбачала гарантування закриття Босфора та Дарданелл для військових кораблів, майже повністю повторювала третій пункт російсько-німецько-австрійсько-угорської угоди 1881 р.²⁷⁸

До вищезгаданої секретної угоди додавався «додатковий й дуже секретний протокол», який передбачав сприяння Німеччини у відновленні російського впливу в Болгарії (п. 1.) та «моральну і дипломатичну підтримку» берлінського кабінету заходам Росії, до яких вона вимушена буде

²⁷⁵ Шувалов П. А. Краткое изложения моего первого разговора с князем Бисмарком по поводу тайного соглашения. 29 апреля / 11 мая 1887 г. // Русско-немецкие отношения. Секретные документы. — М., 1922. — С. 97.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ «Перестраховочный» договор между Россией и Германией. 6 (18) июня 1887 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 268.

²⁷⁸ Там само. — С. 268—269.

вдатися «задля охорони ключа від своєї імперії (Проток – *авт.*)» (п. 2.)²⁷⁹. Отже, Німеччина фактично обіцяла сприяти Росії у захопленні Чорноморських проток.

Незважаючи на цей договір, О. Бісмарк передбачав, що взаємне тяжіння Парижа та Петербурга буде посилюватись, і міністру закордонних справ М. Гірсу все важче буде утримувати Олександра III від впливу панславистів, які звинувачували у всіх негараздах Росії у «східному питанні» Німеччину й пропагували російсько-французький союз²⁸⁰.

Щоб успішно протидіяти цьому можливому альянсу Петербурга з Парижем, О. Бісмарк мав, щоправда, Троїстий союз, а також Середземноморську антанту, яка була спрямована одночасно проти цих двох потенційно небезпечних для Берліна держав. Але було очевидно, що ця британсько-італійсько-австрійсько-угорська Антанта була досить хитким утворенням через відсутність конкретних взаємних зобов'язань її учасників, а також через італійсько-австрійсько-угорські суперечності та тяжіння «туманного Альбіону» до збереження «блискучої ізоляції». Щоб зробити Середземноморську антанту дієздатнішою, потрібно було існуючі рамкові угоди наповнити більш конкретним змістом. Цим планам сприяло подальше загострення «болгарської кризи», що поставило на порядок денний не лише питання про долю Проток, Болгарії, а й взагалі існування Османської імперії.

7 липня 1887 р. Великі Народні Збори Болгарії, незважаючи на погрози Росії, обрали болгарським князем Ф. Кобурга, який орієнтувався на Австро-Угорщину. Це фактично поширювало вплив цієї держави на східну частину

²⁷⁹ Дополнительный и весьма секретный протокол // Там само. — М., 1952. — С. 269—270.

²⁸⁰ Malet – Solsbury. Berlin, October 25, 1887 // B.D. — Vol. VIII. — № 2 (f). — Annex 1. — P. 14; Falkenstein H. T. Bismarck und die Kriegsgefahr des Jahres 1887 / H. T. Falkenstein. — Berlin, 1924. — S. 56—57.

Балкан. Російський імператор Олександр III заявив, що краще б Болгарія була під турецькою владою, ніж на чолі з цим князем²⁸¹.

У європейських столицях усвідомлювали, що царський уряд прагнув підпорядкувати Болгарію насамперед задля отримання зручних позицій поблизу Проток. Тому великі держави вважали цілком ймовірним, що Росія може і не застосовувати сили проти Болгарії, а здійснити спроби безпосередньо вирішити проблему Чорноморських проток на свою користь, зокрема змусити султана відновити російсько-османську Ункяр-Іскелесійську угоду 1833 р.²⁸² Внаслідок цього російський чорноморський флот отримав би вільний вихід до Середземного моря, в той час Босфор та Дарданелли й надалі залишались зачиненими для входу до Чорного моря військових кораблів інших держав. Крім того, європейські кабінети не виключали можливості проведення російської військової акції з метою захоплення Проток разом з прилеглими районами Балкан та Малої Азії, що, зрештою, спричинило б розпад Османської імперії²⁸³.

Посилення російської загрози щодо Балкан та Чорноморських проток спонукало членів Середземноморської антанті до поглиблення співробітництва. Вже у жовтні 1887 р. послы Великої Британії, Італії та Австро-Угорщини у Османській імперії розробили проект угоди, що передбачав співпрацю цих держав задля протидії вищезгаданій небезпеці. Після того вони надіслали цей документ міністру закордонних справ Австро-Угорщини графу Г. Кальнокі як представнику держави, яка найбільше побоювалась російської агресії на Балканах. Г. Кальнокі, цілком погодившись з цим проектом, заручився згодою італійського прем'єр-

²⁸¹ Самчук В. Л. Болгарське питання у політиці Союзу трьох імператорів / В. Л. Самчук. — Рівне, 1999. — С. 38.

²⁸² Золотухин М. Ю. Вказ. праця. — С. 30—33.

²⁸³ Н. Bismarck – Monts. Berlin, den 4 November 1887 // G.P. — В. 4. — № 921. — S. 358—360.

міністра й надіслав документ О. Бісмарку, сподіваючись на його підтримку та сприяння у залученні до цього співробітництва Великої Британії²⁸⁴. «Залізний канцлер» відповів, що для «Німеччини неможливо просунутись на перший план у вирішенні східних справ», однак він «сердечно вітає консолідацію союзу між Австрією, Італією та Англією» й тому «урочисто гарантував би, що, у випадку військових дій між учасниками цього альянсу й Росією, Німеччина завадить Франції завдати їм шкоди, і, крім того, якщо територія Австро-Угорщини буде під російською загрозою, то він виконає свої зобов'язання, передбачені німецько-австрійським союзом»²⁸⁵.

Так звана друга Середземноморська антанта була укладена 12 грудня 1887 р. у формі обміну дипломатичними нотами між віденським, римським та лондонським кабінетами. Як і діюча угода між цими країнами від лютого-березня 1887 р., вона передбачала підтримання статус-кво на берегах Середземного моря та суміжних морів, встановлений ще Берлінським конгресом 1878 р. Але на відміну від попереднього договору, суттю грудневих 1887 р. домовленостей були конкретні зобов'язання, спрямовані на запобігання російській агресії в першу чергу щодо Босфора та Дарданелл. Згідно четвертого пункту цього документу, учасники угоди повинні були, у випадку необхідності, забезпечити «незалежність Туреччини, як гаранта важливих європейських інтересів», зокрема – гарантувати їй захист від переважаючого закордонного впливу, збереження халіфату та свободи Чорноморських проток. П'ятий пункт домовленостей передбачав, що Османська імперія, «будучи опікуном Проток», не могла делегувати свої права в Болгарії та Малій Азії будь-якій іншій державі. У випадку закордонної агресії щодо цих османських територій, віденський,

²⁸⁴ Aufzeichnung H. Bismarck. Berlin, den 20 Oktober 1887 // G.P. — В. 4. — № 918. — Anlage I. — S. 354.

²⁸⁵ Malet – Solsbury. Berlin, October 25, 1887 // B.D. — Vol. VIII. — № 2 (f). — Annex II. — P. 15.

лондонський та римський кабінети зобов'язувались надати Порті необхідну допомогу (п. 6). У грудневій 1887 р. угоді також наголошувалось, що якщо султан свідомо не буде захищати Протоки та прилеглі до них території, то учасники договору вважатимуть доцільним їх тимчасово окупувати²⁸⁶.

Хоча договори про Середземноморську антанту були секретними, однак царський уряд, отримуючи від російських агентів інформацію про співробітництво членів цього альянсу та їхній вплив на султана, усвідомлював свою ізольованість²⁸⁷ і тому не наважився на застосування сили проти Болгарії й, тим паче, на захоплення Босфора та Дарданелл²⁸⁸.

Досить суттєво впливало на зміни у міжнародних відносинах кін. 1880-х – поч. 1890-х рр. стрімке посилення впливу Німеччини на Близькому Сході. Якщо у 1878 р. О. Бісмарк міг цілком щиро заявити про те, що «східне питання» не варте кісток одного померанського гренадера, то вже з сер. 80-х рр. ХІХ ст. Берлін активізував своє проникнення до Османській імперії. За таких умов Німеччині все важче було позиціонувати себе як незацікавлену у східних справах державу й, зважаючи на це, використовувати відповідні суперечності інших європейських кабінетів. О. Бісмарк, будучи змушеним рахуватися з інтересами німецької військової промисловості, зацікавленої у

²⁸⁶ Memorandum on a Secret Agreement... in December 1887 regard to Turkish Affairs // B.D. — Vol. VIII. — № 2 (e, f). — P. 12—13.

²⁸⁷ Пешков – Милютин. 31 августа 1887 г. // Российский государственный военно-исторический архив (Далі – РГВИА), ф. 450, оп. 1, д. 911, л. 3—3 об; Пешков – Милютин. 1 сентября 1887 г. // РГВИА, ф. 450, оп. 1, д. 911, л. 4—4 об.

²⁸⁸ Гирс – Хитрово. 23/11 февраля 1888 г. // Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. — М., 1935. — № 85. — С. 84.

пошуку нових ринків збуту, надіслав у 1885 р. до Османської імперії групу військових радників на чолі з генералом К. фон дер Гольцем²⁸⁹.

У липні 1890 р. К. фон дер Гольц передав до Берліна детальний звіт про стан фортифікаційних споруд на Босфорі та Дарданеллах²⁹⁰. Щоправда, Німеччина ще вбачала в цій справі переважно економічний інтерес, претендуючи на замовлення виконання робіт для зміцнення фортів, які забезпечували охорону Чорноморських проток²⁹¹. Лише брак коштів та побоювання конфлікту з Великою Британією змусили султана відхилити конкретні німецькі пропозиції із модернізації вищезгаданих фортифікаційних споруд²⁹².

Зростання німецьких економічних інтересів на Сході, а також прагнення нового кайзера Вільгельма II втягнути Порту до орбіти німецької політики, що чітко виявилось під час його візиту до Константинополя у 1889 р., поступово перетворювали Німеччину на одну з найвпливовіших держав на теренах Османської імперії²⁹³.

У результаті дослідження впливу проблеми Чорноморських проток на міжнародні відносини кінця 1870-х – 1880-х рр. можна дійти думки, що вона

²⁸⁹ Штаб верховного главнокомандующего. Управление генерал-квартирмейстера. Обзор состояния турецкой армии. Декабрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1867, л. 8; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 283.

²⁹⁰ Radowitz – Caprivi. Therapia, den 1 Juli 1890 // G.P. — В. 9. — № 2094. — S. 41.

²⁹¹ Aufzeichnung Caprivi. Berlin, den 11 Mai 1890 // G.P. — В. 9. — № 2087. — S. 32—33.

²⁹² Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века — М., 1978. — С. 269.

²⁹³ Vaurineux – Spuller. Saint-Pétersbourg, 15 novembre 1889 // D.D.F. — Série 1. — Т. VII. — № 506. — P. 552—553.

була одним із важливих чинників, який визначав взаємини між великими державами, формування і політику міжнародних союзів.

Німеччина прагнула зберегти міжнародну ізоляцію свого головного супротивника – Франції та унеможливити її зближення, а згодом і союз з іншими великими державами. Тому канцлер О. Бісмарк намагався відновити російсько-німецько-австрійсько-угорський Союз трьох імператорів, дезінтегрований у період східної кризи 1875-1878 рр. Німецький канцлер, занепокоєний зокрема зближенням Відня з Лондоном на ґрунті спільної боротьби з російською експансією у чорноморському регіоні, докладав значних зусиль задля повернення Австро-Угорщини до виключно пронимецької орієнтації. О. Бісмарк вважав, що Берлін найуспішніше зможе це зробити гарантувавши Габсбурзькій монархії необхідну підтримку у протидії вірогідній загрозі з боку Петербурга. Берлінський кабінет, зважаючи на погіршення власних відносин з Росією, яка дорікала йому в недостатньо лояльній політиці під час східної кризи, також був зацікавлений у додаткових гарантіях безпеки. Тому Німеччина та Австро-Угорщина уклали у жовтні 1879 р. між собою військово-політичний союз, який передбачав надання взаємної допомоги у випадку нападу Росії на одного із союзників. Водночас, Німеччина хотіла налагодити співпрацю Відня і Берліна з Петербургом, угодивши інтереси цих держав щодо Балкан, Босфора та Дарданелл.

Росія у свою чергу потребувала підтримки проти Великої Британії, яка в кінці 1870-х рр. значно посилила свої позиції у Східному Середземномор'ї, і в умовах загострення її суперечностей з царським урядом цілком ймовірно могла провести свій флот Босфором і Дарданеллами та завдати удару по російському Північному Причорномор'ю. О. Бісмарк висловив згоду гарантувати закриття Проток для військових кораблів, якщо Росія утримається від зближення з Францією. Габсбурзька монархія також погодилась надати таку підтримку Росії за умови, якщо вона визнає ті зміни на користь Відня на Балканах, які там відбулися в кін. 1870-х р.

Російсько-німецько-австрійсько-угорський Союз трьох імператорів, укладений у червні 1881 р., передбачав надання підтримки Петербургу з боку Берліна та Відня у питанні Чорноморських проток, гарантував статус-кво на Балканах та передбачав невтручання членів цього альянсу в конфлікт одного з його учасників з будь-якою іншою великою державою. Укладений у 1882 р. німецько-італійсько-австрійсько-угорський Троїстий союз розширив можливості німецької дипломатії. Адже він задовольнив Відень, який прагнув отримати додаткові гарантії безпеки проти Росії, а також мав забезпечити Німеччині підтримку Італії у випадку її конфлікту з Францією.

«Болгарська криза» 1885-1887 рр. виявилась руйнівною для Союзу трьох імператорів, оскільки під час неї виявилась несумісність австрійсько-угорської експансії на Балканах та російських амбіцій в цьому регіоні, зумовлених зокрема прагненням посилити вплив щодо Босфора та Дарданелл.

Росія, опинившись у скрутному становищі, потребувала підтримки Німеччини. До того ж, О. Бісмарк з метою додаткового тиску на Петербург та Париж доклав значних дипломатичних зусиль для створення британсько-італійсько-австрійсько-угорської Середземноморської антанти (лютий-березень 1887 р.), яка мала своїм завданням обмеження російського та французького впливу на Чорному, Егейському та Середземному морях. Царський уряд, опинившись таким чином у цілковитій дипломатичній ізоляції та потребуючи допомоги у болгарському питанні та щодо проблеми Проток, змушений був, незважаючи на свої профранцузькі симпатії, відновити партнерські відносини з берлінським кабінетом. У результаті, у червні 1887 р. було укладено російсько-німецьку угоду, яка передбачала сприяння Німеччини відновленню позицій Росії в Болгарії та посиленню її впливу щодо Босфора та Дарданелл. За це Росія обіцяла утриматись від допомоги Франції у випадку її агресії проти Німеччини.

Загроза російської агресії щодо Болгарії та Чорноморських проток після обрання болгарським князем проавстрійського політика Ф. Кобурга

зумовила укладання між Австро-Угорщиною, Великою Британією та Італією так званої другої Середземноморської антанти (грудень 1887 р.). Вона передбачала протидію згаданим загрозам з боку Росії. Німеччина, хоча й не долучалась до цього договору, однак була одним з його організаторів. Німецький канцлер О. Бісмарк обіцяв цьому альянсу свою підтримку у випадку його конфлікту з Францією чи Росією.

Отже, головному організатору мережі міжнародних альянсів О. Бісмарку вдалося у 1887 р. створити німецько-російський союз, обіцяючи Петербургу дипломатичну підтримку у вирішенні на його користь проблеми Чорноморських проток та болгарського питання, а також в тому ж році посприяти формуванню британсько-італійсько-австрійсько-угорської Середземноморської антанти, яка мала своїм завданням, навпаки, чинити опір експансії Росії в напрямку Босфора та Дарданелл. Таким чином, «залізний канцлер», використовуючи суперечності в інтересах великих держав, тримав їх в орбіті німецької політики. Вони, в свою чергу, гостро відчували потребу в підтримці Берліна у боротьбі одна з одною й тому змушені були обмежувати свою співпрацю з головним німецьким супротивником – Францією.

РОЗДІЛ 3. ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ПОЛІТИЦІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Протоки і становлення російсько-французького союзу в 90-х рр. ХІХ ст.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХІХ ст. стали доленосними для системи міжнародних відносин у зв'язку з тим, що саме в цей період розпочався процес досить чіткого поділу європейського континенту на два антагоністичні військово-політичні блоки. Це було зумовлено зокрема припиненням німецько-російського партнерства в межах двосторонньої угоди 1887 р. та формуванням російсько-французького союзу. Сформована у 1880-х рр. під впливом О. Бісмарка система міжнародних союзів, до яких входили майже всі великі держави з різними зовнішньополітичними пріоритетами, існувала, як виявилось, багато в чому завдяки дипломатичній майстерності «залізного канцлера». Після вступу на престол німецького імператора Вільгельма II у 1888 р. та особливо відставки канцлера О. Бісмарка в березні 1890 р. берлінський кабінет вдався до так званого «нового курсу» у зовнішній політиці, який був розрахований на залучення до Троїстого союзу Великої Британії з метою активнішої протидії не лише Франції, але й Росії, яку Німеччина все більше розглядала як можливого потенційного супротивника²⁹⁴.

Щоб стимулювати зближення Лондона з вищезгаданим альянсом Берлін, за свідченням німецького посла в Лондоні П. Хатцфельда, прагнув активно використовувати проблему Босфора та Дарданелл, демонструючи Форін офісу пробританську позицію з цього питання. Однак німецька дипломатія не мала достатньої свободи дипломатичного маневру в цьому напрямку,

²⁹⁴ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 263—264.

оскільки мала низку зобов'язань стосовно Чорноморських проток згідно російсько-німецької угоди 1887 р.²⁹⁵

З іншого боку, Росія, вочевидь, була незадоволена німецькими інтригами у східній політиці. Імператор Олександр III, підбурюваний панславівськими колами, відверто висловлював прихильність до зближення з Францією²⁹⁶. Водночас Петербург цілком усвідомлював, що Німецька імперія, враховуючи її військово-політичний вплив, була партнером, який, як довели події 1885 р., міг надати реальну підтримку царському уряду в першу чергу в питанні гарантії закриття Проток у випадку загрози входження до Чорного моря ворожих військово-морських флотів²⁹⁷. Російський міністр закордонних справ М. Гірс зауважував, що навіть беззастережна підтримка Парижа для Петербурга була менш вагомою ніж допомога берлінського кабінету. Потреба царського уряду в німецькій підтримці, зокрема у питанні Проток та балканській проблемі, переважала фінансові суперечності та митні війни між Берліном та Петербургом, які посилювались на межі 1880-х – 1890-х рр. і, здавалось, поклали край колишнім російсько-німецьким партнерським відносинам²⁹⁸. Саме тому російська дипломатія, а саме посол у Берліні граф П. Шувалов, від імені Олександра III запропонував Німеччині продовжити ще на 6 років російсько-німецький договір від 1887 р., термін дії якого закінчувався у червні 1890 р. Проте німецький статс-секретар із закордонних

²⁹⁵ Caprivi – Hatzfeld. Berlin, den 31 Juli 1890 // G.P. — B. 9. — № 2097. — S. 44; Hatzfeld –Auswärtige Amt. London, den 7 August 1890 // G.P. — B. 9. — № 2098. — S. 45.

²⁹⁶ Hogenhuis-Seliverstoff A. Une alliance franco-russe / A. Hogenhuis-Seliverstoff. — Paris, 1997. — P. 35—47.

²⁹⁷ Anderson M. S. The eastern question 1774—1923 / M. S. Anderson. — L., 1965. — P. 224.

²⁹⁸ История внешней политики России. Вторая половина XIX века. — М., 1997. — С. 273—285.

справ Г. Бісмарк (син Отто фон Бісмарка), виконуючи доручення німецького керівництва 17 березня 1890 р. офіційно відмовився від цієї пропозиції²⁹⁹.

Мотиви цього рішення можна знайти у власноручних нотатках німецького канцлера Г. Капріві від 28 березня 1890 р., в яких наголошувалось, що зобов'язання Німеччини стосовно підтримки російської політики щодо Чорноморських проток зумовить погіршення відносин з Великою Британією та Італією, які мали власні, відмінні від російських, інтереси у Середземному морі. Сприяння берлінського кабінету зміцненню впливу Петербурга на Балканах, на думку Г. Капріві, викликало б послаблення союзницьких відносин між Берліном та Віднем. Німецький канцлер був переконаний, що його країна не могла брати навіть усних зобов'язань щодо питання Проток та балканської проблеми, які склали основу угоди 1887 р., не кажучи вже про належним чином оформлений договір³⁰⁰.

У доповіді радника німецького зовнішньополітичного відомства А. Кідерлена була змодельована, цілком можлива ситуація, коли, за умови агресії Росії на Сході, союзники по Середземноморській антанті 1887 р., а саме Велика Британія, Австро-Угорщина та Італія реалізують італійську пропозицію проведення спільної акції військово-морських флотів цих держав у Дарданеллах. За таких обставин, згідно з А. Кідерленом, Німеччина, продовживши договір з Росією, була б зобов'язана гарантувати закриття Проток для військових кораблів і, таким чином, увійшла б в конфлікт зі своїми партнерами по Троїстому союзу – Віднем та Римом³⁰¹. Новий

²⁹⁹ Bismarck H. – Wilhelm II. Berlin, den 20 März 1890 // G.P. — B. 7 (1). — № 1366. — S. 3.

³⁰⁰ Aufzeichnung Caprivi. Berlin, den 28 März 1890 // G.P. — B. 7 (1). — № 1369. — S. 30—33.

³⁰¹ Aufzeichnung Kiderlen. Berlin, den 20 Mai 1890 // G.P. — B. 7 (1). — № 1376. — S. 24—27.

німецький канцлер Г. Капріві відверто стверджував, що лише таланту О. Бісмарка було під силу поєднувати непоєднуване³⁰².

Втративши внаслідок зміни пріоритетів німецької зовнішньої політики підтримку Берліна, Росія змушена була шукати інші противаги впливу її головних конкурентів у «східному питанні» й зокрема стосовно проблеми Чорноморських проток – Великої Британії та Австро-Угорщини³⁰³. З потужних європейських держав лише дві країни могли стати новими російськими партнерами. Це такі, до речі, морські середземноморські країни як Італія та Франція. Проте Рим був пов'язаний договором про Троїстий союз з Віднем та Берліном, а також угодою про Середземноморську антанту з тим же Віднем та Лондоном. Головним завданням цієї угоди, нагадаємо, було стримування російської експансії на Чорному та Середземному морях, зокрема до Босфора та Дарданелл³⁰⁴.

Франція, враховуючи співвідношення сил у міжнародних відносинах кін. 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст., могла стати єдиним впливовим партнером Росії, який міг, як сподівався царський уряд, за сприятливих обставин підтримати його плани на Сході. Зважаючи на проаналізовані обставини, особливо важливим для Петербурга було те, що Париж мав традиційно потужний вплив у Османській імперії й володів чисельними військово-морськими силами в Середземному морі. Крім того, Франція була незмінним учасником

³⁰² Aufzeichnung Caprivi. Berlin, den 23 Mai 1890 // G.P. — В. 7 (1). — № 1378. — S. 29—30.

³⁰³ Машевський О. П. Вплив «східного питання» на діяльність міжнародних союзів в кінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. / О. П. Машевський // Сходознавство. — 2007. — Вип. 39-40. — С. 83—85.

³⁰⁴ Memorandum on the Anglo-Italian and Anglo-Austrian Agreements of 1887 // В.D. — Vol. VIII. — № 1. — 1 (a); 1 (b). — P. 1—2; Нота Карольї на имя Солсбери. 12 декабря 1887 г. // Международные отношения 1870—1918 гг. Сб. документов. — М., 1940. — С. 82—83.

угод стосовно Чорноморських проток, починаючи ще з поч. 1840-х рр. За свідченням англійських адміралів, британський флот не наважився б виступити проти об'єднаних російської та французької ескадр³⁰⁵.

Безумовно, «східне питання», разом з проблемою Проток не було єдиним фактором, який змусив Росію шукати противагу Троїстому союзу та Великій Британії. Існували інші важливі обставини, які зумовили вищезгадане зближення й зрештою союз двох держав. Серед цих передумов необхідно назвати всезростаюче кредитування французьким капіталом як російської промисловості, так і держави загалом, а також вигідні контракти на закупівлю росіянами найсучаснішої французької зброї. Це відбувалося на фоні погіршення економічних відносин Росії з Німеччиною й навіть митних війн 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. Також необхідно врахувати традиційну орієнтацію більшої частини російської еліти на французькі культурні цінності, інтелектуальні зв'язки між двома народами. Російські можновладці брали до уваги й те, що у 1891 р. завершилось переозброєння французької армії за останнім словом військової техніки, перетворення французько-німецького кордону у потужну фортецю. Ці всі чинники досить ретельно досліджені в працях російських та радянських істориків, тому недоцільно в даній роботі їх детально аналізувати³⁰⁶.

Французький політик, вочевидь, збагнув вигідну міжнародну кон'юнктуру, яка нарешті дозволяла його країні, налагодивши союзницькі відносини з Росією, посилити власну безпеку і відновити статус провідної світової держави. Проте варто зауважити, що петербурзькому та паризькому кабінетам заважало швидко налагодити взаємовигідну співпрацю відмінне бачення головного напрямку цього партнерства. У Парижі хотіли насамперед

³⁰⁵ Тейлор А. Дж. Вказ. праця. — С. 359—360.

³⁰⁶ Манфред А. З. Образование русско-французского союза / А. З. Манфред. — М., 1975; Рыбаченок И. С. Россия и Франция: союз интересов и союз сердец. 1891—1897 / И. С. Рыбаченок. — М., 2004. — С. 13—52.

убезпечити свою країну від постійної загрози з боку Німеччини й не надто поспішали співпрацювати з Петербургом у «східному питанні». Адже посилення російських позицій на Близькому Сході створило б там загрозу французьким інтересам, передусім у Сирії та Палестині³⁰⁷. Крім того, захоплення росіянами Чорноморських проток цілком ймовірно спричинило б остаточний розпад Османської імперії, що було не вигідним Франції, оскільки вона залишилась провідним кредитором Порти й тому була зацікавлена у її дієздатності³⁰⁸.

Водночас у Петербурзі не хотіли, щоб російсько-французька співпраця мала виразно антинімецький характер й намагались спрямувати її насамперед проти Австро-Угорщини та Великої Британії. В червні 1891 р., коли російсько-французькі переговори перебували на стадії попередніх консультацій щодо визначення змісту союзницької угоди, російський уповноважений генерал М. Обручев наголосив французькому представнику генералу Р. Буадефру, що для Петербурга неприйнятно, щоб його майбутній військовий договір з Парижем вступав у дію лише у випадку агресії Німеччини проти однієї з держав-підписантів³⁰⁹.

У середині липня 1891 р. генерал М. Обручев відверто наголошував генералу Р. Буадефру, що головними завданнями Росії у випадку європейської війни буде захоплення Східної Галичини та Проток задля того, щоб «ми (росіяни – *авт.*) не були заблоковані у Чорному морі, щоб всі наші споруди там, зокрема порти, не перебували під загрозою англійського флоту»³¹⁰.

³⁰⁷ Hogenhuis-Seliverstoff A. *Op. cit.* — P. 49—62.

³⁰⁸ Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. / И. С. Рыбаченок. — М., 1993. — С. 230; 233.

³⁰⁹ Манфред А. З. Вказ. праця. — С. 309—311.

³¹⁰ Boisdeffre – Miribel. Paris, 16 juillet 1891 // D.D.F. — Série 1. — T. VIII. — № 424. — P. 578.

6 серпня 1891 р. французький міністр закордонних справ А. Рібо повідомляв голові Кабінету Міністрів С. Фрейсіне, що Росія дуже зацікавлена у співпраці саме проти Великої Британії³¹¹. А. Рібо стверджував, що російський імператор Олександр III турбувався і про те, щоб Німеччина не повинна була відчувати себе під безпосередньою загрозою внаслідок російсько-французької угоди, й вимагав гарантій того, що партія реваншу у Франції «не вплутає Росію у (антинімецьку – *авт.*) пригоду»³¹².

Угода, що поклала початок російсько-французькому союзу, була укладена 27 серпня 1891 р. у формі обміну листами між міністром закордонних справ Франції та російським послом у Парижі. Вона мала форму консультативного пакту, згідно якого дві країни повинні були співпрацювати з будь-якого питання, що стосувалося збереження миру, й у випадку його порушення, мали спільними зусиллями вживати відповідних заходів³¹³.

Таким чином, у формуванні засадничих принципів новоствореного альянсу переважили російські підходи й в угоді не вказувались як виключно безпосередні супротивники не лише Німеччина, але й навіть Троїстий союз. Тому, як свідчить подальше дипломатичне листування, Петербург намагався скористатися угодою з Парижем зокрема і для вирішення своїх проблем на Сході.

Росія після стрімкого послаблення свого впливу на Балканах внаслідок принизливої дипломатичної поразки під час болгарської кризи 1885-1887 рр., стримувана у чорноморському регіоні Великою Британією та Австро-

³¹¹ Ribot – Freycinet. Paris, 6 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — P., 1918. — № 10. — P. 10.

³¹² Ibid. — P. 15.

³¹³ Моренгейм – Рибо. Париж, 15/27 августа 1891 // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 277; Ribot – Mohrenheim. Paris, 27 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — P., 1918. — № 18. — P. 17.

Угорщиною, намагалась спрямувати свої головні експансіоністські зусилля на Далекий Схід. Однак царський уряд побоювався, що у випадку загострення його боротьби з Лондоном за сфери впливу в Китаї, британський флот завдасть удару по півдню Росії, пройшовши до Чорного моря Босфором та Дарданеллами. Тому петербурзькому кабінету й надалі необхідно було гарантувати закриття Чорноморських проток для військових кораблів інших держав. Водночас, як слушно наголошували британські історики К. Філіпсон та Н. Бакстон у своїй колективній монографії Росія ще й сподівалась забезпечити собі можливості для того, щоб у випадку потреби проводити свій чорноморський флот Босфором та Дарданеллами на допомогу своїй далекосхідній ескадрі. Зважаючи на це, питання Проток не втратило свого значення й у 90 рр. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. в період, коли увага Росії, а також інших великих держав була зосереджена переважно на Далекому Сході³¹⁴.

Зважаючи на вищезгадані обставини царський уряд використовував засоби російсько-французького союзу з метою посилення свого впливу на султана. У нотатках міністра закордонних справ Франції А. Рібо стверджується, що в розмовах з ним у листопаді 1891 р. російський міністр закордонних справ М. Гірс наголосив, що Росія бажає зберегти Османську імперію тому, що зацікавлена у султані як сторожі Чорноморських проток. Крім того, цей російський дипломат зауважив, що дасть вказівки послу в Константинополі А. Нелідову діяти спільно зі своїм французьким колегою задля того, щоб переконати султана в тому, що лише його співпраця з Петербургом та Парижем буде найкращою гарантією безпеки Османської

³¹⁴ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 162—163; Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 257.

імперії та її захисту від зазіхань Троїстого союзу³¹⁵. Характерно, що А. Рібо цілком влаштував напрямок співпраці, запропонований М. Гірсом щодо гарантування статус-кво на Близькому Сході, забезпечення свободи торгівельного мореплавства Протоками та унеможливлення їх захоплення іншими державами³¹⁶. Вже 6 грудня 1891 р. А. Рібо дав інструкції французькому послу у османській столиці П. Камбону активно співпрацювати з російським послом у Константинополі, зважаючи на те, що Франція разом з Росією, схиливши султана на свій бік, змогла б покращити власні позиції в Єгипті й поступово домогтись виведення звідти британських військ³¹⁷. П. Камбон звітував до Парижа, що він знайшов повне порозуміння з А. Нелідовим в тому, щоб спільно протидіяти посиленню впливу Німеччини в Османській імперії, а також співпрацювати у єгипетських справах³¹⁸.

Налагодження партнерства між Парижем та Петербургом у свою чергу помітно впливало на відносини між іншими великими державами. Приєднання султана до співпраці Петербурга та Парижа, на думку німецького посла в Лондоні А. Маршала, остаточно унеможливило б для Великої Британії вводити свій флот до Чорного моря, враховуючи до того ж, що форти Дарданелл були значно потужнішими від укріплень Босфора³¹⁹.

³¹⁵ Note de M. Ribot. 21 novembre 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — P., 1918. — № 21. — P. 19.

³¹⁶ Ribo – Cambon. Paris, 6 décembre 1891 // D.D.F. — Série 1. — T. IX. — № 91. — P. 140.

³¹⁷ Ribot – Cambon. Paris, 6 décembre 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — P., 1918. — № 22. — P. 22—23.

³¹⁸ Hogenhuis-Seliverstoff A. Une alliance franco-russe / A. Hogenhuis-Seliverstoff. — Paris, 1997. — P. 139.

³¹⁹ Aufzeichnung Marchall. Windsor Castle, den 6 Juli 1891 // G.P. — B. 9. — № 2111. — S. 63.

У березні 1892 р. британська військово-морська розвідка доповіла прем'єр-міністру Великої Британії лорду Р. Солсбері про високу ймовірність існування союзу між Парижем та Петербургом та його загрозливі наслідки для геополітичної ситуації у середземноморському регіоні. Згідно цієї доповіді, вважалося, що, оскільки Франція контролювала західну частину Середземного моря, Велика Британія не мала б жодної можливості для проведення успішної операції у Чорноморських протоках, тому що її флот опинився б там затиснутим між двома потужними суперниками. У британських військово-морських колах побутувала думка, що Лондону не було сенсу тримати свій флот біля Леванту, бо він все одно не зміг би його використати в Протоках. У липні 1892 р. лорд Р. Солсбері звернувся до очолюваного ним уряду з секретним меморандумом, в якому наголошував, що вже нереально дотримуватись традиційної британської стратегії, яка базувалась на тому, щоб не дозволити росіянам взяти під контроль вихід з Чорного до Середземного моря. Р. Солсбері стверджував, що доки флот її величності буде діяти в Дарданеллах, французькі військово-морські сили зможуть прорватися в Атлантику й загрозувати безпосередньо Британським островам. Тому робився висновок, що «шлях до Константинополя... пролягав через розгром французького флоту»³²⁰.

Візит російської військово-морської ескадри до французького порту Тулон у жовтні 1893 р. був знаковою подією не лише для російсько-французьких відносин. Інші великі держави розглядали цю демонстрацію зближення двох держав, як початок проведення ними спільної політики у середземноморському регіоні. Це посилювало побоювання Лондона, Відня та Берліна щодо порушення балансу сил між великими державами у «східному

³²⁰ Цит. за: Виноградов В. Н. Черноморские проливы, конец XIX в / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Европы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 111—113.

питанні», основи якого були закладені ще на Берлінському конгресі 1878 р.³²¹ Характерними для європейської дипломатії були міркування німецького посла в Парижі графа Г. Мюнстера, висловлені у листі канцлеру Г. Капріві 30 жовтня 1893 р. Він наголошував, що головними факторами, які спонукали царський уряд до зближення з Парижем, є не фінансові міркування, а плани поступового збільшення впливу в Османській імперії, денонсація договорів щодо неї та забезпечення можливості для російського флоту вільного зв'язку Чорного з Середземним морем³²².

Отже, російська дипломатія могла бути задоволеною тим, що, як їй здавалось, вона змогла з самого початку надати російсько-французькому співробітництву дуже вигідного для Петербурга характеру, використовуючи його не лише проти Німеччини, чого домагались в Парижі, а й задля підтримки своєї політики на Сході, зміцнюючи таким чином і свої позиції у питанні Чорноморських проток³²³. Проте більш серйозний крок у зближенні двох держав, а саме військова конвенція, укладена в кінці грудня 1893 р. – на початку січня 1894 р. була вже тріумфом французької дипломатії, оскільки вона спрямовувалася суто проти Троїстого союзу й, в першу чергу, супроти Німеччини³²⁴. Цей договір передбачав: «Якщо на Францію здійснить напад

³²¹ Deschanel P. La marine française en 1894 / P. Deschanel // La Revue de Paris. — 1894. — Mars. — P. 86—109.

³²² Münster – Caprivi. Paris, den 30 Oktober 1893 // G.P. — В. 7 (1). — № 1533. — S. 251—252.

³²³ Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на витoki російсько-французького союзу 1891—1893 рр. / О. П. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2008. — Вип. 94—95. — С. 25—27.

³²⁴ Проект военной конвенции от 5/17 августа 1892 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1956. — С. 281—282; Гирс — Монтебелло. С.-Петербург, 15/27 декабря 1893 г. // Там само. — С. 282;

Німеччина та Італія, підтримувана Німеччиною, то Росія задіє все своє військо для нападу на Німеччину. Якщо на Росію здійснить напад Німеччина чи Австрія, підтримувана Німеччиною, Франція всією своєю армією здійснить напад на Німеччину»³²⁵.

Варто зауважити, що ці два нові союзники й надалі мали відмінні пріоритети у співпраці. У той час, як Париж був зацікавлений насамперед у використанні цієї угоди задля стримування войовничих амбіцій Берліна, Петербург сподівався за її допомогою посилити свої можливості у боротьбі зі своїм головним суперником на Балканах – Австро-Угорщиною, що зміцнило б російські позиції і у питанні Чорноморських проток³²⁶. До того ж, ця російсько-французька військова конвенція існувала паралельно із вищезгаданим так званим консультативним договором Петербурга та Парижа від 1891 р., який передбачав співпрацю двох держав «по підтриманню миру» у різних регіонах світу.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що суперечності великих держав щодо Чорноморських проток відіграли значну роль у трансформації системи міжнародних союзів в кін. 80-х – на поч. 90-х рр. XIX ст. Кайзерівська дипломатія не підтримала ініціативу царського уряду щодо продовження російсько-німецької угоди 1887 р., оскільки зобов'язання Берліна сприяти російській політиці щодо Босфора та Дарданелл суперечили його союзницьким відносинам з Австро-Угорщиною

Монтебелло — Гирс. С.- Петербург, 23 декабля 1893 г. / 4 января 1894 г. // Там само. — М., 1956. — С. 282.

³²⁵ Проект военной конвенции от 5/17 августа 1892 г. // Там само. — С. 281.

³²⁶ Henry R. L' Italie, l' Autriche-Hongrie et l' Alliance Franco-Russe / R. Henry. — Paris, 1902. — P. 1—23; Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. / И. С. Рыбаченок. — М., 1993. — С. 229—268.

та Італією в межах Троїстого союзу, а також бажанню залучити до цього альянсу Велику Британію.

Прагнення Росії заручитись підтримкою Франції у «східному питанні», основою якого для Петербурга була проблема Проток, стало одним з важливих чинників формування російсько-французького союзу. Проте відмінності у зовнішньополітичних пріоритетах Петербурга та Парижа зумовлювали суттєві суперечності під час створення та на початку діяльності цього альянсу. В той час, як паризький кабінет наголошував на необхідності співробітництва, в першу чергу з метою протидії Німеччині, царський уряд прагнув активно співпрацювати і задля посилення своїх позицій на Близькому Сході, Балканах й, зокрема щодо проблеми Чорноморських проток.

Незважаючи на ці розбіжності у російсько-французькому альянсі, його створення суттєво змінило геополітичну ситуацію у середземноморському регіоні. Лондон, внаслідок цього, був позбавлений свого головного важелю впливу на Османську імперію, у вигляді загрози проведення британського флоту Протоками до Константинополя. Були обмежені й можливості Великої Британії здійснювати тиск на Росію, наголошуючи на здатності британських військово-морських сил, пройшовши Босфором та Дарданеллами, завдати нищівного удару по російському чорноморському узбережжю. Це було одним з чинників, що зумовив перегляд лондонським кабінетом політики «блискучої ізоляції» й спонукав Форін офіс до пошуку партнерів у міжнародній політиці.

3.2. Проблема Чорноморських проток під час східної кризи 1894-1897 рр.

Проблема Чорноморських проток мала важливий вплив на розвиток міжнародних, зокрема міжсоюзницьких відносин у період східної кризи 1894-1897 рр., викликаної різаниною вірмен в Османській імперії. Посилення гніту османської адміністрації та землевласників у гірській місцевості Сасун викликало на початку 1894 р. стрімке зростання національно-визвольного руху вірменського населення в Західній Анатолії. Він був у серпні 1894 р. надзвичайно жорстоко придушений за наказом султана курдською іррегулярною кіннотою «хамідіє», в результаті чого загинуло біля 25 тис. вірмен³²⁷.

Найактивнішу політику щодо «вірменського питання» проводила на початку кризи Велика Британія. Вона усвідомлювала, що Вірменія була для неї стратегічно важливою, як частина сухопутного шляху до Індії. Британський уряд крім того знаходився під значним тиском громадської думки своєї країни, яка вимагала захисту вірменського населення від османських репресій та покарання «кривавого султана» Абдул-Хаміда II³²⁸. З початком східної кризи 1890-х рр. співпадала поступова зміна пріоритетів Форін офісу у політиці щодо Османської імперії. Погіршення відносин Лондона із султаном Абдул-Хамідом II, який був обурений окупацією «володаркою морів» Кіпру та Єгипту, а також потенційна загроза британським інтересам на Близькому Сході загалом і стосовно Чорноморських проток зокрема з боку російсько-французького союзу

³²⁷ Арутюнян Г. М. Англия и армянский вопрос в середине XIX в. // Новая и новейшая история / Г. М. Арутюнян. — 1959. — № 6. — С. 83; Шмелева О. И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874—1897): дисс. ... кандидата ист. наук / О. И. Шмелева. — Рязань, 2004. — С. 162.

³²⁸ Rotenhan – Saurma. Berlin, den 14 Juli 1895 // G.P. — Т. 10. — № 2398. — S. 42.

спонукали Велику Британію кардинально змінити свої підходи до «східного питання». Лондон вже не виявляв зацікавленості у збереженні Османської імперії а навпаки готував підґрунтя задля поділу спадщини «хворої людини Європи» між великими державами³²⁹. Нова східна криза була зручною нагодою для здійснення цих планів.

За таких зовнішньополітичних обставин султан Абдул-Хамід II, як він зауважив французькому послу, «потребував точки опору» проти британців, які, на його думку, «заохочували вірменський рух, щоб скористатись ним у своїх інтересах»³³⁰. Як стверджував султан, він міг покластися лише на підтримку Росії та Франції³³¹.

Царський уряд був цілком задоволений проросійськими поглядами султана й тому вважав досить вигідним, щоб саме під його контролем ще тривалий період знаходились протоки Босфор та Дарданелли³³². Як передбачали в Петербурзі, доки Османська імперія буде послаблюватись внаслідок перманентної внутрішньої кризи, Росія, навпаки, настільки зміцниться, що буде згодом готовою до боротьби за османську спадщину. Царський уряд насамперед сподівався отримати «головний приз» на Сході –

³²⁹ Dirr A. Die armenische Frage / A. Dirr // Die Bakanfrage. — München—Leipzig, 1914. — S. 109—124; Виноградов В. Н. Черноморские проливы, конец XIX в. / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Європы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 113—115.

³³⁰ Rustem Pasha, Ambassadeur Ottoman à Londres – Saïd Pasha, Ministre des Affaires Etrangères Ottoman. Londres, le 21 Avril 1894 // Documents diplomatiques Ottomans. Affaires arméniennes / Ed. par B. N. Simsir. — Ankara, 1989. — Vol. II. — P. 106—107; Cambon – Casimir-Perier. Péra, 17 avril 1894 // D.D.F. — Série 1. — T. XI. — № 93. — P. 137.

³³¹ Ibid. — P. 137—139.

³³² Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1994. — С. 174—182.

Чорноморські протоки³³³. Друга половина 1890-х рр. до того ж була незручним періодом для активізації близькосхідної політики царизму, оскільки його головні зовнішньополітичні зусилля були в цей час зосереджені на далекосхідній експансії³³⁴.

Франція мала значні економічні інтереси в Османській імперії. Вона була одним з основних її кредиторів. Тому Париж, як і Петербург, виявляв зацікавленість у збереженні статус-кво на Сході³³⁵. Крім того, Франція, претендуючи на переважаючий вплив у османських провінціях Сирії та Палестині, побоювалась, що у випадку розпаду османської держави, не зможе взяти під свій контроль ці території. Зважаючи на вищезгадані обставини, члени російсько-французького союзу у відповідь на вимоги британського уряду щодо розслідування різанини в Сасуні та покарання винних, прагнули, як влучно написав радянський історик 1930-х рр. А. Попов, «захистити від вірмен інтереси султана»³³⁶. Париж та Петербург дали вказівки своїм представникам взяти участь у заходах британського кабінету щодо з'ясування обставин згаданої трагедії переважно задля того, щоб остаточно не втратити авторитет поміж християнських народів Сходу³³⁷.

³³³ Хвостов В. Ближневосточный кризис / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1929. — Т. 13. — С. 22.

³³⁴ Bérard V. Expansion Russe / V. Bérard // La Revue de Paris. — 1902. — Décembre. — P. 871—894.

³³⁵ Хвостов В. Проект захвата Босфора в 1896 г. / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1931. — Т. 4—5. — С. 52.

³³⁶ Grand Visier, Kamil Pasha – His Imperial Majesty. 29th August 1895 // Ottoman archives. Yıldiz collection. The Armenian question. — Istanbul, 1989. — Vol. 2. — P. 351—355; Попов А. Вказ. праця. — С. 14.

³³⁷ Cambon – Hanotaux. Péra, 13 décembre 1894 // D.D.F. — Série 1. — Т. XI. — № 312. — P. 482—483.

Повна безкарність султанського режиму дозволила йому здійснити восени 1895 р. ще жахливішу різанину вірменського населення вже на всій території Османської імперії, жертвами якої були сотні тисяч вірмен³³⁸. Це спричинило значне загострення «східного питання» й знову привернуло увагу великих держав до проблеми Чорноморських проток.

Російські дипломати, як свідчить доповідь представника царського уряду в Каїрі Преображенського, цілком усвідомлювали, що «султан за допомогою своєї поліції та п'ятнадцятитисячного війська, яке охороняло Ілдиз (султанський палац – *авт.*), був у змозі придушити будь-який внутрішній спротив. Впевнений в цьому, він навряд чи погодиться на добровільну зміну свого режиму, – писав цей російський дипломат, – продовження якого може щохвилини викликати повторення нещодавніх жахів»³³⁹. На думку згаданого дипломата, великі держави могли щось кардинально змінити лише за допомогою заходів примусового характеру, зокрема введення їхнього об'єднаного флоту до Проток³⁴⁰. Проте Микола II висловлював згоду на введення ескадри шести великих держав до Дарданелл лише за умови, якщо «Росія отримає матеріальний задаток у вигляді зайняття обох берегів Босфора на вході його до Чорного моря»³⁴¹.

³³⁸ Cambon – Hanotaux. *Thérapie*, 25 septembre 1896 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 457. — P. 753; Saurma – Hohenlohe. *Therapia*, den 4 Oktober 1895 // G.P. — Т. 10. — № 2425. — S. 67—68; Saurma – Hohenlohe. *Therapia*, den 26 Oktober 1895 // G.P. — Т. 10. — № 2444. — S. 84—85.

³³⁹ Весьма доверительное донесение колл. сов. Преображенского. Каир, 2/14 октября 1896 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 159, л. 93—94.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Cambon – Hanotaux. *Thérapie*, 25 septembre 1896 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 457. — Note 1. — P. 754.

Прем'єр-міністр Великої Британії лорд Р. Солсбері вважав, що силами лише Відня, Рима та Лондона, які схилились до таких дій в Протоках³⁴², надто ризиковано проводити операцію в Дарданеллах задля тиску на султана. Форін офіс розумів, що за умов російсько-французької співпраці у близькосхідних справах, він буде не в змозі, як раніше, навіть завадити царському уряду оволодіти Протоками. Тому, вже не претендуючи на домінування у всьому Східному Середземномор'ї, Лондон прагнув принаймні гарантувати собі повний контроль над Єгиптом, щоб зміцнити своє володіння Суецьким каналом³⁴³. Адже незважаючи на те, що британські війська у 1882 р. окупували цю османську провінцію, як великі держави, так і султан розглядали це перебування британців у Єгипті у якості тимчасового й вимагали його повернення під владу Порту³⁴⁴.

Російсько-британська домовленість щодо обміну Чорноморських проток на Єгипет, на думку Р. Солсбері та значної частини британської політичної еліти, повинна була стати першим кроком до врегулювання суперечностей двох держав в різних регіонах світу з перспективою налагодження між ними партнерських відносин³⁴⁵.

Зважаючи на вищезгадані підходи, британський прем'єр-міністр лорд Р. Солсбері спробував домовитись під час візиту Миколи II до Великої

³⁴² Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Vuxton. — L., 1917. — P. 164.

³⁴³ Виноградов К. Б. Маркиз Солсбері: последний архитектор Pax Britannica / К. Б. Виноградов, О. Л. Науменков // Монархи, министры, дипломаты. — М., 2002. — С. 181—182.

³⁴⁴ The egyptian question, 1876—1885 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914. — New York, 1996. — P. 206—212.

³⁴⁵ Виноградов В. Н. Черноморские проливы, конец XIX в. / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Європы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 127—128.

Британії у вересні 1896 р. про узгодження британських та російських інтересів на основі поділу Османської імперії. На думку європейської преси, зокрема бельгійської газети «Стандарт», «спільні дії Англії та Росії, якщо вони навіть обмежаться лише словесними погрозами, приведуть до бажаної мети (припинення різанини вірмен – *авт.*), оскільки інші держави, напевне, не залишаться позаду, якщо відбудеться згода між Лондоном та Петербургом»³⁴⁶.

Однак протягом російсько-британських переговорів означились суттєві розбіжності у підходах Лондона та Петербурга до близькосхідної політики й особливо стосовно питання Чорноморських проток. Британський прем'єр-міністр Р. Солсбері на зустрічі з Миколою II 27 вересня 1896 р. наголошував, що вважає доцільним відкриття Босфора та Дарданелл для військових флотів усіх держав. Микола II, навпаки, наполягав на тому, що він повинен взяти під одноосібний контроль ці «ключі власного дому». Під час розмови керівників двох держав, яка відбулася 29 вересня, лорд Р. Солсбері пішов на значні поступки своєму візаві й дав згоду на захоплення Росією Проток, якщо вона визнає цілковитий контроль Великої Британії над Єгиптом. Микола II відмовився від цієї пропозиції, оскільки розумів, що такі дії зумовлять ліквідацію російсько-французького союзу³⁴⁷.

Неприємною несподіванкою для Петербурга в період східної кризи 1890-х рр. було те, що в той час як її суперники – Велика Британія та Німеччина, запропонували Росії на певних умовах підтримку її експансії до

³⁴⁶ Бюллетень Министерства иностранных дел. № 7385 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 159, л. 72.

³⁴⁷ Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 59—60; Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1994. — С. 184.

Чорноморських проток, найближчий російський союзник – Франція зробила все можливе, щоб Росія не отримала Босфора та Дарданелл³⁴⁸.

Франція, як писав до Парижа її посол у Петербурзі Г. Монтебелло в кінці 1895 р., спостерігаючи за військовими приготуваннями Росії на Чорному морі, висловлювала значне занепокоєння можливістю одноосібних дій на Босфорі свого найближчого союзника³⁴⁹ й зокрема прихильністю до цього російського посла у Константинополі А. Нелідова³⁵⁰. Стурбованість паризького кабінету посилювало те, що російський міністр закордонних справ князь Лобанов-Ростовський у середині листопада 1895 р. сказав вищезгаданому французькому послу, що «російський флот у Чорному морі готовий вирушити за першим сигналом і за 36 годин бути на Босфорі»³⁵¹ з тридцятитисячним десантом, а також, що після цього Росія зможе за кілька днів збільшити кількість свого війська в тому районі до ста тисяч. Щоправда, російський міністр запевнив цього французького дипломата, що до таких дій Росія буде вдаватися за умови, «якщо Англія, яку вірогідно підтримають Австрія та Італія, увійде до Проток й спровокує таким чином поділ Османської імперії»³⁵².

³⁴⁸ Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток в політиці країн Троїстого союзу в період східної кризи 1894-1897 рр. / О.П. Машевський // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2009. — Вип. 15. — С. 403—409; Киняпина Н. С. Вказ. праця. — С. 186.

³⁴⁹ Montebello – Berthelot. Saint-Pétersbourg, 12 décembre 1895 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 235. — Р. 345.

³⁵⁰ Telegramme secret de le Price Lobanow-Rostovsky. Paris, 20 septembre (2 octobre) 1895 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 158, л. 4.

³⁵¹ Vauvineux – Berthelot. Saint-Pétersbourg, 16 novembre 1895 // D.D.F. — Т. XII. — № 203. — Р. 291.

³⁵² Montebello – Berthelot. Saint-Pétersbourg, 6 décembre 1895 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 225. — Р. 331.

Зважаючи на ці події, візит Миколи II до Парижа у жовтні 1895 р., який повинен був підкреслити російсько-французьку дружбу, хоча зовні виглядав, як демонстрація палких почуттів двох народів та вірність один одному союзних держав³⁵³, насправді виявив охолодження відносин та суперечності між їхніми урядами. Дізнавшись про схильність російського керівництва до проведення військової акції на Босфорі, французький міністр закордонних справ Г. Аното доклав усіх зусиль, щоб відмовити російського імператора від таких прагнень. Незважаючи на це, 17 листопада 1896 р. Микола II загалом підтримав ідею негайного захоплення Босфора³⁵⁴.

Міністр закордонних справ Франції Г. Аното у розмові з російським послом у Парижі бароном М. Моренгеймом у кінці листопада 1896 р. заявив, що «якщо вас (росіян – *авт.*) навіть впустять до Константинополя, то лише для того, щоб не дати звідти вийти, бо в той же день англійці з допомогою італійців збудують в Дарданеллах Гібралтар, який зачинить вам будь-який вихід»³⁵⁵. Цей французький дипломат наголосив на можливості «невідворотнього розладу» між Парижем і Петербургом, якщо царський уряд наважиться на босфорську операцію³⁵⁶.

Такий потужний тиск французької дипломатії, безумовно, вплинув на остаточне рішення царського уряду щодо босфорської операції. Це питання

³⁵³ Le Petit Parisien. Samedi 16 (28) novembre 1896 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 159, л. 91—91 об.

³⁵⁴ Хвостов В. Проблема захвата Босфора в 90-х гг. XIX века / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1930 — № 20. — С. 117; Хвостов В. Проект захвата Босфора в 1896 г. / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1931. — Т. 4—5. — С. 53—54.

³⁵⁵ Письмо царского посла в Париже барона Моренгейма управляющему министерством ин. дел Н. П. Шишкину // Красный архив. — 1932. — Т. 3. — С. 200.

³⁵⁶ Там само. — С. 201.

обговорювалось на Особливій нараді вищих дипломатичних та військових високопосадовців Російської імперії під головуванням Миколи II 23 листопада 1896 р., яка зрештою, враховуючи позицію Франції, вирішила утриматись від захоплення Босфора³⁵⁷.

Отже, суперечності між великими державами не дозволили їм взяти дієвих заходів з метою припинення масової різанини вірмен у сер. 1890-х рр., а султан, зважаючи на зацікавленість у співпраці з ним як Франції та Росії, так і Німеччини, проігнорував вимоги європейських урядів, що зокрема пропонували на поч. 1897 р. врегулювати вірменське питання на міжнародній конференції³⁵⁸. Ця безкарність султанського режиму сприяла винищенню ним лише протягом 1894-1896 рр. понад 300 тис. вірмен Османської імперії³⁵⁹.

Загострення проблеми Чорноморських проток у середині 1890-х рр., насамперед загроза захоплення їх Росією, мали далекосяжні наслідки для політики Австро-Угорщини й зокрема розвитку відносин між віденським та петербурзьким кабінетами³⁶⁰. Німецький посол у Відні граф Ф. Ойленбург

³⁵⁷ Обсуждение записки Нелидова Особым совещанием в субботу 23 ноября 1896 г. Царское село // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 159, л. 108—117; Заключение Особого совещания состоявшегося 23 ноября 1896 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 159, л. 119—122.

³⁵⁸ Константинов В. Ю. Східна криза 1894—97 / В. Ю. Константинов // УДЕ. — Т. II. — С. 537—538; Dirr A. Die armenische Frage / A. Dirr // Die Vakanfrage. — München—Leipzig, 1914. — S. 112—124.

³⁵⁹ Саркисян Е. К. Политика османского правительства в западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX в. / Е. К. Саркисян. — Ереван, 1972. — С. 154.

³⁶⁰ Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у структуруванні міжнародних союзів в кінці XIX – на початку XX ст. / О. П. Машевський // Часопис української історії. — 2007. — Вип. 8. — С. 50—52.

писав, що Габсбурзька монархія «ніколи не погодиться на володіння Росією Константинополем, оскільки її контроль за Дарданеллами матиме визначальний вплив на балканські держави (особливо Болгарію), де тоді викристалізувався б новий проросійський центр впливу. Австрійсько-угорські позиції у Адріатичному морі також в зв'язку з цим поступово втрачалися б»³⁶¹.

Міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф А. Голуховський стверджував, що для його держави «будуть неприйнятними будь-які компенсації після розпаду Туреччини», внаслідок захоплення росіянами Проток, «більш того, це спричинить для неї (Австро-Угорщини – *авт.*) справжню біду»³⁶². Австрійсько-угорський міністр мав на увазі те, що у випадку приєднання до Габсбурзької монархії нових слов'янських територій, збільшиться їхня частка в імперії до критичної маси, що цілковито порушить там баланс між слов'янами, німцями та угорцями і матиме для неї руйнівні наслідки³⁶³. Як стверджував граф А. Голуховський, «через позбавлення мужності у Англії» вона схильна швидше домовитись з Росією, ніж чинити їй спротив на Босфорі. Австрійсько-угорська дипломатія усвідомлювала, що їй марно було сподіватись і на підтримку з вищезгаданого питання берлінського кабінету. Німецький посол у Відні граф Ф. Ойленбург відверто заявляв: «Німеччина не підтримає політику Австрії у випадку її війни з росіянами, якщо ті захоплять Константинополь»³⁶⁴. Зростання національно-визвольного руху в стратегічно розташованій османській балканській провінції Македонії

³⁶¹ Eulenburg – Marschall. Wien, den 9 November 1895 // G.P. — Т. 10. — № 2498. — S. 159—160.

³⁶² Ibidem.

³⁶³ Loze – Berthelot. Vienn, 18 janvier 1896 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 277. — P. 416.

³⁶⁴ Eulenburg – Marschall. Wien, den 9 November 1895 // G.P. — Т. 10. — № 2498. — S. 159—160.

посилило занепокоєння як віденського, так і петербурзького кабінетів, оскільки загрожувало черговим загостренням «східного питання»³⁶⁵.

Росія, зважаючи на її зосередження на далекосхідній експансії, була на той час як і Австро-Угорщина зацікавлена у збереженні Османської імперії й відповідно в протидії національно-визвольним рухам проти султана³⁶⁶.

Після напружених переговорів Відень та Петербург уклали між собою угоду, метою якої стало підтримання статус-кво стосовно Балканського півострова та Чорноморських проток. Цей договір був оформлений у вигляді обміну дипломатичними листами між двома державами у квітні-травні 1897 р. Австрійсько-угорський міністр закордонних справ граф А. Голуховський у своєму листі констатував те, що Росія запевнила його, що вона «не прагне внести будь-які зміни до існуючого стану речей, (щодо Чорноморських проток – *авт.*) санкціонованого Паризьким трактатом та Лондонською конвенцією, а навпаки підтримує всі їхні положення, які цілком задовольняють Росію, оскільки забороняють вхід закордонних військових кораблів до Чорного моря»³⁶⁷.

У листі російського міністра закордонних справ М. Муравйова робився наголос на тому, що «оскільки Росія не може дозволити найменшого зазіхання на постанову про закриття Босфора та Дарданелл, санкціоновану діючими трактатами, то Австро-Угорщина, безумовно, визнає цілковиту законність цього принципу»³⁶⁸.

³⁶⁵ Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. / Н. С. Киняпина. — М., 1994. — С. 192.

³⁶⁶ Berthelot – Montebello. Paris, 23 janvier 1896 // D.D.F. — Série 1. — Т. XII. — № 281. — Р. 421.

³⁶⁷ Голуховский – Лихтенштейн. Вена, 26 апреля / 8 мая 1897 г. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 304—305.

³⁶⁸ Муравьев – Лихтенштейн. С.-Петербург, 5 / 17 мая 1897 // Там само. — С. 307.

Нездатність великих держав змусити султана Абдул-Хаміда II припинити репресії проти вірменського населення мала своїм наслідком не лише знищення сотень тисяч вірмен, але й дозволила «кривавому султану» вдатися до жорстокого придушення повстання на Криті³⁶⁹.

Значно ускладнило близькосхідну політику несподівано активне втручання у ці події Німеччини. Вона стрімко збільшила свій вплив у Османській імперії, надавши султану значну допомогу у грецько-турецькій війні³⁷⁰. Крім того, берлінський кабінет забезпечив проникнення німецького капіталу до Греції, допомігши їй після низки поразок укласти 18 травня 1897 р. перемир'я й таким чином уникнути остаточного розгрому³⁷¹. Такі успіхи Німеччини викликали занепокоєння в Лондоні, Парижі та Петербурзі. Берлін також був роздратований діями цих держав, оскільки через відсутність у нього потужного військово-морського флоту не зміг захистити султана, коли Велика Британія, Росія, Франція та Італія позбавили його плодів перемоги й у 1898 р. фактично взяли острів під спільний контроль. Адже вони домоглися призначення комісаром Криту свого протеже принца Георга Грецького та надання острову широкої автономії³⁷². З іншого боку, невдоволення царського уряду викликало те, що в той час, як султан охоче приймав допомогу німецьких військових інструкторів, він відмовився у березні

³⁶⁹ Россия и Черноморские проливы / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 243.

³⁷⁰ Поссе В. Европа въ 1897 году / В. Поссе. — СПб., 1898. — С. 43—46.

³⁷¹ Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. — М., 1951. — С. 268.

³⁷² К докладу Ламздорфа 30 декабря 1897 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 58, л. 83; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 347.

1897 р. пропустити Чорноморськими протоками російські військово-морські сили для участі їх у, так званому, колективному врегулюванні кризи³⁷³.

Критське питання, а згодом проблема Багдадської залізниці поступово змінювали геополітичну ситуацію на Близькому Сході. Як влучно писав сучасний російський історик В. Виноградов, Форін офіс, знімаючи з себе відповідальність за Константинополь, думав, що передає його росіянам, а насправді виявилось, що його здали німцям, які згодом зайняли ключові позиції в Османській економіці та армії³⁷⁴. Це започатковувало російсько-німецький антагонізм у «східному питанні», який мав стійку тенденцію до загострення, незважаючи на періодичне зближення Берліна з Петербургом. Таким чином, остаточно розвіювалась ілюзія, яка виникла під час вірменських подій у середині 1890-х рр. щодо можливості зближення й подальшої взаємодії Берліна, Петербурга та Парижа з перспективою формування антибританської «континентальної ліги» із залученням до неї інших держав.

Підводячи підсумок дослідження проблеми впливу чинника Чорноморських проток на міжнародні відносини в період східної кризи середини 1890-х рр., можна зробити низку висновків та узагальнень. Члени російсько-французького союзу, будучи зацікавленими у збереженні статус-кво в Османській імперії, всіляко намагалися обмежити тиск Великої Британії на султана, щоб змусити його припинити масове знищення вірменського населення. Зокрема Росія виступила категорично проти британської пропозиції ввести задля цього об'єднану ескадру шести великих держав до Чорноморських проток.

³⁷³ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 167.

³⁷⁴ Виноградов В. Н. Черноморские проливы, конец XIX в. / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребі Европы». 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 124.

Категоричне несприйняття Францією можливих дій Росії щодо захоплення нею Босфора чітко означило суперечності між Парижем та Петербургом. Адже паризький кабінет очікував цілковитої підтримки царського уряду у можливому французько-німецькому протистоянні й водночас не бажав за це посприяти своєму партнеру в його експансії до Чорноморських проток, оскільки це суперечило французьким інтересам в Османській імперії. Цей французько-російський антагонізм давав можливість членам Троїстого союзу, насамперед Німеччині, використовувати проблему Проток для послаблення союзницького зв'язку між Парижем та Петербургом. Тому Берлін не висловлював застережень царському уряду щодо можливого захоплення ним Босфора та Дарданелл, а навпаки готовий був дати, за певних умов, на це згоду.

Росія не погодилась на пропозицію Великої Британії про розв'язання «східного питання» на основі поділу Османської імперії, яка передбачала забезпечення британських інтересів у Єгипті та оволодіння царським урядом Босфором та Дарданеллами. Адже царський уряд був переконаний, що це матиме своїм наслідком руйнування російсько-французького союзу.

Австро-Угорщина, стурбована можливістю захоплення царським урядом Чорноморських проток та Константинополя, що завдало б значної шкоди її балканській політиці, та зважаючи на пасивну позицію Німеччини й обмежені можливості у протидії цьому Великої Британії, змушена була шукати порозуміння з Росією. У результаті, у квітні-травні 1897 р. було укладено російсько-австрійсько-угорську угоду, згідно якої ці дві імперії домовились про підтримання статус-кво на Балканах та стосовно Босфора і Дарданелл.

Німеччина, надавши султану підтримку у критському питанні, зокрема у його війні з Грецією 1897 р., виразно продемонструвала свої потужні амбіції та зростаючий вплив на теренах Османської імперії. Це змінювало співвідношення сил у «східному питанні», щодо проблеми Чорноморських

проток й ставало важливим чинником міжнародної політики у наступні десятиліття.

3.3. Роль Проток у формуванні та діяльності міжнародних союзів на початку ХХ ст.

У кінці 90-х рр. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. питання Чорноморських проток було одним з важливих чинників процесу створення міжнародних союзів. Адже в цей час відбувалося формування французько-британсько-російської Антанти, яка згодом стала потужною протипагою німецько-австрійсько-угорсько-італійському Троїстому союзу.

Комплекс проблем міжнародної політики, зокрема і питання Чорноморських проток, гостро постали у зв'язку з будівництвом так званої Багдадської залізниці. Як згадувалось вище, з кін. 80-х рр. ХІХ ст. у Османській імперії стрімко поширювався вплив Німеччини. Саме її султан Абдул-Хамід II розглядав як головну протипагу засиллю Великої Британії та Франції, від яких Порта ще з середини ХІХ ст. опинилась у фінансово-економічній, а згодом і політичній залежності. Під час візиту кайзера Вільгельма II до Османської імперії у 1898 р. Німеччина отримала попередню згоду султана на низку вигідних концесій та військових замовлень. Наймасштабнішою з цих домовленостей був проект спорудження так званої Багдадської залізниці, яка повинна була сполучити Константинополь з Перською затокою й пройти таким чином найважливішими як у економічному, так і військово-стратегічному значенні османськими теренами. Тому ці плани викликали значне занепокоєння інших великих держав³⁷⁵.

Після того, як 23 грудня 1899 р. Німеччина отримала концесію на попередні роботи щодо прокладання Багдадської залізниці царський уряд був

³⁷⁵ Туполев Б. М. Багдадская железная дорога и экспансия германского империализма в конце ХІХ – начале ХХ в. / Б. М. Туполев // Исследования по истории германского империализма нач. ХХ в. / под ред. Б. А. Айзина, В. Гуче. — М., 1987. — С. 171—185.

стурбований тим, що це стане на заваді його експансії до Чорноморських проток. Характерним у цьому контексті є повідомлення російського військового представника у Константинополі полковника М. Пешкова, що «без будь-якого перебільшення можна сказати, що Багдадська залізниця при її світовому значенні в недалекому майбутньому буде мати для нас (росіян – *авт.*) значення траншеї на шляху неминучого й природного наступу Росії»³⁷⁶. Як передбачав цей російський дипломат, спорудження згаданої залізниці посилить не лише економічний, але й політично-стратегічний вплив Німеччини в Османській імперії, оскільки «султану буде нав'язана думка, що така колонізація є найкращим захистом проти захоплення Босфора й Константинополя Росією, оскільки інтереси Туреччини й Німеччини нині тотожні»³⁷⁷. Заступник міністра закордонних справ Росії граф В. Ламздорф у своїй доповіді Миколі II підтвердив ці побоювання, висловивши занепокоєння «посиленням позицій Німеччини на Босфорі та зростанням її впливу в турецькій економіці»³⁷⁸.

Царський уряд, зважаючи на вищезгадані загрози та враховуючи, як йому здавалось, взаємовигідні відносини з Німеччиною під час східної кризи 1890-х рр. сподівався домовитись з Берліном про розмежування їхніх інтересів на території Османської імперії, ініціювавши переговори щодо цього питання. 24 березня 1899 р. російський посол у Берліні граф М. Остен-Сакен у розмові з статс-секретарем із закордонних справ Б. Бюловим наголосив, що «забезпечення інтересів щодо Чорного моря є справжнім і головним життєво важливим питанням для Росії»³⁷⁹. Зважаючи на це, він

³⁷⁶ Болдырев А. В. Вказ. праця. — С. 50.

³⁷⁷ Цит. за : Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России / И. С. Рыбаченок. — М., 1993. — С. 261.

³⁷⁸ К докладу Ламздорфа 18 мая 1899 // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 40, л. 40.

³⁷⁹ Bülow – Radolin. Berlin, den 24 März 1899 // G.P. — В. 14 (2). — № 4015. — S. 533—534.

висловлював занепокоєння угодою, укладеною 23 березня 1899 р. між Портою та Анатолійським залізничним товариством, контрольованим німецьким капіталом, стосовно залізничного будівництва в Малій Азії. Німецький статс-секретар відповів, що його країна «не має жодних політичних завдань, лише комерційну мету в Туреччині» й «не заторкне інтересів Росії щодо Балкан та Проток»³⁸⁰.

15 квітня 1899 р. вищезгаданий російський дипломат, вислухавши чергові запевнення Б. Бюлова, що Німеччина не загрожує будь-яким російським планам щодо Босфора та Дарданелл і зауваживши, що дві держави могли б стати партнерами в їх політиці стосовно Османської імперії, запропонував укласти щодо цього відповідну письмову угоду. Згідно пропозиції графа М. Остен-Сакена, вона мала передбачити, що у випадку розпаду Османської імперії, Росія повинна була забезпечити собі володіння Константинополем та Протоками. Б. Бюлов відповів, що це є неприйнятним для його країни, оскільки вона не може укласти секретної угоди з Петербургом з огляду на те, що, згідно шостої статті договору про Троїстий союз, Берлін повинен був повідомляти про укладені ним договори своїм партнерам. Вищезгадана ж інформація, на думку німецького канцлера, викликала б цілком реальну загрозу розпаду цього альянсу, а також стрімке погіршення відносин Німеччини з Великою Британією. Зважаючи на це, за логікою Б. Бюлова, берлінський кабінет повинен був «отримати еквівалентну компенсацію» у вигляді гарантування Росією, у випадку конфлікту між Німеччиною та Францією, дружнього нейтралітету. У відповідь на закид Петербурга стосовно того, що це зруйнує російсько-французький союз, Б. Бюлов ще раз наголосив, що російська пропозиція була для нього такою ж шкідливою, оскільки руйнувала Троїстий союз³⁸¹.

³⁸⁰ Ibidem.

³⁸¹ Aufzeichnung Bülow. Berlin, den 18 April 1899 // G.P. — Т. 14 (2). — № 4017. — S. 538—541; Aufzeichnung Bülow. Berlin, den 26 April 1899 // Ibid. —

Враховуючи вищезгадані обставини, царська дипломатія підтримала ініціативу паризького кабінету стосовно подальшого посилення російсько-французького союзу. У серпні 1899 р., під час візиту міністра закордонних справ Франції Т. Делькассе до Петербурга, було підтверджено російсько-французькі союзні угоди. Це було оформлено у вигляді обміну листами керівників двох зовнішньополітичних відомств³⁸².

У грудні 1901 р. у дипломатичному листуванні між міністром закордонних справ царського уряду графом В. Ламздорфом та російським послом у Берліні графом М. Остен-Сакеном знову обговорювалось питання можливості й доцільності укладання угоди з Німеччиною «з метою розмежування сфер взаємного впливу на Босфорі»³⁸³. В. Ламздорф зрештою зробив висновок, що якщо у 1898-1899 рр., «коли Німеччина потребувала сприяння Росії задля реалізації своїх планів», вона обмежилась «досить багатослівними промовама, а насправді завжди діяла на шкоду Росії», то за ці два роки вона «настільки зміцнилася в Константинополі, що вже більше не має потреби в нас (росіянах – *авт.*) для проведення своїх економічних і навіть політичних заходів»³⁸⁴.

№ 4018. — S. 541—542; Hatzfeldt – Auswärtige Amt. London, den 10 Mai 1899
// Ibid. — № 4019. — S. 543—545.

³⁸² Муравьев – Делькассе. С.-Петербург, 28 июля / 9 августа 1899 // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 319—320; Делькассе – Муравьев. С.-Петербург, 28 июля / 9 августа 1899 // Там само. — С. 320—321.

³⁸³ Ламздорф – Остен-Сакен. С.-Петербург, 27 декабря 1901 г. // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2988, л. 33—34.

³⁸⁴ Там само.

Російський уряд визнавав, що він не мав ефективних важелів впливу для того, щоб чинити перепони будівництву Багдадської залізниці³⁸⁵. Тому він, щоб якось захистити свої імперські інтереси, відразу після того, як у кінці 1899 р. було оприлюднено султанське іраде (указ) про передачу концесії на Багдадську залізницю німецьким підприємцям, доручив російському послу в Константинополі вимагати від Порти, щоб вона не надавала на османському чорноморському узбережжі жодних залізничних концесій. Зрештою «після тривалих та складних переговорів імператорському уряду вдалося укласти угоду з Туреччиною», яка гарантувала, що у випадку, коли в Південному Причорномор'ї будуть будуватись залізниці, «оттоманський уряд надасть право на їхнє спорудження російським капіталістам, якщо він сам не наважиться будувати їх на власні кошти»³⁸⁶. Така угода була недостатнім відшкодуванням царському уряду, оскільки в нього не вистачало капіталів для будівництва залізниць у Північній Анатолії й не було певності, що непередбачливий султан Абдул-Хамід II не змінить свого рішення й в порушення угоди з Росією не надасть ці концесії ворожій до неї державі.

Спеціально скликана Особлива нарада з питань, пов'язаних з проектом будівництва Багдадської залізниці на засіданні 21 серпня 1902 р. розглянула письмову доповідь військового міністра О. Куропаткіна від 19 серпня того ж року, в якій наголошувалось, що Багдадська залізниця – це одне з кілець ланцюга, який Німеччина готує для того, щоб охопити з усіх боків Росію. Військовий міністр висловлював занепокоєння тим, що цю загрозу посилить цілком вірогідне розширення Троїстого союзу за рахунок приєднання до нього Османської імперії, Великої Британії та Японії. О. Куропаткін далі писав: «Якщо нам нині важко прибрати з числа своїх супротивників

³⁸⁵ Журнал Особого совещания по вопросам связанным с проектом сооружения Багдадской железной дороги. Заседание 21 августа 1902 г. // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 156, л. 38, 46—47.

³⁸⁶ Там само. — Л. 41—42.

Туреччину, то в наших руках ще є засіб зробити Туреччину максимально безпечною для нас – це захоплення Босфора. Ставши твердо на Босфорі, ми не лише будемо мати під своїм ударом Константинополь, але й отримаємо можливість загрожувати голові Багдадської залізниці»³⁸⁷.

В тому ж 1902 р., російське військо та морське відомства розробили плани посилення приготувань щодо десантної експедиції, завданням якої було захоплення Босфора. В результаті до початку російсько-японської війни 1904-1905 рр. було завершено значну частину необхідних для цього заходів³⁸⁸.

Дипломатичні події доводили, що Росія не змогла знайти собі однодумця в питанні Проток, навіть в особі свого найближчого союзника – Франції, не кажучи вже про інші держави. Це підтверджує й лист російського посла у Константинополі І. Зінов'єва, надісланий у січні 1902 р. до Міністерства закордонних справ Росії, у якому він скаржився, що Франція, виконуючи свої фінансові завдання в Османській імперії, досить часто йде всупереч російським політичним інтересам³⁸⁹. Крім того, згаданий дипломат наголошував, «що постійне й головне завдання Росії в Туреччині полягає у збереженні статус-кво на Босфорі, але, якщо внаслідок якихось випадковостей становище зміниться, то для Росії буде єдиний засіб забезпечити свої державні інтереси – це заволодіти Протоками, й що розраховувати на сприяння будь-якої держави в цій справі Росія, звичайно, не може, та й вона навряд чи буде цього потребувати, коли настане сприятливий момент»³⁹⁰.

³⁸⁷ Там само. — Л. 45.

³⁸⁸ Болдырев А. В. Вказ. праця. — С. 102.

³⁸⁹ Секретная депеша Зиновьева. Пера, 8/21 января 1902 // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2988, л. 42—43.

³⁹⁰ Там само. — Л. 43 об.

Черговим викликом для країн, які підписали конвенції по Чорноморським протокам, були вимоги царського уряду до султана дозволити прохід Босфором та Дарданеллами із Середземного до Чорного моря чотирьох, придбаних у Франції, міноносців. Це викликало у червні-вересні 1902 р. гостру дискусію стосовно чергового порушення Росією міжнародних угод³⁹¹. Як повідомляв до Берліна німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм, «хоча Росія стверджувала, що ці кораблі пройдуть Протоками без бойового спорядження й під торгівельним прапором, Порто відмовилась від цієї нахабної вимоги, посилаючись на міжнародний характер питання, а Франція, Італія та Велика Британія підтримали турецьку точку зору»³⁹².

Враховуючи безпрецедентний тиск Росії на султана та бездіяльність її опонентів, Абдул-Хамід II 19 вересня 1902 р., таки дозволив російським кораблям пройти Босфором та Дарданеллами «за умови, що вони це зроблять поодинці через певний проміжок часу й під торгівельним прапором»³⁹³. Перший з російських міноносців пройшов Протоками у січні 1903 р.³⁹⁴

Проходження чотирьох російських міноносців до Чорного моря збільшувало потужність базованого там російського флоту й зокрема покращувало перспективи захоплення Росією Босфора та Дарданелл. Однак, згідно висновків британських військово-морських експертів, це не мало такої безпосередньої загрози британським інтересам, як це було у XIX ст.,

³⁹¹ Машевський О. П. Фактор Чорноморських проток у формуванні та діяльності міжнародних союзів в кінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. / О. П. Машевський // Університет. — 2008. — № 5. — С. 31—33.

³⁹² Wangenheim – Auswärtige Amt. Pera, den 29 August 1902 // G.P. — Т. 18 (1). — № 5646. — S. 417.

³⁹³ Marschall – Auswärtige Amt. Therapia, den 11 Oktober 1902 // G.P. — Т. 18 (1). — № 5650. — S. 420.

³⁹⁴ Болдырев А. В. Вказ. праця. — С. 69.

враховуючи посилення позицій Лондона в Єгипті насамперед навколо Суецького каналу, і вже не могло кардинально змінити стратегічну ситуацію у Східному Середземномор'ї³⁹⁵. Водночас британська дипломатія й надалі жорстко заперечувала проти будь-яких спроб царського уряду порушити угоди, що регулювали режим проходу військових кораблів Чорноморськими протоками. Адже Форін офіс був зобов'язаний, згідно союзної японсько-британської угоди 1902 р., яка мала зокрема антиросійську спрямованість, гарантувати непорушність міжнародних договорів і в першу чергу тих, у яких були зацікавлені обидві держави³⁹⁶. Токію, звичайно, турбувалося, щоб, у випадку його збройного конфлікту з Петербургом, російський чорноморський флот не мав змоги пройти Босфором і Дарданеллами й, здійснивши перехід на Далекий Схід, посилити тихоокеанську ескадру³⁹⁷. У цьому контексті можна розглядати, зважаючи на загострення російсько-японських відносин, попередження Порті, яке зробив статс-секретар із закордонних справ Великої Британії Г. Ленсдаун у кінці квітня 1903 р. Згідно повідомлення російського посла у Константинополі І. Зінов'єва, вищезгаданий британський дипломат у розмові з послом Османської імперії в Лондоні Муссурус-пашею 28 квітня 1903 р. наголосив на необхідності того, щоб султан «вжив заходів для запобігання будь-яких порушень принципу

³⁹⁵ Memorandum byn Sir Shales Hardinge. Foreign Office, November 16, 1906 // B.D. — Vol. IV. — № 56. — P. 59.

³⁹⁶ Pouvourville A. Le Traité Anglo-Japonais et ses menaces / A. Pouvourville // La Nouvelle Revue. — 1902. — Mars. — P. 157—166; Соглашение между В.-Британией и Японией. Лондон, 30 января 1902 г. // Гримм Э. Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке / Э. Д. Гримм. — М., 1927.— № 57. — С. 153—154.

³⁹⁷ Lansdowne – Scott. Foreign Office, January 30, 1904 // B.D. — Vol. II. — № 285. — P. 241—242.

закриття Проток (для військових кораблів – *авт.*), оскільки інакше Англія буде вимушена у свою чергу вдатися до відповідних заходів»³⁹⁸.

Досить красномовною для характеристики впливу чинника Чорноморських проток на діяльність японсько-британського союзу була розмова міністра закордонних справ Японії барона Г. Хаяші з британським статс-секретарем із закордонних справ Г. Ленсдауном 11 січня 1904 р., тобто за кілька тижнів до нападу на Росію. Японський дипломат звернув увагу на стурбованості Токіо інформацією, що після початку війни «російський чорноморський флот, вірогідно, пройде Протоками, щоб посилити військово-морські сили Росії на Далекому Сході. Японський уряд, – продовжував віконт Хаяші, – сподівається, що, якщо виникне це питання, британський кабінет буде вживати всіх необхідних заходів задля запобігання згаданим загрози»³⁹⁹. Г. Ленсдаун заспокоїв свого візаві й запевнив його, що Лондон, «безумовно, буде сприймати це, як дуже суттєве порушення міжнародних зобов'язань з боку Росії»⁴⁰⁰.

30 січня 1904 р. Форін офіс доручив британському представнику у Петербурзі К. Скотту повідомити міністру закордонних справ Росії графу В. Ламздорфу про згадані переговори Лондона та Токіо, які стосувалися питання Чорноморських проток. Вищезгаданий дипломат повинен був наголосити на тому, що Велика Британія «сподівається, що Росія буде поважати діючі угоди, і якщо вона наважиться порушити свої зобов'язання перед Європою, то матиме найнеприємніші міжнародні ускладнення»⁴⁰¹.

³⁹⁸ Секретная депеша Зиновьева. Пера, 5/18 мая 1903 г. // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2988, л. 81.

³⁹⁹ Lansdowne – MacDonald. Foreign Office, January 11, 1904 // B.D. — Vol. II. — № 274. — P. 233.

⁴⁰⁰ Ibidem.

⁴⁰¹ Lansdowne – Scott. Foreign Office, January 30, 1904 // B.D. — Vol. II. — № 285. — P. 241—242.

Російсько-японська війна 1904-1905 рр. розпочалась у ніч з 8 на 9 лютого 1904 р., коли японський флот здійснив напад на російські військово-морські сили. З початком цих бойових дій російське Морське міністерство висловило думку про «потребу надсилання з Чорного моря двох броненосців» на Далекий Схід і навіть заручилося підтримкою таких своїх планів у Миколи II, який «визнав цей захід досить бажаним»⁴⁰². Зважаючи на вищезгадану потребу, російське МЗС доручило послу у Константинополі І. Зінов'єву «розпочати конфіденційні переговори з цього питання з султаном й докласти всіх зусиль з метою отримання позитивних результатів у стислі терміни» щодо отримання дозволу на прохід російських кораблів Босфором та Дарданеллами⁴⁰³.

З (16) лютого 1904 І. Зінов'єв, прозондувавши ймовірне сприйняття цієї вимоги у Константинополі, повідомив МЗС: «Якби султан був вільним у своїх діях, то він би охоче пропустив наші (російські – *авт.*) броненосці Протоками, але, враховуючи становище справ у Туреччині, він позбавлений можливості на це погодитись. Англійський уряд наполегливо вимагає від Туреччини дотримання нейтралітету, й Порта вважає небезпечним не підкоритися цій вимозі, оскільки, крім іншого, англійці, користуючись серйозними хвилюваннями в Іємені та Хеджасі, мають можливості жорстоко покарати султана за будь-яке послаблення режиму Протока»⁴⁰⁴. Російський посол також вважав: «У випадку, коли навіть вдасться отримати у султана неофіційного дозволу на прохід наших (російських – *авт.*) броненосців, то у такому випадку більш ніж вірогідно, що англійці введуть свій флот до

⁴⁰² Проект секретной телеграммы Зиновьеву в Константинополь // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989, л. 3—3 об.

⁴⁰³ Там само.

⁴⁰⁴ Секретная телеграмма Зиновьева. Пера, 3/16 февраля 1904 // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989, л. 11—11 об.

Дарданелл, що буде жорстоким ударом по нашому впливу на Сході й зумовить інші, досить сумні, наслідки»⁴⁰⁵.

Зважаючи на вищезгадані міркування цього авторитетного російського дипломата, 4 лютого 1904 р. міністр закордонних справ граф В. Ламздорф подав доповідну записку Миколі II, в якій наголосив, що у випадку висловлення вимоги стосовно проходу російських кораблів Протоками, якщо «султан її відхилить, це негативно позначиться на російському впливі на Сході»⁴⁰⁶. Крім того, В. Ламздорф висловлював побоювання, що, незалежно від того буде ця вимога прийнята чи відхилена, Росію у будь-якому випадку за такого розвитку подій очікує загострення відносин з Великою Британією та Австро-Угорщиною. У результаті Микола II наклав на поданні щодо проходу російських броненосців Протоками резолюцію: «Від цієї думки краще відмовитись взагалі»⁴⁰⁷. Про це російське МЗС 5 лютого 1904 р. повідомило І. Зінов'єва, який, після того на певний час припинив зондування щодо цього питання у османській столиці⁴⁰⁸.

Враховуючи досить гарні на той час відносини між султаном Абдул-Хамідом II та царським урядом, у європейських дипломатичних колах і, в першу чергу в Форін офісі циркулювали чутки, що Петербург та Константинополь вже домовились про прохід російського чорноморського флоту Протоками. Тому османському послу в Лондоні довелося в середині червня 1904 р. публічно спростовувати ці твердження⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Там само.

⁴⁰⁶ Всеподданнейшая записка Ламздорфа. 4 февраля 1904 // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989, л. 5—5 об.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Ламздорф – Зиновьев. С.-Петербург, 5 февраля 1904 // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989, л. 12.

⁴⁰⁹ The Westminster gazette. — 1904. — 15 June // АВПРИ, ф. 151, оп. 424, д. 2989, л. 18.

Щоправда, росіянам таки вдалося на початку липня 1904 р. провести під торгівельним прапором Босфором і Дарданеллами й навіть Суецьким каналом, контрольованим британцями, два озброєні пароплави «Петербург» та «Смоленськ», приховавши знаходження на їхньому борту зброї, боєприпасів та військових команд. Це викликало скандал на «туманному Альбіоні», тому що вони, пройшовши до Червоного моря, почали зупиняти та обшукувати торгівельні судна, підозрюючи їх у постачанні військових матеріалів до Японії, а ще й затримали британський поштовий пароплав «Малакка»⁴¹⁰.

Певним дипломатичним парадоксом було те, що Париж, залишаючись вірним союзником Петербурга й намагаючись підтримати його у скрутні часи війни з Японією, щоправда, не надто активно й переважно фінансово уклав угоду із запеклим супротивником Росії – Лондоном про розмежування їх колоніальних інтересів. Російсько-японська війна прискорила французько-британське зближення. Адже Париж був занепокоєний тим, що його союзник – Петербург зосередив свої головні ресурси на протистоянні з Токіо і, у випадку необхідності, не зміг би надати Франції достатньої підтримки проти Німеччини. До того, ж паризька дипломатія потребувала сприяння лондонського кабінету задля поступового підпорядкування Марокко та протидії там, знову ж таки, німецькій конкуренції. Лондон теж був стурбований його стрімким погіршенням відносин з Берліном через прискорене будівництво потужного німецького військово-морського флоту. У той же час поступово зростали й британсько-німецькі суперечності у колоніальних питаннях. Велика Британія побоювалась також, що Франція може втрутитись у російсько-японський збройний конфлікт на боці Росії, й вона, згідно британсько-японського союзного договору 1902 р., змушена буде вступити у війну проти цих двох держав. Під впливом вищепроаналізованих таких чинників два традиційні супротивники –

⁴¹⁰ Цит. за: Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 81—82.

Франція та Велика Британія підписали 8 квітня 1904 р. договір про так звану «сердечну згоду», або Антанту (франц. Entente cordiale). Він передбачав визнання зоною французьких інтересів Марокко, а британських – Єгипет, розподіл сфер впливу у Сіамі й вирішення інших більш дрібних суперечностей. В офіційних документах не йшлося про антинімецьку спрямованість співпраці Лондона з Парижем. У військово-політичний союз Антанта перетворилась лише на початку Першої світової війни. Однак було очевидно, що головним вектором британсько-французької співпраці ставала протидія Німеччині⁴¹¹.

Таким чином, на противагу німецько-австрійсько-угорсько-італійському Троїстому союзу вже було створено два альянси: британсько-французька Антанта та російсько-французький союз. Можна помітити, що задля того, щоб об'єднати ці утворення й таким чином посилити їх вагу, не вистачало російсько-британської ланки. Проте налагодження партнерських відносин між Парижем та Лондоном помітно змінило й характер союзу між Росією та Францією. Якщо в 90-х рр. XIX ст. російсько-французький альянс мав поряд із завданням протидії Троїстому союзу й антибританську спрямованість, то укладання британсько-французької угоди 1904 р. унеможливило цей напрямок співпраці Парижа з Петербургом.

Хоча британсько-французька Антанта й не стосувалась безпосередньо Чорноморських проток, однак вона, забезпечивши посилення впливу «володарки морів» у Єгипті й таким чином зміцнивши її контроль над Суецьким каналом, тобто головним шляхом з Великої Британії до Індії, дещо зменшила стурбованість Форін офісу долею Босфора та Дарданелл⁴¹². Це у

⁴¹¹ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 555—561; Гончар Б. М. «Сердечна згода» 1904 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. II. — С. 471—472.

⁴¹² The French text of the Convention and Declaration April 8, 1904 // B.D. — Vol. II. — № 420. Appendix. — P. 402—404; The Anglo-French Entente, 8 April

свою чергу давало поміж іншим певні підстави царському уряду на покращення ставлення Лондона до російської політики у питанні Проток. Британський посол у Франції після укладання згаданої угоди писав, що «російський посол у Парижі Нелідов висловив своє задоволення цим й натякнув, що його уряд буде тепер сприймати Велику Британію як друга його союзника»⁴¹³.

Париж у свою чергу намагався сприяти послабленню напруженості між царським урядом та лондонським кабінетом, який відверто підтримував Токіо під час російсько-японської війни. Вже 29 квітня 1904 р. французький посол у Лондоні у розмові зі статс-секретарем із закордонних справ маркізом Г. Ленсдауном висловив стурбованість загостренням відносин між Росією та Великою Британією й звернув увагу на зацікавленості Парижа у їх врегулюванні. Однак, як виявилось, у розпал далекосхідного конфлікту налагодження відносин між Лондоном та Петербургом ще було не на часі⁴¹⁴.

В той час, як Лондон, виконуючи союзницьку угоду з Японією, проводив відверто антиросійську політику, в тому числі й в питанні Проток, кайзер Вільгельм II залюбки використовував російсько-британські суперечності з метою унеможливити зближення цих держав. МЗС Німеччини відкинув намагання Форін офісу залучити Німеччину до своїх дій задля гарантування закриття Босфора та Дарданелл⁴¹⁵. У серпні 1904 р. берлінський кабінет

1904 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — С. 313—314.

⁴¹³ Monson – Lansdowne. Paris, April 12, 1904 // *B.D.* — Vol. II. — № 418. — P. 398—399.

⁴¹⁴ Lansdowne – Monson. Foreign Office, April 29, 1904 // *B.D.* — Vol. II. — № 420. — P. 401.

⁴¹⁵ Машевський О. П. Питання Босфора і Дарданелл в діяльності міжнародних союзів в період російсько-японської війни 1904—1905 років

повідомив Велику Британію, що не має стосовно Чорноморських проток такої зацікавленості та зобов'язань як Лондон й тому «стриманість Німеччини в питанні Проток не буде суперечити її нейтралітету у цій (російсько-японській – *авт.*) війні»⁴¹⁶. У цьому контексті є характерним лист Вільгельма II до Миколи II від 10 жовтня 1904 р., в якому він радив російському імператору зробити необхідні приготування на чорноморському флоті й «гордо плисти Дарданеллами», оскільки, на думку німецького кайзера, з боку султана росіяни «не зустрінуть й тіні опору», а «Англія також з цим змиритися, хоча її преса й буде шаленіти з піною в роті, а її ескадри трошки покрейсерують, як вони це часто роблять, в Середземному морі, однак вони не будуть вживати нічого серйозного, якщо побачать, що інші держави зберігають спокій»⁴¹⁷. 13 жовтня Микола II сердечно подякував Вільгельму II за підтримку⁴¹⁸.

Варто наголосити, що для таких заяв кайзер обрав досить сприятливий момент, оскільки після значних втрат, завданих російській ескадрі на Далекому Сході, та спорядження туди кораблів з балтійського флоту, знову гостро постала на порядку денному російської та й світової політики проблема Чорноморських проток. Російське Морське міністерство зробило висновок, що «через визнання неможливості довести склад нашої (російської – *авт.*) другої тихоокеанської ескадри до норми, яка перевищувала б морські сили Японії (лише за допомогою кораблів балтійського флоту – *авт.*),

/ О. П. Машевський // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. — 2008. — Вип. 17. — С. 40—41.

⁴¹⁶ Aufzeichnung Klehmet. Berlin, den 1 September 1904 // G.P. — В. 19 (1). — № 6073. — S. 242—243.

⁴¹⁷ Вильгельм II – Николай II. Губертусшток, 10 октября 1904 г. // Переписка Вильгельма II с Николаем II. — М., 1923. — С. 67—68.

⁴¹⁸ Aufzeichnung Klehmet. Berlin, den 1 September 1904 // G.P. — В. 19 (1). — № 6073. — S. 242.

єдиним засобом досягнути цієї мети є поповнення її трьома-чотирма великими одиницями із числа суден нашого чорноморського (російського – *авт.*) флоту»⁴¹⁹. Щоправда, посол у Константинополі І. Зінов'єв, проаналізувавши всі обставини, зробив висновок, що, навіть у випадку, якщо російські чорноморські кораблі отримають дозвіл султана й пройдуть Босфор, «англійська ескадра з'явиться в свою чергу біля Дарданелл й зустріне наші (російські – *авт.*) судна або в цій протоці, або навіть в Мармуровому морі»⁴²⁰. Як доповідав І. Зінов'єв, турецькі міністри не сумнівались «про існування між Англією та Японією союзного договору» й тому вважали за необхідне сприймати всі майбутні події через призму цих реалій⁴²¹. Зважаючи на несприятливу міжнародну ситуацію, царський уряд знову не наважився на вищезгадану акцію⁴²².

Заяви кайзера щодо співчуття можливій акції Росії стосовно Проток, створювали сприятливе підґрунтя для російсько-німецького зближення й зміцнення дружніх родинних відносин двох імператорів, чим німецька дипломатія намагалась негайно скористатися для отримання реальних дивідендів. Вже 30 жовтня 1904 р. у своєму черговому листі до «Нікі» (Миколи II) «Віллі» (Вільгельм II) запропонував укласти оборонний союз між двома державами й навіть надіслав проект цієї угоди⁴²³. Однак російський імператор тоді не наважився прийняти цю пропозицію. Проте вже менш ніж через рік, під час зустрічі двох можновладців 23-24 липня 1905 р. у

⁴¹⁹ Секретная депеша Зиновьева. Константинополь, 9/22 октября 1904 г. // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989, л. 41.

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Там само. — Л. 43—44.

⁴²² Ламздорф – великий князь Алексей Александрович. С.-Петербург, 23 ноября 1904 // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2989. — л. 48а—50.

⁴²³ Вильгельм II – Николай II. Новый дворец, 30/X 1904 // Переписка Вильгельма II с Николаем II. — М., 1923. — С. 72—75.

Бьорці, Вільгельм II таки умовив свого візаві підписати цей документ⁴²⁴. Щоправда, як виявилось, таке щільне російсько-німецьке зближення мало тимчасовий характер. Згодом царський уряд, побоюючись ускладнень у відносинах з Францією, змушений був відмовитись від згаданої угоди⁴²⁵.

Незважаючи на гостре дипломатичне протистояння між Великою Британією та Росією, зокрема щодо проблеми Чорноморських проток в період російсько-японської війни, вже незабаром після укладання Портсмутської мирної угоди (28.08.1905.),⁴²⁶ яка поклала край цьому військовому конфлікту, Лондон та Петербург розпочали консультації стосовно владнання їхніх глибоких суперечностей. Важливі зміни у міжнародних відносинах створили об'єктивні обставини для того, щоб ці два споконвічні суперники, прагнули до налагодження партнерських відносин. Велика Британія зробила чергову спробу домовитись про розмежування російсько-британських інтересів насамперед під впливом стрімкого посилення протистояння Лондона з Берліном як стосовно суперництва у будівництві військово-морського флоту, так і у колоніальних питаннях. У 1906 р. німецький рейхстаг ухвалив так званий «флотський закон», який передбачав низку заходів задля того, щоб Німеччина наздогнала Велику Британію у будівництві надпотужних лінійних кораблів нового покоління – так званих «дредноутів». Адже саме кількістю цих броненосців вже вимірювалась військово-морська міць. «Володарка морів», зважаючи на те, що фінансово-економічні ресурси Німеччини не поступались британським,

⁴²⁴ Russo-German Treaty of Björkoe, 24 July 1905 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — С. 323; *История дипломатии.* — М., 1963. — Т. II. — С. 575—576.

⁴²⁵ Розенталь Э. М. *Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века* / Э. М. Розенталь. — М., 1960. — С. 152—163.

⁴²⁶ Гончар Б. М. *Портсмутський мир 1905* / Б. М. Гончар // *УДЕ.* — Т. II. — С. 323—324.

вперше за кілька останніх століть опинилась перед загрозою втратити свою головну перевагу у світовій політиці – першість на морі. Це створювало загрозу як для британської колоніальної імперії, так і, власне, безпеки безпосередньо британських островів⁴²⁷.

Ще одним небезпечним викликом для Лондона з боку Німеччини, як згадувалось вище, стало подальше стрімке посилення її впливу у традиційно важливому для британських інтересів близькосхідному регіоні внаслідок зближення Берліна з Портою. З цього питання у 1906 р. було проведено низку засідань Комітету захисту імперії, у яких брав участь вищий політичний та військовий істеблішмент «туманного Альбіону». Виступаючи на одному з цих поважних зібрань, командувач першого корпусу британської армії генерал Д. Френч звернув увагу на те, що у випадку війни Османська імперія за німецької підтримки буде спроможна до наступу на Єгипет через Сирію та Синайський півострів. Це, як висловився міністр у справах Індії Д. Морлей, зумовить також антибританські виступи мусульман Афганістана та Індії⁴²⁸.

Якщо в XIX ст. головним методом тиску Великої Британії на Османську імперію була погроза проведення британського флоту Дарданеллами до Константинополя, то на початку XX ст. така можливість вже була зведена нанівець. Перший лорд адміралтейства Фішер наголошував у своєму виступі на засіданні вищезгаданого комітету, що контроль над Протоками фактично перейшов до Німеччини, й спроба британського флоту пройти до Мармурового моря виявилась би небезпечною та неефективною⁴²⁹.

Таким чином, німецька експансія у Османській імперії виявилась вкрай небезпечною як для Лондона, так і Петербурга. Вони обидва також були

⁴²⁷ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 627—628.

⁴²⁸ Macfie A. L. The Straits Question 1908—1936 / A. L. Macfie. — Saloniki, 1993. — P. 27.

⁴²⁹ Ibid. — P. 28—29.

зацікавлені в тому, щоб перепинити шлях стрімкому просуванню впливу Берліна османськими теренами до Ірану⁴³⁰.

Основним предметом російсько-британських переговорів 1906-1907 рр. було вирішення їх суперечностей стосовно Ірана, Афганістана та Тибета. Проблема Чорноморських проток не була задалегідь визначена, як окрема тема цих перемовин, й постала та набирала ваги у їх процесі. Однак, як виявилось, вона мала надзвичайно важливий і часом визначальний вплив на перебіг цих російсько-британських дискусій, остаточні домовленості та на подальші взаємини Лондона й Петербурга. Більше того, обговорення питання Босфора та Дарданелл на вищезгаданих переговорах мало важливий вплив на світову політику і зокрема формування та діяльність міжнародних союзів⁴³¹.

Вперше запропонував обговорити тему можливого перегляду режиму Проток у межах двосторонніх переговорів перший секретар російського посольства у Лондоні С. Покльовський-Козелл 28 листопада 1906 р. в розмові з заступником британського статс-секретаря із закордонних справ, колишнім послом у Петербурзі Ч. Гардінгом, діючи, вочевидь, за дорученням російського посла в Лондоні О. Бенкендорфа⁴³². 30 листопада 1906 р. С. Покльовський-Козелл під час зустрічі зі згаданим дипломатом, знову наголосив, що громадська думка його країни наполягає, щоб до порядку

⁴³⁰ Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. — М., 1968. — С. 482—504.

⁴³¹ Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у російсько-британських переговорах 1906—1907 рр. / О. П. Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. — 2009. — № 41. — С. 140—146.

⁴³² Handinge – Nicolson. Foreign Office, November 28, 1906 // B.D. — Vol. IV. — № 241. — P. 254; Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 30.

денного переговорів були включені проблеми Близького та Далекого Сходу і, в першу чергу, обговорено питання зміни режиму Чорноморських проток⁴³³.

Досить характерними були переговори дипломатів двох країн у кінці січня – першій половині лютого 1907 р. На зустрічі британського посла у Петербурзі А. Нікольсона з російським послом у Лондоні графом О. Бенкендорфом 26 січня 1907 р. представник царського уряду поскаржився на несподівану для нього потужну опозицію російських військових укладанню угоди між Лондоном та Петербургом⁴³⁴. Проте вже 9 лютого 1907 р. він сказав, що керівники Генерального штабу, нарешті, «готові прийняти факт, що порозуміння з Великою Британією було б бажаним, але вони вважають, що Росія повинна отримати поступки політичного характеру»⁴³⁵ як компенсацію за посилення військових позицій Лондона у Центральній Азії. Російський дипломат конкретизував, що насамперед він мав на увазі згоду Лондона на зміну режиму Проток. За це, як міркував А. Нікольсон, царський уряд міг погодитись на передачу до британської зони впливу дуже важливого у стратегічному відношенні Сейстану⁴³⁶.

Під час аудієнції графа О. Бенкендорфа у Е. Грея 15 березня 1907 р. російський дипломат наголосив, що відкриття Проток для військових кораблів всіх держав не вигідне Росії, яка «не має зараз власного флоту» й тому Петербург буде наполягати, щоб Чорне море залишилось закритим для ВМФ нечорноморських країн. Е. Грей відповів, що він усвідомлює необхідність зміни традиційної антиросійської політики Форін офісу

⁴³³ Handinge – Nicolson. Foreign Office, November 28, 1906 // B.D. — Vol. IV. — № 241. — P. 254; Macfie A. L. *Op. cit.* — P. 30.

⁴³⁴ Nicolson – Grey. St. Petersburg, January 27, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 249. — P. 272.

⁴³⁵ Nicolson – Grey. St. Petersburg, February 10, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 250. — S. 272—273.

⁴³⁶ *Ibidem.*

стосовно Проток і зокрема відмови від протидії їй на міжнародних конференціях з цього питання. Щоправда, британський статс-секретар із закордонних справ зауважував, що повинен ще узгодити це питання з прем'єр-міністром й крім того дуже боїться, щоб британська громадська думка, дізнавшись про згоду Лондона на відкриття Проток, не «наснулась, як ураган» і зруйнувала ці домовленості. Тому інформацію про перемови зі згаданого питання Форін офіс просив зберігати в таємниці доти, доки внаслідок налагодження відносин двох держав та вирішення суперечностей між ними громадськість «туманного Альбіону» не змінить свої настрої⁴³⁷.

Звістка про готовність британського уряду обговорити питання Проток у сприятливому для Росії ракурсі викликала захоплення російського міністра закордонних справ О. Извольського, якого «рідко коли бачили таким радісним»⁴³⁸, а також справила «якомога кращий ефект на Миколу II»⁴³⁹. Звичайно, це створило хороші можливості для британської дипломатії домагатись поступок в інших питаннях. Не менш приємною новиною для Форін офісу було повідомлення А. Нікольсона про те, що «російський уряд вважав, що несвоєчасно було укладати домовленість щодо Проток протягом даних переговорів. Тому вони (росіяни – *авт.*) згодні зарезервувати перегляд питання Проток до більш сприятливої можливості»⁴⁴⁰.

Офіційна позиція царського уряду з проблеми Проток була висловлена у меморандумі О. Извольського, надісланому 14 квітня 1907 р. до Форін офісу.

⁴³⁷ Memorandum by Sir Edward Grey. Foreign Office, March 15, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 257. — P. 279—280.

⁴³⁸ Nicolson – Grey. St. Petersburg, March 25, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 259. — P. 281—282.

⁴³⁹ Note by Sir C. Hardinge. Foreign Office, April 2, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 263. — P. 286.

⁴⁴⁰ Nicolson – Grey. St. Petersburg, April 14, 1907 // B.D. — T. IV. — № 265. — P. 287.

Зокрема у даному документі констатовалося, що, хоча російський посол у Лондоні граф О. Бенкендорф і не був офіційно вповноважений піднімати тему Проток, однак все, що він висловлював, цілком відповідає поглядам Петербурга. Тому О. Ізвольський дякував за те, що британський кабінет пішов назустріч російським прагненням, і «Е. Грей сказав, що не має заперечень проти надання російським кораблям ексклюзивного права на прохід Протоками»⁴⁴¹. У результаті, робився висновок, що порозуміння Лондона та Петербурга у питанні Проток сприятиме покращенню відносин двох держав у майбутньому і зокрема розмежуванню їхніх інтересів на Середньому Сході⁴⁴².

Е. Грей у своєму меморандумі від 27 квітня 1907 р., пересланого А. Нікольсону 1 травня для ознайомлення російського уряду наголос на тому, що «задовільні результати переговорів з азійських питань, матимуть настільки позитивний вплив на британську громадську думку, що це полегшить обговорення питання щодо Проток, якщо до цього дійде справа пізніше»⁴⁴³.

У меморандумі О. Ізвольського від 10 липня 1907 р. «бралися до уваги пропозиції британського уряду» й констатовалося з «найбільшим задоволенням, що загалом погляди королівського уряду щодо цього питання (Проток – *авт.*) співпадають з точкою зору Росії»⁴⁴⁴. Зважаючи на це, російський міністр закордонних справ висловлював надію на підтримку Форін офісу в майбутньому, коли за сприятливих обставин Петербург

⁴⁴¹ Memorandum. St. Petersburg, April 14, 1907 // B.D. — Vol. IV. — № 265. — P. 287—288.

⁴⁴² Ibidem.

⁴⁴³ Memorandum by Sir Edward Grey. Foreign Office, April 27, 1907 // B.D. — Vol. IV. — Enclosure in № 268. — P. 290—291.

⁴⁴⁴ Memorandum communicated by Isvolsky, Juli 10, 1907 // B.D. — Vol. IV. — Enclosure in № 275. — P. 295—296.

підніме питання Проток, сподіваючись, що тоді «королівський уряд доведе своє дружнє ставлення»⁴⁴⁵.

Зрештою, сподівання російської дипломатії на обіцяне Лондоном позитивне ставлення до перегляду в майбутньому на користь Петербурга режиму Чорноморських проток стало важливим чинником того, що царський уряд погодився на низку суттєвих поступок у розмежуванні інтересів двох країн в Ірані, Афганістані та Тибеті⁴⁴⁶.

Згідно російсько-британської угоди, підписаної 18 (31) серпня 1907 р., Росія визнала, що Афганістан знаходиться поза зоною російського впливу й вона буде підтримувати відносини з ним за посередництва британського уряду. Лондон та Петербург визнали права Китаю на Тибет та його територіальну цілісність, однак Велика Британія обумовила своє право підтримувати безпосередні відносини з тибетською владою. До того ж, британські війська продовжували окупацію частини тибетської території, яка межувала з Індією. За цим договором Іран поділявся на три сфери впливу: російську північну, британську південно-східну та нейтральну, розташовану між ними⁴⁴⁷.

Важливою для розуміння наслідків російсько-британської угоди, її сприйняття в Росії та чинника Чорноморських проток у цьому процесі була

⁴⁴⁵ Ibidem.

⁴⁴⁶ Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 31 März, 1906 // G.P. — В. 25 (1). — № 8503. — S. 6—7; Журнал Особого совещания 14 апреля 1907 г. по афганскому вопросу // Красный Архив. — 1935. — Т. 2—3 (69—70). — С. 28; Журнал Особого совещания 11 августа 1907 г. о заключении с Англией соглашения по вопросу об Афганистане // Там само. — С. 36.

⁴⁴⁷ Гончар Б. М. Англійсько-російська угода 1907 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 59—60; Конвенция между Россией и Англией по делам Персии, Афганистана и Тибета. С.-Петербург, 18/31 августа 1907 // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 386—392.

дискусія, яка відбулася між О. Ізвольським та провідним юрисконсультом російського МЗС бароном М. Таубе. Коли міністр закордонних справ вручив йому остаточний текст договору, згаданий урядовець, ознайомившись з ним, вигукнув: «Я можу дійсно знайти в цьому документі те, що Ви бажаєте дати Англії, але не те, що це дає нам! Ви відмовляєтесь від Афганістана, південної Персії з Перською затокою, яка могла б нам коли-небудь дати те, що ми безуспішно шукаємо в напрямку Константинополя – вихід у відкрите море, й нічого не отримуєте, крім північної Персії, якою ми й так фактично володіємо»⁴⁴⁸. О. Ізвольський так відповів на ці звинувачення: «Росія отримує політичну підтримку Великої Британії в Європі... Хто знає, чи не змусять нас події найближчим часом вирішувати проблему Проток»⁴⁴⁹.

Досить виваженими є міркування британського дослідника А. Макфі, який, характеризуючи значення угоди 1907 р., дійшов думки, що вона «поклала початок інтенсивної діяльності Росії стосовно турецьких Проток, яка, сподіваючись використовувати британські симпатії щодо вигідної для себе зміни режиму Проток, висловила низку ініціатив задля того, щоб відкрити їх для своїх кораблів». На думку згаданого автора, ці процеси зумовили загострення проблеми Проток «в арифметичній прогресії», що, зрештою, стало одним з факторів початку Першої світової війни⁴⁵⁰.

Аналізуючи перебіг та наслідки російсько-британських переговорів 1906-1907 рр., варто звернути увагу на те, що вони заклали підвалини російсько-британсько-французької Антанти й стали важливою ланкою між російсько-французьким союзом та британсько-французькою Антантою. Однак цей процес був дуже поступовим та суперечливим.

⁴⁴⁸ Цит. за: Churchill R. P. *Anglo-Russian Convention of 1907* / R. P. Churchill. — Chicago, 1939. — P. 339.

⁴⁴⁹ *Ibidem*.

⁴⁵⁰ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 33.

Важливо наголосити на тому, що, як доповідав до Берліна німецький посол у Лондоні граф П. Меттерніх, ще коли восени 1905 р. започатковувалися перші консультації щодо налагодження переговорного процесу між Росією та Великою Британією стосовно розмежування їх інтересів на Середньому Сході, як урядові, придворні кола, так і преса та громадськість двох країн вкладали в них дещо різний підтекст. Робився висновок, що в той час, як Петербург внаслідок свого послаблення через поразку у війні з Японією та внутрішньополітичну кризу, хотів здебільшого зміцнити позиції на кордонах імперії, Лондон розглядав вже ці зносини через призму налагодження відносин задля того, щоб використати їх проти Берліна⁴⁵¹.

Перенесення на невизначене майбутнє вирішення питання Проток давало можливість британській дипломатії використовувати «мареву Босфора» для того, щоб і надалі здобувати поступки від царського уряду з важливих питань міжнародної політики. Лондон сподівався за допомогою цього чинника зміцнювати відносини між двома державами на противагу Берліну, обмежити можливості Петербурга балансувати між Німеччиною та Великою Британією й згодом поступово нівелювати рештки його пронимецьких симпатій на користь союзницьких відносин з Лондоном. Адже Форін офіс цілком усвідомлював, що російська дипломатія ще не надто довіряла йому й прагнула водночас розвивати і свої взаємини з Німеччиною⁴⁵².

Е. Грей у листі А. Нікольсону від 24 лютого 1908 р. передбачав, що «хоча комбінація Великобританія-Росія-Франція у міжнародному концерті

⁴⁵¹ Ibidem.

⁴⁵² Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у трансформації міжнародних союзів у період укладання російсько-британської угоди 1907 р. / О. П. Машевський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 94. — Вип. 81. Історичні науки. — 2009. — С. 87—88.

ще слабка» через те, що «руки Франції повністю загрузли в Марокко», а «Росія ослаблена після війни (з Японією – *авт.*) та внаслідок внутрішніх проблем», однак в наступні десять років ці три країни, об'єднавши свої зусилля, «зможуть домінувати у близькосхідній політиці»⁴⁵³. Керівник британського зовнішньополітичного відомства наголошував, що «з часом стане остаточно зрозумілою зацікавленість Росії у такій співпраці, але ми (Велика Британія – *авт.*) повинні вже зараз це використовувати»⁴⁵⁴.

Щоб заспокоїти берлінський кабінет, який при будь-якій нагоді висловлював стурбованість тим, щоб російсько-британська угода, якщо вона буде досягнена, не зачепила німецькі інтереси⁴⁵⁵. Російський міністр закордонних справ і особисто Микола II запевнили німецького посла в Петербурзі В. Шьона, що цього не станеться, а також наголосили на визнанні ними інтересів Берліна стосовно Багдадської залізниці⁴⁵⁶.

Як зазначалося вище, Росія, згідно рішення, прийнятого на Особливій нараді в 1902 р., чинила будь-який можливий опір будівництву згаданої магістралі, оскільки вважала, що це б посилювало позиції Німеччини на Протоках⁴⁵⁷. Таким чином, царський уряд дещо поступався у цьому важливому питанні. Проте він сподівався, що доки буде збудована ця

⁴⁵³ Grey – Nicolson. Foreign Office, February 24, 1908 // B.D. — Vol. IV. — № 550. — P. 616—617.

⁴⁵⁴ Ibidem.

⁴⁵⁵ Bülow – Schoen. Berlin, den 19 Mai 1906 // G.P. — B. 25 (1). — № 8507. — S. 12.

⁴⁵⁶ Schoen – Auswärtige Amt. St. Petersburg, den 22 Mai 1906 // G.P. — B. 25 (1). — № 8509. — S. 13—14; Schoen – Bülow. St. Petersburg, den 30 Mai 1906 // G.P. — B. 25 (1). — № 8511. — S. 15—16.

⁴⁵⁷ Журнал Особого совещания по вопросам, связанным с проектом сооружения Багдадской железной дороги. Заседение 21 августа 1902 г. // ГАРФ, ф. 568, оп. 1, д. 156, л. 48.

залізниця, Петербург, зважаючи на позитивні сигнали з Лондона та покращення відносин з Берліном, зможе переглянути на свою користь режим Босфора та Дарданелл.

Під час зустрічі Миколи II з Вільгельмом II в Свінемюнді 21-24 липня 1907 р. міністр закордонних справ Росії О. Ізвольський, обговорюючи з німецьким канцлером Б. Бюловим нещодавно укладену угоду між Францією, Іспанією та Великою Британією щодо підтримки статус-кво у західній частині Середземного моря, висловив думку щодо доцільності перегляду режиму Чорноморських проток. Зокрема він наголосив: «Найкращою протиположною угрупованню держав, що склалося в одній частині Середземного моря було б надання Росії можливості виводити свої морські сили з Чорного моря, тобто перегляд на нашу (російську – *авт.*) користь постанов Паризького трактату стосовно турецьких проток». Канцлер Б. Бюлов відповів, що хоча й погоджується з цією думкою, але вважає, що питання Проток «одне з тих, які можуть бути вирішені лише з плином часу і в зв'язку з природнім ходом подій»⁴⁵⁸. Тобто німецький дипломат, зробивши реверанс у бік свого візаві, ухилився від прямої відповіді, що дало можливість царському уряду й надалі сподіватись на створення вигідної міжнародної кон'юнктури стосовно вищезгаданої проблеми.

Насправді Берлін, як виявилось, не був зацікавлений у перегляді на користь Росії режиму Чорноморських проток, оскільки усвідомлював, що це обмежить вплив прихильної до нього Порти. У грудні 1907 р. російський посол у Константинополі І. Зінов'єв доповідав до Петербурга, що «керуючий німецьким посольством (у Османській імперії – *авт.*) Кідерлен Вехтер, який не раз звертав увагу турецького уряду на секретні переговори, які начебто велися між Росією і Англією щодо питання Проток, внаслідок знову отриманих з Берліна вказівок, порадив великому візиру вжити, враховуючи

⁴⁵⁸ Цит. за : Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 67—68.

це, відповідних заходів»⁴⁵⁹. Зокрема німецький дипломат наполягав, щоб Порта, «не втрачаючи часу, адресувала іншим чотирьом великим державам циркуляр з цього приводу»⁴⁶⁰.

У результаті проведеного дослідження, можна зробити висновок, що в кінці 90-х рр. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. проблема Чорноморських проток була одним із головних рушіїв розвитку міжнародних відносин та важливим чинником формування і функціонування міждержавних альянсів.

Незважаючи на те, що Росія та Німеччина входили до досить полярних військово-політичних союзів, царський уряд, будучи занепокоєним посиленням впливу берлінського кабінету на Порту й зокрема німецькими планами стосовно побудови Багдадської залізниці, яка повинна була перетнути Босфор у 1899 р. неодноразово пропонував йому домовитись про розмежування російських та німецьких інтересів на теренах Османської імперії. Царська дипломатія прагнула насамперед забезпечити свої позиції стосовно Чорноморських проток. Відмова Берліна укласти щодо цього письмову угоду, змусила Петербург дбати про зміцнення російсько-французького союзу та шукати нових партнерів у світовій політиці.

Щоправда, як довела криза, викликана спробами Росії у порушення міжнародних угод проводити у 1900 та 1902 рр. свої військові кораблі Босфором та Дарданеллами, Париж, зважаючи на власні інтереси у «східному питанні», виступав проти посилення російського впливу щодо Чорноморських проток, уникаючи стосовно цього навіть усних зобов'язань перед Петербургом.

У період російсько-японської війни 1904-1905 рр. Форін офіс, виконуючи свої союзницькі зобов'язання щодо Японії, застосував всі можливі заходи силової дипломатії, щоб завадити Росії, провівши свій

⁴⁵⁹ Весьма секретная депеша Зиновьева. Пера, 19 декабря / 1 января 1908 г. // АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 2988, л. 96—97.

⁴⁶⁰ Там само.

чорноморський флот Босфором та Дарданеллами, перебазувати його на Далекий Схід.

Німеччина активно використовувала ці російсько-британські суперечності щодо Чорноморських проток задля зближення з Росією, наголошуючи їй, що Берлін не буде заперечувати проти проходу російського флоту Босфором та Дарданеллами й не надасть підтримки Лондону з цього питання. Петербург з метою протидії Великій Британії, демонстрував своє прагнення до зближення з Берліном, ознакою чого було підписання Миколою II та Вільгельмом II російсько-німецького союзного договору у Бьорці у липні 1905 р.

Посилення британсько-німецьких та французько-німецьких суперечностей спонукало Лондон та Париж укласти у квітні 1904 р. угоду про розмежування їхніх колоніальних протиріч (так звану Антанту). Це створило підґрунтя для налагодження союзницьких відносин між цими двома державами на противагу Німеччині. Франція була зацікавлена у тому, щоб перетворити британсько-французьку Антанту та російсько-французький союз у потрійний альянс Парижа, Лондона та Петербурга. Тому французька дипломатія докладала значних зусиль, щоб нівелювати вибухонебезпечний російсько-британський конфлікт щодо Проток й запобігти його переростанню у військову конфронтацію.

Послаблення Росії внаслідок поразки у війні з Японією та внутрішньополітичної кризи змусило її зрештою погодитись на пропозицію Великої Британії узгодити найбільш гострі колоніальні суперечності двох держав насамперед у Ірані, Афганістані та Тибеті. Саме це було головним предметом російсько-британських переговорів 1906-1907 рр. Водночас царська дипломатія намагалась використати зацікавленість Лондона у цих партнерських відносинах, щоб схилити його до позитивного ставлення стосовно перегляду Росією на свою користь режиму Босфора та Дарданелл. Британська дипломатія у свою чергу, даючи ці обіцянки, домоглася від

Петербурга низку важливих поступок щодо розмежування інтересів двох держав на Середньому Сході.

Лондонський кабінет, розглядаючи угоду 1907 р. з Петербургом, як перший крок до створення російсько-британсько-французької Антанти з метою протипаги Німеччині та її союзникам, прагнув й надалі використовувати проблему Чорноморських проток задля посилення співпраці цих держав. У той же час петербурзький кабінет намагався уникнути погіршення відносин з Німеччиною, зокрема й тому, що відчував необхідність її підтримки у питанні Босфора і Дарданелл.

Кайзерівська дипломатія вбачала антинімецький контекст у російсько-британському зближенні. Тому вона докладала зусиль, щоб, використовуючи стурбованість Османської імперії переговорами Лондона та Петербурга щодо Проток, спонукати султана до поглиблення співпраці з Берліном.

РОЗДІЛ 4. ЧИННИК БОСФОРА ТА ДАРДАНЕЛЛ У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Загострення питання Проток у період Боснійської кризи 1908-1909 рр. та європейські союзи

На початку ХХ ст. відбулися важливі зміни у конфігурації європейських союзів, що мало визначальний вплив для розвитку міжнародних відносин. Як вдало висловився британський посол у Німеччині Ф. Картрайт у своєму листі статс-секретарю із закордонних справ Е. Грею, якщо 1904 рік розвіяв ілюзію, що Франція та Велика Британія, зважаючи на їх суперечності, ніколи не зможуть домовитись, а 1907 рік зламав стереотип щодо вічної ворожнечі Петербурга до Лондона, то в першій половині 1908 р., враховуючи обмін візитами лідерів трьох вищезгаданих держав, відбувалося стрімке перетворення російсько-французького союзу та французько-британської Антанти «у потрійний союз, центром якого ставала Велика Британія, навколо якої гуртувалася й оберталася ця нова комбінація»⁴⁶¹.

У той час, як Париж, Лондон та Петербург турбувалися про поглиблення взаємної інтеграції, лідер Троїстого союзу – Берлін, розглядаючи це як безпосередню загрозу для своїх інтересів, шукав спосіб пригальмувати згаданий процес, а ще краще посварити учасників цього новоствореного альянсу. До того ж, як писав Е. Грею британський посол у Німеччині, берлінський кабінет був стурбований тим, щоб не перетворилась на чергову ілюзію головна надія німецької зовнішньої політики, а саме – відданість Німеччині австрійсько-угорського союзника⁴⁶².

⁴⁶¹ Cartwright – Grey. Munich, June 1, 1908 // B.D. — Vol. VI. — № 96. — P. 151—153.

⁴⁶² Cartwright – Grey. Munich, June 1, 1908 // B.D. — Vol. VI. — № 96. — P. 153.

У період цих кардинальних змін в європейській політиці спалахнула так звана Боснійська криза 1908-1909 рр., яка мала надзвичайно важливий вплив на розвиток відносин як між провідними альянсами континенту, так і на міжсоюзницькі взаємини. Важливість цих подій полягає в тому, що вперше два потужні європейські союзи, політика яких визначала перебіг міжнародних відносин, постали перед гострою загрозою взаємного збройного конфлікту. Недаремно в історичній літературі поширена думка, що саме Боснійську кризу можна назвати репетицією розгортання Першої світової війни⁴⁶³. Проблема Чорноморських проток була одним з головних чинників виникнення цієї кризи та суттєво впливала на її перебіг і наслідки.

Російсько-австрійсько-угорська угода 1897 р. про узгодження інтересів цих двох держав на Балканському півострові та щодо проблеми Чорноморських проток забезпечила більш ніж на десять років стабілізацію становища у цьому регіоні. Однак вже із середини 1908 р. Відень та Петербург активізували свою балканську політику⁴⁶⁴.

18 квітня (1 травня) 1908 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини А. Еренталь у пам'ятній записці, адресованій царському уряду, наголосив на необхідності по-новому трактувати угоду 1897 р. й спільно переглянути політику двох держав на Балканах⁴⁶⁵.

Російський міністр закордонних справ О. Ізвольський сприйняв вищезгадані прагнення Відня як зручну нагоду для того, щоб заручитися його підтримкою стосовно можливості перегляду на користь Росії режиму Босфора та Дарданелл. О. Ізвольський у зверненні до віденського кабінету

⁴⁶³ Гончар Б. М. Боснійська криза / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. І. — С. 139; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 625—673; Виноградов К. Б. Боснийский кризис / К. Б. Виноградов. — М., 1964. — С. 129—150.

⁴⁶⁴ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 635—637; Трговински гласник. — 1910. — 10 фебруар // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 63, л. 1—2.

⁴⁶⁵ Виноградов К. Б. Вказ. праця. — С. 71.

від 19 червня (2 липня) 1908 р. запропонував обговорити (на випадок порушення статус-кво на балканському півострові) питання Константинополя і Проток та анексії Габсбурзькою монархією Боснії, Герцеговини та Новобазарського санджаку⁴⁶⁶. Російський міністр закордонних справ був переконаний, що, пропонуючи Відню цю домовленість, він створює для Петербурга реальні можливості щодо вирішення проблеми Проток на користь Росії, оскільки сподівався на підтримку як у Франції, так і насамперед у Великій Британії. О. Извольський, безумовно, враховував обіцянки Форін офісу, дані царському уряду ще під час двосторонніх переговорів 1906-1907 рр. про згоду Лондона підтримати прагнення Петербурга щодо Босфора та Дарданелл. Це знайшло підтвердження, як здалося російському дипломату, під час його розмов із заступником статс-секретаря із закордонних справ Ч. Гардінгом під час регельської зустрічі Миколи II та Едуарда VII (9-12 червня 1908 р.)⁴⁶⁷.

Молодотурецька революція, яка перемогла 24 липня 1908 р., змінила розстановку сил у «східному питанні» й суттєво вплинула на проблему Чорноморських проток. «Кривавий султан» Абдул-Хамід II, який симпатизував автократичним Німецькій та Російській імперіям, хоча й залишився при владі до квітня 1909 р., однак був поставлений під жорсткий контроль молодотурецьких діячів. Внаслідок того, що конституційний рух у Османській імперії ще з часів діяльності «нових османів» у 70-х рр. XIX ст. орієнтувався на Велику Британію з її ліберальними цінностями та традиціями, Лондон після молодотурецького перевороту стрімко відновлював свій колишній потужний вплив у цій країні⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Aehrenthal – Bülow. Budapest, den 15 Oktober 1908. Anlage I. St. Petersburg, le 19 juin / 2 juillet 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9055. — S. 190—192.

⁴⁶⁷ Виноградов К. Б. Вказ. праця. — С. 71.

⁴⁶⁸ Benkendorff – Izvolsky. Londres, 12/25 octobre 1908 // D.D.F. — Série 2. — Т. XI. — № 569. — Р. 950.

Відповідно до вищезгаданих обставин змінювалось й ставлення Форін офісу до проблеми Чорноморських проток. Відновлення позицій Лондона на берегах Босфора зумовлювало його зацікавленість у збереженні й навіть посиленні життєздатності османської держави. Тому можливість проходу російських військових кораблів Протоками розглядалась Форін офісом не лише як спроба завдати шкоди безпеці вже дружньої до нього Османської імперії, але й британським інтересам.

Для царського уряду послаблення позицій прихильного до нього деспотичного Абдул-Хаміда II було невігідним ще й тому, що російська дипломатія, як писав посол у Парижі А. Нелідов, свого часу вже майже схилила його до відновлення Ункяр-Іскелесійського договору 1833 р., який, як відомо, передбачав укладання російсько-османського союзу та зміну режиму Проток на користь Росії, і лише тиск Форін офісу завадив реалізації цих планів⁴⁶⁹.

Віденський кабінет, будучи занепокоєним можливою зміною політики нового османського уряду щодо окупованих ним Боснії та Герцеговини, зокрема проведенням і на їх теренах парламентських виборів, поспішав здійснити анексію цих провінцій Османської імперії, користуючись сприятливою для цього позицією російського Міністерства закордонних справ. На засіданні австрійсько-угорського уряду 6 (19) вересня 1908 р. було вирішено анексувати вищезгадані території. Під час вироблення цього рішення, у процесі запеклої дискусії значну роль зіграв російський меморандум від 19 червня (2 липня) 1908 р., оскільки австрійсько-угорський міністр закордонних справ А. Еренталь, посилаючись на нього, запевнив, що

⁴⁶⁹ Деша Нелидова. Париж, 2 / 15 октября 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 102—103.

Петербург сам ініціював обговорення питання анексії, щоправда, пов'язавши його з проблемою Проток⁴⁷⁰.

Конкретні російсько-австрійсько-угорські домовленості щодо вищезгаданих питань були досягнуті на зустрічі міністрів закордонних справ цих країн О. Извольського та барона А. Еренталя в замку Бухлау 2-3 (15-16) вересня 1908 р. Як свідчать службові записи цього австрійсько-угорського дипломата, О. Извольський запевнив свого візаві, що «Росія поставиться до цієї події (анексії Боснії і Герцеговини – *авт.*) дружньо та прихильно». Водночас царський міністр наголосив, що, «даючи свою згоду, він не може не потурбуватись про виключно російські інтереси», тому і «сформулював свої давні бажання стосовно проходу російських військових кораблів Протоками»⁴⁷¹. Таким чином, умовою визнання приєднання до Габсбурзької монархії двох, переважно слов'янських, провінцій Османської імперії було те, що «у випадку, якщо Росія, керуючись своїми інтересами, вважатиме доцільним вдатися до дій з метою домогтися вільного проходу Дарданеллами окремих російських військових суден, Австро-Угорщина пообіцяє займати прихильну та дружню позицію». А. Еренталь пообіцяв царському дипломату «прийняти його формулу, якщо Росія під час анексії Боснії та Герцеговини доведе своє сприятливе та дружнє ставлення»⁴⁷². Отже, обидва співрозмовники, вочевидь, залишились задоволеними результатами переговорів. Щоправда, нез'ясованими залишалися терміни проголошення

⁴⁷⁰ Астафьев И. И. Вказ. праця. — С. 43; Виноградов К. Б. Вказ. праця. — С. 77; Трговински гласник. — 1910. — 10 фебруар // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 63, л. 1—2.

⁴⁷¹ Выписка из записки Эренталя. Запись беседы происходившей 16 сентября 1908 г. в замке Бухлау с русским министром иностранных дел Извольским // Международные отношения 1870—1918 гг. Сб. документов. — М., 1940. — С. 177.

⁴⁷² Там само. — С. 178.

Віднем акту анексії. Однак орієнтовно було відомо, що мова йшла про першу половину жовтня 1908 р. До того ж, А. Еренталь пообіцяв у будь-якому випадку «своєчасно про це попередити» свого російського колегу⁴⁷³.

О. Извольський невдовзі після зустрічі у Бухлау розпочав своє сумнозвісне турне європейськими столицями, щоб заручитись принциповою згодою в Римі, Парижі, Лондоні та Берліні щодо питання Босфора та Дарданелл. Російський міністр сподівався, що його домовленості з А. Еренталем будуть зберігатись в таємниці, й він після проголошення анексії Боснії та Герцеговини запропонує скликання міжнародної конференції, на якій Австро-Угорщина була б у ролі звинувачуваного, а Росія виступить на цьому форумі як захисник балканських народів й водночас Османської імперії⁴⁷⁴. Головним же завданням Росії на майбутній конференції було б, згідно планів царського міністра, перегляд на користь Петербурга режиму Чорноморських проток.

12-13 (25-26) вересня 1908 р. О. Извольський зустрівся з німецьким статс-секретарем із закордонних справ В. Шьоном. Намагання заручитися підтримкою Берліна з питання Проток мали, як здалося російському міністру закордонних справ, позитивний результат, оскільки В. Шьон зауважив, що Німеччина не буде заперечувати проти їх відкриття для російських кораблів, проте берлінський кабінет, як прогнозував німецький статс-секретар, буде вимагати собі за це компенсацію. Проте як виявилось, німецький дипломат висловлював власні міркування, які, хоча й віддзеркалювали настрої значної частини політикуму його країни, але не були узгоджені з вищим керівництвом держави⁴⁷⁵.

⁴⁷³ Aehrental's undated Report on a Conversation with Isvolski at Buchlau on 16 September 1908 // Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 137.

⁴⁷⁴ Астафьев И. И. Вказ. праця. — С. 45.

⁴⁷⁵ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 658.

Досить важливою, з огляду визначення подальших союзницьких уподобань Італії, була зустріч О. Извольського з міністром закордонних справ цієї країни Т. Тіттоні 16-17 (29-30) вересня 1908 р. в Дезіо. Російський дипломат повідомив свого візаві про можливість здійснення Австро-Угорщиною анексії Боснії та Герцеговини й згоду Росії на це за умови перегляду режиму Проток та надання компенсації Сербії й Чорногорії⁴⁷⁶. Т. Тіттоні у свою чергу, як він про це писав 4 жовтня 1908 р. у листі А. Еренталю, не висловив принципових застережень щодо такого розвитку подій й згоден був підтримати Росію з питання Проток. Натомість італійський дипломат очікував від Відня та Петербурга врахування й власних інтересів, зокрема звільнення від австрійсько-угорських військ іншої балканської провінції Османської імперії – Новобазарського санджаку та «модифікації ХХІХ статті Берлінського трактату»⁴⁷⁷, яка обмежувала права Чорногорії⁴⁷⁸. Більш того, Т. Тіттоні у свою чергу, скористався зручною нагодою й попередньо заручився російською згодою щодо претензій Італії на захоплення північноафриканських османських провінцій Тріполітанії і Кіренаїки⁴⁷⁹.

Боснійська криза й одне з її ключових питань – проблема Чорноморських проток були перевіркою на міцність та дієздатність російсько-французького союзу. Саме в той час, коли О. Извольський 4 жовтня 1908 р. під'їжджав до Парижа, у французькій столиці розгортався дипломатичний скандал загальноєвропейського масштабу, пов'язаний з рішенням Відня анексувати Боснію та Герцеговину й головне, як виглядало зі

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Aehrenthal – Bülow. Budapest, 15 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9055. — S. 188.

⁴⁷⁸ Берлинский трактат. Берлин, 1/13 июля 1878 // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 195—196.

⁴⁷⁹ Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 78.

свіжих паризьких газет, підтримкою цього Росією. Франція, за іронією долі, першою дізналась про такі дії Відня. Австрійсько-угорський посол у цій країні Р. Кевенгюллер, який отримав вказівку свого міністра закордонних справ А. Еренталя повідомити 5 жовтня 1908 р. президента К. Фальєра про те, що 7 жовтня Австро-Угорщина анексує Боснію та Герцеговину, а Росія, Німеччина та Італія вже висловили на це згоду, дізнавшись, що у визначений день французького високопосадовця не буде в Парижі, на порушення всіх інструкцій зробив це повідомлення на два дні раніше – 3 жовтня⁴⁸⁰. Варто зауважити, що царський уряд замість того, щоб позиціонувати як захисник слов'ян, внаслідок розголошення секретних домовленостей виглядав співником їхнього найлютішого ворога, що підривало його авторитет як серед балканських народів, так і в самій Росії.

Не лише дипломатичні помилки російського міністра закордонних справ О. Ізвольського визначали відповідь Парижа стосовно його прохань. Франція не була зацікавлена псувати відносини з Османською імперією, допомагаючи Росії в тому, щоб забезпечити прохід її військових кораблів Босфором та Дарданеллами. Керівник німецького МЗС граф В. Шьон писав, що Париж всіляко підкреслював свою прихильність до нового османського уряду, оскільки змагався з Лондоном та Берліном за свою частку впливу в Константинополі⁴⁸¹. Як зауважував німецький канцлер Б. Бюлов, «Франція здійснює політику турецького кредитора» і тому «не хоче послаблювати Туреччину ні в Санджаку (балканській провінції Османської імперії – *авт.*), ні в Дарданеллах»⁴⁸².

⁴⁸⁰ Нейман Л. А. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса (1908—1909 гг.) / Л. А. Нейман // Французский ежегодник. — 1958. — С. 84.

⁴⁸¹ Schoen – Bülow. Berlin, 10 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9021. — S. 145—146.

⁴⁸² Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I // G.P. — В. 26 (1). — № 9061. — S. 202.

Водночас Франція як найближчий союзник Росії розуміла, що категорична відмова підтримати російські плани щодо Проток викличе охолодження її відносин з Петербургом, чим скористається Німеччина, щоб всілякими засобами стимулювати погіршення відносин Парижа з Петербургом. Зважаючи на це, міністр закордонних справ С. Пішон утримувався від відвертої критики вищезгаданих російських планів. Як пізніше згадував О. Извольський, він отримав від французького уряду певні запевнення щодо підтримки з питання Проток. Щоправда, французький міністр закордонних справ навпаки згодом зауважував, що у розмові з цим російським дипломатом не висловив жодної думки стосовно можливості підтримки його країною перегляду режиму Проток на користь Росії, а лише порадив узгоджувати це питання з Великою Британією⁴⁸³. У будь-якому випадку, позиція французького уряду здавалась О. Извольському настільки непереконливою, що він не ризикнув у своїх подальших переговорах з Великою Британією послатись на згоду Парижа з питання Босфора та Дарданелл⁴⁸⁴.

Не отримавши дієвої підтримки з питання Проток від свого найближчого союзника – Франції, О. Извольський мав значні сподівання на допомогу Форін офісу. Петербурзькому кабінету не могло не імпонувати те, що Велика Британія поряд з Росією по суті була єдиною великою державою, яка висловила рішучий протест проти анексії Боснії та Герцеговини⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. — М., 1978. — С. 326.

⁴⁸⁴ Нейман Л. А. Вказ. праця. — С. 386—387.

⁴⁸⁵ Машевський О. П. Питання Чорноморських проток в політиці Антанти в період боснійської кризи (1908—1909 рр.) / О. П. Машевський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 104. — Вип. 91. Історичні науки. — 2009. — С. 128—130.

Проект, який О. Ізвольський хотів запропонувати лондонському кабінету, передбачав збереження принципу закриття Проток для військових кораблів, за винятком держав, розташованих на берегах Чорного моря. Доки Порта знаходилась в мирі, прибережні держави могли б згідно цих планів проводити Протоками в обох напрямках військові судна всіх розмірів та модифікацій. Щоправда, Босфором та Дарданеллами повинні були проходити одночасно не більше трьох військових кораблів однієї й тієї ж прибережної держави⁴⁸⁶.

9 жовтня 1908 р. російський міністр закордонних справ приїхав до Лондона, де перебував до 16 жовтня. О. Ізвольський, як свідчить лист цього високопосадовця до російського Міністерства закордонних справ, наголошував, що головною проблемою у його переговорах із Е. Греєм щодо програми майбутньої конференції з врегулювання Боснійської кризи, було саме питання Проток. За словами російського міністра, «лондонський кабінет, в принципі, не відмовляє Росії щодо вирішення його на нашу (російську – *авт.*) користь, але вагається стосовно внесення його до програми (міжнародної конференції – *авт.*) з двох причин: по-перше, тому, що англійська громадська думка, як він вважає, до цього недостатньо підготовлена, а по-друге і це найголовніше внаслідок побоювання викликати занепокоєння й протидію з боку Туреччини»⁴⁸⁷.

Е. Грей, зустрічаючись з О. Ізвольським 12 жовтня 1908 р. після обговорення проблеми Проток на засідання кабінету міністрів, сказав, що не дає негативної відповіді на побажання Росії з питання Проток, але, з іншого боку, йому досить важко дати й позитивну відповідь, оскільки «час для цього

⁴⁸⁶ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX века. — М., 1978. — С. 327—328; Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 92.

⁴⁸⁷ Секретная телеграмма графа Бенкендорфа. Лондон, 29 сентября / 12 октября 1908 // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 99.

обраний дуже невдало, і тому зараз неможливо змусити громадську думку Великої Британії прийняти цю односторонню угоду»⁴⁸⁸.

У розробленому британським зовнішньополітичним відомством попередньому проекті програми конференції із врегулювання міжнародної кризи вже не знайшлося місця проблемі Босфора та Дарданелл⁴⁸⁹. Як зауважив Е. Грей у розмові з німецьким послом графом П. Меттерніхом, «якщо питання Дарданелл й буде на ній заторкатись, то це матиме лише цілком академічний характер»⁴⁹⁰.

Е. Грей зрештою розробив не надто обтяжливу для британської дипломатії компромісну позицію стосовно проблеми Проток. 14 жовтня 1908 р. він передав О. Извольському офіційну ноту, у якій наголошувалось: «Деяке відкриття Проток є доцільним, і зважаючи на це, уряд її величності не може відмовитись обговорювати це питання. Щоправда, досить відчутно, що суспільна думка (Великої Британії – *авт.*) не може сприйняти односторонню домовленість, яка дозволила б чорноморським державам під час війни використовувати Чорне море як недоторкану гавань, в якій їхні крейсери могли б у будь-який момент виходити звідти нищити торгівлю інших держав, а потім повертатись туди, щоб заховатися від переслідування. Тому будь-яка домовленість... повинна мати елемент взаємності, зокрема дозвіл у воєнний час кораблям всіх держав проходити Протоками. Уряд її величності також вважає за необхідне отримання попередньої згоди Туреччини щодо цього питання задля того, щоб вона не могла сприймати все це як загрозу її інтересам»⁴⁹¹.

⁴⁸⁸ Цит. за: Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 93.

⁴⁸⁹ Metternich – Auswärtige Amt. London, den 13 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9035. — S. 163—164.

⁴⁹⁰ Metternich – Auswärtige Amt. London, den 14 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9039. — S. 167.

⁴⁹¹ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 34—35.

Враховуючи побажання Е. Грея, О. Ізвольський склав новий проект зміни режиму Проток, який передбачав дозвіл військовим кораблям причорноморських держав проходити Протоками як у мирний, так і у військовий час. Кораблі інших держав отримували це право лише під час їх війни з прибережними державами. Переговори щодо схвалення цього документа повинні були вестися поза межами майбутньої конференції між царським урядом та Портою. Е. Грей пообіцяв, що не буде заперечувати проти таких дій О. Ізвольського, і все буде залежати від перемовин Росії з Османською імперією⁴⁹².

Домігшись, як йому здавалось, прихильного ставлення Лондона до російських пропозицій щодо зміни режиму Проток, хоча й у дещо обмеженому вигляді, О. Ізвольський знову вирушив до Парижа, щоб заручитися хоча б мінімальною підтримкою свого найближчого союзника. Водночас російський міністр закордонних справ проводив інтенсивні переговори з німецьким послом у французькій столиці князем Г. Радоліном, наголошуючи, що «Росія не претендує на жодні територіальні переваги для себе й готова задовольнитись відкриттям Проток для прибережних держав..., що було цілком прийнятним свого часу для пана фон Еренталя»⁴⁹³. До того ж, О. Ізвольський намагався переконати берлінський кабінет, що його «лондонський візит не був спрямований на створення угруповання, безпосередньо чи опосередковано, ворожого до Німеччини»⁴⁹⁴.

У той же час російська дипломатія почала чинити тиск на Османську імперію щодо перегляду режиму Проток, і сподівалась насамперед на

⁴⁹² Астафьев И. И. Вказ. праця. — С. 49; Metternich – Auswärtige Amt. London, den 23 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9062. — S. 204.

⁴⁹³ Radolin – Auswärtige Amt. Paris, den 17 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9050. — S. 180.

⁴⁹⁴ Ibid. — S. 181.

підтримку Лондона під час російсько-османських переговорів. Однак як виявилось це цілком суперечило інтересам Форін офісу⁴⁹⁵.

Під час кількадечних переговорів у середині жовтня 1908 р. між британським послом у Константинополі Д. Лоузером та великим візиром Кяміль-пашею, за участі керівництва молодотурецької партії «Єднання та прогрес», представник Форін офісу погодився щодо негативних наслідків для Порти вимог царського уряду щодо відкриття Босфора та Дарданелл для його кораблів й обіцяв свою підтримку, щоб завадити цим діям. У результаті цих перемовин, як писав німецький посол у Константинополі, у тамтешнього керівництва повинно було скластися враження, що «не Німеччина чи Франція, а саме Англія є єдиним рятівником Османської імперії, й Кяміль-паша, який, як відомо, й без того був налаштований проанглійську», схилився до думки про надання Великій Британії значних преференцій в Османській імперії⁴⁹⁶.

Ситуація навколо проблеми Проток ускладнювалась ще й загостренням османсько-болгарських відносин внаслідок проголошення Болгарією 5 жовтня 1908 р. незалежності та очікуванням у зв'язку з цим війни між згаданими державами. Враховуючи це, лондонський кабінет, будучи зацікавленим у посиленні обороноздатності, прихильної до нього Порти, турбувався зокрема про її можливість у випадку необхідності забезпечити захист Проток та Константинополя насамперед від можливого наступу болгарських збройних сил. Росія, яка ще з 80-х рр. XIX ст. готувалась до так званої «босфорської експедиції» негативно сприймала ці дії британської дипломатії. Як писав 29 вересня (12 жовтня) 1908 р. до Петербурга російський посол у Константинополі І. Зінов'єв, «англійський посол звернув

⁴⁹⁵ Bülow – Marshall. Berlin, den 13 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9029. — S. 156.

⁴⁹⁶ Marshall – Auswärtige Amt. Therapia, den 11 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9017. — S. 142—143.

нешодавно увагу Порти на необхідність вжити заходів з метою захисту входу до Чорного моря»⁴⁹⁷. Великий візир, дослухаючись до цієї поради, «доручив начальнику артилерійського відомства потурбуватись про те, щоб були дані розпорядження про перевезення Дарданеллами 10 гармат й встановлення їх у найслабших пунктах Босфора, а також встановлення 15 мін для посилення оборони Босфорської протоки»⁴⁹⁸.

Досить характерним для розуміння британської політики щодо Османської імперії з питання Проток, є лист російського посла в Константинополі І. Зінов'єва до Петербурга від 18 (31) жовтня 1908 р., в якому повідомляється, що на запитання османського посла у Лондоні, «як ставиться англійський уряд до проблеми Проток, сер Едуард Грей відповів, що поки не може дати пояснення, які просить Порта, але, водночас, наполегливо радить негайно потурбуватися про забезпечення оборони Босфорської протоки»⁴⁹⁹.

Німецький посол у Лондоні граф Меттерніх, проаналізувавши політику британської дипломатії, дійшов думки, що берлінський кабінет «зможе привабити Ізвольського, ставши на більш прихильну точку зору з питання Проток ніж Англія. Водночас, – стверджував П. Меттерніх, – існувала загроза, що, якщо ми (Німеччина – *авт.*) дамо росіянам карт-бланш і турки про це дізнаються, то буде підірвано німецький вплив вже в Константинополі, а росіяни, навіть незважаючи на це, будуть й далі триматись західних держав (Великої Британії та Франції – *авт.*)»⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ Дешеша Зинов'єва. Буюкдере, 28 септембра 1908 // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 98—99.

⁴⁹⁸ Ibidem.

⁴⁹⁹ Весьма секретная дешеша Зинов'єва. Буюкдере, 18 (31) октябрия 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 108.

⁵⁰⁰ Metternich – Bülow. London, den 19 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9056. — S. 195.

Характерно, що Вільгельм II після останнього зауваження на листі П. Меттерніха зробив примітку «вірно» й додав красномовний висновок до цієї кореспонденції: «Перегрупування Європи! Західні держави з Росією і 3-й союз, треба сподіватись, згодом з Туреччиною»⁵⁰¹.

Передбачення Вільгельма II щодо можливості налагодження союзницьких відносин з Портою, мали цілком реальне підґрунтя. Це довів візит головнокомандувача османської армії Шевкер-паші до Німеччини у вересні 1909 р. Російський посол у Берліні граф М. Остен-Сакен повідомляв Петербург: «Перебування тут турецького генералісимуса збуджує розмови про можливість приєднання Туреччини до Троїстого союзу. За свідченням газети «Сьєкль», турецькі військові кола не проти такого союзу, але молодотурецькі політичні діячі більше схильні до Троїстої згоди (Антанти – *авт.*) й тому не хочуть зв'язувати Туреччину союзними зобов'язаннями і прагнуть зберігати свободу дій між двома протидіючими групами великих держав»⁵⁰². Таким чином, Німеччина готова була використати, за сприятливої ситуації, проблему Проток, щоб пригальмувати формування російсько-британсько-французької Антанти, але, діючи настільки обережно, щоб водночас ще й поглиблювати відносини з Османською імперією, демонструючи прихильну й до неї політику, зокрема з питання Босфора та Дарданелл.

Берлінський кабінет, на думку німецького посла у Лондоні, повинен був у випадку звернення до нього Росії з цього питання поводитись так, щоб своєю відмовою не псувати з нею відносини. У той же час Німеччині було

⁵⁰¹ Ibidem.

⁵⁰² Письмо графа Остен-Сакена. Берлин, 4 / 17 сентября 1909 // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 114.

вигідно дати зрозуміти царському уряду, що «якщо Росія хоче відкрити для себе Протоки, то вона повинна клопотати про це, в першу чергу, в Англії»⁵⁰³.

Німецька дипломатія намагалась використати як інструмент вищезгаданої політики і свій вплив на найближчого союзника – Австро-Угорщину. П. Меттерніх, враховуючи те, що «Ізвольський, якщо буде вимушений говорити з Англією без можливості послатися на згоду іншої держави, навряд чи досягне успіху», вважав, що «Австрія не повинна була збільшувати вірогідність цього, підтримуючи на можливій майбутній конференції росіян»⁵⁰⁴.

Габсбурзька монархія намагалася подолати недовіру з боку німецького політичного істеблішменту після того, як канцлеру Б. Бюлову ледь вдалося заспокоїти Вільгельма II, ошелешеного тим, що Відень не лише не узгодив з ним свою оборудку з О. Ізвольським в Бухлау, але й першим, за дивним збігом обставин, проінформував про анексію традиційного суперника Німеччини – Францію⁵⁰⁵. Австро-Угорщина не збиралась створювати нові дипломатичні сюрпризи для свого старшого партнера й готова була дослухатися до думки Берліна та виконувати його поради⁵⁰⁶. До того ж віденський кабінет й сам прагнув владнати свої відносини з Османською імперією, а не ускладнювати їх, допомагаючи росіянам з питання Проток.

Берлін, не бажаючи поступатися Лондону у боротьбі за вплив у Османській імперії, наголошував, що саме він найбільше турбується про її

⁵⁰³ Metternich – Auswärtige Amt. London, den 8 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9014. — S. 140.

⁵⁰⁴ Bülow – Auswärtige Amt. Norderney, den 9 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9016. — S. 141—142

⁵⁰⁵ Bülow – Tschirschky. Berlin, den 13 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9033. — S. 160.

⁵⁰⁶ Tschirschky – Auswärtige Amt. Wien, den 16 Oktober // G.P. — B. 26 (1). — № 9048. — S. 179.

інтереси⁵⁰⁷. Османська імперія залюбки приймала підтримку Лондона, Берліна та Парижа з питання Босфора та Дарданелл, оскільки, як писав німецький повірений у Петербурзі фон Міквел у листі канцлеру Б. Бюлову 12 жовтня 1908 р., Порта була серйозно стурбована вже лише тим, що відразу після анексії «вся російська преса була переповнена закликами переглянути режим Проток»⁵⁰⁸.

Російський посол у Константинополі І. Зінов'єв доповідав до Петербурга у депеші від 10 (23) жовтня 1908 р., що всі провідні газети Османської імперії із занепокоєнням висловлювали «свої погляди на те, які наслідки може спричинити для Туреччини задоволення прагнень імператорського (російського – *авт.*) уряду» щодо зміни режиму Босфора та Дарданелл⁵⁰⁹. Газета «Хукукі-Умуміз» писала: «Наше життя, нація і держава залежать від Проток. Під час війни з Японією Росія усвідомила невігоди існуючого режиму Проток, оскільки була позбавлена можливості відправити свій чорноморський флот на Далекий Схід і тому нині домагається скасування міжнародних угод... Ми не повинні на це погоджуватись». Газета «Ікдам» звертала увагу читачів на «небезпеку, яку створили свого часу для Туреччини постанови Ункяр-Іскелесійського трактату (1833 р. – *авт.*), що був нівельований лише завдяки втручання Англії і Франції»⁵¹⁰. «Іоні-газета» робила наголос на тому, що «лише сильний флот може завадити нападу» на османську столицю, закликала уряд до створення власних збройних сил й констатувала, що «горе народу, який буде покладатись більше на букву

⁵⁰⁷ Goschen – Grey. Berlin, November 13, 1908 // B.D. — Vol. VI. — № 105. — P. 166—167.

⁵⁰⁸ Miquel – Bülow. St. Petersburg, den 12 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9041. — S. 170.

⁵⁰⁹ Депеша Зиновьева. Буюкдере, 10 (23) октября 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 102.

⁵¹⁰ Там само.

оманливих трактатів ніж на засоби оборони». Газета «Шураі-Уммет» волала: «Протоки – душа Константинополя. Відкрити Протоки для військових кораблів без будь-яких обмежень – означає піддати Константинополь постійній небезпеці... Нині для турок не існує питання Проток, і тому воно не може бути під жодним приводом, предметом обговорення та суперечок»⁵¹¹.

Проаналізувавши османську періодику, І. Зінов'єв зробив висновок: «Всі без винятку органи турецької преси, які поза сумнівом віддзеркалюють погляди авторитетних місцевих кіл, ставляться більш чи менш несприятливо до відкриття Проток для наших військових суден... Тому, зважаючи на це, як мені здається, можна передбачити, що задля вирішення питання Проток, потрібні будуть досить складні переговори з турецьким урядом»⁵¹².

Російський посол у Парижі А. Нелідов, як він доповідав до Петербурга 12 (25) жовтня 1908 р., спробував, користуючись візитом до французької столиці двох провідних молодотурецьких діячів Джемаль-бея та Надім-бея, обговорити з ними можливість досягнення російсько-турецької домовленості щодо відкриття Проток для російських військових кораблів. Однак, вони висловили переконання, що «це може поставити турецьку столицю в надзвичайно небезпечне становище, тим паче, що мова велася про надання цих же прав іншим прибережним державам, які легко могли б стати у цій справі посібниками ворогів Оттоманської імперії»⁵¹³.

У середині жовтня 1908 р. Е. Грей, зустрічаючись з османським послом у Лондоні Ріфаат-пашею, повідомив свого візаві про переговори з О. Извольським й наголосив, що, згідно російсько-британських домовленостей, справа перегляду режиму Проток і зокрема розгляд даної проблеми на конференції буде залежати від узгодження цього питання між

⁵¹¹ Там само. — Л. 103—105.

⁵¹² Там само. — Л. 105.

⁵¹³ Деша Нелидова. Париж, 12/25 октябрия 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 106—107.

Росією та Османською імперією, тому він хоче знати про позицію Порту. Зробивши запит до свого міністра закордонних справ Тевфік-паші, Ріфаат-паша отримав вказівку заявити, що османський уряд «визнає положення щодо Проток частиною міжнародного права і збирається й надалі його дотримуватись. Це право не може змінитись переговорами однієї держави з іншою, а лише за спільною згодою всіх його сторін. За таких умов Порто з цього питання не може зробити жодних поступок Росії без узгодження з Англією та іншими державами»⁵¹⁴.

Загострення проблеми Чорноморських проток у період Боснійської кризи мало помітний вплив на розвиток міжнародних альянсів ще й в тому сенсі, що Росія, не отримуючи достатньої підтримки великих держав під час її спроб переглянути на свою користь режим Босфора та Дарданелл, з метою посилення власних позицій з цього питання, докладала значних зусиль з метою створення так званої Балканської ліги за участю Османської імперії⁵¹⁵. Плани царського уряду щодо формування цього нового союзного утворення збігалися з настроями частини впливових молодотурецьких політиків. За повідомленням російського посла в Парижі А. Нелідова, харизматичний лідер молодотурецького руху Ахмед-Різа, який понад 20 років очолював діяльність молодотурецьких комітетів, зустрічаючись з ним під час свого візиту до французької столиці, заявив про його прихильність до налагодження дружніх відносин з Росією, а також балканськими державами, наголосивши: «Керівники турецького уряду дуже заклопотані влаштуванням балканської федерації. Усвідомлюючи необхідність спільними силами охороняти Балканський півострів, Туреччина бажала б оточити себе союзними християнськими державами, починаючи від Румунії й до

⁵¹⁴ Marshall – Auswärtige Amt. Therapia, 16 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9047. — S. 178.

⁵¹⁵ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 190.

Греції»⁵¹⁶. Якщо не вдалося б втягнути Порту у вищезгаданий союз, то царський уряд визнавав за можливе створення цього об'єднання і без її участі. У будь-якому випадку петербурзький кабінет вважав головним завданням майбутньої Балканської ліги створення сприятливої «місцевої ситуації» для вирішення питання Проток на власну користь⁵¹⁷.

Не зумівши «компенсувати» собі анексію Віднем Боснії та Герцеговини зміною на власну користь режиму Проток, Петербург домагався хоча б відшкодування збитків Сербії та Чорногорії. Таким чином царський уряд намагався відновити свій суттєво підірваний авторитет поміж балканських народів, внаслідок розголошення сумнозвісної домовленості російського та австрійсько-угорського міністрів закордонних справ, укладеної в Бухлау⁵¹⁸. Це, поза сумнівом, створило б сприятливе підґрунтя для формування Балканської ліги та вирішення за її допомогою проблеми Проток. Задля реалізації згаданого балканського проекту, О. Извольський намагався всебічно використати підтримку своїх партнерів у Лондоні та Парижі.

Незважаючи на значну дипломатичну активність, міністр закордонних справ Росії не зміг заручитись реальною підтримкою Лондона та Парижа і з питання надання «компенсацій» Сербії та Чорногорії. Західні союзники царського уряду обмежились лише запевненнями про дружбу та співпрацю з Росією. У той же час посилена увага до них О. Извольського викликала все більше роздратування у Німеччині⁵¹⁹.

⁵¹⁶ Дешеша Нелидова. Париж, 26 ноября / 9 декабрия 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 113.

⁵¹⁷ Адамов Е. А. Константинополь и Проливы / Е. А. Адамов // Проливы (сборник) / под ред Р. Ротштейна. — М., 1923. — С. 81.

⁵¹⁸ Трговински гласник. — 1910. — 10 фебруар // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 63, л. 1—2.

⁵¹⁹ Miquel – Bülow. Schlußbemerkung des Kaisers. St. Petersburg, den 12 Oktober 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9041. — S. 172.

Після свого другого візиту до Парижа О. Ізвольський у пошуках підтримки в кінці жовтня 1908 р. поїхав до Берліна, де наголошував вже не на проханні сприяти розгляду проблеми Проток, а хоча б на забезпеченні інтересів Сербії та Чорногорії⁵²⁰. Проте, як писав канцлер Б. Бюлов Вільгельму II у листі від 22 жовтня 1908 р., у Німеччини не було «жодної підстави для того, щоб витягувати Ізвольського з болота, в яке він сам себе загнав⁵²¹. Князь Б. Бюлов наголошував, що «сутність нахабних прагнень Ізвольського була в тому, щоб Німеччина шляхом тиску на Австро-Угорщину, змусила її погодитись винести питання анексії Боснії та Герцеговини на конференцію й надати територіальні компенсації Сербії та Чорногорії»⁵²².

Таким чином, російська дипломатія протягом Боснійської кризи не змогла не лише домогтися перегляду на свою користь режиму Проток, але й, навіть забезпечити відновлення принаймні частково свого впливу на Балканах, допомігши Сербії та Чорногорії отримати компенсації за посилення там австрійсько-угорської експансії й таким чином створити підґрунтя для формування проросійської балканської ліги. Однак, незважаючи на ці обставини, питання Босфора та Дарданелл продовжувало залишатись на порядку денному світової політики. Більше того, з грудня 1908 р. німецька дипломатія, зрозумівши, що загроза перегляду на користь Росії режиму Босфора та Дарданелл зведена нанівець, активізувала використання чинника Проток, щоб суттєво змінити у вигідному для себе напрямку конфігурацію європейських союзів, а саме: звести нанівець

⁵²⁰ Bülow – Schoen. Berlin, den 24 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9065. — S. 208.

⁵²¹ Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9061. — S. 201.

⁵²² Bülow – Tschirschky. Berlin, den 25 Oktober 1908 // G.P. — B. 26 (1). — № 9065. — S. 209.

співпрацю Росії з країнами Антанти й поновити колишні близькі взаємини Петербурга з Берліном та Віднем⁵²³.

Під час російсько-німецьких переговорів, що відбувалися у грудні 1909 р. Микола II, як і очікували в Берліні, звернувся до берлінського кабінету з проханням, щоб той дав конкретну відповідь стосовно ставлення Німеччини до проблеми включення питання про перегляд режиму Проток у програму міжнародної конференції з врегулювання Боснійської кризи. У відповідь німецький військово-морський аташе капітан П. Хінце отримав 16 грудня 1908 р. інструкцію, складену статс-секретарем В. Шьоном, у якій доручалось повідомити російського імператора, що Німеччина «ніколи не чинила йому перепон стосовно Проток, а, навпаки, охоче підтримувала його прагнення, а справжні труднощі (для Росії – *авт.*) створювали у Лондоні. Тому Німеччина висловлювала бажання обговорити це питання після того, як петербурзький кабінет отримає принципову згоду Форін офісу⁵²⁴.

Як писав П. Хінце Вільгельму II, російський імператор на зустрічі з ним 19 грудня 1908 р. поскаржився на сильну протидію з питання Босфора та Дарданелл з боку Лондона й сказав, що «не буде ускладнювати й так важке завдання конференції, піднімаючи питання Проток, але хоче в найближчому майбутньому, щоб ця проблема була вирішена й тому хотів би розраховувати на допомогу його величності (Вільгельма II – *авт.*)»⁵²⁵.

Подальше загострення Боснійської кризи внаслідок стрімкого зростання напруженості між Австро-Угорщиною, яку беззастережно підтримувала

⁵²³ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський. — К., 2010. — С. 320—325; Письмо графа Остен-Сакена. Берлин, 4/17 сентября 1909 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 114.

⁵²⁴ Ibid. — S. 379.

⁵²⁵ Hintze – Wilhelm II. St. Petersburg, den 19 Dezember 1908 // G.P. — В. 26 (1). — № 9185. — S. 380—381.

Німеччина, та Сербією, за якою стояла Росія, тимчасово зняло питання Проток з порядку денного світової політики. 17 березня 1909 р. російська Рада Міністрів розглядала питання про можливість початку війни з Габсбурзькою монархією, оскільки Австро-Угорщина посилювала свої військові приготування й категорично відмовлялась від будь-яких «компенсацій» Сербії. Однак Росія виявилась не готовою до війни з центральними державами та не отримала належної підтримки від своїх партнерів по Антанті. Тому вона змушена була прийняти так званий німецький ультиматум від 22 березня 1909 р., що вимагав беззастережно визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини. Залишившись без російської підтримки, це вимушена була зробити 31 березня 1909 р. і Сербія. Поразка країн Антанти поглибилась ще й тим, що Австро-Угорщина та Німеччина змогли владнати конфлікт з Османською імперією, яка ще 26 лютого 1909 р. за певні компенсації визнала офіційне приєднання Боснії й Герцеговини до Габсбурзької монархії. Більш того, під впливом цих подій у молодотурецькому русі взяли гору пронімецькі налаштовані політики, й пробританські зорієнтований великий візир Кяміль-паша змушений був подати у відставку. Таким чином, Росія, спровокувавши своїм прагненням до перегляду режиму Проток загальноєвропейську кризу, не лише не досягнула своєї мети, але й зазнала нищівної дипломатичної поразки, за висловом сучасників тих подій, «дипломатичної Цусіми»⁵²⁶.

Проаналізувавши вплив чинника Чорноморських проток на діяльність міжнародних союзів у період Боснійської кризи, можна зробити низку висновків та узагальнень. Формування російсько-французько-британської Антанти стимулювало російську дипломатію активізувати діяльність щодо перегляду режиму Проток на свою користь, оскільки вона сподівалась, що зможе вже заручитись у цьому підтримкою Лондона та Парижа. Водночас

⁵²⁶ Виноградов К. Б. Вказ. праця. — С. 139—146; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 668—673.

міністр закордонних справ О. Ізвольський розраховував (із згаданого питання) і на позитивне ставлення членів Троїстого союзу. Щоб отримати підтримку Австро-Угорщини, він фактично дав згоду на анексію нею Боснії й Герцеговини, заохочуючи таким чином ці експансіоністські дії Відня.

Анексія Габсбурзькою монархією Боснії та Герцеговини й декларування Віднем, що ця акція погоджена з царським урядом, викликала недовіру до Петербурга в Лондоні та Парижі. Крім того це завдало непоправної шкоди авторитету Росії поміж слов'янських народів й змінило баланс сил на Балканах на користь віденського кабінету. Петербург намагався «відшкодувати» собі ці збитки домігшись відкриття для свого військового флоту Чорноморських проток.

Найближчий російський союзник – Франція, всупереч сподіванням міністра закордонних справ О. Ізвольського, не надала йому суттєвої дипломатичної підтримки з питання Проток й порадила домовлятися про це насамперед з Лондоном. Париж, як провідний кредитор Османської імперії, не був зацікавлений у її послабленні внаслідок перегляду на користь Росії режиму Чорноморських проток.

Велика Британія не підтримала ініціативу російського міністра закордонних справ О. Ізвольського з питання Босфора та Дарданелл, незважаючи на обіцянки, дані під час російсько-британських переговорів 1906 – 1907 рр. Така позиція Лондона була зумовлена зокрема кардинальною зміною політики Форін офісу щодо Османської імперії після молодотурецької революції. Порта внаслідок цієї події змінила свої зовнішні пріоритети, перейшовши від виразно пронимецької орієнтації до позиції, прихильної до Лондона. Водночас лондонський кабінет був занепокоєний, що категорична відмова Росії з питання Проток, матиме негативний вплив на консолідацію Троїстої Антанти. Тому, Форін офіс обумовив свою згоду на зміну режиму Босфора та Дарданелл їх відкриттям, у військовий час, для кораблів всіх держав, що було не вигідно Росії.

Німеччина намагалась використувати проблему Проток для того щоб пригальмувати консолідацію Антанти й по змозі спричинити її дезінтеграцію. Берлін утримувався від відвертої протидії прагненням О. Ізвольського щодо зміни режиму Проток, оскільки сподівався, що саме Велика Британія своєю відмовою йому зведе нанівець ці російські перспективи.

Недостатня дипломатична підтримка з боку великих держав щодо питання Проток у період Боснійської кризи спонукала Петербург докласти зусилля з метою створення під своїм патронатом союзу балканських держав за участю Османської імперії, щоб таким чином посилити у перспективі власні можливості для вирішення цієї проблеми. Щоб відновити свій авторитет та вплив на Балканах й таким чином полегшити формування згаданого союзного утворення, царський уряд домагався від Австро-Угорщини компенсацій Сербії та Чорногорії за поширення впливу Відня на цьому півострові внаслідок анексії ним Боснії та Герцеговини. Це викликало рішучий спротив, як віденського, так і берлінського кабінетів, і зумовило загострення Боснійської кризи з цілком реальною можливістю переростання її у збройний конфлікт між двома найпотужнішими альянсами – Троїстим союзом та Антантою.

Боснійська криза продемонструвала ефективність союзницьких відносин Німеччини та Австро-Угорщини, які завдяки своїй згуртованості та рішучості не лише завдали болючої поразки царській дипломатії, зокрема її амбіціям на Балканах, але й навіть здобули перевагу у боротьбі із країнами Антанти за прихильність молодотурецького режиму. Водночас події 1908 - 1909 рр. виявили значні розбіжності між країнами Антанти, які ставали на заваді подальшій консолідації цього альянсу та його здатності протистояти центральним державам. Однією з головних суперечностей між Росією та її західними партнерами поряд з балканським питанням виявилась проблема Чорноморських проток.

4.2. Проблема Чорноморських проток у контексті укладання російсько-італійської угоди в Ракконіджі

Боснійська криза продемонструвала зацікавленість римського та петербурзького кабінетів у близькій співпраці в міжнародній політиці й насамперед у балканському питанні, яке було безпосередньо пов'язане з проблемою Чорноморських проток. Досить характерними були думки, висловлені чільною османською газетою «Екьяр», зокрема твердження, що «анексія Боснії і Герцеговини лише прискорила зближення (Росії й Італії – *авт.*), яке все одно відбулося б» внаслідок спільних інтересів двох держав на Балканах, а також «прихильності Італії до Англії та Франції»⁵²⁷.

Італія була занепокоєна тим, що, починаючи з кінця 90-х рр. ХІХ ст., політика на Балканах цілком залежала від домовленостей між Петербургом та Віднем. Тому, як стверджує, і цілком слушно, італійський історик Ф. Каталуччіо, вже на початку 1909 р. міністр закордонних справ Т. Тіттоні запропонував російському послу в Римі М. Муравйову проект договору про розмежування інтересів на Балканах між Італією, Росією та Австро-Угорщиною. Російський посол прихильно сприйняв цей документ і ознайомив з ним свій уряд⁵²⁸. Однак подальше загострення відносин між Петербургом та Віднем на завершальному етапі Боснійської кризи зробило неможливим прийняття вищезгаданого проекту.

Римський кабінет, переконавшись у нереальності укладання потрібної угоди, намагався узгодити свої інтереси окремо з Віднем та Петербургом й повернутись до попереднього проекту за більш сприятливих обставин. Але з

⁵²⁷ Деша гофмейстера Чарыкова. Буюкдере, 7/20 ноября 1909 // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 15.

⁵²⁸ Cataluccio F. Balcani e stretti nella politica Russa (1700—1909) / F. Cataluccio. — Firenze, 1950. — P. 103; Louis G. – Poincaré. Saint-Petersburg, 21 février 1912 // D.D.F. — Série 3. — T. II. — № 71. — P. 63; Campon P. – Poincaré. Londres, 7 mars 1912 // D.D.F. — Série 3. — T. II. — № 168 — P. 160.

цими планами не узгоджувалось те, що царський уряд хотів надати угоді з Італією суто антиавстрійського характеру⁵²⁹. Італійський міністр закордонних справ Т. Тіттонні, який, хоча й потерпав від закидів громадської думки своєї країни щодо того, що не може зайняти тверду позицію у відносинах з Віднем, будучи реалістичним політиком, розумів, що потрібно уникати конфлікту зі своєю західною сусідкою через насамперед її очевидну військову перевагу⁵³⁰.

Сутність російського бачення майбутньої угоди з Італією та завдань, які стояли перед російською дипломатією, досить відверто викладена у пам'ятній записці заступника міністра закордонних справ Росії А. Нератова від 10 липня 1909 р. У ній було визначено, що «для Італії, як можна помітити спостерігаючи за її попередньою політикою, має особливий інтерес східне узбережжя Адріатичного моря, а із турецьких провінцій – Албанія, яка знаходиться на морі напроти Італії». Рим, на думку А. Нератова, мав надзвичайно велику зацікавленість у тому, щоб ця стратегічно розташована територія в умовах стрімких змін у регіоні, не потрапила під владу іншої держави, оскільки це завдало б шкоди італійській безпеці й до того ж завадило планам як економічного, фінансового, так і політичного проникнення до Албанії. Ці італійські амбіції, як зауважував російський дипломат, не мали для царського уряду жодної загрози⁵³¹.

Для Росії, наголошував А. Нератов, «головним завданням її політики на Балканах впродовж століття було отримання переважаючого становища щодо Проток. Це пов'язано з потребами нашої (російської – *авт.*) держави й

⁵²⁹ Ibid. — Р. 105—106.

⁵³⁰ Частное письмо статс-секретаря Муравьева. Рим, 11 / 24 ноября 1908 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 3—4.

⁵³¹ Нератов А. По поводу проекта русско-итальянского соглашения по балканским делам. 10 июля 1909 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 81—82.

відмовитись від цього ми не можемо»⁵³². Особливу занепокоєність петербурзького кабінету згідно даного документу викликало те, що в умовах, коли на Балканах йшло об'єднання населення навколо великих національних груп, приналежність територій, прилеглих до Босфора та Дарданелл, було досить складно визначити через національну неоднорідність тамтешніх мешканців. До того ж, на думку А. Нератова, якщо Італія «могла застосовувати для впливу на Албанію економічні важелі, які забезпечили б їй там політичну перевагу, ми (росіяни – *авт.*), на думку царського дипломата, на такі дії на Босфорі розраховувати не могли, і тому перевага у Протоках залежить від умов військово-політичного характеру»⁵³³.

Враховуючи вищезгадані обставини, А. Нератов робив висновок, «що принцип розвитку національностей Балкан може бути для нас (росіян – *авт.*) прийнятним лише за умови забезпечення наших інтересів великої держави»⁵³⁴. Отже, у записці А. Нератова визнавалось за необхідне, щоб у договорі з Італією чітко було вказано на переважаюче право Росії стосовно контролю над Чорноморськими протоками. Він наголошував, що оскільки угода Петербурга з Віднем 1897 р., яка забезпечувала підтримку Росії щодо проблеми Босфора та Дарданелл, вже не діяла, то «включення цього питання (Проток – *авт.*) в нову угоду зміцнило б положення (російське – *авт.*) і могло б посилити наші права в очах Австро-Угорщини»⁵³⁵. Характерно, що А. Нератов вважав, що саме від політики європейських кабінетів щодо амбіцій Росії стосовно Проток буде в подальшому залежати російське ставлення до інших великих держав⁵³⁶. Як був переконаний А. Нератов, надзвичайно важливим значенням угоди Петербурга з Римом навіть

⁵³² Там само. — Л. 83.

⁵³³ Там само. — Л. 83—84.

⁵³⁴ Там само. — Л. 84.

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ Там само. — Л. 85.

«незалежно від її змісту» було те, що «це зближить Італію з нами (росіянами – авт.) і послабить її зв'язок з Німеччиною та Австро-Угорщиною»⁵³⁷.

А. Нератов рекомендував своєму уряду два варіанти угоди з Італією щодо Проток. Перший передбачав відмову Італії від протидії російській політиці стосовно Босфора та Дарданелл. Другий мав завданням визнання сферою впливу Росії території навколо Проток. Більш бажаним вважався перший варіант, оскільки формально він не зачіпав жодних суверенних прав, але й «водночас давав нам (Росії – авт.) свободу дій, оскільки відповідна свобода буде надана й Італії»⁵³⁸.

Щоб прискорити укладання угоди з Італією, царський уряд, враховуючи вищезгадані підходи Т. Тіттоні, змушений був відмовитись від спроби залучити Рим до своєї жорсткої антиавстрійської політики на Балканах. Міністр закордонних справ О. Ізвольський 10 (23) вересня 1909 р. надіслав листа послу в Римі князю М. Долгорукому⁵³⁹, в якому «свідомо пом'якшив ставлення до австрійсько-угорського кабінету, щоб остаточно не відштовхнути від співпраці пана Тіттоні, який хоче зблизитись з Росією, але так як одночасно пов'язаний союзними відносинами з Австро-Угорщиною, то змушений діяти поступово й обережно»⁵⁴⁰.

Російський посол в Італії М. Долгорукий у телеграмі до Міністерства закордонних справ від 22 вересня (5 жовтня) 1909 р. повідомляв про свою зустріч з міністром закордонних справ цієї країни Т. Тіттоні 20 вересня 1909 р., на якій «детально, по пунктах ознайомив його» з російськими пропозиціями, викладеними у вищезгаданому листі О. Ізвольського від 10

⁵³⁷ Там само.

⁵³⁸ Цит. за: Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 105.

⁵³⁹ Lettre très confidentielle au prince Dolgorouky à Rome. St. Peterbourg, le 10 septembre 1909 // АВПРИ, ф. 38, оп. 467, д. 287/289, л. 19—24.

⁵⁴⁰ Извольский – Николай П. С. Петербург, 11 сентября 1909 // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 18.

(23) вересня 1909 р. М. Долгорукий звертав увагу на запевнення Т. Тіттоні, що «зобов'язання (Італії – *авт.*) по Троїстому союзу не є завадою» для договору з Росією⁵⁴¹. «Стосовно Проток, – продовжував російський посол, – він (Т. Тіттоні – *авт.*) обіцяє, що симпатії Італії будуть на боці Росії, якщо держави візьмуться за вирішення цього питання, але не може, не запитавши Раду Міністрів, взяти на себе письмове зобов'язання, доки не буде на це попередньої згоди Туреччини й особливо Англії»⁵⁴².

У листі 29 вересня (12 жовтня) 1909 р. М. Долгорукий наголошував, що в той час, як з італійським урядом легше домовлятися про балканські національні проблеми, більш складним здається питання Проток: «За нетривалий термін мого перебування в Римі я не можу не помітити значення, яке тут надають думці Англії. Неодноразово я мав нагоду чути протягом переговорів, що, якщо буде досягнуто згоди Англії, то успіх цієї справи можна вважати забезпеченим. І зараз знову довелося переконатись, що ключі до Проток знаходяться у руках Сен-Джемського (британського – *авт.*) кабінету. Якщо нам вдасться заручитись його підтримкою, то не варто буде очікувати будь-якої протидії з боку Італії. Не отримавши згоди Англії, ми, у кращому випадку, отримаємо від пана Тіттоні складену в загальних виразах формулу, яка не зможе нам дати опори»⁵⁴³.

Російський міністр закордонних справ О. Извольський 29 вересня (12 жовтня) 1909 р. в листі М. Долгорукому просив повідомити Т. Тіттоні, «що зроблені ним відверті пояснення, цілком, нівелювали наші розбіжності і я

⁵⁴¹ Секретная телеграмма князя Долгорукого. Рим, 22 сентября (5 октября 1909 г.) № 1780 // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 39.

⁵⁴² Там само. — Л. 39—40; Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 103.

⁵⁴³ Долгорукий – Извольский. Рим, 29 сентября / 12 октября 1909 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 41.

твердо сподіваюсь, на майбутньому з ним побаченні, прийти до бажаних результатів на запропонованих ним основах»⁵⁴⁴.

Таким чином, можна дійти думки, що російська дипломатія розглядала домовленість з Італією як лише допоміжний засіб для перегляду на свою користь режиму Босфора та Дарданелл, розуміючи, що вирішальне слово стосовно цього все ж повинна сказати «володарка морів». Однак італійська позиція щодо проблеми Проток була важливою з огляду як на її географічне розташування, інтереси на Балканах, так і можливості впливу на баланс сил між Троїстим союзом та країнами Антанти⁵⁴⁵.

Зустріч Миколи II з італійським королем Віктором-Еммануїлом II у жовтні 1909 р. в Ракконіджі (П'ємонт, Італія)⁵⁴⁶, за повідомленням російської газети «Речь», пройшла у атмосфері «найглибшої приязні» й обопільні тости не лише «підкреслювали особисті почуття монархів, але й демонстрували повну спільність інтересів і поглядів обох урядів»⁵⁴⁷. У межах цього візиту, як писала та ж газета, в результаті переговорів між міністрами закордонних справ цих країн «було встановлено», що «Росія та Італія переслідують однакову мету, а саме – зміцнення існуючого status quo в Туреччині й незалежність, нормальний, мирний розвиток інших балканських держав»⁵⁴⁸.

Як писав до Петербурга у листі 27 жовтня (9 листопада) 1909 р. чільний працівник російського посольства в Римі К. Гулькевич, італійська преса,

⁵⁴⁴ Извольский — Долгорукий. Ялта, 29 сентября / 13 октября 1909 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 40.

⁵⁴⁵ Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на укладання російсько-італійської угоди в Ракконіджі у 1909 р. / О. П. Машевський // Університет. — 2008. — С. 14—21.

⁵⁴⁶ Гончар Б. М. Італійсько-російська угода / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 573—574.

⁵⁴⁷ Речь. — 1909. — 13 октября // АВПРИ, ф. 18, оп. 467, д. 287/289, л. 54.

⁵⁴⁸ Там само.

урядові кола цієї країни й «чисельні політичні партії не приховували своєї радості та надій у зв'язку зі зближенням Італії з Росією»⁵⁴⁹. Загальні настрої у італійській столиці, згідно цього повідомлення, полягали в тому, що Італія не збирається виходити з Троїстого союзу через зближення з Росією, але зміцнить своє становище у цьому альянсі й зможе займати в ньому більш самостійну позицію⁵⁵⁰.

Головним результатом переговорів у Ракконіджі стала секретна угода, укладена 11 (24 жовтня) 1909 р. у формі обміну листами між міністрами закордонних справ обох країн. У цьому документі визнавалась зацікавленість двох держав у збереженні статус-кво на Балканах та спільних діях з метою його підтримання. П'ятий пункт угоди передбачав, що «Італія і Росія зобов'язуються ставитись прихильно, перша – до російських інтересів у питанні Проток, друга – до інтересів Італії в Тріполітанії та Кіренаїці»⁵⁵¹.

Отже, обидві країни фактично заохочували одна одну вищезгаданою оборудкою до агресивних дій, що суперечило усім проголошеним ними миролюбним деклараціям щодо збереження статус-кво у «східному питанні». Угода з Росією поряд із відповідною домовленістю Італії з Францією, укладеною ще у 1900 р. та підтвердженою у 1902 р. про визнання Парижем інтересів Риму щодо тих же північноафриканських територій⁵⁵², створила

⁵⁴⁹ Деша колл. сов. Гулькевича. Рим, 27 октябрю / 9 ноябрю 1909 г. // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 8—10.

⁵⁵⁰ Там само.

⁵⁵¹ Соглашение между Россией и Италией. Раккониджи, 11 / 24 октября 1909 // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 43—44.

⁵⁵² Частное письмо статс-секретаря Муравьева. Рим, 11 / 24 ноября 1908 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 3—4; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 710.

сприятливе дипломатичне підґрунтя для італійсько-турецької війни 1911-1912 рр.

На думку італійського історика Ф. Каталуччіо, «уклавши договір в Ракконіджі, російська дипломатія завершила мережу дипломатичних угод із західними країнами, щоб з одного боку заручитися підтримкою Франції, Великої Британії та Італії щодо проблеми Проток, а з іншого – ізолювати Австро-Угорщину на Балканах. Це створило сприятливу ситуацію для антиавстрійського та антитурецького об'єднання народів Балканського півострова. Задля цього Петербург докладав відповідних зусиль у Белграді, Софії, Афінах та Бухаресті, щоб згодом використати боротьбу балканських народів проти Відня та Константинополя з метою встановлення свого контролю над Босфором та Дарданеллами»⁵⁵³.

Ці міркування італійського історика підтверджує лист російського повіреного в справах у Чорногорії від 5 листопада 1909 р., у якому він наголошував, що звістка про зустріч у Ракконіджі, безумовно, посилить російський вплив на Балканах, додасть впевненості та згуртованості тамтешнім народам у протидії австрійсько-угорському тиску й актуалізує гасло «Балкани для балканських народностей»⁵⁵⁴. Схожі думки висловила чільна сербська газета «Штампа»⁵⁵⁵.

Для Росії угода з Італією, окрім залучення її до співпраці у балканському питанні та щодо проблеми Проток, мала ще й дуже важливе значення в сенсі послаблення зв'язків Рима з Троїстим союзом та поглиблення його взаємин з

⁵⁵³ Cataluccio F. *Balcani e stretti nella politica Russa (1700—1909)* / F. Cataluccio. — Firenze, 1950. — P. 107.

⁵⁵⁴ Дешеша поверенного в делах в Черногории министру иностранных дел // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 12—14.

⁵⁵⁵ Штампа. — 1909. — 28 октобар // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 20.

потенційними супротивниками цього альянсу з табору Антанти⁵⁵⁶. Царська дипломатія ще восени 1908 р. турбувалась про цей аспект відносин між двома країнами про що свідчить лист посла в Римі М. Муравйова від 11 (24) листопада 1908 р. У ньому він наголосив, що Італія вже була дуже слабкою ланкою Троїстого союзу, оскільки ще в 1900 р. уклала угоду з Францією «щодо Середземного моря та його африканського узбережжя. Згодом, у 1902 р. вона була доповнена, розвинена й отримала загальний характер»⁵⁵⁷. У результаті М. Муравйов зробив висновок, що «Італія з Францією не буде воювати навіть якщо їй для цього доведеться вийти з Троїстого союзу»⁵⁵⁸. Узгодження позицій з нагальних для Росії та Італії питань світової політики під час зустрічі в Ракконіджі фактично унеможливило збройний конфлікт Риму й Петербурга. Таким чином, Берлін та Відень вже не могли розраховувати на підтримку свого італійського союзника у війні з російсько-французьким альянсом.

Досить знаковим у цьому контексті було те, що після візиту в Ракконіджі, Микола II у супроводі О. Ізвольського поїхав до Франції, де, зустрічаючись з керівництвом цієї країни, обговорив зміни у європейській політиці, які сталися внаслідок російсько-італійського зближення, й вплив цих тенденцій як на Троїстий союз, так і на відносини між західними країнами та Росією⁵⁵⁹.

Як повідомляв з Риму російський дипломат К. Гулькевич, для італійських політичних кіл та громадськості цієї країни характерною була

⁵⁵⁶ Tardieu A. L'Italie et la Triple Alliance / A. Tardieu // La Nouvelle Revue. — 1902. — Février. — P. 345—355.

⁵⁵⁷ Частное письмо статс-секретаря Муравьева. Рим, 11 / 24 ноября 1908 г. // АВПРИ, ф. 138, оп. 467, д. 287/289, л. 3—4.

⁵⁵⁸ Там само. — Л. 4.

⁵⁵⁹ Pichon – ambassadeurs de France à Rome, Londres, Vienne. Paris, 28 octobre 1909 // D. D. F. — Série 2. — T. XII. — № 338. — P. 507.

думка, висловлена секретарем колишнього італійського прем'єр-міністра Ценарделлі паном В. Пелегріні у статті, надрукованій в одному з впливових місцевих журналів. У ній йшлося про те, що зустріч у Ракконіджі підтвердила, що Італія розчарована у політиці своїх союзників по Троїстому альянсі, оскільки втомилася від того, «що він тягнув її на буксирі», й у «цей момент Італія стоїть на роздоріжжі і їй потрібно вирішити, до якого договору необхідно приєднатись»⁵⁶⁰.

Досить слушним є також зауваження британського посла у Парижі лорда Ф. Берті, висловлене у листі до статс-секретаря із закордонних справ Великої Британії Е. Грея, що, хоча Італія «відчуває обурення проти Німеччини й роздратування проти Австрії», однак вона ще надто їх боїться, щоб залишити Троїстий союз⁵⁶¹.

Російський посол у Відні князь Л. Урусов доповідав до Петербурга у листі від 14 (27 жовтня) 1909 р., що зустріч у Ракконіджі «викликала тут, (у Австро-Угорщині – *авт.*), поза сумнівом, прикре враження» серед урядових кіл, а тамтешня преса підкреслювала, що «Росія намагається відокремити Італію від Троїстого союзу, використовуючи спільні з нею інтереси на Балканському півострові»⁵⁶². Як писав французький посол у Відні Гюїллемен, місцеві газети наголошували, що «Італія демонструє зростаючі тенденції зближення із західними державами та Росією й це зумовлює у свою

⁵⁶⁰ Дешеша колл. сов. Гулькевича. Рим, 10 / 23 ноября 1909 г. // ГАРФ, ф. 559, оп.1, д. 55, л. 16.

⁵⁶¹ Bertie – Grey. Paris, November 2, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 299. — P. 317—318.

⁵⁶² Дешеша князя Урусова. Вена, 14 / 27 октября 1909 г. // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 2.

чергу те, що зв'язок Німеччини і Австро-Угорщини все більше й більше посилюється»⁵⁶³.

Посол Росії в Берліні граф М. Остен-Сакен у листі від 16 (29 жовтня) 1909 р. зауважував, що в німецьких правлячих колах, поза сумнівом, помітна тривога та стурбованість, викликана невпевненістю, які наслідки матимуть російсько-італійські відносини для становища Італії в Троїстому союзі і загального ходу європейської політики»⁵⁶⁴. За спостереженнями М. Остен-Сакена, берлінська преса поки що утримувалась від категоричних висновків, «зауважуючи, що лише відмова Італії від продовження договору про Троїстий союз, термін дії якого збігає у 1913 р., створить підстави для тривоги її союзників». Щоправда, газета німецьких лібералів «Національна газета» «вимагала (від свого уряду – *авт.*) припинення зобов'язань щодо невірної союзниці»⁵⁶⁵.

За повідомленнями російського посла в Османській імперії М. Чарикова, великий візир Хільмі-паша «із задоволенням зауважував, що зустріч у Ракконіджі є перемогою російської дипломатії над Австро-Угорщиною»⁵⁶⁶. Проурядова газета «Танін» у статті від 19 жовтня (12 листопада) 1909 р. наголошувала, що, оскільки, за її інформацією, «основою домовленістю Росії з Італією є збереження статус-кво», то «Туреччина могла б вбачати в цьому для себе лише нову підтримку»⁵⁶⁷. Щоправда, згодом, як писав М. Чариков,

⁵⁶³ Guillemin – Pichon. Vienne, 29 septembre 1909 // D.D.F. — Série 2. — Т. XII. — № 322. — Р. 504.

⁵⁶⁴ Депеша графа фон дер Остен-Сакена. Берлин, 16 / 29 октября 1909 г. № 69 // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 3.

⁵⁶⁵ Депеша графа фон Остен-Сакена. Берлин, 16 / 29 октября 1909 г. № 70 // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 4.

⁵⁶⁶ Депеша гофмейстера Чарикова. Буьокдере, 24 октября 1909 // ГАРФ, ф. 559, оп. 1, д. 55, л. 5—7.

⁵⁶⁷ Там само.

«до вищезгаданого заспокійливого трактування подій додалася ще й нова думка, отримана із компетентного джерела, що турецький уряд дізнався, що начебто (в російсько-італійській угоді – *авт.*) передбачена, у випадку неможливості збереження статус-кво, можливість компенсації для Росії та Італії у збиток Туреччині»⁵⁶⁸.

Характерно, що російські союзники по Антанті – Франція та Велика Британія не були ознайомлені з секретною угодою, укладеною в Ракконіджі. Як писав французький посол у Лондоні П. Камбон, «пан Сазонов, щоправда опосередковано, визнав існування цієї угоди, коли сказав англійському послу в Петербурзі, що він має потребу в Італії, щоб чинити спротив діям Австрії на Балканах»⁵⁶⁹. П. Камбон писав міністру закордонних справ Франції Р. Пуанкаре, що «ми не бачимо нічого поганого у зближенні між Росією та Італією, однак потрібно, щоб наші союзники радились з нами про свої наміри»⁵⁷⁰.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що прагнення Росії змінити на свою користь режим Чорноморських проток було одним з головних чинників російсько-італійського зближення. Угода цих держав, укладена в Ракконіджі у 1909 р. не лише розмежувала їхні інтереси на Балканах, але й створила сприятливе підґрунтя для експансії Італії щодо Тріполітанії і Кіренаїки та відповідно Росії стосовно Босфора й Дарданелл. Російсько-італійський договір послабив зв'язок Італії з Троїстим союзом та посилив її рух у напрямку Антанти. Це викликало суттєве занепокоєння Німеччини та Австро-Угорщини і поглиблювало подальшу союзницьку співпрацю цих держав.

⁵⁶⁸ Там само.

⁵⁶⁹ Campon P. – Poincaré. Londres, 7 mars 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 168. — Р. 159.

⁵⁷⁰ Ibidem.

Хоча Франція та Велика Британія позитивно ставились до російсько-італійського зближення, Петербург не ознайомив своїх союзників по Антанті з секретною угодою, підписаною у Ракконіджі, що може свідчити про певну недовіру царського уряду до своїх партнерів.

4.3. Суперечності великих держав щодо Проток під час італійсько-турецької війни 1911-1912 рр.

Італійсько-турецька війна 1911-1912 рр. була однією з гострих криз напередодні Першої світової війни, яка суттєво вплинула на подальший розвиток міжнародних відносин. Цей процес був помітно підсилений та ускладнений тим, що під час вищезгаданого збройного конфлікту двічі загострювалась проблема Чорноморських проток. Перший раз вона постала у зв'язку із так званим «демаршем Чарикова», тобто спробою Росії у жовтні-грудні 1911 р. домогтися перегляду на свою користь режиму Проток. Удруге це питання актуалізувалось внаслідок атаки італійським флотом Дарданелл 18 квітня 1912 р. та цілковитого закриття до початку травня того ж року цієї стратегічно важливої транспортної артерії для торгівельного судноплавства.

29 вересня 1911 р. Італія розпочала війну з Османською імперією з метою захоплення її північноафриканських провінцій – Тріполітанії та Кіренаїки. Досить швидко італійські війська подолали малочисельні османські гарнізони і здавалось без особливих зусиль візьмуть під цілковитий контроль ці провінції, придушивши опір місцевих арабських племен⁵⁷¹.

Російська дипломатія вирішила скористатися цим скрутним становищем Османської імперії задля перегляду на свою користь режиму Чорноморських проток. Сприяло таким планам Петербурга й те, що увага великих держав, насамперед Франції, Німеччини та Великої Британії була прикута до розв'язання гострої агадирської кризи, яка виникла внаслідок посилення французько-німецьких суперечностей у Марокко й мало не спричинила влітку-восени 1911 р. вибух загальноєвропейської війни⁵⁷².

⁵⁷¹ Гончар Б. М. Італійсько-турецька війна / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. І. — С. 574; Боев Ю. А. Ближний Восток во внешней политике Франции / Ю. А. Боев. — Киев, 1964. — С. 212—215.

⁵⁷² История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 704—709.

Плануючи домогтися від Османської імперії згоди щодо зміни на свою користь режиму Чорноморських проток, царська дипломатія переоцінювала, з одного боку, ізолюваність Порти на міжнародній арені, а з іншого – власний вплив на європейські кабінети. Посол у Константинополі М. Чариков писав у листі до тимчасово керуючого МЗС А. Нератова від 24 вересня (7 жовтня) 1911 р., що «домовленість щодо Проток є, як ніколи, бажаною і такою, що відповідає сучасній кон'юнктурі». Він наголошував, що «тріполітанська війна виявила для Туреччини всю небезпеку її ізолюваності й неможливість розраховувати на допомогу будь-якої держави, навіть Німеччини...»⁵⁷³. У результаті М. Чариков зробив висновок: «Таким чином, для ролі опори й рятівниці Туреччини залишається нині одна Росія. Так і повинно бути. Наша географічна близькість, наша державна і військово-морська міць, наше щире миролюбство й незлоблівість прямо вказують Туреччині, що лише у зближенні з нами вона може знайти для себе порятунок і безпеку»⁵⁷⁴. Російський посол вважав, що у відповідь «забезпечення для Туреччини її столиці та династії, за таку опору ми (росіяни – *авт.*) маємо право вимагати від Порти відкриття для нас одних Босфорської та Дарданелльської проток»⁵⁷⁵.

Російська дипломатія планувала провести неофіційні переговори з Портою щодо перегляду режиму Проток, потім узгодити це питання з великими державами й лише після цього укласти вже офіційну угоду з Османською імперією та затвердити це рішення на міжнародній конференції⁵⁷⁶.

⁵⁷³ Чарыков – Нератов. Константинополь, 24 сентября / 7 октября 1911 // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 18. — Ч. 2. — № 556. — С. 102.

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Там само. — С. 103.

⁵⁷⁶ Macfie A. L. *Op. cit.* — P. 36.

29 вересня (12 жовтня) 1911 р. посол у Константинополі М. Чариков передав великому візиру Саїд-паші проект російсько-турецького договору. У коментарях до нього підкреслювалось, що цей лист має особистий характер, однак якщо Саїд-паша визнає його корисним та висловить свої побажання, то він повідомить своєму уряду про це, й на його основі розпочнуться вже офіційні переговори⁵⁷⁷.

У вищезгаданому проекті Росія відмовлялась від «привілеїв, набутих на користь російських капіталістів за угодою 1900 р., щодо спорудження залізниць у деяких частинах Малої Азії» (статті 1-3)⁵⁷⁸. У четвертому пункті цього документа зазначалось: «Російський уряд зобов'язується надавати оттоманському уряду дієву підтримку для збереження нинішнього режиму проток Босфор та Дарданелли, поширюючи цю підтримку головним чином на прилеглі території, якщо останнім будуть загрозувати закордонні збройні сили. З метою полегшення вищезгаданої умови, імператорський оттоманський уряд зобов'язується зі свого боку не протидіяти проходженню російських військових суден через Протоки за умови, що ці судна не будуть зупинятись у водах Проток, якщо це не буде окремо обумовлено. Застосування такого тлумачення конвенції, укладеної у Лондоні 13 (1) березня 1871 р., залишається підпорядкованим попередній згоді інших держав, що підписали згадану конвенцію».

Порта, перебуваючи у надзвичайно складному становищі, за умов невдалої війни з Італією, відверто затягувала час. За спостереженнями французького посла в Петербурзі А. Панафьє, Порта не лише «не дала конкретної відповіді на пропозиції Чарикова, але й не вела з ним щодо цього жодних переговорів. Великий візир мотивував цю затримку тим, що йому

⁵⁷⁷ Чариков – Саид-паша. 29 сентября (12 октября) 1911 г. // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 18. — Ч. 2. — № 602. — С. 146.

⁵⁷⁸ Там само. — С. 145.

треба ще порадитись з цього питання із державними людьми»⁵⁷⁹. Це зволікання, яке могло зумовити втрату Росією, як їй здавалося, сприятливого моменту, а також те, що жоден з європейських кабінетів не висловився категорично проти російських домагань, спонукало царський уряд надати питанню перегляду Проток офіційного характеру, що не дозволило б османському кабінету продовжувати ігнорувати російські пропозиції⁵⁸⁰. Як писав до Петербурга М. Чариков, ці офіційні переговори «розпочалися з вручення ним 14 листопада 1911 р. проекту відповідної декларації», яка загалом повторювала пропозиції, викладені у його вищезгаданому приватному листі від 29 вересня (12 жовтня) 1911 р.⁵⁸¹.

Німецький посол у Константинополі барон А. Маршаль після офіційного вручення М. Чариковим Порті проекту договору щодо перегляду режиму Проток, писав до Берліна, що османський міністр закордонних справ Ассім-бей у розмові з ним «дуже збуджено обурювався цими нахабними вимогами й наголошував, що в них мова йшла про встановлення російської опіки над турецькою державою, бо якщо російські військові кораблі зможуть вільно проходити через Протоки, то Росія отримає домінуюче становище в Константинополі... Якщо Росія скористалася важкою війною для Туреччини (італійсько-турецькою – *авт.*), щоб домогтися цього, то вона розраховує на розпад турецької держави»⁵⁸².

⁵⁷⁹ Panafieu – de Selves. Petersbourg, 11 novembre 1911 // D.D.F. — Série 3. — Т. I. — № 90. — Р. 84.

⁵⁸⁰ The Dardanelles «A verbal proposal». Ambassador's step // Daily Telegraph. — 1911. — December 11.

⁵⁸¹ Чарыков – Нератов. Константинополь, 17 (3) ноября 1911 г. // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 19. — Ч. 1. — № 124. — С. 112—114; Bompard – de Selves. Thérapia, 23 octobre 1911 // D.D.F. — Série 2. — Т. XIV. — № 468. — Р. 693.

⁵⁸² Marschall – Auswärtige Amt. Konstantinopel, den 1 Dezember 1911 // G.P. — В. 30 (1). — № 10978. — S. 213.

Зважаючи на те, що плани царського уряду, розраховані на поступливість Порти, зазнали фіаско, Петербург сподівався, що прихильна позиція європейських кабінетів до російських вимог щодо Проток, й в першу чергу, їх підтримка союзниками Росії по Антанті, змусить Османську імперію до суттєвих поступок.

У період загострення проблеми Чорноморських проток у європейській політиці у жовтні-грудні 1911 р. паризький кабінет чудово усвідомлював, що Росія буде розраховувати на його підтримку як свого найближчого союзника. Французький уряд розумів, що будь-які ознаки протидії Парижа цим російським домаганням можуть мати фатальні наслідки для його співпраці з Петербургом та подальшого зміцнення Троїстої Антанти. Непорозуміння з царським урядом були для паризької дипломатії тим паче небажаними, оскільки в той час вона проводила напружені переговори з Німеччиною стосовно Марокко й розраховувала на сприяння Росії з цього питання⁵⁸³. У той же час Франція передбачала, що сприяння Росії у питанні Босфора та Дарданелл завдало б значної шкоди її інтересам. Це насамперед за умов жорсткого несприйняття «демаршу Чарикова» османським урядом, зумовило б стрімке погіршення її відносин з Портою, яка, за твердженням французького посла у Константинополі, знаходилась на той час на роздоріжжі між Антантою і Троїстим союзом. Крім того, офіційний Париж був занепокоєний тим, що контроль царського уряду над Протоками став би черговим ударом для Османської імперії і, зважаючи на ускладнення її становища внаслідок поразок у війні з Італією, міг би спричинити розпад цієї держави. Враховуючи те, що Франція була її провідним кредитором та важливим інвестором, ці катаклізми спричинили б величезні збитки для французької економіки⁵⁸⁴. Лондон та Париж усвідомлювали, що зміна

⁵⁸³ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 240.

⁵⁸⁴ Bompard – de Selves. *Thérapie*, 21 octobre 1911 // D.D.F. — Série 2. — Т. XIV. — № 462. — Р. 683.

режиму Проток на користь Росії зумовить значне порушення балансу сил на Сході, й тому вони могли погодитись на це, лише отримавши рівноцінні компенсації⁵⁸⁵. Враховуючи ці обставини, французька дипломатія схилилась до вичікувальної позиції у ініційованому Росією питанні.

Характерно, що царська дипломатія розпочала свої спроби заручитися підтримкою великих держав у питанні зміни на власну користь режиму Проток саме із звернення до свого найближчого союзника. Як писав до Парижа французький посол у Петербурзі А. Панаф'є, керуючий російським МЗС А. Нератов у розмові з ним наголосив, що, «сподіваючись отримати від оттоманського уряду полегшення на прохід російських кораблів через Протоки», він «хоче дізнатись спочатку думку французького уряду стосовно цього і тому не буде повідомляти інші держави, оскільки попередні переговори повинні стосуватися лише Росії, Франції і Туреччини»⁵⁸⁶.

О. Извольський 4 листопада 1911 р. передав міністру закордонних справ Ж. де Сельву листа, в якому нагадував про «величезне співчуття» Росії Франції щодо її переговорів з Німеччиною стосовно Марокко, й наголошував, що Петербург «заздалегідь дає свою беззаперечну згоду на те, що буде встановлено між паризьким та берлінським кабінетами» з цього питання. Натомість російський посол висловлював сподівання, що Франція офіційно «підтвердить те, що визнає за нами (Росією – *авт.*) свободу дій у районі Проток та Північному Китаї»⁵⁸⁷.

Французький дипломат, як писав О. Извольський А. Нератову, подякував за вищезгадану підтримку й пообіцяв підготувати таку відповідь на ці

⁵⁸⁵ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 246.

⁵⁸⁶ Panafier – de Selves. Saint-Pétersbourg, 11 octobre 1911 // D.D.F. — Série 2. — Т. XIV. — № 423. — Р. 632.

⁵⁸⁷ Iswolsky – de Selves. Paris, 4 novembre 1911 // D.D.F. — Série 3. — Т. I. — № 18. — Р. 14—15.

пропозиції, яка дасть Росії «якнайповніше задоволення»⁵⁸⁸. За свідченням британського посла у Парижі лорда Ф. Берті, Ж. де Сельв наголосив, що він, якщо буде необхідно, підтримає домовленість, досягнуту між О. Ізвольським та Е. Греєм у 1908 р., тобто під час Боснійської кризи⁵⁸⁹. Як згадувалось вище, восени 1908 р. Форін офіс погодився на зміну режиму Проток лише за умови попередньої згоди Османської імперії та висловив низку інших важливих застережень.

14 листопада 1911 р. французький міністр закордонних справ де Ж. Сельв у листі до Е. Грея повідомив керівника Форін офісу про вищезгадану розмову з О. Ізвольським і просив його пояснити підходи британського кабінету до цього питання. Як передбачали в Парижі, очільник британської дипломатії наголосив, що підтримає «те, що обіцяв пану Ізвольському стосовно Проток у 1908 р., а інші питання (пов'язані з цим – *авт.*) потрібно буде ще розглянути»⁵⁹⁰.

Франція, займаючи відверто вичікувальну позицію, дала довгоочікувану офіційну відповідь на російське звернення від 4 листопада 1911 р. лише тоді, коли криза, викликана вимогами Росії щодо Проток, зійшла нанівець, а царський уряд зазнав чергової дипломатичної поразки й змінити плин подій вже було неможливо⁵⁹¹. 22 грудня 1911 р. (4 січня 1912 р.) французький міністр закордонних справ Ж. де Сельв у листі до російського посла в Парижі

⁵⁸⁸ Извольский – Нератов. Париж, 26 октября / 8 ноября 1911 г. // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 18. — Ч. 2. — № 838. — С. 336.

⁵⁸⁹ Grey – Bertie. Foreign Office, November 18, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 309. — P. 323.

⁵⁹⁰ Ibidem.

⁵⁹¹ Машевський О. П. Питання перегляду режиму Чорноморських проток у політиці Антанти протягом італійсько-турецької війни / О. П. Машевський // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — 2009. — № 1 (63). Січень-лютий. — С. 19—20.

О. Ізвольського писав, що він «щасливий знову підтвердити заяви французького уряду, зроблені у зв'язку з подіями 1908 р. стосовно питання Босфора та Дарданелл. Французький кабінет знову й надалі готовий обмінюватись з російським урядом поглядами щодо цього, якби нові обставини викликали необхідність обговорення питання Проток»⁵⁹².

10 (23) жовтня 1911 р. російський посол у Лондоні граф О. Бенкендорф повідомив британському статс-секретарю із закордонних справ Е. Грею, що «російський посол у Константинополі запропонував особисто великому візиру домовленість, згідно якої Росія спонукала б балканські держави дотримуватись у відносинах з Туреччиною статус-кво. Росія гарантувала Туреччині володіння Константинополем, а Туреччина дала б дозвіл на прохід російських військових кораблів через Протоки». Далі російський дипломат сказав, що його Міністерство закордонних справ хотіло б знати, чи підтримає Лондон Росію під час її переговорів щодо цього з Портою. Е. Грей відповів, що він «підтримає те, що обіцяв пану Ізвольському три роки тому (під час Боснійської кризи – *авт.*) зі згоди кабінету» і що «не може дати остаточну відповідь, не порадившись з колегами», тобто іншими міністрами⁵⁹³.

Водночас, як наголосив цілком слушно сучасний український дослідник К. Русаков, Е. Грей у переговорах з російським послом посилався на те, що «нинішній момент незручний для розгляду проблеми Проток», оскільки найбільш зацікавлена з цього питання сторона – Османська імперія перебуває у стані війни з Італією⁵⁹⁴.

⁵⁹² De Selves – Iswolski. Paris, 22 décembre 1911 // МОЭИ. — Т. 18. — Ч. 2. — № 331. — Приложение. — С. 306—307; Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 248.

⁵⁹³ Grey – O'Beirne. Foreign Office, October 23, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 291. — P. 313; Grey – Carnegie. Foreign Office, October 26, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 298. — P. 317.

⁵⁹⁴ Цит. за : Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 98.

На запит османського посла у Лондоні на початку грудня 1911 р. щодо ставлення британського уряду до спроб Росії переглянути на свою користь режим Проток, Е. Грей відповів: «Демарш (Чарикова – *авт.*) не повинен мати місце в цей момент» й наголосив, що задля зміни багатосторонніх договорів необхідна згода всіх їх підписантів⁵⁹⁵.

Порта, вважаючи неприйнятними пропозиції, висловлені у проекті М. Чарикова, ухилялась від відповіді на них, а Росія не отримала очікуваної підтримки у справі перегляду режиму Проток насамперед від Франції та Великої Британії. Подальше наполягання на цих вимогах лише демонструвало перед європейськими кабінетами безсилля царської дипломатії та мало наслідком зростання в Османській імперії антиросійських та антиантантівських настроїв⁵⁹⁶.

8 грудня 1911 р. великий візир після наради з кабінетом міністрів повідомив М. Чарикова, що Порта, «дотримуючись угоди 1871 р., підтвердженої Берлінським конгресом, не може дозволити виключний прохід російського флоту Протоками, як в період миру, так і в період війни»⁵⁹⁷. Більше того, цей високопосадовець наголосив, що «всі права на Протоках належать оттоманській нації і її уряду, що є гарантією збереження територіальної цілісності»⁵⁹⁸ імперії.

⁵⁹⁵ Marschall – Auswärtige Amt. Konstantinopel, den 6 Dezember 1911 // G.P. — В. 30 (1). — № 10983. — S. 218.

⁵⁹⁶ The Dardanelles «A verbal proposal». Ambassador's step // Daily Telegraph. — 1911. — December 11; Macfie A. L. *Op. cit.* — P. 37.

⁵⁹⁷ Цит. за: Graves P. P. *The question of the Straits* / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 141.

⁵⁹⁸ Цит. за: Dascovici N. *La question du Bosphore et des Dardanelles* / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 266; *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века.* — М., 1978. — С. 344.

Петербург, як слушно стверджує сучасна російська дослідниця Ю. Луньова, на той час нарешті усвідомив, що Лондон і Париж, незважаючи на свої заяви про те, що вони за певних умов не будуть заперечувати проти російських домагань щодо Проток, не висловлювали бажання чинити тиск на Порту й змушувати її до поступок царському уряду⁵⁹⁹.

Зважаючи на це, російський міністр закордонних справ С. Сазонов, який після тривалого лікування за кордоном щойно повернувся до виконання своїх посадових обов'язків, у інтерв'ю паризькій газеті «Матен» 9 грудня (26 листопада) 1911 р. заявив, що М. Чариков не мав офіційних повноважень вести переговори щодо Проток і тому між російським послом та османським міністром закордонних справ відбувались лише бесіди «академічного характеру». Більш того, С. Сазонов наголосив, що «Росія ні про що не просить, не починала жодних переговорів, не намагалась робити жодного кроку»⁶⁰⁰, отже, «питання Дарданелл», яке щодня обговорюють, не існує⁶⁰¹.

Російська дипломатія була переконана, що її спроби перегляду на свою користь режиму Проток не викличуть протидії країн Троїстого союзу. З Італією, як писалося вище, царський уряд домовився про це ще у 1909 р. в Ракконіджі. «Стосовно Австрії, – писав посол у Парижі О. Извольський в листі до А. Нератова від 27 жовтня (9 листопада) 1911 р., – то якщо ми зрештою таки визнали анексію (Боснії та Герцеговини – *авт.*), вона навряд чи має моральне право не виконати свою обіцянку щодо Проток (дану ще під час російсько-австрійсько-угорських переговорів у Бухлау напередодні Боснійської кризи – *авт.*)»⁶⁰².

⁵⁹⁹ Луньова Ю. В. Вказ. праця. — С. 130.

⁶⁰⁰ Цит. за: История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 714.

⁶⁰¹ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 282.

⁶⁰² Извольский – Нератов. Париж, 27 октября / 9 ноября 1911 // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 18. — Ч. 2. — № 843. — С. 342.

Сподівання Петербурга на сприятливу позицію Німеччини щодо російських домагань стосовно Босфора та Дарданелл базувались на, не менш аморфних обіцянках німецьких можновладців. Микола II писав 22 жовтня (4 листопада) 1911 р. у резолюції на доповіді керуючою російським МЗС А. Нератова, який звернувся до нього з цього приводу за порадою: «У загальних виразах імператор (Вільгельм II – *авт.*) казав мені багато років тому, що з боку Німеччини ми не зустрінемо жодних ускладнень, за умови мирного вирішення Росією питання Проток. Пам'ятаю, що Хінце (німецький військово-морський аташе у Петербурзі – *авт.*) казав мені в тому ж дусі невдовзі після владнання боснійсько-герцеговинської справи»⁶⁰³.

Німецька дипломатія протягом кризи, пов'язаної з черговою спробою Росії переглянути на свою користь режим Чорноморських проток, продовжила, започатковану ще з часів канцлерства О. Бісмарка, активну політику використання цієї гострої проблеми задля того, щоб покращити власні позиції на міжнародній арені та завдати шкоди її головним супротивникам⁶⁰⁴.

Німеччина, як це довела Боснійська криза у питанні Проток, багато в чому орієнтувалась на позицію Османської імперії, сподіваючись згодом залучити її до Троїстого союзу. У випадку спротиву Порти російським домаганням стосовно Проток, Берліну надзвичайно складно було підтримати у цьому Петербург, навіть в обмін на певні компенсації в інших питаннях.

⁶⁰³ Докладная записка временно управляющего министерством иностранных дел Николаю II. Петербург, 18/31 октября 1911 г. // МОЭИ. — Т.18. — Ч. 2. — № 843. — С. 275.

⁶⁰⁴ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни / О. П. Машевський // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2009. — Жовтень. — 20 (183). — С. 59—71.

Досить важливою для визначення політики Німеччини щодо проблеми Босфора та Дарданелл, була позиція її найближчого союзника – Австро-Угорщини. Відень, як переконались у Берліні, демонстрував негативне ставлення до згаданих російських прагнень. Австрійська проурядова газета «Вінер Рейхшпост» (Wiener Reichspost) висловлювала навіть більш негативне ставлення до російських амбіцій стосовно Проток, ніж преса Османської імперії⁶⁰⁵.

Міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф А. Еренталь 20 листопада 1911 р. у розмові з німецьким послом у Відні Г. Чіршкі писав, що «Австро-Угорщині нелегко відповісти на російський запит, бо якщо російський флот отримає право виходу до Середземного моря, то це змінить тамтешнє співвідношення сил. Австрійський флот разом з італійським, якщо ми дійсно залишимося у союзі з Італією, змушений буде протистояти там не лише англійському та французькому, а ще й російському флотам»⁶⁰⁶.

Зважаючи на негативну позицію Порти та дуже обережне ставлення Відня до проблеми перегляду режиму Проток, Берлін загалом не мав помітного бажання підтримати «демарш Чарикова». Водночас, як писав канцлер Т. Бетман-Гольвег Вільгельму II 24 листопада 1911 р., для Німеччини було б значним дипломатичним прорахунком, якби берлінський кабінет «відповів росіянам відмовою, в той час, як західні держави зайняли б сприятливу позицію й забезпечили їм вирішення питання Проток»⁶⁰⁷.

Враховуючи вищезгадані міркування, кайзерівська дипломатія після того, як їй стало відомо про все зростаючу активність Росії щодо проблеми

⁶⁰⁵ Pourtalès – Bethman Hollweg. St. Petersburg, den 16 November 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10970. — S. 205.

⁶⁰⁶ Tschirschky – Auswärtige Amt. Wien, den 20 November 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10974. — S. 207—208.

⁶⁰⁷ Bethman Hollweg – Wilhelm II. Berlin, den 24 November 1911 //G.P. — B. 30 (1). — № 10976. — S. 211.

Проток, восени 1911 р. намагалась насамперед прозондувати позицію Великої Британії з цього питання, а за можливості ще й вплинути на Лондон задля того, щоб переконати його у неприйнятності цих російських домагань. Саме в цьому контексті можна розглядати розмову німецького посла у Лондоні П. Меттерніха з керівником Форін офісу Е. Греєм 6 листопада 1911 р. Під час цих перемовин німецький дипломат звернув увагу на повідомлення в російській пресі, що царський уряд «запропонував гарантувати турецьке майно в Європі в обмін на відкриття для Росії Проток» і більше того, що Велика Британія підтримала цю пропозицію. П. Меттерніх після того зауважив, що не вірить у такі дії Лондона⁶⁰⁸.

Е. Грей відповів, що Лондон вже не наполягає на збереженні закриття Проток, однак «умови, на яких вони будуть відкриті, є питанням для обговорення великими державами»⁶⁰⁹. Таким чином, британський статс-секретар із закордонних справ ухилився від прямої відповіді на питання німецького дипломата щодо позиції Лондона стосовно проблеми Проток. Отже, не маючи достовірної інформації про реакцію лондонського кабінету на російські дії, Берлін був позбавлений свободи маневру та вимушений певний час займати вичікувальну позицію.

Свідчення про неготовність Лондона підтримати домагання Петербурга стосовно Проток, суттєво вплинули на політику Берліна, а згодом і Відня. Цікаво, що джерелом витoku цієї інформації був російський посол у Берліні граф М. Остен-Сакен. Німецький статс-секретар із закордонних справ А. Кідерлен писав Вільгельму II у листі від 18 листопада 1911 р., що у розмові з ним «граф Остен-Сакен натякав приватним чином і суто конфіденційно, що пан А. Нератов марно розраховує на англійську

⁶⁰⁸ Grey – Goschen. Foreign Office, November 6, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 304. — P. 321.

⁶⁰⁹ Grey – Goschen. Foreign Office, November 6, 1911 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 304. — P. 321.

підтримку, повторюючи помилку, яку свого часу зробив пан Ізвольський»⁶¹⁰. Німецький статс-секретар, зважаючи на це, зробив висновок, що вищезгадані обставини «створюють підстави для нас (Німеччини – *авт.*) більше погоджуватись з російськими бажаннями» й просив санкції Вільгельма II дати позитивну відповідь на запит Петербурга щодо позиції берлінського кабінету⁶¹¹. З цього часу Німеччина, як ми побачимо далі, не лише демонстративно наголошувала на своїй прихильності до прагнень Росії до перегляду режиму Проток, але й активно спонукала до цього її найближчого союзника – Австро-Угорщину. Тому, можна зробити припущення, що російський посол, передбачаючи ці перспективи, свідомо «поділився» з німецьким статс-секретарем своїми, цілком обґрунтованими, міркуваннями й таким чином виконав своє завдання: домовитись про сприятливу позицію Німеччини.

19 листопада 1911 р. Вільгельм II відповів статс-секретарю із закордонних справ А. Кідерлену, що згоден дати позитивну відповідь росіянам на їхній запит стосовно позиції Берліна з питання Проток, однак він хоче, щоб політика його країни була співзвучна з реакцією Відня на дії царського уряду⁶¹².

Отже, Німеччина вже не лише сама хотіла продемонструвати своє «дружнє ставлення» до Росії у контексті вирішення проблеми Проток, але й докладала зусиль для того, щоб спонукати приєднатись до її політики й віденський кабінет, який, як відомо, ставився до цієї проблеми зі значною пересторогою. А. Кідерлен у листі до німецького посла у Відні Г. Чіршкі від 19 листопада 1911 р. дав доручення, використовуючи згадані аргументи,

⁶¹⁰ Kiderlen – Wilhelm II. Berlin, den 19 November 1911 // G.P. — B. 30 (1) — № 10971. — S. 206.

⁶¹¹ Ibidem.

⁶¹² Wilhelm II – Kiderlen. Neues Palais, den 19 November 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10972. — S. 206.

переконати Австро-Угорщину у необхідності разом з Німеччиною продемонструвати, що вона «не буде чинити спротиву» досягненню «домовленостей російського уряду з Туреччиною щодо отримання дозволу на прохід через Протоки російських військових кораблів»⁶¹³.

За спостереженнями французького посла у Відні Ф. Крозьє, Австро-Угорщина з початком італійсько-турецької війни та особливо посиленням російського тиску у питанні перегляду режиму Проток, все частіше виявляла свої розбіжності з Німеччиною й навіть намагалась перехопити у свого найближчого союзника значну частину його впливу на Порту, що викликало роздратування у Берліні⁶¹⁴.

Однак німецький посол у Османській імперії А. Маршаль зміг своєю діяльністю нівелювати значну частину суперечностей між Німеччиною та Австро-Угорщиною у «східному питанні». На думку А. Маршала, лише об'єднаними зусиллями, ставши «плече до плеча», Берлін та Відень можуть завадити тиску Росії відносно Чорноморських проток, який, тим чи іншим способом, будуть змушені підтримувати Велика Британія, Франція та Італія, оскільки це буде, за великим рахунком, «не лише акцією Росії проти Туреччини, а й Антанти проти німецько-австрійсько-угорського угруповання»⁶¹⁵.

А. Маршаль у цьому ж листі своєму зовнішньополітичному відомству повідомив про те, що 14 грудня 1911 р. австрійсько-угорський посол у Константинополі граф І. Паллавічіні вручив османському міністру закордонних справ Ассім-бею офіційну заяву віденського кабінету про

⁶¹³ Kiderlen – Tschirschky. Berlin, den 19 November 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10973. — S. 207.

⁶¹⁴ Crozier – de Selves. Vienne, 9 novembre 1911 // D.D.F. — Série 3. — T. I. — № 66. — P. 63.

⁶¹⁵ Marschall – Bethman Hollweg. Pera, den 4 Dezember 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10987. — S. 226—227.

підтвердження його позиції стосовно необхідності дотримання вже існуючих договорів, які визначали режим Босфора та Дарданелл. Наступного дня Ассім-бей в черговий раз поцікавився у А. Маршалья підходами Берліна щодо згаданої проблеми. Німецький посол, грубо порушуючи надані йому інструкції, відповів, що уряд його країни в цьому питанні «виступає за збереження діючого юридичного статусу, до того часу, доки не буде знайдене рішення, яке задовольнить не лише інтереси Туреччини та Росії, але й усіх підписантів» угод по Протоках. Така відповідь, як писав А. Маршаль, цілком задовольнила Ассім-бея, тим паче, що її зміст співпадав із заявою І. Паллавічіні, що «сприймалося, як найкраще підтвердження для турків єдності двоїстого союзу (німецько-австрійсько-угорського – *авт.*) у східній політиці й стало для них неабиякою втіхою»⁶¹⁶.

Таким чином, А. Маршаль, в порушення всіх вказівок з Берліна демонструвати проросійську позицію стосовно «демаршу Чарикова», навпаки заявив про німецьку підтримку Порти у питанні Чорноморських проток. Однак цей крок вже суттєво не міг зіпсувати вищезгадані розрахунки берлінського кабінету, враховуючи те, що на той час напруженість щодо проблеми Проток поступово спадала, а Петербург здебільшого думав про те, як з найменшими дипломатичними втратами завершити свою чергову невдалу спробу переглянути режим Босфора та Дарданелл. Цей вчинок А. Маршалья не лише сприяв збереженню довіри Порти до Німеччини, але й дещо нівелював попередні розбіжності Берліна з Віднем.

Як писав до Парижа французький посол у Константинополі М. Бомпар, грубий тиск царського уряду на Порту у питанні Проток помітно вплинув на зовнішньополітичні симпатії Османської імперії. Він наголошував, що «це не лише погіршило ставлення до Росії, але й загалом посилює вплив

⁶¹⁶ Marschall – Auswärtige Amt. Pera, den 15 Dezember 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 10997. — S. 241.

політичних кіл, вкрай вороже налаштованих до Троїстої згоди (Антанти – авт.)»⁶¹⁷.

Досить слушними були міркування впливової австрійсько-угорської газети «Уніон», що на той час для Османської імперії було актуальним питання визначення її союзницьких уподобань. Анексія Віднем за підтримки Берліна Боснії та Герцеговини та захоплення іншим членом Троїстого союзу – Італією Тріполітанії та Кіренаїки спричинили спочатку посилення у османському політикумі прихильників орієнтації на Велику Британію й загалом на Антанту. Однак стримуючим фактором щодо цього, як показали події, викликані «демаршем Чарикова», було те, що Росія вважала умовою такого зближення перегляд на її користь режиму Чорноморських проток, що було вкрай неприйнятним для Порти, оскільки ставило під загрозу саме існування Османської імперії⁶¹⁸. Це зрештою стало одним з факторів, що згодом зумовив приєднання Порти до союзу з центральними державами й вступ на їхньому боці до Першої світової війни.

Німецький статс-секретар із закордонних справ А. Кідерлен у доповіді канцлеру Т. Бетман-Гольвегу від 21 грудня 1911 р., підсумовуючи результати нещодавніх подій навколо проблеми Проток, наголосив, що берлінський кабінет чудово впорався із завданнями, які перед ним стояли, «оскільки зберіг дружні взаємини з Османською імперією і водночас уникнув безцільного погіршення відносин з Росією і відтак, зміцнення Троїстої Антанти»⁶¹⁹.

⁶¹⁷ Bompard – de Selves. Péra, 10 décembre 1911 // D.D.F. — Série 3. — T. I. — № 332. — P. 323.

⁶¹⁸ Union. — 1911. — 22 Dezember // АВПРИ, ф.1889, оп. 482, д. 2988, л. 145—149.

⁶¹⁹ Kiderlen – Bethmann Hollweg. Berlin, den 21 Dezember 1911 // G.P. — B. 30 (1). — № 11005. — S. 255.

Варто звернути увагу на те, що російська дипломатія, вибудовуючи стратегію своїх дій стосовно перегляду режиму Проток, брала до уваги не лише позицію Османської імперії та європейських держав, але й мала певні сподівання на забезпечення інтересів Петербурга з цього питання за допомогою формування союзу балканських держав, що вона ініціювала ще в період Боснійської кризи. М. Чариков у своєму листі А. Нератову від 24 вересня (7 жовтня) 1911 р. передбачав лише два варіанти розвитку подій: «Або Туреччина виживе й перебуватиме у становищі опікуваної нами, Францією і Англією другорядної держави, або вона загине, і тоді завчасна згода балканських країн забезпечить їм володіння Балканським півостровом, а заздалегідь здобути нами визнання державами, що у Росії існують спеціальні інтереси щодо Проток, забезпечить нам володіння ними»⁶²⁰.

Ще не встигли вгамуватися пристрасті стосовно проблеми Проток після вищезгаданого чергового гучного фіаско російської дипломатії, як це питання знову привернуло увагу європейських кабінетів з причини повного закриття цих торгівельних артерій через поширення італійсько-турецького збройного протистояння на Дарданелли.

Внаслідок посилення активної боротьби арабських племен проти італійської армії в Тріполітанії та Кіренаїці вона виявилась не в змозі підкорити цю територію й, таким чином, війна набувала тривалого характеру, що завдавало значної шкоди як престижу Італії, так і її дипломатичним та фінансово-економічним інтересам. Щоб змусити Порту капітулювати італійський військово-морський флот з початку 1912 р. розгорнув активні дії у Східному Середземномор'ї, здійснюючи там напади на османські військові об'єкти та населені пункти⁶²¹.

⁶²⁰ Чарыков – Нератов. Константинополь, 24 сентября / 7 октября 1911 // МОЭИ. — Серия 2. — Т. 18. — Ч. 2. — № 557. — С. 105.

⁶²¹ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 256—267; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 711.

9 квітня 1912 р., тобто за десять днів до італійської атаки на Дарданелли, міністр закордонних справ Франції Р. Пуанкаре доручив послу у Петербурзі Ж. Луї негайно обговорити із С. Сазоновим «досить вірогідну загрозу з боку італійського флоту Салонікам та Константинополю й наголосити, що обидва союзні уряди чи не найбільше зацікавлені в тому, щоб терміново розглянути це питання»⁶²². 10 квітня 1912 р. Ж. Луї, виконуючи вищезгадане доручення, підняв це питання у розмові із С. Сазоновим. Російський міністр закордонних справ, на здивування французького посла, зауважив: «На мою думку, ми не маємо права заважати Італії діяти там (у Протоках – *авт.*), оскільки атака на Дарданелли може бути засобом у прискоренні миру»⁶²³.

Згідно телеграми французького посла в Османській імперії М. Бомпара до Парижа від 18 квітня 1912 р.: «Вранці того дня італійський флот у складі 27 бойових кораблів увійшов до Дарданелл й бомбардував форти Седуль Бар, Ертогюль (на європейському березі) та Кум Кале й Ороміє (на азійському березі). Після двох з половиною годин обстрілу італійський флот відійшов на відстань, недосяжну для османської артилерії, й став на рейді біля острова Мудрос (неподалік від Дарданелл – *авт.*)»⁶²⁴. У відповідь на ці дії османський військовий міністр «наказав встановити міни, щоб закрити прохід» через Протоки⁶²⁵. Увечері 18 квітня 1912 р. «Порта повідомила

⁶²² Poincaré – Louis G. Paris, 9 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 313. — Р. 324.

⁶²³ Louis G. – Poincaré. Saint-Pétersbourg, 11 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 325. — Р. 332.

⁶²⁴ Bompard – Poincaré. Péra, 18 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 361. — Р. 368.

⁶²⁵ Ibidem.

дипломатичні місії, що прохід Дарданеллами повністю закритий для закордонної навігації до її особливих подальших розпоряджень»⁶²⁶.

Британська дипломатія дуже жорстко відреагувала на згадані дії Італії. Заступник статс-секретаря із закордонних справ А. Нікольсон наголосив у розмові з італійським повіреним у справах в Лондоні: «Його країна не буде втручатись у військові дії, але він зобов'язаний констатувати, що саме італійська демонстрація зумовила закриття Дарданелл. Англійська торгівля зазнавала величезних збитків. Вантаж англійських суден, що були змушені простоювати в Чорному морі, сягав більше десяти мільйонів фунтів стерлінгів. Російсько-англійська торгівля зупинена, і це становище не може довго тривати»⁶²⁷.

Союзники Петербурга по Антанті, як писав, 20 квітня 1912 р. французький посол у Лондоні П. Камбон, передбачали посилення дипломатичної активності царського уряду відкриття Проток. П. Камбон зауважував: «Російський інтерес посилюється тим, що нинішній час є періодом експорту злаків, і петербурзький кабінет повинен втручатись або шляхом тиску на Рим, щоб спонукати його зробити офіційну заяву, в якій гарантуватиметься неповторення атаки на Дарданелли, або вжити заходів у Константинополі, щоб зобов'язати Порту відкрити Протоки. У залежності від того, до якої поведінки він буде схилитися, можна зробити висновки щодо відносин (Росії – *авт.*) з італійським урядом»⁶²⁸.

Вже через сім днів після закриття Дарданелл Париж та Лондон збагнули спрямованість російської політики у вищезгаданому питанні. Французький посол у Константинополі М. Бомпард писав 25 квітня 1912 р.: «До цього часу

⁶²⁶ Bompard – Poincaré. Péra, 18 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 362. — Р. 369.

⁶²⁷ Cambon P. – Poincaré. Londres, 20 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 368. — Р. 375.

⁶²⁸ Ibid. — Р. 376.

лише посол Росії вручив Порті офіційну ноту з вимогою відкрити Дарданелли. Посол Англії докладав зусилля задля того, щоб привернути увагу оттоманського уряду до значення їх відкриття. Водночас він не ставив під сумнів право Туреччини закривати Протоки без будь-яких умов»⁶²⁹. Французький посол у приватній розмові з османським міністром закордонних справ порадив Порті таки «відкрити Дарданелли, як тільки зникне необхідність їх захисту»⁶³⁰, а також наголосив на зацікавленості Парижа у збереженні Османської імперії. Турецький урядовець подякував своєму візаві «за послідовність, з якою французький уряд виступає за територіальну цілісність» його країни. У той же час він наголосив, що для Порті «є вкрай неприйнятним те, що Росія поставила під сумнів право Порті закривати Протоки з метою власного захисту»⁶³¹. Османський міністр наголосив, що його уряд, перш ніж відкрити Протоки, хоче, щоб Італія офіційно запевнила великі держави у тому, що атаки проти Дарданелл не відновляться»⁶³².

29 квітня 1912 р. османська Рада Міністрів прийняла рішення не відкривати Дарданелли, оскільки «італійський флот ще перебуває в Егейському морі, а оттоманський уряд не має більше жодних дієвих засобів для того, щоб забезпечити захист своєї столиці»⁶³³.

У той час, як Росія тиснула на Порту й не бажала псувати відносини з Італією, з якою була пов'язана угодою в Ракконіджі, Велика Британія поряд із проханнями до османського уряду застосовувала досить жорсткі засоби

⁶²⁹ Bompard – Poincaré. Constantinople, 25 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 385. — Р. 393.

⁶³⁰ Ibidem.

⁶³¹ Ibidem.

⁶³² Ibidem.

⁶³³ Bompard – Poincaré. Péra, 30 avril 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 397. — Р. 414.

впливу на римський кабінет⁶³⁴. 1 травня 1912 р. британський посол у Римі Р. Родд передав офіційну заяву свого уряду прем'єр-міністру цієї країни А. Сен-Джуліано, в якій наголошувалось, що «італійська ескадра вже два тижні крейсерує неподалік Дарданелл і таким чином не дозволяє оттоманському уряду відкрити Протоки для чисельних суден, які скупчилися у Босфорі та Чорному морі»⁶³⁵.

Зрештою Порта, зважаючи на майже ультимативні вимоги з Петербурга та побажання європейських урядів, 1 травня 1912 р. заявила, що після розмінування Дарданелл, знову відкриє Протоки для торгівельних суден, щоправда, залишаючи за собою право на їх закриття у випадку нового нападу на них італійського флоту. Таким чином, 5 травня почалося відновлення торгівельного мореплавства Протоками. Однак повноцінно вони почали функціонувати лише 7 травня 1912 р.⁶³⁶

Як слушно наголошує сучасний британський історик А. Макфі, майже чотирьохтижневе закриття Проток для торгівельних суден завдало настільки значної шкоди російській торгівлі й виявило таку вагому залежність російської економіки від судноплавства Босфором та Дарданеллами, що це спонукало Петербург активізувати в подальшому свої як дипломатичні зусилля у питанні Проток, так і відповідні військові приготування⁶³⁷.

Отримання Італією згідно Лозаннської мирної угоди із Османською імперією від 18 жовтня 1912 р. Тріполітанії та Кіренаїки суттєво посилило її значення як середземноморської держави. Водночас, оскільки дані території були затиснені між британськими та французькими володіннями, то такі

⁶³⁴ Ibid. — P. 415.

⁶³⁵ Cambon P. – Poincaré. Londres, 1 mai 1912 // D.D.F. — Série 3. — T. II. — № 400. — P. 416—417.

⁶³⁶ Graves P. The question of the Straits / P. Graves. — L., 1971. — P. 142; Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 138—139.

⁶³⁷ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 38—39.

обставини значно посилили залежність Рима від цих двох провідних морських держав – Великої Британії та Франції, що стало черговим чинником до посилення руху Італії від Троїстого союзу до Антанти. На думку французького історика М. Хаузера, внаслідок російсько-італійського зближення після укладання договору в Ракконіджі, «дорога з Рима до Парижа вже проходила через Петербург», який в свою чергу, впливав на зближення Італії з країнами Антанти⁶³⁸.

Укладання російсько-французької морської конвенції 2 (15) – 3 (16) серпня 1912 р., яка регулювала співпрацю російських та французьких морських штабів, було поміж іншим і реакцією на вищезгадані процеси⁶³⁹. Стурбованість Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії внаслідок укладання російсько-французької морської конвенції зростає також, як писав німецький статс-секретар із закордонних справ А. Кідерлен, через «повідомлення про те, що між державами так званої Троїстої Антанти відбувався обмін думками стосовно проблеми Проток». Вищезгадані підозри ще більше загострилися після того, як османський посол у Петербурзі Ріфаат-паша намагався розпитати про наслідки цих перемовин у французького посла в Росії, і той відповів, що «не в компетенції посла повідомляти деталі переговорів між державами Троїстої Антанти»⁶⁴⁰.

Консолідація Антанти посилилась і внаслідок укладання у листопаді 1912 р. французько-британської військово-морської конвенції, яка, щоправда, починала діяти лише у випадку вступу цих країн у війну проти іншої

⁶³⁸ Hauser M. H. Histoire diplomatique de l'Europe. (1871—1914) / M. H. Hauser. — Paris, 1929. — P. 209.

⁶³⁹ Проект русско-французской морской конвенции. Париж, 3/16 июля 1912 // Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. — М., 1952. — С. 408—409.

⁶⁴⁰ Kiderlen – Pourtalés. Berlin, den 21 August 1912 // G.P. — В. 33. — № 12103. — S. 64.

держави. Вона передбачала охорону британським флотом західного узбережжя Франції й натомість забезпечення французькими військово-морськими силами інтересів Великої Британії у Середземному морі⁶⁴¹.

Аналіз дипломатичних документів свідчить, що Росія, зробивши під час італійсько-турецької війни восени 1911 р. чергову спробу змінити на свою користь режим Чорноморських Проток («демарш Чарикова»), повторила більшість помилок трьохрічної давнини (періоду Боснійської кризи 1908-1909 рр.) і знову зазнала болючого дипломатичного фіаско. Головними причинами цих прорахунків було те, що царська дипломатія, охоплена величезним прагненням виконати одне з найголовніших завдань своєї імперської зовнішньої політики, знову, як і за часів Боснійської кризи, невірно передбачила сприйняття її ініціативи як з боку союзників по Антанті – Парижа та Лондона, так і членів Троїстого союзу.

Можна помітити, що вже впродовж другої за останні три роки міжнародної кризи, викликаній спробами царської дипломатії переглянути режим Проток, ні члени Антанти, ні учасники Троїстого союзу, змагаючись за прихильність Росії, не наважувались висловитись відверто проти дій Петербурга щодо Босфора та Дарданелл. У той же час вони, в першу чергу Велика Британія та Франція, не надали очікуваної царським урядом реальної, принаймні дипломатичної підтримки, наголошуючи, що Росія повинна врегулювати це питання спочатку з Османською імперією.

Однак Лондон, Париж, Берлін та Відень у відповідь на запит Порту щодо їх позиції з вищезгаданого питання наголошували в більш чи менш категоричній формі на неприйнятності або невчасності цих російських домагань щодо Босфора та Дарданелл. Така позиція провідних учасників європейських альянсів пояснюється боротьбою за симпатії Османської імперії до як їхніх держав, так і загалом до вищезгаданих союзів. Крім того, великі держави розглядали зміну режиму Проток на користь Росії як суттєве

⁶⁴¹ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 719—720.

порушення балансу сил на Чорному, Середземному морях, а також Балканах, Малій Азії та Близькому Сході й тому без відповідних адекватних компенсацій не могли погодитись на ці вимоги.

Спроби царської дипломатії шляхом грубого тиску нав'язати Порті вкрай неприйнятні для неї зміни режиму Чорноморських проток, зумовили необхідність для Османської імперії шукати додаткової зовнішньополітичної підтримки й насамперед у Німеччини, яка у свою чергу була зацікавлена в тому, щоб використати цю сприятливу тенденцію у міжнародній політиці. Водночас криза, викликана «демаршем Чарикова», продемонструвала, що Антанта є не надто згуртована, в ній є досить суттєві суперечності між Росією та її західними партнерами.

Суперечності між країнами Антанти посилились внаслідок закриття Проток для торговельного мореплавства (квітень-травень 1912 р.) після атаки Дарданелл італійським флотом. Європейські держави й, в першу чергу Велика Британія, покладали відповідальність за закриття Проток на Італію, і тому намагались спонукати її вивести свій флот з району Дарданелл, що дозволило б Порті відновити судноплавство між Чорним та Середземним морями. Хоча західні країни й висловлювали прохання до османського уряду якомога швидше відкрити Протоки, але, на відміну від Петербурга, вони утримувались від ультимативних вимог.

4.4. Питання контролю над Босфором та Дарданеллами протягом балканських війн 1912-1913 рр.

Балканські війни 1912-1913 рр. значно посилили міжнародну напруженість, поглибили суперечності як між балканськими країнами, так і великими державами та європейськими союзами. Тому недаремно Балканський півострів називали «пороховим погребом» Європи, а балканські війни – прелюдією Першої світової війни. Важливим каталізатором цих процесів була проблема Чорноморських проток.

Послаблення Порту внаслідок її поразки у війні з Італією створило зручні умови для балканських держав задля того, щоб спільними зусиллями звільнити досить значні терени на Балканському півострові від османського гніту й збільшити за їхній рахунок власні території та населення. Крім того, Сербія була зацікавлена ще й в тому, щоб посилити свої можливості за допомогою нових союзників у протистоянні із Австро-Угорщиною. Сприятливим підґрунтям для налагодження союзницьких взаємин балканських держав з метою вирішення цих завдань був національний підйом на Балканах, а зручним приводом – посилення репресій молодотурецьким режимом щодо слов'янського населення⁶⁴².

Росія в черговий раз сподівалась використати свій вплив на південних слов'ян у власних імперських інтересах й тому сприяла формуванню Балканського союзу. Як наголошувалося в попередніх розділах даної роботи, російська дипломатія ще у період Боснійської кризи міркувала про вирішення на свою користь проблеми Проток за допомогою створення такого союзного утворення. Під час італійсько-турецької війни петербурзький кабінет активно використовував цей аргумент для того, щоб змусити Порту погодитись на зміну режиму Босфора та Дарданелл на користь Росії.

⁶⁴² Hauser M. H. *Op. cit.* — P. 217; Иммануэль. Балканская война 1912 года / Иммануэль. — СПб., 1913. — С. 28; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 734—737.

Не менш суттєвим мотивом зацікавленості Петербурга у консолідації балканських держав було прагнення створити потужну противагу Відню й не лише зупинити його подальшу експансію на Балканах, але й використати, у випадку війни з нею, новостворене союзне утворення, щоб завдати з його допомогою удару Австро-Угорщині з південного напрямку. До того ж царський уряд, незважаючи на те, що був стурбований все зростаючою войовничістю у Софії, Белграді та Афінах, усвідомлював, що якби він не підтримав ці об'єднавчі процеси балканських народів, то, враховуючи їх націоналістичне піднесення, міг би втратити значну частину свого впливу у надзвичайно важливому для себе регіоні⁶⁴³.

У результаті напружених переговорів 13 березня 1912 р. було укладено сербсько-болгарський союзний договір⁶⁴⁴, 29 травня 1912 р. – грецько-болгарський альянс⁶⁴⁵, а 6 жовтня 1912 р. – сербсько-чорногорську угоду⁶⁴⁶. Таким чином, Сербія, Болгарія, Греція та Чорногорія були безпосередньо чи опосередковано об'єднані союзницькими зобов'язаннями. Новостворена Балканська ліга була спрямована як проти поширення австрійсько-угорської експансії, так і насамперед, згідно вищезгаданих документів, повинна була забезпечити звільнення балканських слов'ян, що знаходились під

⁶⁴³ Косик П. А. Болгария: примирение с Россией и провозглашение независимости / П. А. Косик // В «пороховом погребі» Европы 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 415—416; Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897—1913 гг. и российская дипломатия / О. В. Соколовская // Там само. — С. 461—462; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 737—738.

⁶⁴⁴ Serb – Bulgarian Alliance, 29 February / 13 March 1912 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 365.

⁶⁴⁵ Greek – Bulgarian Alliance, 16 / 29 May 1912 // *Ibidem.*

⁶⁴⁶ Serb – Montenegrin Alliance, 23 September / 6 October 1912 // *Ibid.* — P. 366.

османським гнітом, а також розподіл відвойованих територій між союзниками.

Водночас великі держави передбачали, що зміни на Балканах можуть спричинити руйнівні наслідки для всієї Європи й тому, за висловом французького історика М. Хаузера, намагались по можливості дотримуватись «фетишизму статус-кво»⁶⁴⁷. Навіть імперії, які традиційно проводили найбільш агресивну політику в цьому регіоні – Росія та Австро-Угорщина, на думку німецького статс-секретаря із закордонних справ А. Кідерлена, змушені були тимчасово вгамувати свої амбіції, оскільки усвідомлювали, що збройний конфлікт на Балканах «буде сигналом до європейської війни»⁶⁴⁸.

Посол Франції у Османській імперії М. Бомпар у своїх звітах до Парижа наголошував: «Оскільки Росія змушена поки що відмовитись від захоплення Константинополя, то вона повинна була турбуватись про те, щоб це місто, враховуючи його значення для контролю над Протоками, не перейшло в руки, замість слабкої, злиденної й обеззброєної Туреччини, до сильної держави. Тому вона непокоїлась посиленням впливу як болгар, так і австрійців»⁶⁴⁹ у цьому регіоні.

8 жовтня Австро-Угорщина та Росія надіслали до столиць балканських країн спільну ноту, підтриману іншими великими державами, з вимогами зупинити розгортання військової конфронтації. Однак члени Балканської ліги не відмовились від війни з Османською імперією, заважаючи на те, що Порта ухилялась від їхніх вимог надати автономію Македонії та Фракії, а також демобілізувати свою армію після завершення італійсько-турецької війни. 9 жовтня 1912 р. війну Османській імперії оголосила Чорногорія, а 17 жовтня

⁶⁴⁷ Цит. за: Hauser M. H. *Op. cit.* — P. 217.

⁶⁴⁸ Kiderlen – Pourtales. Berlin, den 21 August 1912 // G.P. — B. 33. — № 12103. — S. 63—64.

⁶⁴⁹ Bompard – Poincaré. Péra, 13 mars 1912 // D.D.F. — Série 3. — T. II. — № 198. — P. 191.

– Сербія, Болгарія та Греція⁶⁵⁰. Таким чином, розпочалася перша балканська війна.

З початком військових дій царський уряд був стурбований можливістю рейду грецького флоту до Дарданелл. Вже 20 жовтня 1912 р. грецькі військово-морські сили захопили острови Імброс, Самофракі, Лемнос і Тенедос, які знаходяться неподалік від входу до Дарданелл. Зважаючи на це, Росія вимагала від Греції запевнень стосовно непоширення військових дій на Протоки, а також звільнення згодом вищезгаданих островів⁶⁵¹. 20 жовтня 1912 р. російське МЗС доручило послу в Афінах Е. Демидову вивчити вірогідність загрози проведення Грецією військових операцій у Чорноморських протоках⁶⁵². Грецький прем'єр-міністр Е. Вензелос у розмові з цим царським дипломатом, за свідченням російського посла у Лондоні О. Бенкендорфа, «відмовився дати будь-яку гарантію щодо Проток й висловлював впевненість, що за потреби грецький флот пройде там, де італійський не зміг досягнути успіху»⁶⁵³.

21 жовтня царський уряд звернувся до паризького кабінету з проханням вплинути на Афіни, щоб утримати їх від військових дій в Протоках. 22 жовтня 1912 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф у розмові зі статс-секретарем із закордонних справ Е. Греєм наголосив на стурбованості

⁶⁵⁰ Искендеров П. А. Балканские войны 1912—1913 гг. / П. А. Искендеров // В «пороховом погребі» Европы 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 482—483; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 743—744.

⁶⁵¹ Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos and Samothrace / D. Dontas. — Athens, 1987. — P. 26.

⁶⁵² Hauser M. H. *Opt. cit.* — P. 234.

⁶⁵³ Grey – Buchanan. Foreign Office, October 22, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. II. — № 56. — P. 44.

Петербурга діями Греції й негативною відповіддю на побажання російської дипломатії щодо Проток⁶⁵⁴.

Лондон також був зацікавлений у тому, щоб Протоки не були закриті для торгівельного мореплавства внаслідок вірогідного поширення на них військових дій. Британський статс-секретар із закордонних справ зокрема зауважував, що він мав предметну розмову стосовно цього з міністром торгівлі, який звернув увагу на те, що саме у наступні два тижні Босфором та Дарданеллами повинна транспортуватися основна маса зерна тогорічного врожаю, яке Росія продає Великій Британії. Тому Е. Грей у даний момент не менше від царського уряду турбувався про комерційне функціонування Проток⁶⁵⁵. Зважаючи на це, Форін офіс зрештою наголосив Афінам вже більш чітко й наполегливо, хоча «в дружній і неофіційній формі, що сподівається на те, що військово-морські дії не будуть поширені на Дарданелли чи суміжні з ними території»⁶⁵⁶.

Водночас Велика Британія, як і Франція, виступили проти тиску на Грецію задля того, щоб примусити її повернути Порті захоплені нею острови у Егейському морі. Саме в цьому вже на початку балканських війн виявились їх суттєві розбіжності з царським урядом⁶⁵⁷.

Більш важливою загрозою для Константинополя та Проток, ніж грецький флот, був стрімкий наступ болгарської армії на османську столицю після перемоги над турецькими військами 29-30 жовтня 1912 р.⁶⁵⁸. Як писав 1 листопада 1912 р. Е. Грей послу в Петербурзі Дж. Бьюкенену, «захоплення

⁶⁵⁴ Ibidem.

⁶⁵⁵ Ibidem.

⁶⁵⁶ Grey – Buchanan. Foreign Office, October 25, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. II. — № 63. — P. 51.

⁶⁵⁷ Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace / D. Dontas. — Athens, 1987. — P. 26.

⁶⁵⁸ Hauser M. H. Opt. cit. — P. 234.

Константинополя болгарами може стати dokonаним фактом будь-якого дня»⁶⁵⁹.

8 листопада 1912 р. російський посол у османській столиці М. Гірс отримав від свого уряду повноваження викликати чорноморський флот до Босфора, який, у випадку остаточного розгрому османської армії, повинен був забезпечити російські інтереси щодо Проток⁶⁶⁰.

Однак, ні російська армія, яка знаходилась у процесі переозброєння, ні, тим паче, флот, що ще повністю не відновився після розгрому у війні з Японією, не були готовими до масштабного збройного конфлікту. Зважаючи на це, погрози Петербурга, висловлені 4 листопада 1912 р. Лондону та Парижу спрямувати свій флот до Проток були більше схожі, як висловився французький дослідник М. Хаузер, «на легкий шантаж для того, щоб спонукати своїх двох союзників до активнішої підтримки його політики» стосовно Босфора та Дарданелл⁶⁶¹.

Офіційний Берлін, намагаючись втягнути Болгарію у сферу свого впливу, водночас прагнув зберегти й гарні відносини з Портою. Однак він не виявив бажання допомогти царському уряду зупинити рух болгарської армії до Проток⁶⁶².

Британський уряд повністю розумів російську стратегію щодо Проток і не хотів робити зайвих зусиль з метою підтримки цих планів, які суперечили його власним інтересам. Зокрема британський посол у Парижі лорд Ф. Берті писав 25 жовтня (7 листопада) 1912 р., що «росіяни не можуть очікувати, що більшість великих держав сприятимуть тому, щоб Константинополь

⁶⁵⁹ Grey – Buchanan. Foreign Office, November 1, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 88. — P. 72.

⁶⁶⁰ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 744—745.

⁶⁶¹ Hauser M. H. Opt. cit. — P. 234.

⁶⁶² Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 193.

залишився в руках турок лише для того, щоб чекати доки Росія, скориставшись сприятливим моментом, сама його захопить»⁶⁶³.

Заохочення царським урядом прагнень Сербії здобути під час балканських війн вихід до Адріатичного моря мало не спричинила загальноєвропейський збройний конфлікт, оскільки Відень, заручившись підтримкою свого берлінського союзника, виступив категорично проти цих домагань⁶⁶⁴.

Досить справедливими і слушними є міркування керівника німецької дипломатії А. Кідерлена, висловлені у листі до німецького посла в Римі Г. фон Ягова, що «підтримка сербських претензій на гавань у Адріатичному морі з боку російського уряду повинна не лише демонструвати традиційну роль Росії, як захисника балканських держав». На думку німецького статс-секретаря із закордонних справ, царський уряд планував, що, взявши з часом під свій контроль Протоки з Константинополем та допомігши Сербії здобути порт на Адріатиці, він буде мати «дві цінні бази для його військово-морської могутності у Середземному морі»⁶⁶⁵.

Переконавшись, що Австро-Угорщина, а за нею й Німеччина у випадку необхідності не утримаються від військового втручання, Росія, незважаючи на підтримку войовничо налаштованої Франції, усвідомлювала свою неготовність до війни й тому вирішила поступитись. У січні 1913 р. Сербія за порадою з Петербурга заявила про свою згоду відвести війська з Адріатичного узбережжя й погодилась на створення на його берегах албанської держави. Берлін також змушений був відмовитись від розгортання

⁶⁶³ Цит. за: Кострикова Е. Г. Вказ. праця. — С. 287.

⁶⁶⁴ Grey – Paget. Foreign Office, November 6, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 142 — P. 108; Bertie – Grey. Paris, November 6, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 143 — P. 109.

⁶⁶⁵ Kiderlen – Jagow. Berlin, den 20 November 1912 // G.P. — B. 33. — № 2398. — S. 362.

конфронтації зважаючи на заяви британських високопосадовців про підтримку Лондоном Франції у випадку її війни з Німеччиною⁶⁶⁶.

Посилення тиску болгарської армії на Константинополь активізувало співпрацю в межах російсько-французького союзу задля того, щоб за допомогою спільних посередницьких зусиль, із залучення до цього інших великих держав спонукати воюючі сторони до припинення збройної боротьби. Франція, як і її російський партнер, була зацікавлена принаймні у збереженні статус-кво щодо Константинополя та Проток, щоправда, керуючись дещо іншими мотивами. Париж, на думку французького посла у Османській імперії М. Бомпара, «маючи значні економічні, промислові, фінансові інтереси» на Близькому Сході, турбувався в першу чергу про збереження дієздатності та платоспроможності Порти⁶⁶⁷ і за можливості, як зазначав Р. Пуанкаре, ще й «територіальної цілісності Османської імперії»⁶⁶⁸.

Французький міністр закордонних справ Р. Пуанкаре теж намагався вплинути на Софію, щоб зупинити болгарську армію перед Константинополем та Протоками й навіть пропонував керівнику британської дипломатії Е. Грею задля цього вдатися до «колективного втручання великих держав з метою припинення військових дій»⁶⁶⁹. Однак його пропозиції на той

⁶⁶⁶ Туполев Б. М. Германская политика на Балканах накануне первой мировой войны / Б. М. Туполев // В «пороховом погребі» Европы 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 286—287; Искендеров П. А. Рождение албанского государства / П. А. Искендеров // Там само. — С. 438—442; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 746—748, 750—751.

⁶⁶⁷ Bompard – Poincaré. Péra, 13 mars 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 198. — Р. 192.

⁶⁶⁸ Poincaré – G. Luis. Paris, 17 février 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 48. — Р. 41.

⁶⁶⁹ Grey – Buchanan. Foreign Office, November 4, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 122. — Р. 95.

момент не знайшли підтримки у Лондоні, який, хоча й не висловив проти цього заперечень, проте вважав ці дії занадто запізнілими⁶⁷⁰.

Лондонський кабінет не мав достатньої мотивації тиснути на Софію задля того, щоб зупинити рух болгарської армії до Константинополя і водночас був занепокоєний можливістю погіршення відносин з Петербургом, а також загрозою російської десантної операції на Босфорі. Тому, Форін офіс на початку листопада 1912 р. підготував пропозиції до великих держав, згідно яких у випадку падіння османської столиці «вузька смуга, яка включає Босфор та Дарданелли, повинна була стати нейтральною територією»⁶⁷¹. Крім того, за цим проектом, «укріплення на обох кінцях проходу між Чорним та Середземним морями повинні бути ліквідовані», а «Константинополь має інтернаціоналізуватись за прикладом Танжера (у Марокко – *авт.*)»⁶⁷².

Вищезгаданий проект не влаштовував Росію, яка хотіла собі підпорядкувати Чорноморські протоки і тому ще з часів східної кризи 1890-х рр. вважала неприйнятним посилення міжнародного контролю в Османській імперії. Вона передбачала, що це буде вигідним насамперед європейським державам, які, користуючись своєю фінансовою та економічною перевагою, поступово витіснили б з цих теренів російський вплив. «Інтернаціоналізація» та «нейтралізація» Проток була не вигідною для Петербурга ще й тому, що полегшувала прохід до Чорного моря закордонних військових кораблів⁶⁷³ й суперечила давній аксіомі російської дипломатії – чинити опір спробам

⁶⁷⁰ Ibidem.

⁶⁷¹ Paget – Grey. Belgrade, November 2, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. II. — № 101. — P. 82.

⁶⁷² Bertie – Grey. Paris, November 6, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. II. — № 143. — P. 109.

⁶⁷³ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 38, 40.

встановлення будь-якого закордонного контролю над входом до Чорного моря⁶⁷⁴.

Жорстокий опір османської армії на чаталджінських позиціях, які були останнім рубежем перед Константинополем та Протоками, а також виснаження болгарських військ зрештою спричинили підписання 3 грудня 1912 р. перемир'я між ворогуючими сторонами. 17 грудня 1912 р. у Лондоні почала роботу мирна конференція. На ній зустрічались представники балканських держав та Османської імперії. Водночас у британській столиці працювала конференція послів шести великих держав – Великої Британії, Франції, Росії, Німеччини, Австро-Угорщини та Італії⁶⁷⁵.

Європейські країни загалом були зацікавлені у збереженні статус-кво щодо Константинополя та Чорноморських проток. Найближчі союзники Росії по Антанті – Велика Британія та Франція, як свідчить розмова Е. Грея з французьким послом у Лондоні П. Камбоном 11 грудня 1912 р., вважали, що для них було неприйнятним, щоб питання Проток безпосередньо піднімалося на вищезгаданих конференціях. Однак проблема Босфора та Дарданелл суттєво впливала на розгляд інших важливих питань під час цих переговорів⁶⁷⁶.

На Лондонській конференції великих держав розгорнулася гостра дискусія стосовно майбутнього захоплених Грецією ще в жовтні 1912 р. чотирьох островів у Егейському морі, які знаходилися неподалік Дарданелл.

⁶⁷⁴ Дранов Б. А. Вказ. праця. — С. 150.

⁶⁷⁵ Гончар Б. М. Лондонський мир 1913 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 747.

⁶⁷⁶ Гончар Б. М. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні першої світової війни / Б. М. Гончар, О. П. Машевський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — 2009. — Вип. 18. — С. 47—48; Grey – Bertie. Foreign Office, December 11, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. II. — № 372. — P. 278.

За свідченнями виконуючого обов'язки статс-секретаря із закордонних справ Німеччини А. Ціммермана, держави Троїстого союзу схилилися переважно до повернення цих островів Османській імперії та надання їм автономного статусу. Велика Британія та Франція, навпаки, наполягали на тому, щоб вони залишились у володінні Греції. Як писав А. Ціммерман повіреному у справах Німеччини в Петербурзі Г. фон Лукіусу, 9 січня 1913 р., «Росію, яка хотіла спочатку, щоб острови повернули Туреччині, було дуже важко схилити до англійської точки зору. Це було не дивно з огляду на їхні очевидні розбіжності інтересів з питання Дарданелл. Росія не могла бажати, щоб одна з антислов'янські налаштованих держав отримала ці острівні володіння, які були ключем до Проток»⁶⁷⁷.

Щоб спонукати Петербург переглянути свої підходи до цієї проблеми, Е. Грей ще в кінці листопада 1912 р. пропонував, залишивши острови Греції, повністю їх демілітаризувати⁶⁷⁸. Царська дипломатія була змушена прислухатись до побажань лондонського кабінету й вдатися до суттєвих поступок. 2 січня 1913 р. російський посол у Лондоні граф О. Бенкендорф виступив на засіданні конференції із заявою, в якій наголошувалось, що «Росія не буде чинити опору об'єднанню всіх островів у Егейському морі з Грецією за умови їх нейтралізації», тобто відмови Афін від розміщення на них військових об'єктів та використання їх грецьким військово-морським флотом⁶⁷⁹.

Проблема Проток також гостро постала на Лондонській конференції у зв'язку з питанням належності міста Адріанополя. Великі держави задля

⁶⁷⁷ Zimmerman – Lucius. Berlin, den 9 Januar 1913 // G.P. — B. 34 (1). — № 12643. — S. 157.

⁶⁷⁸ Goshen – Grey. Berlin, November 22, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 251. — Minute E. Grey. — P. 187.

⁶⁷⁹ Lichnowsky – Auswärtige Amt. London, den 2 Januar 1913 // G.P. — B. 34 (1). — № 12600. — S. 112—113.

того, щоб прискорити укладання мирної угоди, а також схилити на свій бік Болгарію, намагались спонукати Порту погодитись на вимоги Софії передати їй це місто. Велика Британія та Франція запропонували використати, як засіб тиску на османський уряд, введення об'єднаної ескадри великих держав до Проток. Австро-Угорщина приєдналась до цієї ініціативи. Росія зайняла вичікувальну позицію. Однак жорстке несприйняття таких дій Берліном мало своїм наслідком відмову царського уряду підтримати цю ініціативу та зміну політики стосовно цього віденського кабінету. Таким чином, Лондон та Париж, опинившись в ізоляції, змушені були відмовитись від цих зусиль⁶⁸⁰.

Зростання напруженості у Східному Середземномор'ї зумовило значне збільшення там німецької військово-морської присутності. У листопаді 1912 р. берлінський кабінет спрямував у цей регіон найсучасніший важкий крейсер «Гебен» та легкий крейсер «Бреслау» на підсилення малочисельної ескадри, яка до цього складалась лише з двох навчальних суден та одного легкого крейсера. Ці потужні кораблі перебували там до серпня 1914 р. й стали додатковим важелем впливу Німеччини у «східному питанні»⁶⁸¹.

10 січня 1913 р., виконуючий обов'язки німецького статс-секретаря із закордонних справ А. Ціммерман доручив послу в Лондоні К. Ліхновські заявити на засіданні конференції, що Німеччина «не буде брати участі у цій демонстрації (в Протоках – *авт.*), оскільки вона непотрібна, неможлива для проведення і несумісна з нейтралітетом»⁶⁸². 13 січня 1913 р. Вільгельм II писав до МЗС Німеччини: «Хто організовує і керує цією акцією проти

⁶⁸⁰ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський. — К., 2010. — С. 448—450.

⁶⁸¹ Kitchener – Grey. Cairo, November 3, 1912 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 113. — Ed. Note. — P. 89.

⁶⁸² Zimmerman – Lichnowsky. Berlin, den 10 Januar 1913 // G.P. — B. 34 (1). — № 12651. — S. 168.

Туреччини, той отримає ненависть всього ісламського світу! Нехай цим займається Англія!»⁶⁸³.

14 січня 1913 р. Микола II сказав німецькому військовому уповноваженому генерал-лейтенанту графу фон Дохну, що він також не підтримує ідею «швидкої демонстрації біля Константинополя». Вільгельм II, дізнавшись про це, зауважив: «Це підтвердило мої сподівання... Антанта страждає розколом!»⁶⁸⁴.

Якщо Берлін восени 1912 р. та на початку роботи Лондонської конференції великих держав намагався балансувати між балканськими країнами та Портою, то державний переворот у Константинополі 23 січня 1913 р., в результаті якого до влади повернулись пронімецькі зорієнтовані молодотурки, спонукав берлінський кабінет зайняти виразно проосманську позицію⁶⁸⁵.

Націоналістично налаштовані молодотурецькі діячі, сподіваючись на підтримку Німеччини, відмовились від подальших поступок на мирних конференціях, які проходили в Лондоні. Третього лютого 1913 р. відновились військові дії між Османською імперією та країнами Балканського союзу. Після того, як болгарська армія оволоділа у березні 1913 р. містами Адріанополем та Яніном, вона знову атакувала чаталджінську оборонну лінію, яка була останньою перепорою на шляху до Константинополя,

⁶⁸³ Wilhelms II – Auswärtige Amt. Neues Palais, 11.1.13 // G.P. — B. 34 (1). — № 12662. — S. 176—177.

⁶⁸⁴ Lucius – Auswärtige Amt. St. Petersburg, den 14 Januar 1913 // G.P. — B. 34 (1). — № 12683. — Notiz 1. — S. 197.

⁶⁸⁵ Bethmann Hollweg – Lichnowsky. Berlin, den 27 Januar 1913 // G.P. — B. 34 (1). — № 12744. — P. 266—267.

оскільки пролягала лише за 45 км. від нього⁶⁸⁶. Росія в черговий раз була стурбована долею османської столиці та Чорноморських проток. Тому 28 березня 1913 р. російський посол у Константинополі М. Гірс знову отримав повноваження: у випадку необхідності викликати чорноморський флот до Босфора⁶⁸⁷. У Парижі та Лондоні вже 29 березня 1913 р. дізнались про загрозу проведення російської військової акції в Протоках⁶⁸⁸. Щоправда, на відміну від царського уряду, Франція та Велика Британія вважали, що болгарські збройні сили, в яких поширювалась епідемія холери, були не в змозі прорвати турецькі укріплення. Тому паризький та лондонський кабінети не вважали за необхідне виконувати російське прохання стосовно тиску на Софію й ризикувати таким чином своїм впливом у цій країні⁶⁸⁹.

Укладання 16 квітня 1913 р. перемир'я між Болгарією та Османською імперією послабило напруженість щодо питання Босфора та Дарданелл. Лондонська мирна угода 30 травня 1913 р. між Османською імперією та Болгарією, Грецією, Сербією і Чорногорією, яка поклала край першій балканській війні, фактично забезпечила збереження статус-кво стосовно Чорноморських проток. Згідно з нею, Болгарія повинна була відвести свої війська з усіх пунктів, яких вона досягла на узбережжі Мармурового моря⁶⁹⁰. На думку французького історика Н. Дасковісі, вищезгадане рішення було

⁶⁸⁶ Бовыкин В. И. Из истории возникновения первой мировой войны. Отношения России и Франции в 1912—1914 гг. / В. И. Бовыкин. — М., 1961. — С. 124.

⁶⁸⁷ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 752.

⁶⁸⁸ Bülow – Saleske. Sofia, den 28 März 1913 // G.P. — B. 34 (2). — № 13044. — Notez 1. — S. 580.

⁶⁸⁹ Lichnowsky – Auswärtige Amt. London, den 11 April 1913 // G.P. — B. 34 (2). — № 13140. — Notez 1. — S. 669—670.

⁶⁹⁰ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 193.

прийняте під впливом насамперед британської дипломатії, яка, у свою чергу, змушена була рахуватися з побажаннями Петербурга⁶⁹¹. Хоча варто наголосити, що збереження статус-кво щодо Босфора та Дарданелл також було і в інтересах як Лондона, так і його найближчого союзника по Антанті – Парижа.

У результаті першої балканської війни південні слов'яни були звільнені від османського гніту. Адже згідно Лондонського миру, підписаного 30 травня 1913 р., під владою Порту на Балканах залишилась лише незначна територія вздовж Босфора, Дарданелл та Мармурового моря. Колишні османські балканські володіння були поділені між Сербією, Чорногорією, Болгарією та Грецією⁶⁹². Однак, як виявилось, балканських союзників задоволення власних територіальних амбіцій цікавило не менше від допомоги пригнобленим одновітцям. Сербія та Греція 1 червня 1913 р. уклали між собою військовий союз з метою відвоювати у Болгарії частину її теренів. Схожі плани мала й Румунія. Софія також претендувала на частину Македонії, що належала Греції. Австро-Угорщина, сподіваючись поглибити розкол Балканського союзу й зорієнтувати на себе Болгарію, пообіцяла їй надати підтримку проти Сербії й стримати антиболгарський виступ Бухареста. Це заохочувало Софію дати жорстку відсіч своїм супротивникам. У ніч з 29 на 30 червня 1913 р. болгарська армія розпочала військові дії проти Сербії та Греції. З метою захоплення болгарської території 10 липня у війну вступила Румунія⁶⁹³. Австро-Угорщина не наважилась на війну з Сербією,

⁶⁹¹ Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 267.

⁶⁹² Гончар Б. М. Лондонський мир 1913 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 747.

⁶⁹³ Косик П. А. Болгария: примирение с Россией и провозглашение независимости / П. А. Косик // Там само. — С. 421—426; Искендеров П. А. Балканские войны 1912—1913 гг. / П. А. Искендеров // Там само. — С.

оскільки на цей раз не отримала очікуваної підтримки від Німеччини. Берлін усвідомлював, що це викличе війну центральних держав з Росією й загальноєвропейський збройний конфлікт. На думку Німеччини, цей момент не був зручним для таких дій, оскільки німецька армія на той час ще не завершила черговий етап свого переозброєння. До того, Берлін передбачав досить високу вірогідність втручання у ці події на боці Петербурга та Парижа ще й Лондона. Інший член Троїстого союзу – Італія також не була згодна вступати у війну задля підтримки балканських амбіцій свого австрійсько-угорського союзника, який був водночас і її конкурентом на цьому півострові⁶⁹⁴.

16 липня 1913 р. у війну проти Болгарії вступила Османська імперія, щоб повернути частину втраченої території⁶⁹⁵. У результаті болгарська армія досить швидко зазнала цілковитої поразки від своїх численних супротивників⁶⁹⁶.

492—495; Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897—1913 гг. и российская дипломатия / О. В. Соколовская // Там само. — С. 465; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 754—756.

⁶⁹⁴ Туполев Б. М. Германская политика на Балканах накануне первой мировой войны / Б. М. Туполев // В «пороховом погребке» Европы 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 288; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 757.

⁶⁹⁵ Гончар Б. М. Балканські війни 1912—13 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 101; Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Ю. А. Писарев. — М., 1985. — С. 171.

⁶⁹⁶ Искендеров П. А. Балканские войны 1912—1913 гг. / П. А. Искендеров // В «пороховом погребке» Европы 1878—1914 гг. — М., 2003. — С. 498—499; Виноградов В. Н. Румыния: медленный дрейф к Антанте / В. Н. Виноградов // Там само. — С. 368.

Вищезгадані масштабні зрушення на Балканах у черговий раз загострили суперечності поміж великими державами у цьому регіоні. Проблема Чорноморських проток знову стала важливим фактором відносин між європейськими союзами, а також суттєвим чинником у міжсоюзницьких взаєминах. Якщо на початку першої балканської війни царський уряд був стурбований наступом болгарської армії до Адріанополя, то нині він вже навпаки намагався чинити тиск на Османську імперію задля того, щоб вона не докладала зусиль з метою повернення собі цього міста. Адже, за розрахунками російської дипломатії, розгромлена своїми колишніми союзниками Софія становила вже меншу небезпеку для її інтересів стосовно Босфора та Дарданелл ніж Порта, яка бажала відновити свій вплив після нещодавніх поразок⁶⁹⁷. До того ж царський уряд, враховуючи значне невдоволення Болгарії тим, що Австро-Угорщина та Німеччина не надали їй очікуваної підтримки, сподівався, допомагаючи Софії, утримати Адріанополь, переорієнтувати її на Петербург⁶⁹⁸.

Передбачаючи можливість вступу Османської імперії у війну задля повернення частини своїх колишніх балканських володінь, петербурзький кабінет неодноразово звертався до Франції з проханням припинити кредитування Порти і таким чином унеможливити ці її дії⁶⁹⁹. Хоча французький уряд погодився врахувати це побажання, однак фактично він не вжив дієвих заходів задля унеможливлення надання позик османському уряду приватним капіталом⁷⁰⁰.

⁶⁹⁷ Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 184.

⁶⁹⁸ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 757.

⁶⁹⁹ Sasonow – Benckendorff. St. Petersburg, den 10/23 Juli 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. — Berlin, 1924. — В. 3. — № 965. — S. 210.

⁷⁰⁰ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 19 Juli / 1 August 1913 // Ibid. — № 981. — S. 219.

У відповідь на це С. Сазонов доручив О. Ізвольському повідомити паризький кабінет, що Росія обурена тим, що Туреччину, яка діяла відверто всупереч російським інтересам, «профінансували не наші звичайні супротивники, а Франція й, що капіталісти (французькі – *авт.*) ніколи б не наважились на такий крок без узгодження його з урядом. І це все відбулось в той час, – наголошував С. Сазонов, – коли всі держави висловились проти надання підтримки Туреччині, доки питання Адріанополя не буде вирішено»⁷⁰¹.

Задля того, щоб стримати османську армію від захоплення Адріанополя, Петербург також звернувся до всіх великих держав і в першу чергу до своїх союзників по Антанті негайно провести спільну військово-морську демонстрацію в Протоках, яка «повинна була блокувати (для Османської імперії – *авт.*) сполучення Азії з Європою»⁷⁰². Однак ця ідея не була реалізована внаслідок насамперед несприятливої позиції Парижа, який погодився брати участь у цій акції лише за умови спільних дій всіх великих держав, що було рівнозначно відмові⁷⁰³. Адже Німеччина, яка все більше займала відверто проосманську позицію, категорично відмовлялась підтримати вищезгадану ініціативу. Вільгельм II писав: «Я не буду приймати участі в цих дурницях! Нехай Росія спробує зробити це одноосібно й побачимо, що з цього вийде»⁷⁰⁴.

⁷⁰¹ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 22 Juli / 4 August 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. — Berlin, 1924. — B. 3. — № 986. — S. 222.

⁷⁰² Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapia, den 17 August 1913 // G.P. — B. 36 (1). — № 13786. — S. 34.

⁷⁰³ Кострикова Е. Г. Вказ. праця. — С. 291.

⁷⁰⁴ Wangenheim – Auswärtige Amt. Konstantinopel, den 16 August 1913 // G.P. — B. 36 (1). — № 13784. — Randbemerkungen Wilhelms II. — S. 32.

У результаті бездіяльності великих держав османська армія 20 липня 1913 р., вступила до Адріанополя. Порта рішуче відхилила подальші вимоги царського уряду повернути це місто Болгарії. Після того Росія в кінці липня – середині серпня 1913 р. намагалась посилити вже власними силами, тиск на Османську імперію. Зокрема вона погрожувала «взяти в задаток гавань на малоазійському узбережжі, наприклад Трапезунд», доки не буде звільнено Адріанополь⁷⁰⁵.

У відповідь на це Порта на початку серпня 1913 р. неофіційним шляхом поширила інформацію про можливість у відповідь на такі дії тимчасового закриття Проток для торгівельного мореплавства. Враховуючи, що це був період активного експорту російського зерна Босфором та Дарданеллами, вищезгадані чутки викликали справжню паніку як в урядових, так і торгівельно-промислових колах⁷⁰⁶.

Внаслідок Бухарестського миру, підписаного 10 серпня 1913 р., Сербія, Греція та Румунія отримали значні частини болгарської території. Згідно болгарсько-османської Константинопольської мирної угоди від 29 вересня 1913 р., м. Адріанополь було повернено Османській імперії⁷⁰⁷.

Після другої балканської війни суттєво змінилося співвідношення сил як між балканськими країнами, так і стосовно впливу великих держав та міжнародних союзів на цей вибухонебезпечний регіон. Белград, який орієнтувався на Росію, значно посилив свої позиції. Територія Сербії після двох останніх війн загалом збільшилась вдвічі, а населення – у півтора рази,

⁷⁰⁵ Pourtalès – Bethman Hollweg. St. Petersburg, den 15 August 1913 // G.P. — В. 36 (1). — № 13785. — S. 33.

⁷⁰⁶ Buchanan – Grey. St. Petersburg, August 3, 1913 // B.D. — Vol IX. — Part. II. — № 1198. — P. 952; Buchanan – Grey. St. Petersburg, August 7, 1913 // B.D. — Part. II. — № 1218. — P. 965—966.

⁷⁰⁷ Гончар Б. М. Бухарестський мир 1913 / Б. М. Гончар // УДЕ. — Т. I. — С. 154—155; Косик П. А. Вказ. праця. — С. 427.

тобто до 4 млн. 444 тис. чол.⁷⁰⁸. Найбільш гострий антагонізм стрімко посилювався між Белградом, охопленим націоналістичним піднесенням і амбіціями щодо створення Великої Сербії, та Віднем, який у свою чергу претендував на переважаючий вплив на Балканах та вважав подальше посилення Сербії загрозою для його влади над слов'янськими народами, що входили до складу Австро-Угорщини⁷⁰⁹.

Болгарія, яка була розгромлена та принижена в результаті другої балканської війни вищезгаданими сусідніми державами, прагнула до реваншу задля того, щоб принаймні повернути втрачені території. Як стверджував російський міністр закордонних справ С. Сазонов ще в травні 1913 р., «в Болгарії все більше помічалось зростання незадоволення Росією, і Австрія всіляко заохочує ці настрої, які цілком збігалися з її інтересами»⁷¹⁰. Можна погодитись з думкою сучасного американського дослідника Р. Боброффа, що однією з причин посилення зближення Софії з Віднем та Берліном був ще й грубий тиск царської дипломатії на Болгарію задля того, щоб вона зупинила свій наступ у напрямку Проток та Константинополя в період першої балканської війни⁷¹¹.

Відвертий тиск Петербурга на Порту, зумовлений зокрема і його інтересами щодо Проток в період другої балканської війни, суттєво впливав

⁷⁰⁸ Искендеров П. А. Сербия перед покушением на эрцгерцога Франца-Фердинанда / П. А. Искендеров // Там само. — С. 508.

⁷⁰⁹ Там само. — С. 508—528; Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичах / П. А. Искендеров // Там само. — С. 373—384.

⁷¹⁰ Sazonov – Iswolski. St. Petersburg, den 28 April / 11 Mai 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. — Berlin, 1924. — В. 3. — № 878. — S. 154.

⁷¹¹ Цит. за: Bobroff R. Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912—13 / R. Bobroff // The Russian Review. — Vol. 59. — 2000. — № 1. — January. — P. 77.

на союзницькі уподобання османського уряду. Французький посол у цій країні М. Бомпар передбачав: «Страх перед Росією буде найкращим засобом впливу Німеччини в Оттоманській імперії. Чим сильніше Туреччина відчуває себе під загрозою з боку великої слов'янської імперії, тим більше вона тулиться до великої Німецької імперії, щоб здобути її захист»⁷¹².

Варто наголосити, що вищезгадані тенденції давали підстави Берліну ще в 1912 р. будувати плани стрімкого поширення експансії Троїстого союзу на Схід. Зокрема Вільгельм II писав 1 грудня 1912 р. до Міністерства закордонних справ: «Австрія повинна створити військовий союз з Туреччиною і Болгарією, а ми будемо піклуватись про його зміцнення. Греція і навіть Сербія не зможуть протистояти цій силі. Таким чином, Австрія разом з Італією буде домінувати на Балканах і в Східному Середземномор'ї. За допомогою турецького й болгарського флотів можна створити потужну противагу Англії на її шляху до Олександрії. Все це унеможливить не лише російську політику на Балканах, але й навіть створить загрозу Одесі. Згодом Троїстий союз візьме під контроль Середземне море, поширить свій вплив на халіфат і весь мусульманський світ! (Індія). Сербія могла б бути повністю ліквідована!»⁷¹³.

Як свідчить лист міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Л. Берхтольда статс-секретарю із закордонних справ Німеччини Г. Ягову від 13 березня 1913 р., віденський кабінет поділяв плани Берліна щодо втягнення як Софії, так і Константинополя в орбіту Троїстого союзу. На думку австрійсько-угорського дипломата, не лише Болгарія прагнутиме до союзу з центральними державами, але й Порта, яка збагне, що «Болгарія зможе бути найкращим сторожем турецького Константинополя» й Проток. Щоправда, як

⁷¹² Bompard – Poincaré. Péra, 13 mars 1912 // D.D.F. — Série 3. — Т. II. — № 198. — Р. 191.

⁷¹³ Wilhelm II – Auswärtige Amt. Donaueschingen, den 1 Dezember 1912 // G.P. — В. 33. — № 12468. — S. 441.

стверджувалось у листі Л. Берхтольда, Софія буде вичікувати час, коли Османська імперія розпадеться, і вона зможе поширити свій вплив на Константинополь, Босфор і Дарданелли⁷¹⁴. Такі прагнення Софії, на думку Л. Берхтольда, будуть також вигідні Троїстому союзу, оскільки вона у такому випадку буде виступати як провідник впливу цього альянсу на Схід⁷¹⁵.

Вже через кілька місяців після закінчення другої балканської війни вищезгадані тенденції досить помітно посилювались. Як писав 22 листопада 1913 р. німецький посол у Австро-Угорщині Г. Чіршкі канцлеру Т. Бетман-Гольвегу з приводу візиту до Відня болгарського міністра закордонних справ Н. Генадієва, «між Болгарією та Туреччиною були налагоджені чудові відносини», а «русофільська партія в Болгарії повністю збанкрутувала»⁷¹⁶.

У результаті дослідження впливу чинника Чорноморських проток на міжнародні відносини в період балканських війн 1912-1913 рр. можна зробити низку висновків та узагальнень. Країни Антанти та Троїстого союзу напередодні цих подій вважали за доцільне збереження статус-кво на Балканах та Близькому Сході, оскільки передбачали, що конфлікт у цьому регіоні, може спричинити війну загальноєвропейського масштабу.

Можливість виникнення війни на Балканах викликала стурбованість царського уряду, занепокоєного насамперед негативними для себе змінами статусу Чорноморських проток, оскільки він ще був не готовим до вирішальної боротьби за ці шляхи сполучення. Зусилля Петербурга, спрямовані на те, щоб за допомогою своїх союзників по Антанті завадити розгортанню військового конфлікту, зазнали цілковитої невдачі й розвіяли ілюзію про підконтрольність Росії Балканської ліги.

⁷¹⁴ Berchtold – Jagow. Wien, den 13 März 1913 // G.P. — B. 34 (2). — № 12969. — S. 497.

⁷¹⁵ Ibid. — S. 498.

⁷¹⁶ Tschirschky – Bethmann Hollweg. Wien, den 22 November 1913 // G.P. — B. 39. — № 15802. — S. 457.

У період першої балканської війни Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції проти Османської імперії (жовтень 1912 – травень 1913 р.) питання Чорноморських проток викликало гострі суперечності між великими державами, насамперед у зв'язку із загрозою поширення на них, а також на території, прилеглі до цих стратегічних шляхів, дій грецького флоту та болгарської армії.

Захоплення Грецією у жовтні 1912 р. чотирьох островів у Егейському морі, розташованих поблизу Дарданелл, викликало суттєві суперечності поміж країн Антанти. Петербург апелював до Лондона та Парижа, щоб шляхом спільного тиску на Афіни змусити їх звільнити ці острови, а також дати гарантії непоширення дій грецького флоту на Протоки. Велика Британія та Франція, які були зацікавлені в посиленні зорієнтованої на них Греції, наполягали на збереженні їх під владою Афін.

Стрімкий наступ болгарської армії до Константинополя та Проток в кінці жовтня-листопаді 1912 р. зумовив різні підходи, серед великих держав, стосовно цієї проблеми. Особливо помітними розбіжності щодо цього були в середовищі Антанти. Петербург намагався за допомогою дипломатичного тиску, за підтримки Лондона та Парижа змусити Софію відмовитись від захоплення османської столиці і відповідно Босфора та Дарданелл. Однак Велика Британія та Франція не хотіли чинити грубий тиск на балканські держави і «позбавляти їх плодів перемог», оскільки це могло б спричинити орієнтацію цих країн на Троїстий союз.

Задля того, щоб нівелювати вищезгадані ризики стосовно Чорноморських проток, Форін офіс запропонував проект «нейтралізації» території навколо Босфора і Дарданелл та «інтернаціоналізації» Константинополя, який повинен був реалізуватися у випадку відступу османської армії з цих теренів. Росія виявила чергову незгоду з політикою свого союзника із згаданого питання, оскільки розглядала як вкрай неприйнятні будь-які спроби встановлення міжнародного контролю над цими важливими територіями.

На Лондонській конференції послів великих держав (грудень 1912 – травень 1913 р.), питання Проток окремо не розглядалось, однак воно суттєво впливало на вирішення інших важливих проблем. Зокрема під час розгляду питання належності захоплених Грецією чотирьох островів у Егейському морі, розташованих неподалік Дарданелл, країни Троїстого союзу схилились переважно до повернення їх Османській імперії. Царський уряд змушений був таки прислухатись до британської пропозиції, висловленої ще напередодні конференції, – залишити ці острови у складі Греції, за умов їх демілітаризації.

Відновлення у лютому 1913 р. військових дій й посилення загрози захоплення болгарською армією Константинополя та Проток знову активізували плани Росії здійснити військову операцію на Босфорі. Водночас царський уряд намагався вплинути на Лондон та Париж, щоб вони приєднались до його тиску на Софію задля припинення наступу болгарського війська. Російські союзники по Антанті, як і восени 1912 р., не надали ефективної підтримки петербурзькому кабінету.

Перемога у першій балканській війні країн Балканського союзу, зорієнтованих переважно на Антанту, помітно порушила рівновагу сил на користь цього альянсу. У той же час дієздатності російсько-французько-британського альянсу суттєво заважали гострі суперечності, зокрема щодо Чорноморських проток, що досить чітко виявилось у період цих подій.

Розбіжності між балканськими країнами щодо розподілу захоплених територій, а також дії Відня, спрямовані на розкол Балканського союзу, спричинили у червні-серпні 1913 р. війну Сербії, Чорногорії, Греції, Румунії та Османської імперії проти Болгарії. У період цієї другої балканської війни проблема Чорноморських проток викликала кризу у російсько-французькому союзі з огляду на те, що Франція, незважаючи на прохання Росії, не припинила кредитування Османської імперії, яка, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, відвоювала у Болгарії Адріанополь і таким чином посилила свої позиції на Босфорі.

Внаслідок Бухарестського миру (10 серпня 1913 р.) Болгарія втратила значні території й тому прагнула до реваншу, шукаючи для цього впливових союзників. Прагнення Росії, ще в період першої балканської війни шляхом грубого тиску зупинити просування болгарської армії до Проток, разом з іншими дипломатичними прорахунками було одним з чинників посилення у Болгарії орієнтації на Троїстий союз. Водночас те, що Османська імперія була обурена спробами царського уряду завадити їй повернути собі місто Адріанополь й таким чином зміцнити свої позиції поблизу Босфора, під час другої балканської війни, викликало погіршення османсько-російських відносин й поглиблення співпраці Порти з Німеччиною. Берліну, користуючись цим, вдалося досить успішно балансувати у 1912-1913 рр. між Портою та Софією й забезпечити зближення цих держав з Німеччиною та її союзниками.

4.5. Міжнародні союзи і Протоки перед Першою світовою війною

Проблема Чорноморських проток досить стрімко загострювалась напередодні Першої світової війни й тому мала дедалі більший вплив на міжнародну політику, зокрема функціонування європейських союзів, взаємини між цими альянсами та міжсоюзницькі відносини. Характерно, що остання перед світовою війною масштабна криза, у якій були задіяні всі великі європейські держави, була викликана, саме загрозою порушення балансу сил щодо Константинополя та Проток, внаслідок прибуття до Османської імперії німецької військової місії.

Неспроможність османської армії чинити опір військам балканських держав, в період першої балканської війни, і, більше того, реальна загроза захоплення ними Константинополя та Проток спонукали Порту ще під час війни запланувати низку заходів задля посилення своєї обороноздатності. Ще з 1887 р. до Османської імперії запрошувались у якості військових радників німецькі офіцери, а у 1883-1895 рр. та 1908-1909 рр. там діяла місія на чолі з досвідченим генералом, одним з найближчих співробітників легендарного фельдмаршала Г. Мольтке в кампанії 1870-1871 рр., К. фон дер Гольцем⁷¹⁷. Однак молодотурецький уряд вважав необхідним вдатися до більш систематичної та комплексної військової співпраці з Німеччиною. Зразком для Порти, у цьому сенсі, була підготовка французькими інструкторами грецької армії, що тривала з 1897 р. і виявилась досить ефективною⁷¹⁸.

⁷¹⁷ Штаб верховного главнокомандуючого. Управление генерал-квартирмейстера. Обзор состояния турецкой армии. Декабрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1867, л. 8; Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны / Е. Ф. Лудшувейт. — М., 1966. — С. 350.

⁷¹⁸ Штаб верховного главнокомандуючого. Управление генерал-квартирмейстера. Обзор состояния турецкой армии. Декабрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1867, л. 19.

Згідно п'ятирічного контракту, підписаного 27 листопада 1913 р. між османським урядом та генералом О. Ліманом фон Сандерсом, цей німецький офіцер отримував надзвичайно широкі повноваження. Зокрема він обійняв посади командувача першого армійського корпусу, розташованого у Константинополі, члена вищої військової ради, керував всіма військовими школами й контролював призначення всіх закордонних офіцерів турецької армії⁷¹⁹. Одним з важливих завдань німецьких військових була організація робіт по зміцненню протоки Босфор⁷²⁰. Загалом до складу місії входило 42 офіцери. Таким чином, загальна кількість німецьких військовослужбовців, які займали б відповідальні посади в османській армії, повинна була сягнути 62 осіб. 4 грудня 1913 р. О. Ліман фон Сандерс та інші члени місії прибули до Константинополя й розпочали виконання визначених контрактом обов'язків⁷²¹.

Посилення впливу Німеччини на Босфорі збіглося в часі із зростанням занепокоєння царського уряду питанням Проток, внаслідок загострення цієї проблеми під час балканських війн⁷²². Згідно мемуарів С. Сазонова, російський посол у Константинополі М. Гірс зміг дізнатись в кінці жовтня 1913 р. із конфіденційних джерел про дійсний масштаб, характер та повноваження місії⁷²³. Тому заступник міністра закордонних справ А. Нератов, ще до прибуття О. Лімана фон Сандерса до Османської імперії,

⁷¹⁹ Contract between the Ottoman Government and Liman von Sanders, 27 November 1913 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 387.

⁷²⁰ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 409.

⁷²¹ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 760.

⁷²² Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1873, л. 13—14.

⁷²³ Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. — Минск, 2002. — С. 127.

наголосив 7 листопада 1913 р. у розмові з повіреним у справах Німеччини у Петербурзі бароном фон Луціусом, що діяльність німецької місії вкрай негативно вплине на російсько-німецькі відносини, оскільки «все, що відбувається в Константинополі та Протоках, має для Росії найбільше значення»⁷²⁴.

Після того, як німецький посол у Петербурзі Ф. Пурталес повернувся з відпустки, С. Сазонов, зустрічаючись з ним, попросив його повідомити берлінський кабінет, що «навіть чи на земній кулі є пункт, на якому більше зосереджено нашу (російську – *авт.*) ревностну увагу, ніж Константинополь, який водночас відкриває й перепиняє нам вихід до Середземного моря...»⁷²⁵. Ф. Пурталес відповів, що місія генерала О. Лімана фон Сандерса має не політичне, а лише, суто, військово-технічне завдання й, тому, йому не зрозуміло занепокоєння російського уряду⁷²⁶.

Зважаючи на це, російський міністр закордонних справ, як зазначив він у своїх спогадах, вирішив «домогтись скасування чи пом'якшення тих умов місії генерала Лімана, які були для нас (росіян – *авт.*) неприйнятними, шляхом прямого впливу на Берлін»⁷²⁷. З цією метою С. Сазонов, «окрім відповідних доручень послу в Берліні С. Свербееву, звернувся до тодішнього голови Ради Міністрів графа В. Коковцова, який знаходився у закордонному відрядженні, відвідати Берлін й детально пояснити нашу (російську – *авт.*) позицію на особистих зустрічах з імператором Вільгельмом та державним канцлером...»⁷²⁸.

⁷²⁴ Lucius – Auswärtige Amt. St. Petersburg, den 7 November 1913 // G.P. — В. 38. — № 15445. — S. 206.

⁷²⁵ Сазонов С. Д. Вказ. праця. — С. 129.

⁷²⁶ Там само. — С. 130.

⁷²⁷ Там само. — С. 131.

⁷²⁸ Там само.

Виконуючи прохання С. Сазонова, В. Коковцов на зворотному шляху з Парижа, де він домовлявся про чергову позику, відвідав Німеччину з 17 по 20 листопада 1913 р. 18 листопада він зустрівся з канцлером Т. Бетман-Гольвегом, а наступного дня – з Вільгельмом II. На цих зустрічах керівник російського уряду, безуспішно, намагався переконати німецьких очільників принаймні перевести діяльність місії О. Лімана фон Сандерса з Константинополя до іншого міста, наприклад Адріанополя⁷²⁹.

Німецький імператор, не виявляючи схильності до будь-яких поступок, взагалі був роздратований обговоренням цього питання і, навіть, запитав, чи можна сприймати російські вимоги, як ультиматум його країні⁷³⁰. Вільгельм II у нотатках на доповіді статс-секретаря із закордонних справ Г. Ягова від 23 листопада так прокоментував мотиви російського обурення надсиланням німецької військової місії до Османської імперії: «Росія боїться зміцнення Туреччини завдяки нам, підвищення її військової міцності і використання нами у випадку, якщо Росія буде нас атакувати. Вона хоче бачити Туреччину помираючою й зберігати Стамбул (разом з Протоками – *авт.*), як легку для себе здобич, яку можна взяти у будь-який зручний час! Цього вочевидь не хоче Англія! Якщо ми погодимося на російські вимоги, то це зведе нанівець наш престиж у мусульманському світі!»⁷³¹.

Враховуючи безрезультатність переговорів з Берліном, які лише зумовили подальше загострення російсько-німецьких відносин, царський уряд вирішив звернутись за підтримкою до своїх партнерів по Антанті. Зокрема С. Сазонов 12 (25) листопада 1913 р. доручив російським послам в Парижі та Лондоні запропонувати урядам цих країн «спільний виступ держав

⁷²⁹ Коковцов В. Н. Из моего прошлого (1903—1919): Воспоминания. Мемуары / В. Н. Коковцов. — Минск, 2004. — С. 623.

⁷³⁰ Там само. — С. 628—629.

⁷³¹ Jagow – Wilhelm II. Berlin, den 23 November 1913 // G.P. — В. 38. — № 15452. — Bemerkung Kaiser Wilhelms II. — S. 219.

у Константинополі задля того, щоб наголосити Порті, що переваги, надані Німеччині, викликають питання про компенсації іншим державам»⁷³².

Велика Британія була дуже занепокоєна місією О. Лімана фон Сандерса. Адже було очевидно, що, як писав німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм, одним з її завдань було те, щоб «Німеччина здобула у Туреччині більш значний вплив, ніж там мала Англія»⁷³³. Водночас британська дипломатія, як наголошував посол у Константинополі Л. Маллет у листі статс-секретарю із закордонних справ Е. Грею від 4 грудня 1913 р., усвідомлювала, що, хоча місія О. Лімана фон Сандерса й «зачіпала британські й інші закордонні інтереси, однак дуже важко, якщо взагалі можливо, домогтися її відкликання»⁷³⁴, й тому більш продуктивно буде докладати зусиль для перебазування її в інше місце. Л. Маллет вважав, що «якби генерала перевели у корпус, базований в Адріанополі, то більша частина застережень зникла б»⁷³⁵.

До того ж, як писав Л. Маллет Е. Грею 5 грудня 1913 р., його країна «не може вимагати для себе компенсації (у Османської імперії – *авт.*) ще й тому, що британський адмірал А. Лімпус вже очолює турецький флот»⁷³⁶. Л. Маллет зауважував в тому ж листі Е. Грею, що Лондону складно буде претендувати на «відшкодування» збитків, завданих його інтересам місією О. Лімана фон Сандерса, також тому, що Велика Британія «щойно отримала

⁷³² Sasonow – Benkendorff. St. Petersburg, den 12 / 25 November 1913 // Graf Benkendorf Diplomatischer Schriftwechsel. — В. III. — № 980. — S. 207—208.

⁷³³ Wangenheim – Bethmann Hollweg. Pera, den 26 April 1913 // G.P. — В. 38. — № 15439. — S. 200.

⁷³⁴ Mallet – Grey. Constantinople, December 4, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 402. — P. 357.

⁷³⁵ Ibidem.

⁷³⁶ Mallet – Grey. Constantinople, December 5, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 403. — P. 358.

монополію (в Османській імперії – *авт.*) на будівництво протягом 30 років верфей та арсеналів»⁷³⁷, в тому числі спорудження військово-морської бази в Ізміді⁷³⁸. На думку Л. Маллета, якщо Лондон буде конфронтувати з Портою, то він може втратити ці свої здобутки разом із керівництвом турецьким флотом, що є «останніми нашими (британськими – *авт.*) позиціями в цій країні»⁷³⁹.

Як влучно зауважив сучасний український історик К. Русаков, стримувало дії британської дипломатії й те, що вона була не впевненою у надійності та послідовності співпраці Петербурга з Лондоном у питанні Проток⁷⁴⁰.

Враховуючи вищезгадані обставини, Форін офіс не виявив бажання підтримати ініціативу царського уряду щодо спільного демаршу країн Антанти в Константинополі. Більш того, Е. Грей пропонував Петербургу абсолютно неприйнятний для нього варіант вирішення кризи на основі перегляду режиму Босфора та Дарданелл, зокрема відкриття Проток для військових кораблів усіх країн⁷⁴¹.

Хоча Росія не змогла безпосередньо вплинути на Велику Британію, щоб спонукати її до спільних дій задля забезпечення своїх інтересів, насамперед, стосовно питання Проток та пов'язаного з цим комплексу проблем, однак вона сподівалась, що Париж, дослухавшись до прохань царського уряду, зможе спонукати Лондон таки змінити свою позицію.

⁷³⁷ Mallet – Grey. Constantinople, December 5, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 405. — P. 360.

⁷³⁸ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 41.

⁷³⁹ *Ibidem.*

⁷⁴⁰ Цит. за: Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 107.

⁷⁴¹ Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908—1917 гг. / Е. А. Адамов // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — С. 60.

Місія О. Лімана фон Сандерса суттєво зашкодила інтересам Франції, оскільки німецько-османські домовленості передбачали не лише реорганізацію турецької армії німецькими інструкторами, але й переозброєння її німецькою зброєю. Таким чином, німецькі фірми домоглися вирішальної переваги над своїми французькими конкурентами, які тривалий час були провідними постачальниками військової продукції до Османської імперії⁷⁴². Отже, вищезгадані обставини створювали передумови для конфлікту, принаймні дипломатичного, між російсько-французьким союзом та лідером Троїстого альянсу – Німеччиною.

Досить характерними для кайзерівської дипломатії були підозри, що Петербург, домагаючись обмеження впливу місії О. Лімана фон Сандерса, забезпечує не лише свої інтереси, але й амбіції Парижа. Канцлер Т. Бетман-Гольвег у розмові з російським Головою Ради Міністрів В. Коковцовим наголошував, що якщо Берлін, дослухаючись до російських прохань, відкличе свою місію, «то, поза сумнівом, інша велика держава скористається цими можливостями. Зовсім не дивно, – стверджував Т. Бетман-Гольвег, – що Франція охоче зайняла б наше місце»⁷⁴³.

Однак берлінський кабінет дещо перебільшував спільність російських та французьких інтересів на Близькому Сході та злагожденість дій двох країн у політиці в цьому регіоні. Франція була дуже занепокоєна, що Росія може домовитись з Німеччиною про переведення діяльності місії О. Лімана фон Сандерса до Смірни, яка, як відомо, була одним з центрів діяльності французького капіталу⁷⁴⁴. Тому, зовсім не дивно, що вже незабаром після завершення переговорів В. Коковцова в Берліні, паризька газета «Тампс» («Temps») оприлюднила всі деталі цих перемовин. На думку російського

⁷⁴² Лунева Ю. В. Вказ. праця. — С. 192.

⁷⁴³ Aufzeichnung Bethmann Hollweg. Berlin, den 18 November 1913 // G.P. — В. 38. — № 15450. — S. 214.

⁷⁴⁴ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 413.

посла в Берліні С. Свєрбеєва, джерелом витоків цієї інформації був французький посол у Берліні Ж. Камбон, якому російська дипломатія суто конфіденційно довірила свої секрети⁷⁴⁵. Внаслідок розголошення цих фактів, Німеччині вже було вкрай важко піти, принаймні найближчим часом, на двосторонній взаємоприйнятний компроміс з царським урядом, оскільки це сприймалося б так, нібито вона поступилася своїми інтересами під тиском іншої держави. Таким чином, французька дипломатія досягла своєї мети, яку красномовно змалював секретар французького посольства у Петербурзі С. д'Еспейран: «Потрібно скористатись випадком, щоб остаточно зруйнувати міст між Петербургом та Берліном»⁷⁴⁶.

Після цього Париж вже демонстрував своєму, дещо ображеному цією підступністю, російському союзнику свою беззастережну відданість та підтримку, тим паче, що він сам був дуже зацікавлений у зменшенні німецького впливу на теренах Османської імперії. Саме у цьому контексті можна розглядати пораду паризького кабінету царському уряду надіслати до Босфора броненосець й тримати його там до того часу, доки не буде відповідно змінений контракт з німецьким генералом. Ініціатор цієї пропозиції французький посол у Константинополі М. Бомпар вважав, що для цього не потрібно навіть просити дозволу султана, оскільки «турецькі батареї не наважаться відкрити вогонь» по цьому російському кораблю⁷⁴⁷. Крім того,

⁷⁴⁵ Могилевич А. А. На путях к мировой войне 1914—1918 / А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян. — М., 1940. — С. 222; Свєрбеев — Сазонов. Берлин, 13 / 26 ноября 1913 // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914. — М., 1922. — С. 642.

⁷⁴⁶ Цит. за: Могилевич А. А. Вказ. праця. — С. 223.

⁷⁴⁷ Цит. за: Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908—1917 гг. / Е. А. Адамов. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — С. 60.

цей французький дипломат радив Росії вимагати відкриття Проток для свого МВФ⁷⁴⁸.

Враховуючи вищезгадані обставини, французький уряд, діючи як на прохання петербурзького кабінету, так і враховуючи власні інтереси, протягом інтенсивних переговорів з Лондоном, зміг-таки переконати Форін офіс погодитись на спільне висловлення Порті демаршу трьох держав Антанти. Щоправда, статс-секретар із закордонних справ Е. Грей домігся суттєвого пом'якшення цієї дипломатичної ноти⁷⁴⁹. Однак в ній все ж в недвозначній формі, повинна була звернутись увага османського уряду на те, що, внаслідок місії О. Лімана фон Сандерса, Німеччина фактично отримає контроль над Протоками, обмежить владу султана й порушить рівновагу між державами на Близькому Сході. Тому цей демарш мав на меті висловити застереження, що якщо Німеччина отримає цей переважаючий вплив у Османській імперії, то інші держави, також будуть змушені вимагати від Порти відповідного відшкодування⁷⁵⁰.

Царська дипломатія, домігшись принципової згоди своїх союзників на висловлення спільного протесту у Константинополі, несподівано для них 4 грудня 1913 р. попросила їх призупинити ці дії. Петербург вирішив зробити ще одну спробу «по дружньому» домовитись з Німеччиною⁷⁵¹. Такий дипломатичний маневр царського уряду підтвердив підозри очільників Форін офісу про непередбачливість російської зовнішньої політики, з її

⁷⁴⁸ Боев Ю. А. Вказ. праця. — С. 420.

⁷⁴⁹ Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса / А. С. Аветян. — М., 1962. — С. 75.

⁷⁵⁰ Grey – Mallet. Foreign Office, December 4, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 399. — P. 355.

⁷⁵¹ Mallet – Grey. Constantinople, December 5, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 403. — P. 358.

«екстраординарними змінами настрою», зокрема у питанні Проток⁷⁵². Велика Британія побоювалась, що у випадку беззастережної підтримки Росії, вона увійде у гострий конфлікт з Німеччиною, а петербурзький кабінет, в цей час може в черговий раз переглянути свою політику й повернутись до пошуків компромісу з Берліном.

Вищезгадані обставини були однією з причин поступової зміни позиції Лондона щодо взаємодії зі своїми партнерами по Антанті стосовно німецької військової місії. У той час, як царський уряд планував, що якщо він не зможе домогтися поступок у Берліні, то використає всю дипломатичну підтримку своїх союзників, Велика Британія, як свідчить дипломатичне листування, вважала вже цілком можливим задовольнитися запевненнями «Оттоманської Порти, що війська, які забезпечують охорону проток Босфора та Дарданелл, не є у підпорядкуванні командира першого корпусу (тобто О. Лімана фон Сандерса – *авт.*)»⁷⁵³ й що «він не буде мати жодної влади над Константинополем під час його можливої облоги»⁷⁵⁴.

Паризький кабінет продовжував демонструвати Петербургу свою підтримку. Російський посол у Франції О. Ізвольський писав С. Сазонову 5 (18 грудня) 1913 р.: «Французький міністр закордонних справ запевнив у повній солідарності й готовності підтримати нас (росіян – *авт.*) з усією енергією»⁷⁵⁵. О. Ізвольський налагошував в іншому листі до Петербурга, що

⁷⁵² Grey – Mallet. Foreign Office, December 4, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part . I. — № 399. — P. 355.

⁷⁵³ Mallet – Grey. Constantinople, December 5, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 403. — P. 358.

⁷⁵⁴ Mallet – Grey. Constantinople, December 15, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 430. — P. 382.

⁷⁵⁵ Iswolski – Sasonow. Paris, den 5 / 18 Dezember 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. — Berlin, 1924. — B. 3. — № 1179. — S. 425.

французькі газети «неодмінно висловлювались на нашу (російську – авт.) користь і непокоїлись лише з приводу нашої спроби вирішити проблему на основі дружніх двосторонніх переговорів з Німеччиною»⁷⁵⁶.

Незважаючи на порозуміння між Парижем та Петербургом, можливості їх впливу на Берлін виявились досить обмеженими, оскільки їх найближчий партнер – Лондон вже змінив свої підходи до вирішення кризи. Форін офіс схилився до все обережніших підходів і, на відміну від своїх союзників, взагалі вважав неприйнятним висловлення спільного демаршу країн Антанти, якщо він буде мати ультимативний характер. Єдине чого вдалося домогтися Петербургу за підтримки Парижа від Лондона, то це згоди на те, щоб послі Росії, Франції та Великої Британії зробили кожен окремо усний запит до Порти, текст якого запропонував Е. Грей⁷⁵⁷.

Цей документ був переданий великому візиру 13 грудня 1913 р. У ньому лише просилося повідомити деталі договору, укладеного османським урядом з О. Ліманом фон Сандерсом, та висловлювалась стурбованість тим, щоб Порта, у зв'язку із запрошенням німецької військової місії, «не зробила нічого, що може завдати шкоди незалежності оттоманського уряду та його владі над Протоками»⁷⁵⁸.

Звернення послів країн Антанти до Порти не мало помітного впливу на османський кабінет. 15 грудня 1913 р. великий візир зустрівся по черзі з російським, французьким та британським послами й пояснив їм, що вони не мають жодних підстав для занепокоєння, оскільки командування О. Лімана фон Сандерса корпусом, розташованим у Константинополі, є «суто

⁷⁵⁶ Iswolski – Sasonow. Paris, den 5 / 18 Dezember 1913 // Ibid. — № 1181. — S. 430.

⁷⁵⁷ Grey – Bertie. Foreign Office, December 9, 1913 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — № 411. — P. 364—365.

⁷⁵⁸ Mallet – Grey. Constantinople, December 15, 1913 // B.D. — Vol. IX. — Part. I. — Memorandum. Enclosure in № 433. — P. 386.

технічним», бо спрямоване на те, щоб у цьому зразковому підрозділі проходили стажування османські офіцери з інших військових частин. Вибір місця діяльності німецького генерала, за словами великого візира, був зумовлений тим, що він, водночас, повинен був керувати військовими школами, які зосереджувались переважно у Константинополі. Крім того стверджувалось, що «Протоки та підтримання порядку в столиці» не входять до компетенції О. Лімана фон Сандерса, і він не буде командувати гарнізоном Константинополя у випадку війни»⁷⁵⁹. Тобто Порта не виявила жодних прагнень до поступок у питанні німецької військової місії, і її відповідь лише посилила роздратування у Петербурзі.

Царський уряд продовжував тиснути на Османську імперію як безпосередньо, так і переконуючи своїх партнерів по Антанті застосовувати щодо неї засоби економічного впливу⁷⁶⁰. Німеччина усвідомлювала, що Росія може піти на подальше загострення й переконати своїх союзників переадресувати їх вимоги від Порти до Берліна. Німеччина у такому випадку, як запевнив французького та британського посла статс-секретар із закордонних справ Г. фон Ягов, була налаштована «дати найрішучішу відсіч цим претензіям»⁷⁶¹.

Франція за такого розвитку подій, як запевнив С. Сазонова її прем'єр-міністр Г. Думерг, твердо «вирішила діяти разом з росіянами, підтримуючи

⁷⁵⁹ Giers – Sasonow. Konstantinopel, den 2 / 15 Dezember 1913 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. — В. III — № 1003. — S. 225—226; Mallet – Grey. Constantinopel, December 15, 1913 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 433. — P. 385—386.

⁷⁶⁰ Buchanan – Grey. St. Petersburg, January 7, 1914 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 463. — P. 412—414.

⁷⁶¹ Извольский – Сазонов. 23 декабря / 5 января 1914 г. // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914. — М., 1922. — С. 686.

всі їх заходи»⁷⁶². Президент Р. Пуанкаре пообіцяв послу в Парижі О. Ізвольському, що, «незважаючи на щире миролюбність Франції, вона сповнена рішучості не ухилятися за цих обставин від обов'язків, накладених на неї союзом (з Росією – *авт.*)»⁷⁶³.

Німеччина знала про вищезгадану налаштованість Петербурга та Парижа. Хоча агресивність Берліна не поступалася войовничості його потенційних супротивників, однак він не вважав конфлікт навколо німецької місії у Константинополі зручним приводом для розгортання військової конфронтації й тому вирішив, не поступаючись своїми реальними інтересами на Близькому Сході, піти на формальні поступки царському уряду задля того, щоб дати йому можливість «зберегти обличчя» як у міжнародній політиці, так і у власній країні⁷⁶⁴.

2 (15) січня 1913 р. німецький статс-секретар із закордонних справ Г. Ягов повідомив російського посла у Берліні С. Свєрбєєва, що «О. Ліман фон Сандерс отримав звання генерал-лейтенанта німецької служби й стане турецьким маршалом, а це відповідно, звільняє його від командування корпусом»⁷⁶⁵. Таким чином, цей німецький генерал вже безпосередньо не керував військами, розташованими у Константинополі та поблизу Проток. Щоправда, він був призначений генеральним інспектором всіх османських збройних сил⁷⁶⁶.

Дипломатична криза, викликана місією генерала О. Лімана фон Сандерса, була не лише останнім гострим конфліктом у міжнародній політиці напередодні світової війни, але й першим відвертим протистоянням

⁷⁶² Там само.

⁷⁶³ Там само.

⁷⁶⁴ Там само.

⁷⁶⁵ Свєрбєєв – Сазонов. Берлин, 2 / 15 янв. 1914 г. // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914. — М., 1922. — С. 688—689.

⁷⁶⁶ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 761.

між Німеччиною та Росією і стосувалося воно, в першу чергу, їх інтересів у Османській імперії. В епіцентрі цієї боротьби була саме проблема Чорноморських проток. Як писав британський посол у Константинополі Л. Маллет Е. Грею, «нещодавні події, які мали наслідком значне посилення контролю Німеччини над турецькою армією та суттєве зростання турецької військово-морської потужності, можуть стати фактором, що спонукає російський уряд у недалекому майбутньому знову підняти питання Проток», тобто перегляду їх режиму та статусу⁷⁶⁷.

Водночас можна погодитись із твердженням російського, а згодом провідного радянського історика 20-х – 30-х рр. М. Покровського, що місія німецьких військових на берегах Босфора, була зручною нагодою для так званої російської «військової партії» для того, щоб посилити рух їхньої країни до світової війни. С. Сазонов стверджував, що під час її насамперед потрібно потурбуватись про захоплення Проток. Інші «яструби» російського істеблішменту – військовий міністр В. Сухомлинов та начальник генштабу Я. Жилинський, підтримуючи цю ініціативу, наполягали на тому, що, щоб таким діям не завадили Німеччина й Австро-Угорщина, потрібно спочатку розгромити ці держави, тобто насправді ключі «від Святої Софії перебувають в Берліні»⁷⁶⁸.

Стурбованість царського уряду питанням Константинополя та Проток дозволила міністру закордонних справ С. Сазонову ініціювати скликання 8 (21) лютого 1914 р. Особливої наради вищих високопосадовців імперії за участю керівників російської армії та флоту. Вона розглянула питання підготовки до захоплення Босфора та Дарданелл у випадку виникнення

⁷⁶⁷ Mallet – Grey. Constantinopel, Jule 2, 1914 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 370. — P. 333—334.

⁷⁶⁸ Покровский М. Н. Три совещания / М. Н. Покровский // Империалистическая война. Сб. статей / М. Н. Покровский. — М., 1931. — С. 97—99.

загрози переходу контролю за цими водними артеріями від Османської імперії до іншої держави. С. Сазонов у своїй вступній промові наголосив, «що у зв'язку зі зміною політичної ситуації», потрібно бути готовим до проведення «босфорської операції» навіть у найближчому майбутньому, «під час подій, які кардинальним чином можуть змінити міжнародне становище Константинополя і Проток»⁷⁶⁹. Однак російський генералітет визнав, що для його країни найдоцільніше здійснити цю операцію в період виникнення загальноєвропейської війни, за умови ретельної і тривалої підготовки протягом кількох років⁷⁷⁰.

Ця нарада визнала, що Росії могли перешкодити заволодіти Протоками не лише недостатність її військово-морських ресурсів, опір османської армії, але й протидія з боку Болгарії та Греції. Щоправда, за розрахунками російських військових та дипломатів, вона могла нейтралізуватися взаємним протистоянням Софії та Афін⁷⁷¹.

На Особливій нараді 8 (21) лютого було розроблено досить масштабну програму проведення різнопланових заходів підготовки російських збройних сил до захоплення Проток. Лише на посилення військово-морського флоту протягом 1914-1917 рр. Державна дума асигнувала 112 млн. крб.⁷⁷². Микола II, якого С. Сазонов переконував, що «досягнення домінуючого становища у Константинополі та на Протоках, є головним військово-політичним

⁷⁶⁹ Журнал Особого Совещания 8 февраля 1914. Копия № 6 // Вестник НКВД. — 1919. — № 1. — С. 32—33.

⁷⁷⁰ Там само. — С. 34; 36; 40.

⁷⁷¹ Там само. — С. 34; Записка Милюкова о Турции и Болгарии // ГАРФ, ф. 579, оп. 1, д. 1774, л. 113; П. Н. Милюкову от российского посла в Софии. София, 10 апреля 1914 // ГАРФ, ф. 579, оп. 1, д. 1664, л. 54—56 об.

⁷⁷² Фей С. Происхождение мировой войны / С. Фей. — М., 1934. — Т. 1. — С. 369—371.

завданням у майбутній війні»⁷⁷³, у квітні 1914 р. затвердив вищезгадані рішення⁷⁷⁴. Представники вищого російського командування, зокрема заступник начальника Генерального штабу генерал Ю. Данилов, наполягали, що «найближчий і найбезпечніший операційний напрямок на Константинополь пролягає через Відень... і Берлін»⁷⁷⁵.

Місія О. Лімана фон Сандерса стала потужним стимулом для подальшої консолідації країн Антанти. Вищезгадані обставини спонукали царську дипломатію звернути свою увагу на зміцнення союзницьких відносин зі своїми партнерами. На думку С. Сазонова, після укладання російсько-французької морської конвенції 1912 р. було завершено оформлення всього комплексу механізмів взаємодії між Парижем та Петербургом у сфері безпеки, й залишалось чекати нагоди, щоб перевірити його ефективність у випадку міжнародних ускладнень. Стосовно Великої Британії, то, за твердженням цього дипломата, між нею та Росією не існувало формалізованого договору, «окрім угоди 1907 р., яка не стосувалась Європи, і зв'язки між двома країнами почали міцнішати лише за кілька років до початку світової війни з причини усвідомлення солідарності наших (російсько-британських – *авт.*) інтересів перед загрозою, яка насувалась з боку центральноєвропейських держав»⁷⁷⁶. За мемуарами С. Сазонова, «поява на Босфорі німецької військової сили (місії О. Лімана фон Сандерса – *авт.*) з нечуваними повноваженнями, стала для Росії тим вирішальним моментом,

⁷⁷³ Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1873, л. 15 об.

⁷⁷⁴ Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 88.

⁷⁷⁵ Айрапетов О. Р. Вказ. праця. — С. 175.

⁷⁷⁶ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуари / Дж. Бьюкенен. — М.—Мн., 2001. — С. 139.

який змусив її шукати зближення з Великою Британією у формі більш предметній, ніж нічим не конкретизоване усвідомлення спільної з нею небезпеки»⁷⁷⁷.

У цьому контексті характерними є перемовини Миколи II з британським послом Дж. Бьюкененом 3 квітня 1914 р. Цей дипломат писав у своєму звіті до Е. Грея про вищезгадані переговори, що російський імператор вважав однією з головних загроз для його країни саме німецьку політику стосовно Проток, оскільки «він отримав достовірну інформацію від секретного агента у Відні, що Німеччина прагнула отримати таке становище в Константинополі, яке дозволить їй повністю зачинити Росію у Чорному морі. Він (Микола II – *авт.*) буде протистояти цьому всіма засобами й не зупиниться навіть перед війною, якщо вона буде цьому єдиною альтернативою»⁷⁷⁸. Після того Микола II, нагадавши про зростання міжнародної напруженості, сказав, що «хотів би бачити міцний зв'язок між Англією та Росією у вигляді чисто оборонного союзу»⁷⁷⁹. На зауваження Дж. Бьюкенена про складність вирішення цього завдання, він відповів, що «у будь-якому випадку можна було б укласти договір на зразок того, що існує між Англією і Францією»⁷⁸⁰.

Щоб додатково стимулювати Форін офіс, взяти до уваги російські пропозиції, Микола II на цій же зустрічі 3 квітня 1913 р. детально обговорив з Дж. Бьюкененом досить болючі для Лондона проблеми російсько-

⁷⁷⁷ Там само. — С. 140.

⁷⁷⁸ Buchanan – Grey. St. Petersburg, April 3, 1914 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 537. — P. 781.

⁷⁷⁹ Бьюкенен Дж. Мемуари дипломата: Воспоминания, мемуари / Дж. Бьюкенен. — М.—Мн., 2001. — С. 126.

⁷⁸⁰ Там само.

британських суперечностей в Ірані й висловив думку про можливість суттєвих поступок його країни у цих питаннях⁷⁸¹.

С. Сазонов, який зустрівся того ж дня з цим британським послом деталізував та прокоментував пропозиції Миколи II. Зокрема він зауважив: «Союзу (Антанті – *авт.*) потрібно надати чітко визначеного характеру задля того, щоб Німеччина усвідомила, що, якщо вона буде проводити агресивну політику, їй доведеться протистояти об'єднаним силам Англії, Франції та Росії. Таке розуміння, на думку Його величності (Миколи II – *авт.*), гарантує мир у Європі, оскільки Німеччина надто боїться британського флоту, щоб ризикувати війною, під час якої цей флот буде проти неї»⁷⁸².

Незважаючи на те що російський посол у Великій Британії граф О. Бенкендорф з початку травня 1914 р. намагався всіляко активізувати початок предметних переговорів стосовно підписання вищезгаданої конвенції, російський представник капітан М. Волков лише 6 червня був прийнятий британським уповноваженим адміралом принцом Л. Баттенбергським. Капітан Волков звітував начальнику морського генштабу адміралу А. Русіну: «Англійський уряд з цим питанням не квапиться, але поспішність виявляє Франція. Принц Беттенбергський з дружиною їде до Росії в серпні, і йому доручено увійти у зносини з цього питання з Морським міністерством.»⁷⁸³.

Велика Британія, отримуючи значні політичні аванси від царського уряду й запевняючи його у своїй зацікавленості у поглибленні співпраці з ним, не лише уникала конкретних зобов'язань, але й вимагала, щоб ці перемовини мали секретний характер. Незважаючи на це, кайзерівська

⁷⁸¹ Buchanan – Grey. St. Petersburg, March 31, 1914 // B.D. — Vol. X. — Part. I. — № 536. — P. 782.

⁷⁸² Ibidem.

⁷⁸³ Волков – Русин. Лондон, 6 июня / 24 мая 1914 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 3. — № 175. — С. 208.

дипломатія з середини квітня 1914 р. уважно відслідковувала та аналізувала контакти Лондона та Петербурга саме у контексті можливості укладання військово-морської конвенції між ними⁷⁸⁴. Як зазначав німецький посол у Лондоні К. Ліхновський у звіті канцлеру Т. Бетман-Гольвегу, він зустрівся 24 червня 1914 р. з керівником Форін офісу Е. Греєм і, виконуючи доручення свого уряду, «прямо і відверто» заявив йому, що у випадку, якщо підтвердиться інформація про те, що Лондон підтримав авантюрні пропозиції Петербурга, спрямовані насамперед проти Берліна, то буде зруйновано ті «щирі британсько-німецькі відносини, що встановились з часу останньої балканської кризи»⁷⁸⁵.

Е. Грей чудово зрозумів про що йдеться. Як стверджує цілком обґрунтовано сучасний український дослідник К. Русаков, цей дипломат у листі до британського посла в Петербурзі Дж. Бьюкенена, наголосив про реальну загрозу стрімкого погіршення відносин його країни з Німеччиною внаслідок підозр берлінського кабінету, які базувались на свідченнях секретних агентів з Лондона та Петербурга про те, що вже «дійсно існує військово-морська конвенція... і, що вона включає домовленість про відкриття Проток (для російських кораблів – *авт.*)»⁷⁸⁶. Звичайно, вищезгаданий дипломатичний скандал ще більше мінімізував прагнення Форін офісу до результативних переговорів з царським урядом, принаймні найближчим часом.

У той час, як Берлін та Відень вважали загрозою для власних інтересів, в тому числі стосовно Проток, російські амбіції на Чорному морі, Петербург непокоївся внаслідок посилення османських військово-морських сил, що,

⁷⁸⁴ Див: Die Verhandlungen über die Englisch-Russische Marine Convention. April bis Juli 1914. Kapitel CCC // G.P. — В. 39. — № 15862—15889. — S. 593—645.

⁷⁸⁵ Lichnowsky – Bethmann Hollweg. London, den 24 Juni 1914 // G.P. — В. 39. — № 15884 — S. 630—632.

⁷⁸⁶ Цит. за: Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 110.

могло звести нанівець його плани стосовно Босфора та Дарданелл⁷⁸⁷. Щоб нейтралізувати ці загрози, царський уряд знову ж таки, мав надію на успішну взаємодію із своїми союзниками по Антанті.

С. Сазонов у доповіді Миколі II від 25 листопада (8 грудня) 1913 р. наголошував: «Є всі підстави стверджувати, що в 1914-1916 рр. турецький військово-морський флот, за якісними характеристиками його кораблів та потужності їх артилерії», буде переважати російський⁷⁸⁸. На думку С. Сазонова, такі тенденції ставили під загрозу реалізацію одного з головних завдань російської зовнішньої політики, «на підготовку до вирішення якого було витрачено впродовж тридцяти останніх років сотні мільйонів рублів»⁷⁸⁹, а саме «захоплення нашою (російською – *авт.*) армією та флотом, якщо обставини зроблять це необхідним, Проток та Константинополя»⁷⁹⁰.

У цьому контексті досить важливими для Росії були ті обставини, що посилення османського флоту відбувалось завдяки допомозі британських військово-морських радників на чолі з адміралом А. Лімпусом. Сучасні броненосці, для Порти будувались англійськими фірмами, а створенням османських верфей та морських арсеналів керували британські фахівці. Однак, як виявилось, царський уряд не мав вагомих аргументів, щоб спонукати Велику Британію переглянути ці вигідні для неї контракти. 30 травня 1914 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф висловив Е. Грею вищезгадані побоювання стосовно місії адмірала А. Лімпуса. Е. Грей відповів, що «якби дійсно діяльність англійських морських офіцерів у

⁷⁸⁷ О целях наших на Проливах. Записка Н.А. Базили. Ноябрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1866, л. 6.

⁷⁸⁸ Bericht des russischen Außenministers Sasonow an den Zaren. St. Petersburg, den 25 November (8 Dezember) 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914. — Berlin, 1924. — В. 3. — № 1157. — S. 379.

⁷⁸⁹ Ibid. — S. 378.

⁷⁹⁰ Ibid. — S. 381.

Туреччині загрожувала Росії, то англійський уряд не дав би на неї дозволу... Якби він відмовився від цих прохань Порти, то вона б звернулася за допомогою до Німеччини, що суперечило б інтересам як Росії, так і Англії»⁷⁹¹.

Не надто дієвими були спроби Петербурга впливати на Париж, щоб він обмежив кредитування Порти французьким капіталом і таким чином спричинив брак фінансових ресурсів у османського уряду для замовлення будівництва нових військових кораблів. Паризький кабінет наголошував, що кошти, надані його країною, витрачаються переважно на виплату кредитів, які Порта взяла ще під час балканських війн, і тому ці застереження Петербурга не надто обґрунтовані⁷⁹².

Тим часом проблема Проток викликала все більшу увагу потенційно ворожого Антанті Троїстого союзу. Російський посол у Відні Н. Шебеко доповідав С. Сазонову 13 (26) червня 1914 р., що щойно відбулась зустріч керівників Німеччини та Австро-Угорщини в Конопішті, на якій розглядались переважно «морські питання» й насамперед проблема Проток. Як наголошував Н. Шебеко, чутки про те, що Росія знову піднімала питання Проток, дуже турбували членів Троїстого союзу. Під час зустрічі у Конопішті австрійсько-угорський ерцгерцог Франц Фердинанд мав з цього приводу тривалі наради з командувачем німецького флоту адміралом А. Тірпіцем. На них зокрема обговорювались заходи задля прискорення

⁷⁹¹ Benckendorff – Sasonow. London, den 30 Mai / 12 Juni 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. — В. III — № 1061. — S. 288—287.

⁷⁹² Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 91—92.

суднобудівельної програми Австро-Угорщини, «згідно якої монархія повинна до 1918 р. отримати 12 дредноутів»⁷⁹³.

Спільність інтересів Росії та Румунії щодо гарантування свободи торгівельного судноплавства через Босфор та Дарданелли й занепокоєння можливістю їх закриття у випадку грецько-османської війни через суперечності навколо приналежності островів у Егейському морі, стала одним з чинників російсько-румунського зближення та поступового послаблення зв'язку Бухареста з Віднем та Берліном⁷⁹⁴.

Як досить слушно зауважив сучасний американський дослідник Р. Боброфф, хоча проблема Проток не впливала безпосередньо на погіршення російсько-німецьких та російсько-австрійських відносин, під час передвоєнної липневої кризи 1914 р., однак «підозри Сазонова щодо німецьких планів у регіоні посилювались стурбованістю австрійсько-німецької загрози Сербії багато в чому через те, що вона розташовувалась неподалік від водного шляху, надто важливого для російської економіки»⁷⁹⁵. Варто згадати у цьому контексті й думки, висловлені С. Сазоновим та начальником Генерального штабу російської армії генералом Я. Жилінським ще на так званій Особливій нараді 8 (21) лютого 1914 р., що одним із завдань Сербії у майбутній війні має бути відволікання австрійсько-угорської армії для того, щоб та не завадила Росії, тим часом, захопити Чорноморські

⁷⁹³ Шебеко – Сазонов. Вена, 13 (26) юня 1914 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 3. — № 382. — С. 429—430.

⁷⁹⁴ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський. — К., 2010. — С. 527—531.

⁷⁹⁵ Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 94.

протоки⁷⁹⁶. Документи російського Морського генерального штабу свідчать, що «однією з причин того, що Росія так рішуче поводи́ла себе» протягом передвоєнної кризи, було те, що «російська вища державна влада ще напередодні війни прийняла рішення розв'язати під час неї «східне питання» на користь Росії, тобто встановити її панування у Константинополі та на Босфорі і Дарданеллах й ліквідувати перепони на шляху до Проток та встановлення своєї керуючої ролі у слов'янському світі»⁷⁹⁷.

Отже, можна зробити висновок, що загострення проблеми Чорноморських проток напередодні першої світової війни спричинило поглиблення суперечностей між великими державами, і відтак сприяло загальному посиленню міжнародної напруженості.

Місія генерала О. Лімана фон Сандерса й відповідно стійке посилення впливу німецьких військових у Константинополі та щодо Проток зумовило виникнення безпосередньої принципової конфронтації між Росією та Німеччиною.

Царський уряд вдавався до всіх можливих для нього дипломатичних засобів, щоб домогтися відкликання цієї німецької військової місії. Франція використовувала потребу Росії у цій допомозі для подальшого зміцнення російсько-французького союзу, надаючи петербурзькому кабінету рішучу підтримку у її протистоянні з Берліном, й, більш того, заохочуючи ці дії царського уряду. Водночас французька дипломатія не шкодувала зусиль, щоб завадити можливостям взаємовигідного німецько-російського врегулювання вищезгаданих суперечностей, побоюючись, що це може спричинити певне

⁷⁹⁶ Журнал Особого Совещания 8 февраля 1914. Копия № 6 // Вестник НКВД. — 1919. — № 1. — С. 34.

⁷⁹⁷ Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1873, л. 15 об.

зближення її союзника – Росії із найзапеклішим французьким супротивником – Німеччиною.

Велика Британія, незважаючи на свою зацікавленість у співпраці в межах Антанти та занепокоєність посиленням німецького впливу на Протоках, водночас не була налаштована, підтримуючи вищезгадані російські претензії, до конфронтації з Німеччиною та Портою. Більш того, вона усвідомлювала, що її вимоги до Порти обмежити діяльність німецької місії, можуть зашкодити досить значним британським економічним та військово-політичним інтересам у Османській імперії.

Надто обережна позиція Лондона та непослідовність Петербурга, який коливався між спробами узгодити свої інтереси щодо Проток з Берліном та конфронтацією з Німеччиною й Османською імперією, не дозволили Росії, Франції та Великій Британії вдатися до спільних ефективних дій, які б змусили берлінський та османський кабінети до суттєвих поступок.

Хоча генерал О. Ліман фон Сандерс зрештою, і був переведений з посади командувача корпусу, розташованого у Константинополі, на вищу посаду інспектора османської армії і кризу було формально врегульовано, однак стрімке посилення впливу німецьких військових у Османській імперії активізувало російські збройні та дипломатичні приготування задля посилення можливостей Петербурга у протистоянні як з Портою, так і з Берліном стосовно забезпечення своїх амбіцій щодо контролю над Чорноморськими протоками. Це у свою чергу викликало посилення антиросійських настроїв як у Німеччині, так і особливо в Османській імперії й відповідно суттєво впливало на зближення Порти з Троїстим союзом.

Царський уряд усвідомлював, що зазнав дипломатичного фіаско під час кризи, викликаной місією О. Лімана фон Сандерса, через те, що не отримав достатньої підтримки Великої Британії. Тому Петербург докладав значних зусиль для консолідації Антанти і російсько-британського зближення шляхом укладання військово-морської конвенції між двома країнами. Франція розглядала спроби петербурзького кабінету укласти цю угоду з

Лондоном, як один з найефективніших шляхів подальшої військово-політичної інтеграції країн Антанти й тому намагалась активно сприяти цьому процесу. Британська дипломатія уникала конкретних зобов'язань, оскільки не хотіла втратити свободи дій.

Російські союзники по Антанті – Франція та Велика Британія не пішли назустріч царському уряду щодо заходів задля гальмування стрімкого посилення османського військово-морського флоту. Внаслідок цього продовжувалась його модернізація за допомогою британських офіцерів, а також завдяки будівництву нових потужних кораблів на британських верфях та фінансування цих приготувань переважно за рахунок французьких кредитів.

Австро-Угорщина, внаслідок її економічної та військово-політичної залежності від статусу Проток, висловлювала занепокоєння приготуванням Росії до «босфорської операції» та посиленням її чорноморського флоту. Це спонукало Відень звертатись за підтримкою до Берліна, що було фактором подальшої німецько-австрійсько-угорської консолідації. В той же час позиції Антанти у чорноморському регіоні дещо посилились завдяки налагодженню російсько-румунської співпраці у питанні гарантування свободи торгівельного судноплавства Протоками.

Незважаючи на те, що фактор Чорноморських проток безпосередньо не впливав на перебіг передвоєнної липневої кризи 1914 р., одним з чинників, що зумовили рішучу підтримку Росією Сербії було те, що вона розглядалась царським урядом як останній надійний форпост Росії поблизу Босфора та Дарданелл, який передбачалося використати, за необхідності, як допоміжний чинник під час боротьби за контроль над Протоками.

РОЗДІЛ 5. ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ПОЛІТИЦІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ СОЮЗІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.1. Проблема Проток і вступ Османської імперії у війну

1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Станом на 5 серпня у війну вступили з одного боку Німеччина та Австро-Угорщина, а з іншого – Росія, Франція, Велика Британія, Сербія, Бельгія та Чорногорія. Османська імперія, Болгарія, Греція, Італія та Румунія офіційно оголосили свій нейтралітет⁷⁹⁸.

5 вересня 1914 р. Росія, Велика Британія та Франція підписали угоду, згідно якої зобов'язувались не укладати сепаратного миру й не пропонувати мирних умов без узгодження з кожним із союзників. Таким чином, можна вважати, що, нарешті, потрійна Антанта, яка тривалий час була досить нестійким утворенням, перетворилась у формальний союз⁷⁹⁹.

Проблема Проток досить суттєво впливала на відносини країн Антанти та Троїстого союзу з Османською імперією в період від початку війни до вступу в неї Турки, й стала одним із важливих чинників визначення її зовнішньополітичної орієнтації.

Вже на початку серпня 1914 р. Османська імперія була стурбована тим, що міжнародна криза може безпосередньо заторкнути і її, оскільки Росія, за сприятливого для неї розвитку подій, цілком вірогідно, не втримається від спокуси й втілить у життя свою давню мрію про захоплення Проток. Це занепокоєння посилилось після зустрічі 1 серпня 1914 р. великого візира Саїд-Халіма з послами Німеччини Г. Вангенеймом та Австро-Угорщини І. Паллавічіні, на якій габсбурзький дипломат переконував своїх

⁷⁹⁸ История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 795—802; Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны / Ф. И. Нотович. — М.—Л., 1947. — Т. 1. — С. 7.

⁷⁹⁹ История дипломатии. — М., 1965. — Т. III. — С. 12.

співрозмовників, що він має вагомі докази того, що «на Босфор заплановано напад російського флоту»⁸⁰⁰.

2 серпня 1914 р. Османська імперія уклала з Німеччиною секретну угоду, яка передбачала її вступ у війну на боці центральноєвропейських держав⁸⁰¹. Однак у той же день османський уряд оголосив великим державам, що буде ретельно дотримуватись нейтралітету⁸⁰².

Порта, як і берлінський кабінет, цілком усвідомлювали, що для того, щоб зробити турецькі збройні сили боєздатними, потрібно було провести мобілізацію на величезних теренах цієї країни⁸⁰³. Не менш нагальним завданням було зміцнення фортів на Протоках, які перебували у незадовільному стані, щоб гарантувати їх захист від можливих атак російського чорноморського флоту, британської і французької середземноморських ескадр.

Досить логічними є міркування С. Сазонова, що міжнародне значення Османської імперії загалом, а для Росії, в першу чергу, визначалося тим, що

⁸⁰⁰ Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapia, den 1 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. — Berlin, 1921. — Buch 2. — Bd. 3. — № 652. — S. 125.

⁸⁰¹ The Treaty of Alliance Between Germany and Turkey. August 2, 1914. — Режим доступу:

http://www.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_Alliance_Between_Germany_and_Turkey; Wangenheim – Auswärtige Amt. Constantinople, den 2 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. — Berlin, 1921. — Buch 2. — Bd. 3. — № 733. — S. 183—184.

⁸⁰² Лудшувейт Е. Ф. Вказ. праця. — С. 29.

⁸⁰³ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916 / H. Morgenthau. — New York, 1918. — Chapter IV. — Режим доступу :

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen04.htm>

вона все ще залишалася «сторожем Проток». Як стверджував російський міністр закордонних справ, Росія побоювалась вступу Порти у світову війну на боці Троїстого союзу, оскільки це, «по-перше, відкривало ворожим силам вхід до Чорного моря (Босфором та Дарданеллами – *авт.*)... і затримувало на турецькому кордоні значну частину нашої (російської – *авт.*) армії, відволікаючи її від участі на головному фронті, і, по-друге, закривало нас у Чорному морі, ізолюючи від прямих зносин із союзниками, паралізуючи економічно, обмежуючи наші відносини із зовнішнім світом до одного морського виходу через віддалений і у всіх відношеннях незадовільний Архангельський порт»⁸⁰⁴.

Царський генералітет чудово усвідомлював, що доки російський флот не мав безумовної переваги на Чорному морі, та за умов вкрай складної ситуації на європейських фронтах нереально буде здійснити так звану «босфорську операцію», до якої Росія готувалася понад 30 років, однак все ще була незадовільно до неї підготовлена⁸⁰⁵.

У той же час російська правляча еліта вважала одним із головних завдань Росії у війні вирішення на свою користь питання Босфора та Дарданелл. Характерними у цьому контексті є міркування, висловлені російським послом у Белграді князем Г. Трубецьким у листі до посла в Османській імперії М. Гірса від 7 (20) серпня 1914 р. Цей російський дипломат наголошував: «Те, що ми можемо здобути на наших західних кордонах, це швидше виконання нашого історичного обов'язку, ніж безпосередня вигода... Звичайно, мимоволі перш за все думка звертається до Проток»⁸⁰⁶. За таких умов поглиблення взаємної недовіри між Портою та

⁸⁰⁴ Сазонов С. Д. Вказ. праця. — С. 253—254.

⁸⁰⁵ О целях наших на Проливах. Записка Н.А. Базили. Ноябрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1866, л. 21—23.

⁸⁰⁶ Трубецкой – Гирс. Белград, 7/20 августа 1914 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — С. 155.

царським урядом, османський військовий міністр Енвер-паша несподівано запропонував під час зустрічей з російським військовим представником у Константинополі генерал-майором М. Леонтьєвим 5⁸⁰⁷ та 9 серпня 1914 р.⁸⁰⁸ укласти російсько-османський оборонний союз, який передбачав би, що Росія може розраховувати на турецьку армію, і спрямувати її проти будь-якого з її нинішніх та майбутніх супротивників. Як запевняв Енвер-паша свого візаві, за умов налагодження дружніх відносин між двома країнами, гостре для них питання Чорноморських проток втратить свою попередню актуальність. За ці кроки назустріч Петербургу Порта просила, щоб він посприям їй у поверненні захоплених Грецією островів у Егейському морі та болгарської Південної Фракії⁸⁰⁹.

Досить слухними є міркування британського історика Т. Хіггінса, що це був не лише тактичний крок Порти, як стверджують російська та радянська історіографії. Енвер-паша дійсно був дуже занепокоєний можливістю того, що за умови розгортання військового конфлікту у Європі, Росія, як вона й планувала ще у лютому 1914 р., може вдатися до захоплення Чорноморських проток. Тому на певний час він навіть вагався між однозначною орієнтацією на Німеччину та налагодженням відносин з Росією⁸¹⁰.

Водночас російський міністр закордонних справ С. Сазонов, навпаки, намагався всіляко відтермінувати навіть початок офіційних переговорів з

⁸⁰⁷ Гирс – Сазонов. Константинополь, 5 августа / 23 июля 1914 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 6 — Ч. 1. — № 8. — С. 89.

⁸⁰⁸ Гирс – Сазонов. Константинополь, 9 августа / 27 июля 1914 // Там само. — № 48. — С. 42—43.

⁸⁰⁹ Нотович Ф. И. Вказ. праця. — С. 284; Леонтьев – Данилов. Константинополь, 13 августа / 31 июля 1914 // МОЭИ. — Т. 6. — Ч. 1. — № 94. — С. 85—89.

⁸¹⁰ Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 53.

Портою, зауважуючи у листі М. Гірсу, що росіяни не бояться дій Османської імперії безпосередньо проти них. Як влучно писав історик М. Покровський, у Петрограді хотіли отримати турецьку столицю разом з Протоками, а йому пропонували лише турецьку армію⁸¹¹. Доки С. Сазонов ігнорував пропозиції Енвер-паші, стало зрозуміло, що союз з Портою неможливий через вхід німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток. За твердженням історика М. Покровського: «Поява «Гебена» та «Бреслау» кинула гирю на терези (османські – *авт.*), коли російська тарілка почала швидко перетягувати. А що цій справі допоміг і Сазонов (тим, що ухилився від переговорів з Портою – *авт.*) – це вже додатковий жарт історії»⁸¹².

Пронімецьку орієнтацію Османської імперії суттєво посилили такі взаємопов'язані події, як конфіскація лондонським кабінетом двох османських дредноутів та входження до Проток німецьких крейсерів.

28 липня 1914 р. лондонський кабінет конфіскував лінійні кораблі дредноутного типу «Султан Газі Осман» і «Решадіє», а також два міноносці, збудовані для Османської імперії британською фірмою «Армстронг, Вітворт і Ко»⁸¹³. Хоча лондонський кабінет висловлював свою згоду на відповідні фінансові компенсації Порті, а також на те, щоб після завершення війни повернути ці кораблі, однак громадська думка Османської імперії все більше налаштовувалась внаслідок загаданих дій Лондона проти Великої Британії та відповідно на користь Німеччини⁸¹⁴.

⁸¹¹ Покровский М. Н. Царская Россия и война / М. Н. Покровский // Империалистическая война. Сб. статей / М. Н. Покровский. — М., 1931. — С. 158.

⁸¹² Цит. за: Там само. — С. 161.

⁸¹³ Лудшувейт Е. Ф. Вказ. праця. — С. 37.

⁸¹⁴ Wangenheim – Auswärtige Atm. Therapia, den 3 August, 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. — Berlin, 1921. — Buch 2. — Bd. 4. — № 795. — S. 41; Grey – Beaumont. Foreign Office, 4 août 1914 // Le

Значно поглибив напруженість між Османською імперією та Антантою вхід німецького броньованого крейсера «Гебена» та легкого крейсера «Бреслау» до Чорноморських проток. Німецький найсучасніший лінійний крейсер «Гебен» (водотоннажність 22 000 т.) та легкий швидкісний крейсер «Бреслау» (водотоннажність 4 300 т.) знаходились у Середземному морі з листопада 1912 р. За потужністю артилерії, міцністю броні та особливо швидкістю «Гебен» значно переважав будь-який корабель британського чи французького флотів у Середземному морі. Тому, щоб мати перевагу під час бою, його супротивники повинні були сконцентрувати проти нього принаймні 2-3 лінійних кораблів. Оскільки наздогнати «Гебен» ні британська, ні французька середземноморські ескадри не могли, то вони повинні були розташувати свої сили так, щоб стратегічно оточити цей крейсер й змусити його прийняти бій⁸¹⁵.

Відразу після початку світової війни, 1 серпня 1914 р., вищезгадані два німецькі крейсери, які знаходились у цей час в Адріатичному морі, взяли курс до Алжиру, щоб зашкодити транспортуванню розташованих там французьких військ до Європи. Того ж дня німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм у телеграмі до Берліна висловив свої міркування, що «німецький лінійний крейсер «Гебен» не обов'язково повинен й надалі діяти у Середземному морі, а було б більш доцільно перебазувати його до Чорного моря, що допоможе стримувати російський флот, не дозволить висадження російського десанту на болгарській території й гарантувати непорушність телеграфного зв'язку між Європою та Азією

second livre bleu anglais. — № 4. — P. 5; Beaumont – Grey. Constantinople, 9 août 1914 // Ibid. — № 6. — P. 6—7.

⁸¹⁵ Вильсон Х. Морские операции в мировой войне. 1914—1918 гг. / Х. Вильсон. — М., 1985. — С. 239—241.

(через Протоки – *авт.*)»⁸¹⁶. Підходячи до алжирського узбережжя, вранці 4 серпня 1914 р. капітан «Гебена» адмірал В. Сушон отримав від німецького Адміралтейства телеграму з повідомленням про укладання німецько-османського союзу та наказом негайно рушити до Константинополя⁸¹⁷. Однак він все ж обстріляв алжирські порти, що, зрештою, затримало на два дні підготовку до транспортування французьких військ до Європи⁸¹⁸.

Командувач французьким флотом віце-адмірал Бує де Ляпейрер отримав 2 серпня 1914 р. наказ вийти в море й затримати «Гебен» і «Бреслау», як тільки буде відомо про оголошення війни між Німеччиною та Францією. Однак французькі військово-морські сили після невдалої спроби перехопити «Гебен» та «Бреслау» біля алжирського узбережжя, починаючи з 6 серпня 1914 р., зосередились виключно на охороні транспортних суден з військами, які вирушили з Алжиру до Франції⁸¹⁹.

Цілком можна погодитись з думкою численних як західних, так і російських дослідників та військових, що для охорони транспортних суден з алжирським корпусом вистачило б і половини французького флоту⁸²⁰, оскільки загрозу для нього складав лише один, хоч і найсучасніший та найшвидкісніший на Середземному морі лінійний крейсер «Гебен». Легкий

⁸¹⁶ Wangenheim – Auswärtige Amt. Constantinople, den 2 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. — Berlin, 1921. — Buch 2. — Bd. 3. — № 652. — S. 125.

⁸¹⁷ Tirpitz – Jagow. Berlin, den 3 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. — Berlin, 1921. — Buch 2. — Bd. 4. — № 775. — S. 26; Churchill W. The world crisis. 1911—1914. — London, 1923. — P. 247.

⁸¹⁸ Силин А. С. Бегство «Гебена» и «Бреслау» в Дарданеллы / А. С. Силин // Новая и новейшая история. — 1983. — № 3. — С. 133.

⁸¹⁹ Cruttwell C. R. A history of the great war / C. R. Cruttwell. — Oxford, 1934. — P. 70—71; Вильсон Х. Вказ. праця. — С. 244—249.

⁸²⁰ Там само. — P. 249.

крейсер «Бреслау» міг лише виконувати допоміжні функції. Французьке ж командування мало 16 лінійних кораблів, шість броньованих крейсерів та 24 есмінці⁸²¹.

Австрійсько-угорський флот, основу якого склали 6 лінкорів, не міг загрозувати французьким комунікаціям, бо фактично був заблокований у Адриатичному морі британською ескадрою на чолі з контр-адміралом Е. Трубріджем⁸²², яка курсувала Отрантською протокою. Вона складалась із чотирьох броньованих крейсерів, легкого крейсера та 8 есмінців⁸²³.

Лише 10 серпня 1914 р., коли «Гебен» та «Бреслау» вже входили до Дарданелл, французький посол у Петербурзі М. Палеолог, виконуючи доручення свого уряду, який, до речі, ще не знав про це, повідомив С. Сазонова, що транспортування алжирського корпусу вже успішно завершено і, враховуючи те, що найближчими днями можливий вступ у війну Османської імперії на боці центральних держав, французький флот у Середземному морі зосередиться на тому, щоб «убезпечити (Росію – авт.) від прориву австрійських та німецьких кораблів до Проток»⁸²⁴.

Вже через кілька місяців після закриття Дарданелл, зумовленого насамперед проривом туди «Гебена» та «Бреслау», стали очевидними катастрофічні наслідки цього для російської армії, яка, відчуваючи брак зброї, боєприпасів та спорядження, не могла отримати це від своїх західних союзників й змушена була згодом перейти до оборонних дій. Зважаючи на ці небезпечні тенденції, французький парламент ще у 1915 р. створив парламентську слідчу комісію з широкими повноваженнями для

⁸²¹ Milne B. The Flight of the «Goeben» and «Breslay» / B. Milne. — London, 1921. — P. 47—48.

⁸²² Ibid. — P. 29.

⁸²³ Ibid. — P. 43.

⁸²⁴ Sasonow – Iswolski. 28 Juli / 10 August 1914 // Iswolski. 1914—1917. — № 71. — S. 39.

розслідування дивовижної пасивності та безініціативності вищого військово-морського керівництва країни стосовно дій проти «Гебена» та «Бреслау»⁸²⁵. Вона дійшла висновків, що не лише збіг обставин допоміг врятуватись німецьким крейсерам, але й хибна стратегія та тактика французького командування⁸²⁶.

Внаслідок низки грубих помилок командувача британським середземноморським флотом адмірала Б. Мілна, неефективності системи управління британським флотом та відсутності дієвої взаємодії між французькими та британськими військово-морськими силами, а також завдяки майстерності та рішучості німецького адмірала В. Сушона, крейсери «Гебен» та «Бреслау» безперешкодно увійшли ввечері 7 серпня 1914 р. до Егейського моря. Вони, як виявилось, на 60 годин випередили в цьому британську ескадру на чолі з адміралом Б. Мілном, яка, маючи у своєму складі 3 важких лінійних крейсери, намагалась наздогнати та знищити ці німецькі кораблі. Інший британський адмірал Е. Трубрідж який, із своєю ескадрою блокував вихід австрійсько-угорського флоту із Адріатики, мав можливість перехопити «Гебен» та «Бреслау» на їхньому шляху до Дарданелл. Однак він виявив занадто велику обережність і не наважився із своїми чотирма не надто потужними броненосцями та вісьмома есмінцями дати бій сучасному кораблю дредноутного типу, яким був «Гебен». До того ж, адмірал Е. Трубрідж повинен був зважати і на посилення небезпеки з боку ВМФ Габсбурзької монархії⁸²⁷.

⁸²⁵ Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. — М.—Мн., 2002. — Т. I. — С. 503.

⁸²⁶ Шталь А. Прорыв «Гебена» и «Бреслау» в Черное море / А. Шталь // Кто должник. Сб. документированных статей. — М., 1926. — С. 160—162.

⁸²⁷ Машевський О. П. Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у першу світову війну / О. П. Машевський // Сходознавство. — 2009. — С. 66—81;

Британське Адміралтейство змушене було дослухатися і до побажань з Петербурга, який був вкрай занепокоєний можливістю проходження австрійсько-угорського флоту «за сприяння Туреччини» через Протоки до Чорного моря. На думку С. Сазонова, австрійсько-угорська ескадра разом з османськими кораблями у цьому випадку створила б загрозу російському узбережжю й паралізувала б торгівлю, яка велася через порти Північного Причорномор'я. Більш того, вона могла стати вирішальним фактором впливу на визначення союзницької орієнтації не лише Порту, але й Румунії та Болгарії, економіка яких залежала від торгівлі через Босфор та Дарданелли. Оскільки, за твердженням С. Сазонова, російський флот не міг заблокувати Босфор й перепинити таким чином, у випадку необхідності, рух австрійсько-угорських військово-морських сил до Чорного моря, він звернувся 7 серпня 1914 р. до Лондона з проханням вжити заходів задля унеможливлення їх входу до Дарданелл⁸²⁸. Лондон та Париж запевнили царський уряд, що їхній об'єднаний флот достатньо потужний, щоб заблокувати австрійсько-угорські військово-морські сили в Адріатичному морі⁸²⁹.

На нашу думку, можна погодитись із твердженням британського дослідника А. Макфі, що хоча не можна стовідсотково виключати те, що британський флот під впливом лондонської дипломатії свідомо не чинив належних перепон для прориву «Гебена» і «Бреслау» до Дарданелл, однак дослідники не знайшли безпосередніх доказів таких дій⁸³⁰.

Churchill W. The world crisis. 1911—1914 / W. Churchill. — London, 1923. — P. 252—255.

⁸²⁸ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 25 Juli / 7 August 1914 // Iswolski. 1914—1917. — № 46. — S. 27.

⁸²⁹ Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 98.

⁸³⁰ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 49.

Варто зауважити, що лондонський кабінет створив спеціальну слідчу комісію із представників вищого командування для розслідування дій британського військово-морського керівництва на Середземному морі стосовно «Гебена» та «Бреслау». Вона визнала, що ці адмірали діяли в межах своїх обов'язків та інструкцій Адміралтейства. Військовий трибунал, перед яким згодом постав адмірал Е. Трубрідж, виправдав цього флотоводця. Хоча його флотська кар'єра після цього була завершена, однак він отримав посаду відповідального за постачання військово-морського обладнання до Сербії⁸³¹.

Тодішній очільник британського Адміралтейства У. Черчілль, критикуючи у своїх мемуарах безініціативність, пасивність та прорахунки адміралів Б. Мілна та Е. Трубріджа, жодного разу не звинуватив їх у тому, що вони свідомо не чинили достатньої протидії прориву німецьких крейсерів до Дарданелл. Крім того, У. Черчілль опублікував у цій своїй книзі низку документів, які переконують, що Адміралтейство і особисто його керівник були рішуче налаштовані якомога швидше знищити ці німецькі крейсери й давали відповідні вказівки командувачу британськими середземноморськими військово-морськими силами адміралу Б. Мілну. У. Черчілль наказував, що британська ескадра повинна тримати вищезгадані німецькі кораблі в межах досяжності й негайно атакувати їх відразу після оголошення війни між Великою Британією та Німеччиною (о 23 годині 4 серпня 1914 р.)⁸³². Більш того, він переконував британський уряд дозволити ці дії ще до офіційного початку війни між Лондоном та Берліном. За висловом прем'єр-міністра

⁸³¹ Cruttwell C. R. *Opt. cit.* — P. 71; Churchill W. *The world crisis. 1911—1914* / W. Churchill. — London, 1923. — P. 254.

⁸³² *Ibid.* — P. 249—255; Text of Ultimatum Grey to Goshen. August 4, 1914 // *European diplomatic history 1815—1914. Documents and interpretations.* — New York, 1972. — № 121 / 157. — P. 301—303; Grey – Goshen. London, August 4, 1914 // *The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814—1914.* — New York, 1996. — P. 445.

Великої Британії Г. Асквіта, «Уінстон, який завжди вирізнявся войовничим запалом, прагнув швидше розпочати боротьбу на морі із затоплення «Гебена»⁸³³.

Отже, можна дійти думки, що є не надто обґрунтованими твердження, поширені у радянській⁸³⁴, російській⁸³⁵ й частково сучасній українській історіографії⁸³⁶, що Велика Британія й Франція свідомо дозволили «Гебену» й «Бреслау» увійти до Дарданелл, оскільки мали на меті втягнути Османську імперію у війну й водночас змінити на користь Порти співвідношення сил між російським та османським флотами на Чорному морі й таким чином унеможливити захоплення Росією Константинополя та Проток до кінця війни, задля того, щоб мати потужний важіль впливу на Росію, за допомогою якого західні союзники спонукали б її утримуватись в подальшому від сепаратного миру.

Німецькому послу Г. Вангенейму разом з османським військовим міністром Енвер-пашею вдалося навіть без офіційної згоди уряду організувати безперешкодне проходження німецьких крейсерів Протоками. Біля входу до Дарданелл їх зустрів османський есмінець, який подав команду «рухайтесь за мною»⁸³⁷. Адмірал В. Сушон за порадою Г. Вангенейма наказав підняти османські прапори, оскільки німецький посол домовився з Портою, що ці крейсери будуть начебто «продані» Німеччиною Османській

⁸³³ Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 52.

⁸³⁴ История дипломатии. — М., 1965. — Т. III. — С. 7; Емец В. А. Вказ. праця. — С. 113; Лудшувейт Е. Ф. Вказ. праця. — С. 38.

⁸³⁵ Айрапетов О. Р. Вказ. праця. — С. 178—180.

⁸³⁶ Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 18, 26, 116—119.

⁸³⁷ Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 53; Churchill W. The world crisis. 1911—1914 / W. Churchill. — London, 1923. — P. 256.

імперії та включені до складу її флоту. 10 серпня о 17 годині «Гебен» та «Бреслау» у супроводі османського корабля, який провів їх через мінні поля, увійшли до Дарданелл і далі до Мармурового моря⁸³⁸.

Лише в ніч на 11 серпня 1914 р. до Егейського моря увійшла британська ескадра на чолі з адміралом Б. Мілном. Опівдні 11 серпня вона підійшла до Дарданелл. Згідно наказу Адміралтейства, він залишив біля Дарданелл достатню кількість своїх кораблів, щоб завадити виходу німецьких крейсерів у Середземне море⁸³⁹.

Османська імперія, дозволивши прохід «Гебена» та «Бреслау» Дарданеллами, грубо порушила конвенції стосовно Проток та власну заяву про нейтралітет⁸⁴⁰. Тому послі країн Антанти, виконуючи доручення своїх урядів, заявили Порті, що, зважаючи на її нейтралітет, «ці кораблі не мають права на прохід Протоками, й вони повинні залишити їх протягом 24 годин або роззброїтися»⁸⁴¹. Однак великий візир відповів на ці закиди: «Оттоманський уряд придбав «Гебен» і «Бреслау». Офіцери і команда (німецькі – *авт.*) будуть відправлені в Німеччину. Ця купівля відбулася завдяки затриманню Великою Британією дредноута «Султан Осман»⁸⁴². Британський адмірал А. Лімпус отримав від османського морського міністра

⁸³⁸ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916 / H. Morgenthau. — New York, 1918. — Chapter V. — Режим доступу :

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen05.htm>

⁸³⁹ Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 53; Силян А. С. Вказ. праця. — С. 137.

⁸⁴⁰ Fuad A. La Question des Détroits / A. Fuad. — P., 1928. — P. 125—126.

⁸⁴¹ Beaumont – Grey. Constantinople, 11 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 7. — P. 7; Grey – Beaumont. Foreign Office, 11 août 1914 // Ibid. — № 8. — P. 7—8.

⁸⁴² Beaumont – Grey. Constantinople, 11 août 1914 // Ibid. — № 9. — P. 8.

обіцянку, що він «набере для «Гебена» і «Бреслау» команду (турецьку – *авт.*), але на це буде потрібен час, і що він вирішив передати ці судна у підпорядкування британського адмірала»⁸⁴³.

Досить слушною є думка сучасного британського історика А. Макфі, що після того, як Порта відмовилась виконати вимоги країн Антанти щодо «Гебена» та «Бреслау» то вони отримали достатні підстави розпочати війну з Османською імперією, зокрема здійснити операції в Протоках для знищення цих німецьких крейсерів. Однак Антанта на той час не мала ні бажання, ні реальних можливостей для розширення діапазону військових дій. Тому петербурзький, лондонський та паризький кабінети продовжували вимагати інтернувати команди цих кораблів й тішити себе ілюзією, що у гострій внутрішньополітичній боротьбі в Османській імперії переможуть прихильники орієнтації на країни Антанти⁸⁴⁴. Така поведінка антантівських дипломатів давала їм можливість виграти час, щоб принаймні покращити ситуацію на фронтах.

Незважаючи на обіцянки великого візира та османського морського міністра, які схилялись до збереження нейтралітету, було все очевидніше, що ця країна продовжує стрімке зближення з Німеччиною завдяки діям військового міністра Енвер-паші та його прихильників, який, заручившись підтримкою генерала О. Лімана фон Сандерса, адмірала В. Сушона та німецького посла Г. Вангенейма, все більше виходив з під контроль уряду і посилював свій власний вплив у країні. Саме про такі дії Енвер-паші, який «вже не підпорядковувався жодній владі», доповідав до Форін офісу 12 серпня 1914 р. тимчасово виконуючий обов'язки британського посла у Константинополі⁸⁴⁵.

⁸⁴³ Beaumont – Grey. Constantinople, 14 août 1914 // Ibid. — № 15. — P. 12.

⁸⁴⁴ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 50.

⁸⁴⁵ Beaumont – Grey. Constantinople, 12 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 12. — P. 10.

Конфронтація між Портою та країнами Антанти стрімко поглиблювалась зокрема й тому, що, заручившись підтримкою Військового міністерства, німецькі офіцери без будь-яких санкцій з 11 серпня 1914 р. розпочали зупиняти, обшукувати та затримувати британські, французькі та російські цивільні судна, які проходили Дарданеллами⁸⁴⁶, користуючись тим, що присутність там «Гебена» та «Бреслау» робила німців фактично господарями Проток⁸⁴⁷.

Щоправда, однією з причин, яка дещо стримувала дії Енвер-паші та його прихильників приєднання до неї, була необхідність подальшого зміцнення дарданелльських фортів, щоб гарантувати неможливість прориву через них британського та французького флотів⁸⁴⁸. З метою допомогти Порті у вирішенні цих завдань, на прохання Енвер-паші, починаючи із середини серпня 1914 р., з Німеччини до Османської імперії залізничним шляхом через Румунію та Болгарію транспортувались військові вантажі та сотні армійських, морських офіцерів та висококваліфікованих інженерів. Лише 2 жовтня 1914 р. румунський уряд після низки демаршів країн Антанти заборонив транспортування військових матеріалів через свою територію. Але німецькі військові фахівці, перевдягнені у цивільний одяг, продовжували щодня прибувати до Константинополя⁸⁴⁹.

Вже 20 серпня 1914 р., за повідомленням британського віце-консула у Дарданеллах, вздовж цієї протоки було встановлено мінні поля, «що зробило

⁸⁴⁶ Там само; Beaumont – Grey. Constantinople, 11 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 10. — P. 9.

⁸⁴⁷ Берти Ф. За кулісами Антанти. Дневник британського посла в Париже 1914—1919 / Ф. Берти. — М., 1927. — С. 23.

⁸⁴⁸ Mallet – Grey. Constantinople, 20 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 20. — P. 22.

⁸⁴⁹ Macfie A. L. Opt. cit. — P. 50—51.

прохід дуже вузьким», а «на обох берегах Проток розмістили гармати»⁸⁵⁰. Як звітував британський посол у Константинополі Л. Маллет, османські «гарнізони у фортах Дарданелл були змінені на німецькі»⁸⁵¹. Російський посол у Османській імперії М. Гірс у своїх телеграмах до МЗС також наголошував: «На батареях, розташованих на обох берегах Проток, знаходяться німецькі артилеристи. Дарданелли продовжують активно мінуватись. Із Німеччини підвозять важкі гармати, які здатні зупинити прорив англо-французького флоту в Дарданелли і нашого чорноморського флоту (у Босфор – *авт.*)»⁸⁵². Німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм стверджував, що «Протоки стали непідступними з того часу, як німці вжили заходів для їх якнайкращого зміцнення»⁸⁵³.

Великий візир Саїд-Халім, вочевидь, розумів, що реальна влада у країні поступово переходила до рук вищезгаданих прони́мецьких політичних сил. Щоб отримати переконливі аргументи для османського політикуму на користь збереження нейтралітету Порти, помірковано налаштований великий візир неодноразово звертався до країн Антанти «терміново надати йому якомога ширшу підтримку, зокрема письмово гарантувати незалежність та недоторканість Туреччини»⁸⁵⁴, що стало б для нього переконливим важелем у боротьбі з германофілами.

16 серпня 1914 р. країни Антанти запропонували Порті гарантувати незалежність та територіальну цілісність в обмін на її тривалий

⁸⁵⁰ Mallet – Grey. Constantinople, 20 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 20. — P. 22.

⁸⁵¹ Mallet – Grey. Constantinople, 21 août 1914 // Ibid. — № 27. — P. 24.

⁸⁵² Giers – Iswolski. Bujukdere, den 21 August / 3 September 1914 // Iswolski. 1914—1917. — № 197. — S. 105.

⁸⁵³ Mallet – Grey. Constantinople, 26 août 1914 // Ibid. — № 39. — P. 32.

⁸⁵⁴ Mallet – Grey. Constantinople, 21 août 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 27. — P. 24.

нейтралітет⁸⁵⁵. 22 серпня британський, французький та російський уряди повторили цю пропозицію османському кабінету, доповнивши її умовою, що Порта повинна письмово гарантувати всі обов'язки, які були передбачені нейтралітетом, і, в першу чергу, забезпечити безперешкодний і неперервний прохід торгівельних суден через Протоки⁸⁵⁶.

Проте у Константинополі не надто довіряли гарантіям, запропонованим країнами Антанти, оскільки там чудово знали про розроблені царським урядом проекти підготовки до захоплення Чорноморських проток, і те, що за нагоди Велика Британія та Франція були готовими приєднатись до розподілу Османської імперії⁸⁵⁷.

Характерною у цьому контексті була розмова російського посла в Парижі О. Ізвольського з прем'єр-міністром Франції Г. Думергом 11 серпня 1914 р., що відбулася ще до того, як стало відомо у європейських столицях про прорив «Гебена» та «Бреслау» до Дарданелл. Російський дипломат протягом цих перемовин наголосив, що Османська імперія занепокоєна тим, що навіть якщо вона буде зберігати нейтралітет, Росія, після перемоги над Німеччиною та Австро-Угорщиною, все одно захопить Константинополь та Протоки. Зважаючи на це, Г. Думерг порадив царському уряду «заспокоювати Туреччину, зокрема, стверджуючи, що ми (Антанта – *авт.*) пропонуємо гарантувати її територіальну цілісність»⁸⁵⁸. Однак, як запевнив О. Ізвольського Г. Думерг, це не повинно було завадити росіянам «вирішити проблему Проток у їхньому розумінні»⁸⁵⁹.

⁸⁵⁵ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 53.

⁸⁵⁶ *Ibidem.*

⁸⁵⁷ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 53; Mallet – Grey. Constantinople, 6 septembre 1914 // *Le second livre bleu anglais.* — № 64. — P. 52.

⁸⁵⁸ Iswolski – Sasonow. Paris, den 29 Juli / 11 August 1914 // *Iswolski. 1914—1917.* — № 82. — S. 44.

⁸⁵⁹ *Ibidem.*

Зважаючи на позитивні сигнали з Парижа, царський уряд прагнув досягти зі своїми союзниками конкретних домовленостей щодо значного посилення російського впливу на Чорноморських протоках. Російська дипломатія, усвідомлюючи, що це викличе застереження Форін офісу, намагалась спочатку домовитись про це з Францією, пропонуючи їй окрім повернення Ельзасу та Лотарингії, ще й анексувати німецькі території на Рейні в тих обсягах, у яких це буде прийнятно для паризького кабінету і загалом розчленувати Німеччину⁸⁶⁰. 25 вересня 1914 р. один з найвпливовіших членів уряду міністр землеробства О. Кривошеїн, діючи з відома Миколи II й С. Сазонова, зустрівся з французьким послом у Петербурзі М. Палеологом. О. Кривошеїн звернув увагу свого візаві на вищезгадані російські пропозиції й наголосив, що Росія у свою чергу, окрім іншого, хотіла б вирішити проблему Проток на прийнятних для неї умовах, зокрема встановити свободу мореплавства через них і для цього вигнати турок із Константинополя, нейтралізувати це місто та встановити там міжнародний протекторат за зразком м. Танжера у Марокко. М. Палеолог не висловив свого ставлення до цих пропозицій й лише зауважив, що їх реалізація викличе потужний опір з боку Великої Британії⁸⁶¹. Зрештою, царському уряду не вдалося сепаратно заручитись підтримкою Франції своїх вищезгаданих прагнень щодо Проток. На наступний день 26 вересня відбулася зустріч російського міністра закордонних справ С. Сазонова з французьким та британським послами у Петербурзі на якій М. Палеолог розповів про свою розмову з О. Кривошеїним. Зважаючи на це, С. Сазонов відмежувався від пропозицій свого колеги по Раді Міністрів й погодився з ними, що турки повинні залишитись у Константинополі та на його околицях.

⁸⁶⁰ Покровский М. Н. Царская Россия и война / М. Н. Покровский // Империалистическая война. Сб. Статей / М. Н. Покровский. — М., 1931. — С. 163—164.

⁸⁶¹ Там само. — С. 165.

На цій зустрічі С. Сазонов нарешті пояснив російське розуміння «свободи Проток»: «1) На березі Дарданелл не буде жодних укріплень; 2) Поліція в Дарданеллах і Мармуровому морі повинна бути доручена особливій комісії, що матиме, у своєму розпорядженні, морські сили; 3) Росія отримує морську стоянку біля входу у Босфор, наприклад у Буюкдере»⁸⁶².

Таким чином, ще до вступу Османської імперії у війну й навіть закриття нею Проток, царська дипломатія висловила своїм союзникам вкрай неприйнятні для Порти вимоги щодо фактично позбавлення її контролю над найважливішими у стратегічному відношенні частинами своєї території, тобто проток Босфора та Дарданелл і відповідно значного посилення там російського впливу. Франція та Велика Британія у свою чергу, не беручи на себе конкретних зобов'язань, використовувала ці домагання Росії, щоб стимулювати її до активної участі у війні до переможного завершення.

30 вересня (13 жовтня) 1914 р. О. Ізвольський доповідав С. Сазонову, що на зустрічі з французьким міністром закордонних справ Т. Делькассе, він обговорював те, які завдання ставили перед собою союзники у цій війні. Зокрема Т. Делькассе наголосив, що він усвідомлює, що «Росія буде вимагати, звичайно, відкриття для себе Проток і отримання достатніх гарантій з цього питання (ще до завершення війни – *авт.*), і тут Росія отримає далекосяжну й всебічну підтримку з боку Франції, яка могла б мати ще й корисний у цьому розумінні вплив на Англію»⁸⁶³.

Велика Британія також згодом не пошкодувала обіцянок царському уряду стосовно Проток. 27 жовтня 1914 р. статс-секретар із закордонних справ Е. Грей запевнив російського посла у Лондоні графа О. Бенкендорфа, що «питання долі Проток і Константинополя не може вирішитись у випадку

⁸⁶² Цит. за: Там само; Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 151.

⁸⁶³ Iswolski – Sasonow. Bordeaux, den 30 September / 13 Oktober 1914 // Ibid. — № 224. — S. 119.

поразки Німеччини, інакше ніж у відповідності з російськими бажаннями»⁸⁶⁴. Російський міністр закордонних справ С. Сазонов, дізнавшись про цю позицію Форін офісу, доручив графу О. Бенкендорфу «дуже подякувати Грею і сказати, що ми (росіяни – *авт.*) сприйняли цю заяву як ознаку дружнього ставлення»⁸⁶⁵.

Необхідно звернути увагу на те, що протягом вищезгаданих консультацій, не йшла мова про встановлення цілковитого контролю царського уряду над Протоками, на чому Петербург буде наполягати пізніше, у березні 1915 р. У серпні-жовтні 1914 р., тобто в період від початку війни й до вступу в неї Османської імперії, С. Сазонов схилився, як вдало висловився британський дослідник П. Грейвс, «до поєднання інтернаціоналізації (Константинополя та Проток – *авт.*) з попередніми російськими пропозиціями». Тобто російська дипломатія прагнула забезпечення вільного проходу свого військово-морського флоту Протоками та створення російської вугільної бази на Босфорі. Дарданелли, згідно цих підходів, мали бути роззброєні й перебувати під наглядом міжнародної комісії⁸⁶⁶. Реалізація таких, ще не досить чітких планів, дозволила б Росії створити умови для своєї військово-політичної експансії до Середземномор'я. Як згадувалось у попередніх розділах, схожі проекти були вкрай неприйнятними для Османської імперії, оскільки поставили б під сумнів її суверенітет⁸⁶⁷.

Значно вплинуло на визначення зовнішньополітичної орієнтації Османської імперії закриття Проток для торгівельного судноплавства. 26

⁸⁶⁴ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 14/27 November 1914 // Ibid. — № 236. — S. 126.

⁸⁶⁵ Ibidem.

⁸⁶⁶ Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 151.

⁸⁶⁷ Депеша Нелидова. Париж. 12/25 октябрю 1908 г. // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 106—107; Депеша Зиновьева. Буюкдере, 10 (23) октябрю 1908 // АВПРИ, ф. 1889, оп. 482, д. 2988, л. 103—105;

вересня 1914 р. британські військові кораблі не дозволили османському міноносцю вийти з Дарданелл до Егейського моря. У відповідь на це комендант Дарданелл, німецький генерал Вебер-паша, без узгодження своїх дій з Портою наказав повністю закрити цю протоку⁸⁶⁸.

Формально командувач британською ескадрою порушив міжнародне право, оскільки перепинив шлях кораблю нейтральної країни. Однак він мав на це свої переконливі аргументи, тому що командувачем османського флоту на той час був вже адмірал ворожої держави (Німеччини), а в складі османських військово-морських сил служила значна кількість німецьких моряків⁸⁶⁹. За інформацією британського адмірала вони перебували і на борту вищезгаданого османського міноносця⁸⁷⁰.

Цей інцидент мав далекосяжні наслідки, оскільки був значним кроком до поглиблення конфронтації Порти з країнами Антанти і зумовив взаємне посилення ворожих настроїв. Для царського уряду та його західних союзників такі дії були надзвичайно болючими, через те що закриття Проток перепинило на чотири роки єдиний дієвий шлях сполучення, через який російська армія могла отримувати зброю та боєприпаси від Франції та Великої Британії.

На думку американського посла у Константинополі Г. Моргентоу, в умовах, коли ставало зрозуміло, що війна буде мати тривалий характер,

⁸⁶⁸ Mallet – Grey. Constantinople, 27 septembre 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 97. — P. 87; О целях наших на Проливах. Записка Н. А. Базили. Ноябрь 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1866, л. 2.

⁸⁶⁹ Mallet – Grey. Constantinople, 3 septembre 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 55. — P. 45.

⁸⁷⁰ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916 / H. Morgenthau. — New York, 1918. — Chapter IX. — Режим доступу :

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen09.htm>

закриття Дарданелл було «одним з найблисучіших триумфів Німеччини протягом всієї війни, успіхів її пропаганди, дипломатії і стало головним результатом німецького проникнення (до Османської імперії – *авт.*)»⁸⁷¹. За свідченням вищезгаданого дипломата, саме завдяки цьому «Німеччина зруйнувала Росію як економічно, так і військово. Перепинивши експорт російського зерна, вона позбавила Росію необхідного фінансового підґрунтя для ведення війни. Ще більш фатальним було те, що Німеччина таким чином унеможливила постачання Англією та Францією на російський фронт достатньої кількості боєприпасів, конче необхідних для того, щоб зупинити німецький наступ»⁸⁷².

Німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм вже після того, як німецькі крейсери опинились у Чорноморських протоках, неодноразово наголошував у розмовах з дипломатами інших держав: «Ми наступили на горло експорту російського зерна й цю ногу не збираємось забирати»⁸⁷³.

Росія, у свою чергу, не залишила закриття Проток без відповіді. Як свідчить телеграма командувача російським чорноморським флотом адмірала А. Едбергарда начальнику штаба верховного головнокомандувача генералу Н. Янушкевичу від 27 вересня 1914 р., російські кораблі того ж дня встановили міни, в тому числі дрейфуючі, на виході з Босфора. Цей російський адмірал стверджував, що після того «навіть гарне траління не допоможе ворогу врятувати себе від всіх наших мін, і тепер вихід його кораблів з протоки й повернення туди суден, що знаходяться в Чорному морі, не відбудеться без покарання»⁸⁷⁴. Характерно, що, хоча Порта ще не

⁸⁷¹ Ibidem.

⁸⁷² Ibidem.

⁸⁷³ Цит. за: Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 55.

⁸⁷⁴ Едбергард – Янушкевич. 27 сентября 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1715, л. 22.

перебувала у стані війни з Росією, царські військові розглядали її вже як супротивника й вчинили дії, які мали наслідком загрозу османським як військовим кораблям, так і цивільним суднам.

Напад османського військово-морського флоту на Росію планувався та здійснювався Енвер-пашею, його найближчими спільниками та німецькими військовими таємно від уряду та великого візира⁸⁷⁵. 29 жовтня 1914 р. османський флот разом з «Гебеном» та «Бреслау» несподівано атакував російські порти: Севастополь, Одесу, Новоросійськ та Феодосію. Він обстріляв ці міста, портові споруди та потопив кілька військових кораблів і цивільних суден. Внаслідок цього 31 жовтня 1914 р. Росія оголосила війну Османській імперії. 5 жовтня це зробили Велика Британія та Франція. 12 листопада Порта оголосила, що вона знаходиться у стані війни з усіма країнами Антанти⁸⁷⁶.

Один з лідерів молодотурків, керівник правлячої партії «Єднання та прогрес» і водночас міністр внутрішніх справ Таалат-паша після вищезгаданих подій у розмові з американським послом Г. Моргентау відверто зізнався щодо мотивів, якими керувалися прихильники вступу Османської імперії у війну. Він зокрема зауважив: «Росія наш найбільший ворог, якого ми боїмося (через її зазіхання на Константинополь та Протоки – *авт.*). У цей час, коли Німеччина воює з Росією, ми також можемо завдати їй

⁸⁷⁵ Mallet – Grey. Constantinople, 30 octobre 1914 // Le second livre bleu anglais. — № 180. — P. 194—195.

⁸⁷⁶ Флот в первой мировой войне. — М., 1964. — Т. 1. — С. 334—340; La déclaration officielle turque // Histoire de la guerre de 1914 d'après les documents officiels. — Bruxelles, 1914. — P. 306—310.

вагомого удару, щоб позбавити її можливості впродовж тривалого часу робити нам шкоду»⁸⁷⁷.

Можна погодитись з думкою провідного болгарського дослідника проблеми Проток С. Янчулева, що багато в чому «дії Туреччини співпали з бажанням російського уряду, який нарешті отримав конкретну мету в цій війні, а саме: вирішення свого давно омріяного завдання – оволодіння Протоками та Константинополем»⁸⁷⁸.

У маніфесті Миколи II про оголошення війни Османській імперії акцентувалась увага на тому, що війна з нею «відкриє Росії шлях до вирішення історичних завдань на берегах Чорного моря, які заповідали їй предки»⁸⁷⁹. Російський міністр закордонних справ С. Сазонов, коментуючи британському послу в Петербурзі Дж. Бьюкенену цей маніфест, пояснював, що вступ Порти у війну поставить на порядок денний світової політики близькосхідне питання в цілому й зумовить остаточне вирішення проблеми Проток. С. Сазонов у розмові з французьким послом М. Палеологом конкретизував ці плани, стверджуючи, що Росії «потрібні міцні гарантії на Босфорі» та ще й бажано «вигнання турок» з Константинополя⁸⁸⁰.

Необхідність невідкладного вирішення проблеми Проток на користь Росії після вступу Османської імперії у війну була детально обґрунтована міністром закордонних справ С. Сазоновим у листі до головнокомандувача

⁸⁷⁷ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916 / H. Morgenthau. — New York, 1918. — Chapter XI. — Режим доступу :

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen11.htm>

⁸⁷⁸ Янчулев С. А. Борбата за един световен град 1907—1917 / С. А. Янчулев. — София, 1945. — С. 86.

⁸⁷⁹ Цит. за: Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 311.

⁸⁸⁰ Там само.

російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 8 грудня 1914 р. У ньому він наголошував: «З точки зору загальнодержавних інтересів і величезних жертв, які ми маємо у теперішній європейській війні, я переконаний, що вона за жодних умов не повинна закінчитись без оволодіння Росією обома Протоками, тобто забезпечення їй безперешкодного та вільного виходу до Середземного моря»⁸⁸¹. Російський міністр закордонних справ підкреслював, що «не вважає, що перемоги над Австрією та Німеччиною дозволять нам (росіянам – *авт.*) вирішити водночас і «східне питання» у бажаному розумінні. Тому знову доведеться вдаватись до сили, бо, очевидно, що турки добровільно не погодяться піти із Константинополя»⁸⁸².

Однак, згідно міркувань одного з провідних російських стратегів, генерал-квартирмейстра Ставки верховного головнокомандувача Ю. Данилова, операція із захоплення Босфора була можливою «лише за умови досягнення безумовного домінування на морі та убезпечення від «Гебена»⁸⁸³. Схожі висновки зробив у доповіді російському головнокомандувачу полковник Генерального штабу І. Григорович, який безпосередньо розробляв «босфорську операцію»⁸⁸⁴.

Генерал Н. Янушкевич, який разом із Ю. Даниловим був опонентом С. Сазонова та начальника морського генштабу адмірала Д. Ненюкова⁸⁸⁵ стосовно вищезгаданих питань, наголошував зокрема у листі російському міністру закордонних справ від 12 грудня 1914 р., що для захоплення Проток

⁸⁸¹ Сазонов – великий князь Николай Николаевич. Петербург, 8 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1863, л. 29.

⁸⁸² Там само. — Л. 29 об.

⁸⁸³ Базили – Сазонов. Петербург, 15 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1873, л. 2.

⁸⁸⁴ Григорович – великий князь Николай Николаевич. Петербург, 31 декабря 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1873, л. 6—9 об.

⁸⁸⁵ Айрапетов О. Р. Вказ. праця. — С. 222.

необхідно виділити значні військові сили, що неможливо, доки не буде досягнуто вирішальної перемоги над західним супротивником»⁸⁸⁶. На думку Н. Янушкевича, більш доцільним було б гарантувати Росії здобуття Проток шляхом домовленості з її союзниками. Однак, за твердженням цього генерала, «якщо б не вдалося забезпечити собі (Росії – *авт.*) володіння Константинополем дипломатичним шляхом, то це питання може бути вирішене шляхом особливої окремої операції, проведення якої в даний момент є досить складним»⁸⁸⁷.

Звіти командувача російського чорноморського флоту адмірала А. Ебергарда начальнику штаба російського верховного головнокомандувача за вересень 1914 р. – червень 1915 р. свідчать, що підтримка німецькими крейсерами «Гебеном» та «Бреслау» османського військово-морського флоту обмежила можливості успішних дій російської чорноморської ескадри біля османського узбережжя й тим паче ускладнила б проведення операцій на Босфорі⁸⁸⁸. Зважаючи на вищезгадані обставини, царський уряд намагався у подальшому, щоб компенсувати свою військову неспроможність вирішити питання Проток на власну користь, заручитись дипломатичною підтримкою Парижа та Лондона.

Характерно, що першими військовими операціями Франції та Великої Британії проти османських збройних сил був обстріл британськими

⁸⁸⁶ Янушкевич – Сазонов. Ставка, 12 декабля 1914 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1867, л. 30.

⁸⁸⁷ Там само. — Л. 30 об.

⁸⁸⁸ Донесения командующего Черноморским флотом о действии флота в Черном море 4 сентября 1914 – 23 июня 1915 гг. // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1715, л. 36—254.

лінійними крейсерами та французькими лінкорами дарданелльських фортів 3 листопада 1914 р.⁸⁸⁹.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що Османська імперія, незважаючи на її досить сильну пронимецьку орієнтацію та укладений 2 серпня 1914 р. німецько-османський союзний договір, на початку війни ще остаточно не визначила свою зовнішньополітичну спрямованість. На це дуже значний вплив мала саме проблема Чорноморських проток. Прихильники приєднання цієї держави до країн Троїстого союзу на чолі з військовим міністром Енвер-пашею усвідомлювали, що османська армія, щоб бути здатною вести ефективні військові дії, потребує тривалої підготовки. Крім того Порті необхідно було зміцнити укріплення на Босфорі та Дарданеллах задля того, щоб убезпечити їх від прориву російського флоту з Чорного моря та британської і французької ескадр із середземноморського напрямку.

Помірковані османські державні діячі, очолювані великим візиром Саїд-Халімом, були занепокоєні можливістю російських дій щодо Проток, однак вони намагались нейтралізувати цю загрозу не шляхом подальшого зближення з Німеччиною, а за допомогою отримання гарантій від країн Антанти щодо територіальної цілісності Османської імперії.

Зважаючи на непевний для Росії перебіг військово-політичних подій на початку війни, вона усвідомлювала, що була не в змозі реалізувати свої плани стосовно захоплення Проток, доки не зміниться ситуація на фронтах, і тому, як і її союзники, намагалась утримати Порту від приєднання до Німеччини. Щоправда Петербург вважав, що якщо навіть Османська імперія утримається від виступу на боці Берліна, то Росія все одно за допомогою своїх партнерів змусить її погодитись на відкриття Проток для російського

⁸⁸⁹ Churchill W. The world crisis. 1911—1914 / W. Churchill. — London, 1923. — P. 496; Admiralty to all ships. Oktober 31, 1914 // Ibid. — P. 495.

військово-морського флоту й загалом значне посилення контролю царського уряду за цими стратегічними шляхами.

Прохід німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» з Середземного моря до Дарданелл, а також конфіскація лондонським кабінетом двох, збудованих на британських верфях, османських дредноутів мали визначальний вплив на вступ Османської імперії у світову війну.

Велика Британія та Франція на початку війни, зважаючи на вкрай складну для них ситуацію на фронтах, не були зацікавлені у приєднанні ще й Османської імперії до Німеччини та її союзників. Однак британський та французький флоти, незважаючи на своє домінування у Середземному морі, внаслідок нерішучості та низки помилок їхніх адміралів, неефективної системи керівництва і відсутності дієвої взаємодії між ними, не змогли завадити прориву «Гебена» та «Бреслау» із Західного Середземномор'я до Дарданелл.

Входження «Гебена» та «Бреслау» до Дарданелл значно посилило вплив Німеччини у Османській імперії. Подальшим каталізатором цих процесів було зміцнення фортів, що охороняли вхід до Босфора та Дарданелл за допомогою німецького спорядження та військових, які згодом взяли під свій контроль ці стратегічні об'єкти. Значно активізувало прихований конфлікт між країнами Антанти та Портою закриття комендантом Дарданелл, німецьким генералом Вебер-пашею, цієї протоки для торговельного судноплавства.

Напад османського військово-морського флоту на російські причорноморські міста 29 жовтня 1914 р. поклав початок війні Османської імперії з країнами Антанти. Характерно, що, як російська громадськість, дипломатія, так і офіційні кола Росії більше висловлювали ентузіазм, войовниче налаштування особливо стосовно захоплення Босфора та Дарданелл, ніж занепокоєння необхідністю боротьби ще на одному фронті.

5.2. Питання про контроль над Чорноморськими протоками у боротьбі держав Антанти та Четверного союзу в період Першої світової війни

Проблема Чорноморських проток суттєво впливала на функціонування Антанти в період світової війни, загальну військово-політичну ситуацію в цей період, питання визначення зовнішньополітичної орієнтації нейтральних держав, спроби укладання сепаратного миру Німеччини та Австро-Угорщини з Росією, а також країн Антанти з Османською імперією.

Велика Британія та Франція були занепокоєні тим, що Росія, зважаючи на вступ у війну Османської імперії, зосередить проти неї значні військові контингенти, щоб якомога швидше розгромити цього супротивника й виконати одне з головних своїх завдань у війні – захоплення Константинополя та Проток. Лондон та Париж усвідомлювали, що передислокація російських військ із німецько-російського фронту на турецько-російський дозволить Німеччині, у свою чергу, перевести частину своїх військових сил із східного фронту на західний. Враховуючи те, що французькі та британські війська в той час ледь стримували тиск німецьких армій у Фландрії, то вищезгадана перспектива загрожувала російським союзникам катастрофічними поразками. Крім того, британський уряд побоювався того, що у відповідь на діяльність османських агентів у Ірані, Росія введе туди свої збройні сили і це порушить статус-кво у цій країні на користь Петрограда. Керуючись такими міркуваннями, британський статс-секретар із закордонних справ Е. Грей 9 листопада (27 жовтня) 1914 р. повідомив російському послу у Лондоні О. Бенкендорфу, що сподівається на те, що Росія не завдасть шкоди «спільній справі» своїми діями в Ірані, а також не послабить російсько-німецький фронт, щоб за рахунок цього посилити свої можливості у боротьбі з Османською імперією, оскільки «все одно її доля залежить від результату боротьби з Німеччиною... і, якщо вона

буде розчавлена, доля Константинополя та Проток не може бути вирішена інакше, ніж з російськими вигодами»⁸⁹⁰.

Вищезгадані побажання Е. Грея були офіційно підтверджені у пам'ятній записці британського посольства у Петрограді, переданій 14 (1) листопада 1914 р., російському міністру закордонних справ⁸⁹¹. Російська дипломатія, звичайно, позитивно сприймала обіцянки Лондона щодо забезпечення російських інтересів стосовно Проток, і це стимулювало її, у свою чергу, враховувати прохання західних союзників⁸⁹².

Паризький кабінет на початку війни передбачав, що Петербург задовольниться тим, що російський військово-морський флот отримає право проходу Босфором та Дарданеллами, а Протоки будуть все ж під міжнародним контролем, оскільки Росія усвідомлювала, що більші зазіхання викличуть потужний опір у її союзників – Великої Британії та Франції. Адже вони були водночас і конкурентами царського уряду у боротьбі за спадщину Османської імперії. Досить красномовною у цьому сенсі була розмова британського посла у Франції Ф. Берті з міністром закордонних справ цієї країни Т. Делькассе 12 листопада 1914 р., у якій французький міністр зауважив, «що не думає, що Росія хоче оволодіти Константинополем та Протоками, а вона задовольниться лише гарантією вільного проходу (для її військово-морського флоту – *авт.*)»⁸⁹³.

⁸⁹⁰ Бенкендорф – Сазонов. Лондон, 9 ноября / 27 октября 1914 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 6. — Ч. 2. — № 484. — С. 45; Янчулев С. А. Борбата за един световен град 1907—1917 / С. А. Янчулев. — София, 1945. — С. 102—103.

⁸⁹¹ Памятная записка английского посольства в Петрограде министру иностранных дел. 14 / 1 ноября 1914 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 6. — Ч. 2. — № 511. — С. 79.

⁸⁹² Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 29 November / 12 Dezember 1914 // Iswolski. 1914—1917. — № 236. — P. 129.

⁸⁹³ Bertie – Grey. November 12, 1914 // Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 55.

Водночас Росія, незважаючи на початок війни з Османською імперією та її далекосяжні прагнення щодо Проток, станом на листопад 1914 р. не змогла сформулювати конкретних офіційних пропозицій до своїх союзників стосовно власного бачення майбутнього Босфора та Дарданелл. 21 листопада 1914 р. Микола II торкнувся питання Проток у розмові з французьким послом у Петрограді М. Палеологом. Він зокрема наголосив, що в результаті війни зможе, нарешті, забезпечити своїй імперії вільний вихід через Протоки, однак зауважив, що «його думки з цього приводу ще не встановились», оскільки питання є надто важливим. Проте Микола II зазначив, що Константинополь повинен стати нейтральним містом під міжнародним контролем, а європейські володіння Османської імперії мають бути поділені між Болгарією та Росією таким чином, щоб північна Фракія перейшла під владу Софії, а решта, окрім околиць Константинополя, до царського уряду⁸⁹⁴.

Така резонансна подія Першої світової війни, як Дарданелльська операція, досить детально проаналізована в історичних працях, тому автор даної дисертації, стисло викладаючи загальний перебіг, пов'язаних з нею, як дипломатичних, так і військово-політичних подій, зупиниться на найбільш гострих проблемах, навколо яких ще й досі точаться дискусії між дослідниками.

Після переможних дій французько-британських збройних сил у битві на Марні (серпень-вересень 1914 р.) німецька армія вже в кінці 1914 р. змогла не лише стабілізувати фронт, але й відновити потужний тиск на позиції західних союзників. Зважаючи на досить примарні перспективи домогтися найближчим часом перемог над німецькими військами, Велика Британія розглядала можливість посилити боротьбу з союзниками Берліна й, в першу

⁸⁹⁴ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Мемуары / М. Палеолог. — М., 1991. — С. 128; Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 557; Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 316.

чергу, Османською імперією. З огляду на це бралось до уваги, що у складі британського флоту нараховувалась значна кількість лінкорів застарілих типів з міцною бронею і потужною артилерією, які могли завдати приголомшливого удару по береговим укріпленням, однак були не достатньо швидкісні та маневрені для того, щоб патрулювати у відритому морі й боротися там із сучасними німецькими кораблями дредноутного типу. Тому у Лондоні було вирішено використати кораблі цих класів для прориву османсько-німецької оборони Дарданелл, що дозволило б потім успішно атакувати Константинополь⁸⁹⁵.

Військово-морська операція у Дарданеллах (лютий-березень 1915 р.) вважалась лондонським кабінетом досить ризикованим заходом, який проте дозволив би союзникам у випадку успіху вивести з війни Османську імперію, відкрити Чорноморські протоки для постачання зброї російській армії та експорту російського зерна до західних держав, а також зорієнтувати на користь Антанти балканські країни⁸⁹⁶. Ініціатор цих дій перший лорд Адміралтейства У. Черчилль вважав, що Дарданелльська операція буде рушійною силою, яка спонукає Італію до вступу у війну на боці Антанти: «Якщо ціла турецька імперія перебуватиме на межі поразки, то Італії достатньо буде протягнути руку, щоб зібрати довгоочікувані плоди. Чи змогла б вона тоді залишитись байдужою? Я був переконаний, що ключ до італійського рішення був у Дарданеллах»⁸⁹⁷.

У радянській, а згодом і у сучасній російській історіографії сформувався стійкий стереотип: «Головний сенс Дарданелльської операції був у її антиросійській спрямованості. Захоплення Константинополя та Проток давало Англії можливість ухилитися від своїх листопадових обіцянок. Англо-

⁸⁹⁵ Cruttwell C. R. *Opt. cit.* — P. 206.

⁸⁹⁶ Русаков К. А. *Вказ. праця.* — С. 131.

⁸⁹⁷ Churchill W. *La crise mondiale* / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 76.

французький блок здобув би гарантований засіб убезпечити себе від укладання Росією сепаратного миру з Німеччиною, заманоючи царизм отримати Протоки із своїх рук»⁸⁹⁸. До речі, сучасний український історик К. Русаков також вбачає безпосередній зв'язок між обіцянками Лондона щодо задоволення прагнень Росії стосовно Проток і планами проведення Дарданелльської операції⁸⁹⁹.

Варто зауважити, що, як свідчить телеграма С. Сазонова послу в Парижі О. Извольському від 6 грудня 1914 р., на той час активно зондувала можливості укладання миру з Росією віденська дипломатія. Російський міністр закордонних справ таким чином реагував на це: «У будь-якому випадку почин подібних переговорів повинен належати Австрії, і нам необхідно буде вислухати її пропозиції до того, як сформулювати наші умови»⁹⁰⁰. Тобто С. Сазонов вважав за можливе початок таких перемовин.

За інформацією грецького посла у Петрограді І. Драгуміса, як писав він у листі до прем'єр-міністра Греції Е. Венізелоса 4 січня 1915 р., можливості укладання сепаратного миру з Австро-Угорщиною обговорювали Голова Ради Міністрів І. Горемікін з Миколою П. Грецький дипломат наголошував, що Відень, як і Берлін, «задля того, щоб зберегти власні території, схильні визнати за Росією право на Протоки»⁹⁰¹.

Хоча ідею взяти під контроль Протоки та османську столицю раніше від росіян (щоб використовувати цей аргумент у подальших відносинах з Петроградом) можна вважати одним з мотивів цих дій лондонського

⁸⁹⁸ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. — М., 1978. — С. 390.

⁸⁹⁹ Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 127.

⁹⁰⁰ Сазонов – Извольский. Петроград, 6 декабря 1914 // Покровский М. Н. Империалистическая война. — Сб. статей / М. Н. Покровский. — М., 1931. — С. 88.

⁹⁰¹ Dragoumis – Venizelos. Pétrograd, le 4 janvier 1915 // Там само.

кабінету, однак, на нашу думку, як свідчить подальший розвиток подій, надто спрощено було б розглядати Дарданелльську операцію переважно як засіб не дозволити Росії отримати, незважаючи на обіцянки Лондона, контроль над Протоками, принаймні до завершення війни.

Важливо звернути увагу на те, що одним з мотивів, що спонукав британський уряд до проведення військово-морської операції в Дарданеллах, було занепокоєння ситуацією на кавказькому фронті. Оскільки на момент вступу у війну Османської імперії близько половини російської кавказької армії вже було перебазовано на Захід, то у листопаді 1914 р. ситуація на російсько-османському фронті складалась не на користь росіян⁹⁰². За таких умов у Лондоні та Парижі посилювались побоювання, що незважаючи на їх прохання, царський уряд під впливом цих обставин змушений буде рятувати свій кавказький фронт за рахунок частини військ, зосереджених проти Німеччини.

Скрутне становище кавказької армії змусило навіть очільника російських збройних сил великого князя Миколу Миколайовича 18 (31) грудня 1914 р. звернутись за допомогою до британського та французького головнокомандувачів через британського генерала Вільямса, який знаходився у Ставці, «вплинути на Туреччину у найбільш чутливих її місцях. У Туреччині таких місць багато, – наголошував російський головнокомандувач, – де вплив на неї може з гаком компенсувати її успіхи на Кавказі, навіть змусити забути про ті успіхи, перетворивши підйом бойового духу в паніку»⁹⁰³.

⁹⁰² Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 318; Емец В. А. Вказ. праця. — С. 116.

⁹⁰³ Кудашев – Сазонов. Ставка, 18 / 31 декабря 1914 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 11. — С. 129.

Ініціатор штурму Дарданелл Перший лорд Адміралтейства У. Черчілль отримав додатковий аргумент у боротьбі із впливовими в політичних та військових колах опонентами⁹⁰⁴. 13 січня 1915 р. на засіданні Військової ради Великої Британії було прийнято принципове рішення про проведення Дарданелльської операції⁹⁰⁵. Цей вищий військово-політичний орган 29 січня 1915 р. затвердив загальні плани та терміни проведення вищезгаданої військової акції⁹⁰⁶.

Паризький кабінет висловив невдоволення, що Лондон не порадився з ним ще до того, як приймати рішення стосовно штурму Дарданелл⁹⁰⁷. Французькі адмірали, за свідченням британського посла в Парижі Ф. Берті, «вважали цю акцію необґрунтованою, недостатньо підготовленою й дуже ризикованою»⁹⁰⁸.

Водночас Париж усвідомлював, що його самоусунення від участі у військових операціях на Протоках, може зумовити те, що у випадку їх успіху, Велика Британія може здобути переважаючий вплив у цьому регіоні, посиливши його за рахунок залучення до цієї акції зорієнтованих на неї балканських держав. Перспектива російської підтримки дій британських збройних сил, що могло дозволити царському уряду встановити повністю чи частково свій контроль над османською столицею, викликала не менше занепокоєння на берегах Сени. Адже Константинополь був центром

⁹⁰⁴ Cruttwell C. R. *Op. cit.* — P. 207—209; Churchill W. *La crise mondiale* / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 74—81.

⁹⁰⁵ Русаков К. А. *Вказ. праця.* — С. 129.

⁹⁰⁶ *Séance du Comité de Guerre, 28 janvier 1915* // Churchill W. *La crise mondiale.* — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 105.

⁹⁰⁷ Dontas D. *Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace* / D. Dontas. — Athens, 1987. — P. 29.

⁹⁰⁸ Берти Ф. *За кулісами Антанти. Дневник британського посла в Париже 1914—1919* / Ф. Берти. — М., 1927. — С. 57.

економічної та фінансової діяльності французького капіталу на Близькому Сході. Тут були досить сильно поширені французькі культурні, освітні, духовні впливи та традиції⁹⁰⁹. Привабливим для паризького кабінету було й те, що головний тягар у підготовці та здійсненні цієї масштабної військової акції повинна була взяти на себе саме Велика Британія⁹¹⁰. Під впливом всіх цих чинників вже на початку лютого 1915 р. більшість міністрів паризького кабінету висловлювалась за активну участь французького флоту у Дарданелльській операції, і французький уряд, зрештою, дав на це свою згоду⁹¹¹.

Лондон намагався залучити до операцій на Чорноморських протоках крім Парижа і царський уряд, щоправда, на дещо відмінних умовах від свого французького союзника. 19 січня 1915 р. перший лорд Адміралтейства У. Черчілль надіслав російському головнокомандувачу великому князю Миколі Миколайовичу листа у, якому повідомляв, що у відповідь на його звернення від 18 (31) грудня 1914 р. задля підтримки російської армії на Кавказі завдати ударів по Османській імперії в інших місцях, британський уряд вирішив спробувати взяти штурмом Дарданелли. У. Черчілль наголошував: «Адміралтейство сподівається, що російський уряд посприє цій операції, надіславши свої війська у слушний момент до Босфору. Було б бажано, щоб російське втручання почалося після того, як ми зруйнуємо потужні зовнішні форти Дарданелл, щоб, якщо ми зазнаємо невдачі, це не

⁹⁰⁹ Хроника. Ближний Восток и война // Вестник Европы. — 1915. — Кн. 3. — С. 284—286.

⁹¹⁰ Берти Ф. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914—1919 / Ф. Берти. — М., 1927. — С. 57.

⁹¹¹ Anderson M. S. The eastern question. 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1965. — P. 322; Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 76—77.

мало зворотнього ефекту для російської сторони»⁹¹². Це офіційне повідомлення про проведення Дарданелльської операції значно посилило підозри царського уряду, що західні союзники можуть не дослухатись до його побажань стосовно Чорноморських проток⁹¹³.

Об'єднана британсько-французька ескадра розпочала Дарданелльську операцію 18 лютого 1915 р. й змогла протягом кількох днів вивести з ладу зовнішні форти і відкрити таким чином собі шлях для просування всередину Дарданелл. Союзницькі тральщики почали безперешкодно звільняти від мін вхід до Проток⁹¹⁴.

Суперечності між Росією та її західними союзниками щодо Проток та Константинополя не дозволили Антанті використати сприятливі для неї можливості укладання сепаратного миру з Османською імперією. Як писав у своїх мемуарах президент Франції Р. Пуанкаре, вже на початку 1915 р. виникла така нагода. У січні 1915 р. серед значної частини правлячої молодотурецької партії «Єднання та прогрес» поширились настрої щодо необхідності виходу їхньої країни з війни. Ці політики увійшли у зносини з чиновником російського Міністерства закордонних справ Б. Серафімовим, який був залишений у османській столиці при італійському посольстві, й повідомили його про вищезгадані тенденції й просили дізнатися, як до цього поставиться Росія. Вони наголошували на одній своїй умові щодо початку переговорів про сепаратний мир – збереженні Константинополя та Проток за Османською імперією. Однак 20 (7) січня 1915 р., Б. Серафімову було

⁹¹² Premier Lord d'Amirauté – Grand Duc Nicolas. London, 19 janvier 1915 // Ibid. — P. 78.

⁹¹³ Anderson M. S. The eastern question. 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1965. — P. 323; Fuad A. La Question des Détroits / A. Fuad. — P., 1928. — P. 127.

⁹¹⁴ Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 491; Коленковский А. Дарданельская операция / А. Коленковский. — М., 1938. — С. 30—37.

категорично наказано з Петрограда, що не потрібно вступати у жодні переговори»⁹¹⁵.

Майже одночасно з цими подіями лідери впливової османської ліберальної партії, яка традиційно орієнтувалася на Лондон та Париж, намагалися контактувати через грецького прем'єр-міністра Е. Венізелоса з британським урядом. Вони заручилися підтримкою командира першого корпусу османської армії, розташованого у Константинополі, Мехмед-Алі-пашею. Цей полководець «запропонував влаштувати державний переворот у Константинополі, вигнати німців і укласти мир. Але й ця група висувала обов'язкову вимогу – збереження Константинополя та Проток, а також азійських володінь за Туреччиною»⁹¹⁶.

Варто зауважити, що головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович звертався 2 березня 1915 р. до С. Сазонова та Миколи II з проханням не чинити перепон укладанню перемир'я з Османською імперією, оскільки це дозволило б Росії перекинути військові контингенти з Кавказу на захід проти німецької та австрійсько-угорської армій, що дозволило б значно поліпшити там ситуацію⁹¹⁷. Однак як досить слушно стверджує сучасний американський дослідник проблеми Чорноморських проток Р. Боброфф, С. Сазонов, цілком усвідомлюючи важливість аргументів головнокомандувача та розуміючи визначальну роль торгівлі Протоками, для російської економіки, вважав за доцільне ризикувати

⁹¹⁵ Серафимов – Гулькевич. Константинополь, 30 / 17 января 1915 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 7. — Ч. 1. — № 110. — С. 145—148; Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 781.

⁹¹⁶ Там само.

⁹¹⁷ Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London —New York, 2006. — P. 142.

й приносити в жертву ці нагальні вигоди задля здобуття в майбутньому повного контролю Росії над Константинополем та Протоками⁹¹⁸.

Оскільки, британські адмірали вважали досить проблематичним остаточний успіх Дарданелльської операції, якщо дії їх військово-морського флоту не будуть підтримані наземними силами, а британський головнокомандувач Г. Кітченер не вважав за можливе виділити для цього військовий контингент⁹¹⁹, У. Черчилль сподівався вирішити цю проблему за допомогою приєднання до військових дій на Дарданеллах балканських держав й насамперед Греції⁹²⁰. Крім того, незважаючи на достатню кількість потужних військових кораблів, британсько-французька об'єднана ескадра потребувала підтримки грецької флотилії, яка мала судна саме таких класів, яких не вистачало британцям та французам у Середземному морі. Передусім це стосувалось маневрених невеликих грецьких кораблів з низькою посадкою, які могли успішно використовуватись як для нейтралізації мінних загороджень, так і для боротьби з ворожими підводними човнами⁹²¹. У цьому контексті варто зауважити, що однією з головних причин поразки Дарданелльської операції було те, що союзницькі кораблі не змогли успішно подолати османські мінні загородження⁹²².

Враховуючи вищезгадані завдання, британська дипломатія з січня 1915 р. активно проводила переговори з Афінами з метою їх залучення до

⁹¹⁸ Ibid. — P. 141—142.

⁹¹⁹ Kitchener – Churchill. London, January 2, 1915 // Macfie A. L. Opt. cit. — P. 58.

⁹²⁰ Cruttwell C. R. A history of the great war / C. R. Cruttwell. — Oxford, 1934. — P. 209; Русаков К. А. Вказ. праця. — С. 128—129.

⁹²¹ Бенкендорф – Сазонов. 19 февраля / 4 марта 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 105. — С. 193.

⁹²² Cruttwell C. R. Opt. cit. — P. 211.

участі у Дарданелльській операції⁹²³. Після гострої внутрішньополітичної боротьби грецький прем'єр-міністр Е. Венізелос 1 березня 1915 р. висловив британському послу в Афінах Ф. Елліоту пропозицію надати для наземної підтримки Дарданелльської операції армійський корпус⁹²⁴, який повинен був нараховувати 50 тис. чоловік й підтримуватись діями грецького флоту⁹²⁵. Е. Венізелос у зверненні до британського та французького урядів заявив: «Не висловлюючи політичних амбіцій у питанні Константинополя та Проток, ми маємо комерційний та моральний інтерес і тому не можемо не бути зацікавленими у визначенні їх статусу»⁹²⁶. Греція сподівалась на так звану інтернаціоналізацію цих територій. Більш того, у короля Костянтина залишалась надія, що це буде першим кроком до приєднання Константинополя до його держави⁹²⁷, враховуючи історичні традиції й особливо впливову грецьку громаду у османській столиці⁹²⁸.

Греція традиційно розглядалась Росією як конкурент у боротьбі за володіння Константинополем через стратегічне розташування цієї країни і тому значні можливості її армії та флоту щодо наступу на Протоки та

⁹²³ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 329.

⁹²⁴ Anderson M. S. The eastern question. 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1965. — P. 324; Борисевич С. П. Военно-политическое руководство Великобритании и борьба за проливы в годы первой мировой войны: дисс. ... кандидата ист. наук / С. П. Борисевич. — Владивосток, 2003. — С. 142.

⁹²⁵ Адамов Е. А. Великая или малая Греция? / Е. А. Адамов // Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны. — М., 1922. — С. 32.

⁹²⁶ Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos and Samothrace / D. Dontas. — Athens, 1987. — P. 29.

⁹²⁷ Ibidem.

⁹²⁸ Венізелос – Драгумис. Афины, 15 / 28 февраля 1915 // Константинополь и Пролывы. — М., 1926. — Т. II. — № 98. — С. 187.

османську столицю. У Петрограді також усвідомлювали, що Афіни мали ще й значне морально-релігійне право на свою участь у вирішенні долі Константинополя, оскільки саме він був центром, переважно, грецької імперії до завоювання її османами⁹²⁹.

Петроградський кабінет, дізнавшись про можливість залучення грецьких збройних сил до штурму Дарданелл, виступив категорично проти цього. 2 березня 1915 р. С. Сазонов доручив російським послам у Парижі, Лондоні та Афінах повідомити уряди цих країн, що Росія «за жодних обставин не може дозволити участі грецьких військ у захопленні союзницькими військами Константинополя»⁹³⁰. 3 березня 1915 р. С. Сазонов заявив британському та французькому послам у Петрограді: «Російський уряд не може погодитись на участь Греції у Дарданелльській операції, оскільки це може спричинити конфлікти. (Росії із її союзниками – *авт.*)»⁹³¹.

Зважаючи на застереження Петрограда, а також на вплив німецької дипломатії, на засіданні грецького уряду 3 березня (18 лютого) 1915 р. не було ухвалено рішення стосовно участі у Дарданелльській операції. Розгляд цього питання вирішено було перенести на 6 березня⁹³². Таким чином, можна помітити парадоксальну ситуацію, що два запеклі супротивники на фронтах Першої світової війни – Росія та Німеччина, хоча і керувались різними мотивами, однак одночасно і досить наполегливо відмовляли Грецію від участі у штурмі Дарданелл.

⁹²⁹ Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 139.

⁹³⁰ Сазонов – Демидов. 17 февраля / 2 марта 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 100. — С. 189.

⁹³¹ Цит. за: Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 140.

⁹³² Демидов – Сазонов. 18 февраля / 3 марта 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 102. — С. 190.

6 березня 1915 р. під впливом тиску як з Петрограда, так і з Берліна, король Костянтин остаточно відмовився затвердити рішення про вступ його країни у війну проти Османської імперії. Е. Венізелос змушений був в той же день подати у відставку й у внутрішньополітичній боротьбі на тривалий час взяла гору германофільська течія⁹³³.

Тодішній перший лорд Адміралтейства У. Черчілль вважав, що саме дії царського уряду позбавили британсько-французькі морські сили необхідної для успіху наземної підтримки, що, зрештою, було однією з причин поразки Дарданелльської операції. Можна погодитись з думкою У. Черчілля, що значно більші негативні наслідки це мало для самої Росії, яка, за умови закриття товарообігу через Протоки, втратила майже весь свій експорт й була на межі економічної катастрофи. У той час, як російські армії зазнавали нищівних поразок на німецькому фронті через брак боєприпасів, не маючи можливості оперативно їх отримати від своїх західних союзників, згідно мемуарів У. Черчілля, Микола II, свідомо перешкоджаючи Великій Британії та Франції відкрити Дарданелли, «обирав перспективи руйнації його країни, падіння його династії, щоб гарантувати собі можливість кривавого захоплення чергового Єкатеринбурга (тобто Константинополя – *авт.*)»⁹³⁴.

Однак, російська дипломатія побоювалась не лише входу грецьких військ до Константинополя. На думку С. Сазонова, у випадку прориву Дарданелл, британці змогли б оперативно висадити 40-тисячний десант біля османської столиці, який був би підтриманий 18-тисячною французькою дивізією. Російський 20-тисячний корпус, за цими розрахунками, з'явився б

⁹³³ Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace / D. Dontas. — Athens, 1987. — С. 31; Адамов Е. А. Великая или малая Греция? / Е. А. Адамов // Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны. — М., 1922. — С. 32.

⁹³⁴ Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 141.

на Босфорі за сприятливих обставин лише через 5 днів після висадки там військ союзних держав⁹³⁵.

Ці обставини спонукали петроградський кабінет нарешті протягом 1-4 березня 1915 р. розробити свої конкретні офіційні пропозиції стосовно її інтересів щодо Константинополя та Проток й водночас в цей же період розпочати активно тиснути задля їх прийняття на британську та французьку дипломатію⁹³⁶.

Російські вимоги були остаточно окреслені у меморандумі С. Сазонова до британського та французького послів у Петрограді від 4 березня 1915 р. У цьому документі зазначалося: «Плин останніх подій спонукав його величність Миколу II до думки, що питання Константинополя та Проток повинно бути вирішене згідно столітніх прагнень Росії. Будь-яке його вирішення буде недостатнім та нетривким, якщо місто Константинополь, західний берег Босфора, Мармурового моря та Дарданелл, а також Південна Фракія по лінії Енос-Мідія не будуть приєднані до Російської імперії. Таким же чином, з причини стратегічної необхідності, частина азійського узбережжя між Босфором, річкою Сакарією та пунктом, визначеним в Ісмідській затоці, а також острови Мармурового моря, острови Імброс та Тенедос (в Егейському морі – *авт.*) повинні бути приєднані до імперії»⁹³⁷.

⁹³⁵ Сазонов – директор дипломатической канцелярии. 7 марта 1915 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1867, л. 40; Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 327.

⁹³⁶ Fuad A. La Question des Détrois / A. Fuad. — P., 1928. — P. 127.

⁹³⁷ Russian Circular Telegram of 4 March 1915 // Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 158; Памятная записка российского министра иностранных дел С. Д. Сазонова французскому и великобританскому послам в Петрограде

Далі С. Сазонов запевнив, що коли Лондон та Париж дослухаються до російських побажань, то «можуть бути певними, що зустрінуть з боку імператорського уряду таке ж сприяння здійсненню планів, які можуть з'явитися в них стосовно інших територій Оттоманської імперії й інших місць»⁹³⁸.

Лондонський та паризький кабінети були вражені масштабами вищезгаданих російських пропозицій, оскільки вони виходили за межі традиційних вимог Росії з цього питання⁹³⁹. Особливо негативної позиції, в цьому сенсі дотримувалась французька дипломатія. Задля врегулювання цих проблем паризька дипломатія пропонувала якомога швидше організувати зустріч французького, британського та російського міністрів закордонних справ⁹⁴⁰.

Царський уряд, довідавшись, що найближчий союзник обурюється його надто далекосяжними вимогами наголосив, що, якщо Франція не змінить своєї позиції, то це може посилити можливості укладання сепаратного миру Росії з Німеччиною та вихід її з війни⁹⁴¹. Найхарактернішою у такому контексті була розмова російського міністра закордонних справ С. Сазонова з французьким послом у Петрограді М. Палеологом 5 березня 1915 р. Цього дня французький та британський послы зустрілись з російським міністром закордонних справ спеціально, щоб обговорити вищезгадані вимоги Росії. М. Палеолог заявив С. Сазонову: «Питання Константинополя та Проток у

М. Палеологу и сэру Дж. Бьюкенену. Петроград, 19 февраля / 4 марта 1915 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № XLIX. — С. 252.

⁹³⁸ Там само.

⁹³⁹ Benckendorff – Iswolski. London, den 22 Februar / 7 März 1915 // Iswolski. 1914—1917. — № 263. — S. 173.

⁹⁴⁰ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 23 Februar / 8 März 1915 // Ibid. — № 265. — S. 174—175.

⁹⁴¹ Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 153.

тому вигляді, як воно зараз поставлене Росією, є відмінне від її традиційного бачення вирішення цієї проблеми в минулому. Анексія обох берегів Босфора з правом будівництва на них військових укріплень та такі ж дії щодо європейського берега Дарданелл не сумісні із свободою Проток»⁹⁴². С. Сазонов відповів, що подальший опір Франції російським вимогам стосовно Константинополя змусить його подати у відставку, що може спричинити призначення, на посаду міністра закордонних справ прихильника відновлення системи міжнародних відносин, що базувалась на російсько-німецько-австрійсько-угорському Союзі трьох імператорів⁹⁴³, який, можливо, краще ніж він зможе забезпечити інтереси Росії щодо Константинополя та Проток⁹⁴⁴.

Варто зауважити, що загроза сепаратного миру Росії з Німеччиною була на той час досить відчутною. Берлінський та віденський кабінети різними шляхами повідомляли Миколу II та його оточення, що Росії легше домогтися вирішення одного з основних завдань її зовнішньої політики – встановлення контролю за Чорноморськими протоками саме за допомогою Німеччини, а не своїх західних союзників. Водночас російські впливові політичні кола на чолі з графом С. Вітте також висловлювались за сепаратний мир з Німеччиною й вирішення саме за її допомогою проблеми Босфора та Дарданелл. Схожі думки звучали й з вуст дуже впливового на той час Г. Распутіна та імператриці⁹⁴⁵. Німецькі газети проводили масштабну інформаційну кампанію з метою переконати Росію у необхідності укладання сепаратного

⁹⁴² Buchanan – Grey. March 5, 1915 // Macfie A.L. *Opt. cit.* — P. 64.

⁹⁴³ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 330.

⁹⁴⁴ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 64.

⁹⁴⁵ Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. — М.—Мн., 2002. — Т. I. — С. 500—501; Нотович Ф. И. Вказ. праця. — С. 354.

миру з Німеччиною та її союзниками, оскільки «вона зможе те, що їй потрібно дешевше та вигідніше придбати у Німеччини»⁹⁴⁶.

Р. Пуанкаре писав 9 березня 1915 р. французькому послу у Росії М. Палеологу: «Деякі росіяни зі школи Вітте, звичайно, дуже не проти привласнити собі Константинополь і не продовжувати потім війни проти Німеччини й Австрії»⁹⁴⁷.

Погрози С. Сазонова від 5 березня 1915 р. та вищезгадані побоювання Р. Пуанкаре мали цілком реальні підстави. 10 березня 1915 р. російська придворна дама М. Васильчикова, яка на початку війни перебувала у Відні й не повернулася до Росії, за дорученням австрійсько-угорської та німецької розвідок написала листи Миколі II, його дружині та С. Сазонову, у яких повідомляла, що їй відвідали впливові представники Німеччини та Австро-Угорщини, які наголосили на прагненні їхніх урядів до примирення з Росією і згоду на низку поступок в тому числі й відкриття Дарданелл для російського військово-морського флоту, чого століттями домагалась царська дипломатія⁹⁴⁸.

Варто наголосити, що вищезгадані пропозиції стосовно Проток не були голослівною дипломатичною грою кайзерівської дипломатії. Адже це питання узгоджувалось з Портою під час неодноразових консультацій з османськими представниками⁹⁴⁹. Можна стверджувати, що британська розвідка та дипломатія в загальних рисах знали про ці зусилля центральних держав стосовно пошуку компромісу з Росією задля заохочення її виходу з

⁹⁴⁶ Цит. за: Никонов А. Д. Вказ. праця. — С. 199.

⁹⁴⁷ Пуанкаре – Палеолог. Париж, 9 марта 1915 г. // Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. — М.—Мн., 2002. — Т. I. — С. 501.

⁹⁴⁸ Васильчикова – Николай II. Глоггнитц, 10 марта / 25 февраля 1915 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 7. — Ч. 1. — № 347. — С. 444—446.

⁹⁴⁹ Macfie A. L. *Op. cit.* — P. 73.

війни. Тому Лондон розумів, що його згода на вимоги царського уряду щодо Проток та Константинополя буде найкращою гарантією того, що Росія залишатиметься у війні до її завершення.

Західні партнери Росії були також занепокоєні тим, що підозрілість царського уряду стосовно всього, що стосувалося Константинополя та Проток, й надалі значно обмежуватиме їх можливості залучити до Антанти нових союзників. Велика Британія та Франція після дипломатичного фіаско стосовно залучення до війни Греції активізували на початку березня 1915 р. переговори щодо цього з Італією. Однак це, знову ж таки, викликало занепокоєння царського уряду, який турбувався, щоб Рим, приймаючи участь у розподілі Османської імперії, не порушив вищезгаданих російських інтересів⁹⁵⁰.

Остаточне рішення Великої Британії стосовно відповіді на вищезгаданий меморандум С. Сазонова було прийнято на засіданні Військової ради 10 березня 1915 р., у якій брав участь кабінет міністрів у повному складі, а також військове керівництво та лідери парламентських (в тому числі і опозиційних) партій⁹⁵¹. Е. Грей, який головував на цих зборах, у своїй вступній промові пояснив присутнім, що вони, визначаючи свою позицію, мають невеликий вибір: «Якщо повністю не прийняти вимоги Росії, то вона може укласти окремий мир з Німеччиною. Негайне вирішення питання повинно також усунути російські заперечення щодо залучення до нас нових союзників»⁹⁵².

Британське посольство в Росії 12 березня 1915 р. повідомило петроградський кабінет про згоду своєї країни на російські вимоги щодо

⁹⁵⁰ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 23 Februar / 8 März 1915 // Iswolski. 1914—1917. — № 264. — S. 174; Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 23 Februar / 8 März 1915 // Ibid. — № 265. — S. 174—175.

⁹⁵¹ Никонов А. Д. Вказ. праця. — С. 161.

⁹⁵² Цит. за: Macfie A. L. Opt. cit. — P. 65.

Константинополя та Проток від 4 березня 1915 р. за умови переможного завершення війни та компенсацій Лондону і Парижу в інших регіонах Османської імперії⁹⁵³. Британський посол Дж. Бьюкенен додатково висловив сподівання, що Росія дослухається до побажань його уряду стосовно вирішення майбутньої долі азійських територій Туреччини, які будуть визначені дещо пізніше, а також погодиться на передачу під контроль Великої Британії нейтральної зони Ірану, окресленої згідно угоди 1907 р. Крім того, Дж. Бьюкенен підкреслив, що для його країни важливо, щоб Росія не чинила перепон для участі Греції у Дарданелльській операції, а також допомогла залучити до співробітництва з Антантою Болгарію та Румунію, і переконала ці держави, що російська політика стосовно Проток не буде загрозою для їх інтересів. Важливою умовою Лондона було також те, щоб Петроград гарантував свободу торгівельного мореплавства Протоками та використання Константинопольського порту для транзиту товарів⁹⁵⁴.

20 березня 1915 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф повідомив Е. Грея про згоду Росії на ці британські умови. Щоправда, водночас було висловлене побажання отримати до російської сфери впливу ще й північну частину Афганістана⁹⁵⁵.

⁹⁵³ British aide-Mémoire to the Russian Gouvernement, 12 March 1915 // Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 159; Памятная записка великобританского посольства в Петербурге российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову. Петроград, 12 марта 1915 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № LXXVI. — С. 274.

⁹⁵⁴ Памятная записка великобританского посольства в Петербурге российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову. Петроград, 12 марта 1915 г. // Там само. — № LXXVII. — С. 275—277.

⁹⁵⁵ Сазонов – Бенкендорф. Петроград, 7 / 20 марта 1915 // Там само. — № LXXVIII. — С. 284—285.

Значно складнішим, для царської дипломатії, ніж домовитись з Лондоном про розмежування інтересів двох держав, виявилось здобути згоду Парижа на задоволення своїх вищезгаданих амбіцій. Однією з важливих причин того, що Франція чинила більш потужний опір російським вимогам стосовно Константинополя та Проток, ніж Велика Британія, було те, що для неї складніше було обумовити для себе еквівалентні компенсації на теренах Османської імперії. У той час, як лондонський кабінет через те, що мав переважаючі інтереси у районі Перської затоки, міг успішно та адекватно вимагати посилення там своїх позицій, сферою зацікавленості Франції було саме Східне Середземномор'я. Тобто, якби Росія, як цього домагався царський уряд, перетворила Чорноморські протоки у потужну військово-морську базу, вона б претендувала на переважаючий вплив саме у цьому, важливому для Франції, регіоні⁹⁵⁶.

Париж як і Лондон усвідомлював, що його згода на захоплення Росією Константинополя та Проток із занепокоєнням сприйматиметься у нейтральних балканських державах, зокрема у Бухаресті⁹⁵⁷. Характерною у цьому контексті також була розмова британського посла у Парижі Ф. Берті з впливовим проантантівськи налаштованим депутатом румунського парламенту 3 січня 1915 р., під час якої цей політик зауважив, що однією з умов приєднання Румунії до Антанти є те, що «турки витісняються з Європи, а Константинополь та Протоки інтернаціоналізуються, оскільки ні Румунія, ні Болгарія не можуть погодитись на виключні привілеї Росії на цих територіях»⁹⁵⁸.

⁹⁵⁶ Нотович Ф. И. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 267.

⁹⁵⁷ Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. — М.—Мн., 2002. — Т. I. — С. 497.

⁹⁵⁸ Берти Ф. За кулисами Антанти. Дневник британского посла в Париже 1914—1919 / Ф. Берти. — М., 1927. — С. 43.

Болгарія не лише не мала бажання підтримувати російські амбіції на Чорному морі, але й, як і Румунія, була занепокоєна тим, що царський уряд, захопивши Босфор, встановить таким чином контроль за найважливішою для цієї країни торгівельною артерією й поставить в залежність від своєї зовнішньої політики її економіку⁹⁵⁹.

Однак під впливом загрози переорієнтації російської правлячої еліти на співпрацю з центральними державами та зважаючи на те, що лондонський кабінет вже погодився на російські вимоги від 4 березня 1915 р., французька дипломатія змушена була також дати на це принципову згоду. 16 (3) березня 1915 р. французький посол у Петрограді М. Палеолог, як свідчить стенограма російського МЗС, повідомив С. Сазонова: «Франція виявила готовність погодитись на реалізацію наших (російських – *авт.*) побажань щодо Константинополя та Проток за умови, що ми у свою чергу погодимось на приєднання до Франції Сирії та Кілікії⁹⁶⁰.

Дискусія між Парижем та Петроградом з приводу територіальних претензій Франції тривала до 10 квітня 1915 р., коли були остаточно узгоджено ці позиції. Саме того дня Франція, нарешті, офіційно погодилась на російські вимоги, окреслені в меморандумі С. Сазонова від 4 березня 1915 р., щодо володіння Константинополем та Протоками. Щоправда, Париж, як і свого часу Лондон, обумовив це тим, що «війна буде доведена до переможного завершення»⁹⁶¹.

⁹⁵⁹ Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici. — Genève, 1915. — P. 281.

⁹⁶⁰ Поденная запись министерства иностранных дел. 16 / 3 марта 1915 // МОЭИ. — Серия 3. — Т. 7. — Ч. 1. — № 381. — С. 494.

⁹⁶¹ Вербальная нота французского посольства в Петрограде на имя российского министра иностранных дел С. Д. Сазонова. Петроград, 10 апреля 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № XCIX. — С. 295.

Можна погодитись з думкою британського історика М. Андерсона, що «російський меморандум від 4 березня 1915 р. спричинив вже протягом кількох наступних тижнів виникнення масштабних схем політичних та територіальних змін на величезній території»⁹⁶².

Після тривалих переговорів, 3 січня 1916 р. між Великою Британією та Францією було укладено попередній договір, який визначав їхні територіальні придбання на теренах Османської імперії. 9 березня 1916 р. Лондон та Париж ознайомили із своїми пропозиціями царський уряд, який висловив до них низку власних умов та претензій стосовно інших османських володінь, що зумовило новий раунд трьохсторонніх переговорів. Лише 26 березня 1916 р. було остаточно узгоджено ці позиції у французько-російській угоді, до якої приєдналась Велика Британія⁹⁶³.

16 травня 1916 р. Лондон та Париж розробили остаточно редакцію цього документу, який називали договором Сайкса-Піко (від імені уповноважених цих держав на переговорах). Згідно з ним, Велика Британія отримувала Месопотамію та поширювала свою сферу впливу на більшу частину Аравійського півострова. Палестина передавалась під міжнародний контроль. Франція здобула Сирію, Ліван, Кілікію, Малу Вірменію, частину Курдистану та Східної Анатолії й розповсюджувала свій вплив на частину

⁹⁶² Anderson M. S. *The eastern question. 1774—1923* / M. S. Anderson. — London, 1965. — P. 325; Записка члена Государственного Совета Палицина «Соображения о желательной в Малой Азии границе». 18 марта 1915 г. // ГАРФ, ф. 601, оп. 1, д. 601, л. 1—9.

⁹⁶³ *The Sykes—Picot Agreement, 26 April—23 October 1916* // Anderson M. S. *The great powers and the Near East 1774—1923* / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 162; Сазонов С. Д. Вказ. праця. — С. 292; *История дипломатии.* — М., 1965. — Т. III. — С. 26; Записка члена Государственного Совета Палицына «Соображения о желательной в Малой Азии границе» // ГАРФ, ф. 601, оп. 1, д. 601, л. 1—9.

Аравії північніше Неджа. Росія, окрім Константинополя та Чорноморських проток, отримала Трапезунд, Ерзерум, Боязет, Ван, Бітліс, частину Курдистану й території вздовж Південного Причорномор'я⁹⁶⁴. 23 травня Е.Грей передав текст цієї угоди із включеними до нього побажаннями царського уряду російському послу в Лондоні О. Бенкендорфу⁹⁶⁵.

Незважаючи на вищезгадані позиції трьох держав Антанти, в угодах березня-квітня 1915 р. та березня-травня 1916 р. проблема Константинополя та Проток й надалі викликала помітні суперечності, поміж союзницької дипломатії. Протягом 1915-1917 рр. Лондон та Париж сподівались й надалі ефективно використовувати зацікавленість Петрограда проблемою Босфора та Дарданелл задля вирішення, на свою користь важливих питань міжнародної політики.

Оскільки вирішальна спроба британсько-французького флоту прорвати оборону Дарданелл 18 березня 1915 р. виявилась невдалою через численні мінні загородження, а також обстріл польової артилерії, то лондонський кабінет змушений був призупинити ці дії⁹⁶⁶. Британське командування вирішило продовжити військово-морську операцію лише після того, як наземні сили, наступаючи із Галліполійського півострова, звільнять береги цієї протоки від османсько-німецьких військ, знищивши форти та приховану

⁹⁶⁴ Grey – Cambon. London, 16 May 1916 // Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 162—163.

⁹⁶⁵ Grey – Benkendorf. London, 23 May 1916 // Ibid. — P. 162—163.

⁹⁶⁶ Cruttwell C. R. Opt. cit. — P. 210—213; История первой мировой войны / под ред. И. И. Ростунова. — М., 1975. — С. 110—111; Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / А. Мурхед. — М., 2004. — С. 60—67.

артилерію, що дозволило б тральщикам безперешкодно ліквідувати мінні поля в Дарданеллах⁹⁶⁷.

Однак десантна операція британсько-французьких збройних сил на Галліполійському півострові розгорталась для союзників вкрай невдало. Лише до 25 квітня 1915 р. збройні сили союзників змогли підготуватись для висадки десанту на Галліполі. Проте османське військо, кероване на цьому фронті німецьким генералом О. Ліманом фон Сандерсом, змогло дуже зміцнити свої позиції й несподівано жорстко, завдаючи великих втрат супротивнику, захищали ці рубежі⁹⁶⁸.

Велика Британія та Франція, зацікавлені у приєднанні до цих своїх дій нейтральних країн, сподівались і, як виявилось, марно, що Росія після згоди Лондона та Парижа на захоплення нею Константинополя та Проток, припинить опиратися їх залученню до Антанти. Адже царський уряд підозрював, що союзники можуть відмовитись від своїх попередніх обіцянок. У середині квітня 1915 р. новий грецький уряд сформулював умови участі своєї країни у військових діях на Галліполі, які виявились несумісними з обіцянками, якщо Форін офіс вже дав царському уряду. Зокрема Афіни вимагали «інтернаціоналізації» Константинополя і дозволу для спадкоємного принца чи навіть короля увійти до нього на чолі свого війська⁹⁶⁹. Зрештою, ці суперечності були однією з причин того, що Греція аж до 1917 р. утримувалась від вступу у війну на боці Антанти.

⁹⁶⁷ Hamilton – Kitchener. 23 mars, 1915 // Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 188; Robeck – Churchill. 25 mars, 1915 // Ibid. — P. 189.

⁹⁶⁸ Churchill – Balfour. 26 mai, 1915 // Ibid. — P. 307—308; Macfie A. L. *Op. cit.* — P. 67

⁹⁶⁹ Bobroff R. P. *Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits* / R. P. Bobroff. — London—New York, 2006. — P. 140.

Західні союзники Росії досить ефективно використовували чинник Константинополя та Проток задля нівелювання перепон з боку царського уряду стосовно вступу у війну з Німеччиною та її союзниками, Італії та Румунії⁹⁷⁰.

Варто зауважити, що для Великої Британії та Франції, окрім підтримки італійської армії, було ще й важливим те, що італійській флот, створивши противагу австрійсько-угорському ВМФ, дозволив би перебазувати британські та французькі кораблі, що патрулювали Адріатичне море, для дій на Дарданеллах⁹⁷¹. Хоча російське командування також вважало корисним цей виступ Італії, водночас петроградська дипломатія мала суттєві розбіжності із своїми союзниками стосовно поділу між Римом та Белградом захоплених у випадку перемоги австрійсько-угорських територій на східному березі Адріатики⁹⁷².

Петроград ні за яких умов не погоджувався на приєднання до Італії островів Пезіна, Кузола та Меледа, а також півострова Сабіончелло⁹⁷³, оскільки російська дипломатія побоювалась, що це може «перетворити Адріатичне море в італійське озеро»⁹⁷⁴. С. Сазонов відповів французькому міністру закордонних справ 30 (17) березня 1915 р. що передача Італії

⁹⁷⁰ Iswolski – Sasonow. Paris, den 7 / 20 April 1915 // Iswolski. 1914—1917. — № 290. — S. 189—190.

⁹⁷¹ Геденштом – великий князь Николай Николаевич // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1850, л. 85—85 об; Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 291.

⁹⁷² Геденштом – великий князь Николай Николаевич // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1850, л. 84—86 об; Николай Николаевич – Сазонов. 6 апреля / 24 марта 1915 // МОЭИ. — Т. 7. — Ч. 2. — № 493. — С. 103.

⁹⁷³ Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 543.

⁹⁷⁴ Геденштом – великий князь Николай Николаевич // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1850, л. 84—86 об.

островів у Адріатиці «поставить Сербію, матеріально і морально у становище абсолютної слабкості щодо Італії, тому суспільна думка Росії на це ніколи не погодиться»⁹⁷⁵. Як писав у своєму щоденнику Т. Пуанкаре, улюбленим аргументом С. Сазонова було те, що «він не дозволить гвалтувати слов'янську совість»⁹⁷⁶.

Жорстку непоступливість Петрограда можна пояснити насамперед тим, що він, передбачаючи стрімке поширення свого впливу у Східному Середземномор'ї внаслідок анексії Чорноморських проток, хотів зміцнити його, створивши зручні бази для свого військово-морського флоту на східному узбережжі Адріатичного моря, на території свого сербського союзника. Тому вимоги Італії суперечили зокрема розрахункам царського уряду щодо отримання Сербією вигідної у стратегічному відношенні затоки Катарро, де згідно планів російської Ставки передбачалось створити головну російську військово-морську базу⁹⁷⁷ не лише у Адріатичному морі, але й у всьому Східному Середземномор'ї.

Однак західні союзники Росії вдалися до аргументу, який в черговий раз таки змусив Росію дещо вгамувати свої імперські амбіції. Таким дієвим засобом впливу виявилась загроза, що Лондон та Париж можуть переглянути своє ставлення до угоди щодо Константинополя, Босфора і Дарданелл. Зокрема британський посол у Петрограді Дж. Бьюкенен 1 квітня 1915 р. повідомив С. Сазонова: «Угодою з Францією та Великою Британією російський уряд забезпечив собі своє майбутнє становище щодо Проток і Константинополя, і, якщо заперечення російського уряду стосовно більш

⁹⁷⁵ Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 17 / 30 März 1915 // Iswolski. 1914—1917. — № 278. — S. 182.

⁹⁷⁶ Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 537.

⁹⁷⁷ Николай Николаевич – Сазонов. 6 апреля / 24 марта 1915 // МОЭИ. — Т. 7. — Ч. 2. — № 493. — С. 103.

дрібних питань, що торкаються Адріатики, позбавлять Францію і Велику Британію цінної італійської допомоги, вони будуть вкрай розчаровані»⁹⁷⁸.

Зрештою ці аргументи виявились досить дієвими для царського уряду. Як писав у своєму щоденнику Р. Пуанкаре 7 квітня 1915 р., Микола II таки дав згоду на вимоги Італії за умови, що півострів Сабіончелло буде нейтралізовано⁹⁷⁹. 26 квітня 1915 р. Італія підписала договір з державами Антанти, про вступ у війну, до якого увійшли її вищезгадані вимоги⁹⁸⁰. 23 травня 1915 р. вона оголосила війну Австро-Угорщині⁹⁸¹.

Варто наголосити, що царська дипломатія відразу після цього зосередила свої зусилля задля того, щоб «переконати Італію на вигідності для неї утвердження впливу Росії у Середземному морі й захопленні Константинополя та Проток»⁹⁸², нагадуючи передвоєнну взаємовигідну співпрацю. Зокрема Росія наголошувала на принциповій домовленості між Римом та Петербургом стосовно інтересів останнього на Босфорі та

⁹⁷⁸ Памятная записка великобританского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову. 1 апреля 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № СХХ. — С. 321.

⁹⁷⁹ Пуанкаре Р. Вказ. праця. — С. 543.

⁹⁸⁰ Конвенция четырех государств о вступлении Италии в войну // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1850, л. 61; The Treaty of London, 26 April 1915 // Anderson M. S. The great powers and the Near East 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1970. — P. 260.

⁹⁸¹ Речь, произнесенная 19-го июля 1915 г. в Государственной Думе, о международном положении в связи с войной // ГАРФ, ф. 627, оп. 1, д. 3, л. 2—3; Нотович Ф. И. Вказ. праця. — С. 467.

⁹⁸² Докладная записка М. Геденштрома. 26 мая 1915 // РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1850, л. 105—106.

Дарданеллах, зафіксованій ще в угоді 1909 р. підписаній у Ракконіджі⁹⁸³. Царська дипломатія акцентувала увагу свого нового союзника на тому, що вона за це «із співчуттям поставиться до планів, які можуть з'явитися у нього щодо інших областей Оттоманської імперії...»⁹⁸⁴. Зрештою, італійський уряд 2 грудня 1916 р. дав згоду на російську анексію османської столиці та Проток за умови, що «війна буде доведена до переможного кінця, щоб Італія здійснила свої прагнення на Сході й в інших місцях»⁹⁸⁵.

Паралельно із прагненнями залучити Рим до вступу у війну на боці Антанти, Лондон та Париж відповідні зусилля докладали й стосовно Бухареста⁹⁸⁶. Особлива зацікавленість у цьому була з боку британського уряду у травні 1915 р., оскільки висаджений десант поблизу Дарданелл на Галліполійському півострові опинився у вкрай складному становищі⁹⁸⁷. Форін офіс сподівався, що виступ Румунії на боці Антанти спричинить такі ж дії з боку Болгарії та Греції, що дозволить кардинально змінити ситуацію на Балканах і завдати, нарешті, поразки там османсько-німецьким збройним силам⁹⁸⁸.

⁹⁸³ Нератов – Гирс. Петроград, 15 / 28 ноября 1916 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CLIX. — С. 352.

⁹⁸⁴ Гирс – Соннино. 19 ноября / 2 декабря 1916 // Там само. — № CLXV. — С. 354.

⁹⁸⁵ Соннино – Гирс. 19 ноября / 2 декабря 1916 // Там само. — № CLXVI. — С. 355.

⁹⁸⁶ Iswolski – Sasonow. Paris, den 18 / 31 März 1915 // Iswolski. 1914—1917. — № 279. — S. 183 — 190; Iswolski – Sasonow. Paris, den 7 / 20 April 1915 // bid. — № 290. — S. 189—190.

⁹⁸⁷ Churchill – Balfour. 26 mai, 1915 // Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 307—308.

⁹⁸⁸ Поклевский – Сазонов. Бухарест, 14/1 мая 1915 // МОЭИ. — Т. 7. — Ч. 2. — № 763. — С. 455; Никонов А. Д. Вказ. праця. — С. 205.

Румунія зажадала за це, до того ж в категоричній формі, значних територіальних «компенсацій», які суперечили інтересам Росії та її сербського сателіта. Зокрема Бухарест вимагав, щоб післявоєнні румунські кордони проходили по річкам Тисі та Пруту, що зумовило б приєднання до нього Північної Буковини, на яку претендував Петроград. Крім того Румунія вимагала Банат, що був об'єктом зазіхань з боку Сербії⁹⁸⁹.

Щоб змусити царський уряд до поступок, Е. Грей доручив 1 червня 1915 р. послу у Петрограді Дж. Бьюкенену наголосити С. Сазонову, що «Росія, йдучи на зустріч румунським прагненням, забезпечить собі отримання Константинополя»⁹⁹⁰. Хоча Росія під тиском своїх союзників, зокрема у питанні Проток, й вдалася до суттєвих поступок, однак погіршення її становища на фронті з Австро-Угорщиною й відступ на початку червня 1915 р. з Перемишля, спонукало Бухарест продовжувати зберігати свій нейтралітет⁹⁹¹.

Оскільки Росія була занепокоєна тим, що її союзники внаслідок Галліполійської операції займуть обіцяні їй Константинополь та Протоки й не надто поспішатимуть потім передати їх під контроль царського уряду, то, на його думку, найкращою гарантією забезпечення цих російських інтересів було б захоплення принаймні більшої частини вищезгаданих територій в межах славнозвісної «босфорської експедиції». Для цього на початку весни 1915 р. поблизу Одеси було сконцентровано п'ятий кавказький корпус, який

⁹⁸⁹ Поклевский – Сазонов. Бухарест, 14/1 мая 1915 // МОЭИ. — Т. 7. — Ч. 2. — № 763. — С. 454—455.

⁹⁹⁰ Цит. за: Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 335; Никонов А. Д. Вказ. праця. — С. 206.

⁹⁹¹ Речь, произнесенная 19-го июля 1915 г. в Государственной Думе, о международном положении в связи с войной // ГАРФ, ф. 627, оп. 1, д. 3, л. 6; Никонов А. Д. Вказ. праця. — С. 206.

нараховував 37 тис. чоловік⁹⁹². Значною перепорою для захоплення Босфора було те, що судна, які були у розпорядженні Росії на Чорному морі, могли перевезти за один рейс лише військову бригаду (біля 9 тис. чол.)⁹⁹³. Задля посилення цих транспортних можливостей царський уряд домагався у Болгарії дозволу на використання порту Бургас, як опорної бази для вищезгаданої операції. Оскільки він не отримав такої згоди, то російські керманічі й особисто Микола II вирішили, що якщо Софія не змінить своєї позиції, то Бургас потрібно використовувати й без згоди болгарського уряду⁹⁹⁴. Однак російські союзники Франція та Велика Британія виступили категорично проти таких дій, оскільки це, на їх думку, могло остаточно схилити Болгарію на бік Німеччини⁹⁹⁵.

Зрештою, доки тривала гостра дипломатична дискусія між членами Антанти, російські війська, сконцентровані біля Одеси, були перекинуті на початку травня на допомогу відступаючій армії у Галичині. Після ліквідації небезпеки на Босфорі з боку Росії, генерал О. Ліман фон Сандерс наказав перебазувати підрозділи, сконцентровані для захисту цієї протоки, на оборону Дарданелл проти британсько-французьких сил⁹⁹⁶. Це можна розглядати, як один з чинників, що зумовив поразку Галліполійської операції. Більш того, російський чорноморський флот, незважаючи на свої

⁹⁹² Айрапетов О. Р. Вказ. праця. — С. 215—217.

⁹⁹³ Там само. — С. 217.

⁹⁹⁴ Янушкевич – Сазонов. Ставка, 6 / 19 марта 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 231. — С. 298—299.

⁹⁹⁵ Сазонов – Кудашев. Петроград, 10 / 23 марта 1915 // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 233. — С. 300; Извольский – Сазонов. Париж, 28 марта / 10 апреля 1915 // Там само. — № 242. — С. 304—305.

⁹⁹⁶ Айрапетов О. Р. Вказ. праця. — С. 218.

періодичні демонстрації біля Босфора⁹⁹⁷, не блокував постачання військового спорядження, яке транспортувалося з Південного Причорномор'я через Босфор та Мармурове море османським військам, що захищали Галліполійський півострів⁹⁹⁸.

Після вступу у війну у жовтні 1915 р. Болгарії та розгрому Сербії, османська армія здобула можливість отримувати допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини безпосередньо через суходіл, й тому становище британських військ на Галліполійському півострові виявилось майже безперспективним⁹⁹⁹. Тому з 18 грудня 1915 р. по 8 січня 1916 р. британські війська, розташовані там, були повністю евакуйовані¹⁰⁰⁰.

Незважаючи на невдачу Галліполійської операції та втрату під час її проведення 45 тис. солдат та офіцерів, головний ініціатор та натхненник штурму Дарданелл У. Черчилль писав у своїх мемуарах, що, незважаючи на «трагічний фінал», вона зіграла значну позитивну як дипломатичну, так і військову роль на користь Антанти, протягом світової війни. Зокрема У. Черчилль наголошував, що якби не ці дії на Галлі полі, то: «Італія б затримала на кілька тижнів свій вступ у війну, і російська поразка у Галичині мала б значно більші наслідки. Болгарія оголосила б нам (Антанті – *авт.*) війну на кілька місяців раніше й за нею всі Балкани, за виключенням Сербії, можливо, стали б під тевтонські знамена. Цвіт турецької армії, який поліг в більшості, захищаючи Галліполі, звичайно, воював би проти нас чи наших

⁹⁹⁷ Новиков Н. Операции флота против берега на Черном море / Н. Новиков. — М., 1937. — С. 84—100.

⁹⁹⁸ Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 161.

⁹⁹⁹ Guinn P. British strategy and politics 1914 to 1918 / P. Guinn. — Oxford, 1965. — P. 103.

¹⁰⁰⁰ Ibid. — P. 115; Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / T. Higgins. — New York—London, 1963. — P. 236—238; Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 69.

союзників в іншому місці. Тому російська кавказька армія навряд чи змогла б її довго стримувати»¹⁰⁰¹.

Велика Британія та Франція активно використовували чинник Чорноморських проток як важіль впливу на Росію задля того, щоб звести нанівець ризик виходу її з війни, зокрема укладання нею сепаратного миру з Німеччиною. Адже внаслідок важкого економічного становища, зростання соціальної напруженості, послаблення боєздатності російської армії у Петрограді, після поразок 1915 р. дедалі помітнішим ставали антивоєнні настрої. Німеччина, відчуючи ці тенденції, активізувала неофіційним шляхом спроби пошуку компромісних домовленостей з царським урядом, також використовуючи його зацікавленість питанням Проток. Зокрема у травні 1915 р. вищезгадану російську придворну даму М. Васильчикову, що перебувала у Австро-Угорщині, знову кілька разів відвідав німецький статс-секретар із закордонних справ Г. Ягов, який просив її переказати Миколі II та царському уряду, що «Росія, уклавши вигідний мир з Німеччиною, виграє значно більше навіть в питанні Дарданелл, які, як визнає Німеччина, є для неї питанням першочергової ваги»¹⁰⁰². Протягом 1915-1917 рр. німецька дипломатія зробила Росії низку інших пропозицій сепаратного миру, які враховували прагнення царського уряду щодо Босфора та Дарданелл¹⁰⁰³. Занепокоєння в Лондоні та Парижі посилила відставка 7 липня 1916 р.

¹⁰⁰¹ Churchill W. La crise mondiale / W. Churchill. — Paris, 1928. — Tome II: 1915. — P. 110.

¹⁰⁰² Васильчикова – Николай II. Берлин, 14 / 27 мая 1915 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 332. — С. 371.

¹⁰⁰³ Див.: Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № ССХIV—ССХХ. — С. 405—409; Константинополь и Проливы. — М., 1926. — Т. II. — № 335—347. — С. 380—386.

міністра закордонних справ С. Сазонова й призначення на цю посаду Б. Штюрмера, який мав репутацію пронимецькі налаштованого політика¹⁰⁰⁴.

За розрахунком Лондона та Парижа одним з важливих засобів впливу на російську громадськість, поміж якої стрімко посилювались антивоєнні настрої, повинно було стати оприлюднення дотепер секретної угоди щодо Константинополя та Проток, що ще раніше пропонував зробити Микола II, і на що західні союзники певний час не наважувались, оскільки побоювались налаштувати проти себе балканські країни, зокрема Румунію. Царський уряд, узгодивши це питання із британським та французьким послами, вирішив, що голова Ради Міністрів оголосить про вищезгадані домовленості із союзними урядами на засіданні Державної Думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р.¹⁰⁰⁵

Однак всупереч сподіванням західних дипломатів повідомлення в Державній Думі про згоду Лондона та Парижа на приєднання до Російської імперії Константинополя та Проток не мало очікуваного результату. Згідно спогадів французького посла у Петрограді М. Палеолога, присутнього на цьому засіданні Думи, після того, як голова Ради Міністрів А. Трепов зачитав з трибуни повідомлення про згоду союзників ще весною 1915 р. на передачу Росії османської столиці та Босфора і Дарданелл, «фраза, що стосувалась Константинополя, впала в порожнечу індиферентності й здивування»¹⁰⁰⁶. У своїх нотатках від 4 грудня 1916 р. М. Палеолог писав: «Слова міністерської

¹⁰⁰⁴ Отношения Штюрмера Б.В. и Николая II по различным вопросам. 1916 // ГАРФ, ф. 627, оп. 1, д. 148, л. 1—11.

¹⁰⁰⁵ Нератов – Извольский, Бенкендорф. 13 / 26 ноября 1916 // Константинополь и проливы. — М., 1925. — № ССLVIII. — С. 430; Бенкендорф – Штюрмер. 27 октября / 11 ноября 1916 // Там само. — № ССXXXVII. — С. 424 .

¹⁰⁰⁶ Палеолог М. Царская Россия накануне революции. Мемуары / М. Палеолог. — М., 1991. — С. 172.

декларації, що торкалися Константинополя, викликали поміж громадськості не більше реакції, ніж в Думі. Такий же ефект індиферентності й здивування начебто Трепов віднайшов стару утопію, колись дорогу і з тих часів давно забуту»¹⁰⁰⁷.

Царський уряд, незважаючи на, як виявилось, все зростаючу байдужість російського суспільства до питання Константинополя і Проток намагався остаточно вирішити це завдання на користь Росії, оскільки Петроград, вочевидь, не надто довіряв у цьому Лондону та Парижу. У липні 1916 р. щойно призначений командувачем Чорноморським флотом віце-адмірал А.В. Колчак отримав наказ верховного головнокомандувача Миколи II та начальника його штабу генерала М. Алексеєва розпочати активну підготовку до захоплення Босфора весною 1917 р. З цією метою у розпорядження А.В. Колчака була передана з фронту ударна дивізія. Підготовка до босфорської операції проводилась до скинення царату¹⁰⁰⁸.

В останні місяці існування царської Росії західна дипломатія продовжувала активно використовувати зацікавленість Росії у питанні Проток у своїх інтересах. У лютому 1917 р. Париж в черговий раз підтвердив Петрограду незмінність своєї позиції стосовно вирішення питання Константинополя та Проток на користь Росії, а також наголосив, що не буде втручатися у польське питання й погодиться на визначення російського західного кордону згідно побажань царського уряду. За це паризький кабінет отримав від Росії згоду не лише на свободу дій стосовно Ельзаса та Лотарингії, але й підтримку стосовно приєднання до Франції багатого на природні копалини Саарського району. Більш того, між двома державами було досягнуто домовленість щодо розчленування Німеччини й створення на

¹⁰⁰⁷ Там само. — С. 173.

¹⁰⁰⁸ Заседание следственной комиссии 23 января 1920 г. Протоколы заседаний следственной комиссии по делу Колчака (Стенографический отчет) // Арестант пятой камеры. — М., 1990. — С. 269—273.

лівому березі Рейну автономної та нейтралізованої держави, яка у повоєнний період перебуватиме під французькою окупацією. Відповідну угоду було підписано 14 лютого (1 січня) 1917 р.¹⁰⁰⁹.

Проблема Чорноморських проток суттєво впливала на міжсоюзницькі відносини країн Антанти після падіння у Росії самодержавства внаслідок лютневої революції 2 березня 1917 р. Микола II відрікся від престолу¹⁰¹⁰, а владу в країні перебрав на себе сформований Державною Думою Тимчасовий уряд. Вже на початку його діяльності Лондон та Париж були вражені заявами міністра юстиції О. Керенського, висловленими під час його розмови з британським військовим агентом у Петрограді генералом А. Ноксом та журналістом Вільямсом 6/19 березня 1917 р. О. Керенський наголосив, що Росія повинна вести війну до переможного кінця, проте не прагнути до жодних завойовницьких цілей. Зокрема він наголосив, що Росії потрібні не володіння Протоками, а лише свобода плавання ними, найкращою гарантією чого стала б їх нейтралізація¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁹ Pokrowski – Iswolski. St. Petersburg, den 14 Februar 1917 // Iswolski. 1914—1917. — № 305. — S. 213; Iswolski – Pokrowski. Paris, den 26 Februar / 11 März 1917 // Ibid. — № 306. — S. 214; Извольский – Покровский. Париж, 31 января / 13 февраля 1917 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCLXXXVI. — С. 453—454.

¹⁰¹⁰ Манифест об отречении Николая II. Ставка, 2 марта 1917 // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. — М., 2002. — С. 283—284.

¹⁰¹¹ Набоков – Милюков. Лондон, 9 / 22 марта 1917. Примечания 2 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCIV. — С. 468; Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 163.

Однак, як виявилось, найвпливовіший член Тимчасового уряду міністр закордонних справ лідер кадетів П. Мілюков¹⁰¹², якого недаремно його колеги жартома прозвали «Мілюков-Дарданелльський» або Петро Дарданеллович¹⁰¹³, намагався терміново дезавувувати заяви О. Керенського, наголошуючи у своїх неодноразових зверненнях до союзних держав, що його колега по кабінету висловив лише свою приватну думку, й петроградська дипломатія не відмовляється від попередніх домовленостей стосовно Константинополя та Проток¹⁰¹⁴.

Російські союзники були в черговий раз дезорієнтовані декларацією Тимчасового уряду від 27 березня / 9 квітня 1917 р., підписаною головою кабінету князем Г. Львовим у якій наголошувалось: «Мета вільної Росії – не панування над іншими народами, не загарбання у них національного надбання, не насильницьке захоплення чужих територій, а ствердження міцного миру на основі самовизначення народів»¹⁰¹⁵. Як слушно стверджували британські дослідники К. Філіпсон та Н. Бакстон у своїй колективній монографії, хоча у цьому документі й не згадувалось про Константинополь та Протоки, однак західні союзники Росії із тональності

¹⁰¹² Treadcold D. Foreword // Miliukov P. Russian and its crisis / D. Treadcold. — London, 1962. — P. 3—9; Warth R. Soviet Russia in world politics / D. Warth. — New York, 1964. — P. 26.

¹⁰¹³ Warth R. D. The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk / R. D. Warth. — London, 1954. — P. 44.

¹⁰¹⁴ Черновая записка Милюкова П.Н. о Константинополе // ГАРФ, ф. 579, оп. 1, д. 1875, л. 1—6; Милюков – Набоков. Петроград, 16 / 29 марта 1917 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № СССХVI. — С. 475.

¹⁰¹⁵ Декларация временного правительства. 27 марта / 9 апреля 1917 // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № СССХIX. — С. 476—477.

цієї офіційної заяви зробили висновок, що Росія відмовляється від своїх попередніх вимог стосовно анексії цих територій¹⁰¹⁶.

Характерно, що Османська імперія в цей же період висловлювала сподівання на порозуміння з Росією. Зокрема великий візир Таалат-паша 5 квітня 1917 р. в інтерв'ю провідній турецькій газеті «Танін» заявив, що давня ворожнеча між його країною та Росією була наслідком агресивних дій царизму проти Туреччини, і він сподівається, що нова ліберальна Росія залишить у минулому ті зазіхання, а «Туреччина, у свою чергу, готова відкрити Протоки та зробити їй інші поступки»¹⁰¹⁷.

Вищезгадані заяви з Петрограда та Константинополя, які створювали враження можливості нівелювання конфронтації між ними, давали підстави зробити висновок, що є сприятливі передумови для відновлення відносин цієї країни з Антантою й виходу Османської імперії з війни¹⁰¹⁸. На думку американського посла у Константинополі А. Елкаса, Вашингтон, який на той час зберігав хороші відносини з Портою, мав з нею численні інтенсивні контакти й навіть надавав гуманітарну допомогу Османській імперії¹⁰¹⁹, повинен був допомогти порозумітись країнам Антанти з османським керівництвом¹⁰²⁰.

¹⁰¹⁶ Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. — L., 1917. — P. 212.

¹⁰¹⁷ Howard H. Turkey, the Straits and U.S. Policy / H. Howard. — Baltimor—London, 1974. — P. 37.

¹⁰¹⁸ Ibid. — P. 38.

¹⁰¹⁹ Elkus – Lansing. Constantinople, March 23, 1917 // Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War. — Washington, 1933. — P. 542—544; Lansing – Elkus. Washington, April 3, 1917 // Ibid. — P. 544; Шпилькова В. И. Империалистическая политика США в отношении Турции / В. И. Шпилькова. — М., 1960. — С. 41—44.

¹⁰²⁰ Howard H. Opt. cit. — P. 38.

Щоправда, як Лондон, Париж, Вашингтон, так і Порту чекала чергова несподіванка з боку Петрограда. П. Мілюков у своєму циркулярі від 18 квітня / 1 травня пояснив своїм західним партнерам, що «Тимчасовий уряд, відстоюючи права нашої Вітчизни (Росії – *авт.*), буде повністю зберігати зобов'язання щодо наших союзників»¹⁰²¹. Такі твердження вже сприймалися на заході, як прагнення Тимчасового уряду зберегти діючу систему міжсоюзницьких договорів.

Це враження поглибилось внаслідок інтерв'ю П. Мілюкова кореспонденту газети «Манчестер Гардіанс», 22 квітня 1917 р., в якому він наголошував, що Росія, хоч і визнає право вільної торгівлі через Протоки, але буде наполягати на забороні для проходу через них, закордонних військових кораблів і, на його думку, США не повинні проти цього заперечувати, оскільки у промовах В. Вільсона не міститься жодних застережень стосовно приєднання до Росії Константинополя¹⁰²².

Необхідно наголосити, що невизначеність російського політикуму стосовно Константинополя та Проток після лютневої революції й, більш того, гостра внутрішньополітична боротьба в Росії з цього питання співпала з посиленням впливу на європейську дипломатію США, які ще 4 серпня 1914 р. оголосили нейтралітет і лише 6 квітня 1917 р. вступили у світову війну. Американська адміністрація послідовно наполягала на інтернаціоналізації та нейтралізації цих територій й намагалась поступово схилити до цієї точки зору Лондон та Париж¹⁰²³. Адже США були на той час

¹⁰²¹ Миллюков – дипломатические представители России при союзных державах. Циркулярная телеграмма. 18 апреля / 1 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № СССХХVIII. — С. 485—486.

¹⁰²² Warth R. D. *Opt. cit.* — P. 54—55.

¹⁰²³ Blake N. M. *The United States in its world relations* / N. M. Blake, O. Barck. — New York—Toronto—London, 1960. — P. 511; Howard H. *Opt. cit.* — P. 37;

провідною торгівельно-промисловою країною і тому одним з пріоритетів їхньої зовнішньої політики було забезпечення якомога зручнішого функціонування транспортних комунікацій¹⁰²⁴.

Крім того американська адміністрація перебувала під відчутним впливом пацифістських антивоєнних організацій, які переконували її, що США не повинні допомагати Антанті розгромити Німеччину та її союзників задля того, щоб дати волю грабіжницьким інстинктам країн-переможців, зокрема стосовно захоплення контролю над стратегічними транспортними шляхами, в тому числі Босфором та Дарданеллами¹⁰²⁵.

Ще 14 лютого 1916 р. провідний радник американського президента із зовнішньополітичних питань полковник Е. Хауз на нараді з прем'єр-міністром та провідними членами британського уряду запропонував «оголосити Константинополь нейтральним»¹⁰²⁶. Згодом американська адміністрація знайшла свого однодумця у питанні визначення майбутнього статусу османської столиці та Проток в особі нового британського статс-секретаря із закордонних справ А. Бальфура, призначеного на цю посаду у грудні 1916 р. Зокрема полковник Е. Хауз стверджував у своєму щоденнику, що він на зустрічі з А. Бальфуром 28 квітня 1917 р. досягнув з ним консенсусу щодо майбутнього Константинополя: «Ми погодились, що його

Fuad A. *La Question des Détrois* / A. Fuad. — P., 1928. — P. 129; Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 83.

¹⁰²⁴ Laurence E. *United States policy and the partition of Turkey, 1914—1924* / E. Laurence. — Baltimore, 1965. — P. 22; Иванов Л. Н. *Морская политика и дипломатия империалистических держав* / Л. Н. Иванов. — М., 1964. — С. 28—37.

¹⁰²⁵ Link A. *Wilson the Diplomatist. A look at his major foreign policies* / A. Link. — Baltimor, 1957. — P. 93; Howard H. *Opt. cit.* — P. 50.

¹⁰²⁶ Архив полковника Хауза. *Избранное в двух томах.* — М., 2004. — Т. 1. — С. 385; Howard H. *Opt. cit.* — P. 38.

потрібно інтернаціоналізувати»¹⁰²⁷. 30 квітня 1917 р. проблема Константинополя та Проток розглядалась на переговорах А. Бальфура з президентом В. Вільсоном та Е. Хаузом. Співрозмовники погодились, що Константинополь та Протоки повинні інтернаціоналізуватись, й Османська імперія в результаті війни швидше за все втратить ці території, які тоді будуть передані під міжнародний контроль¹⁰²⁸.

Вищезгадані дії П. Мілюкова щодо Проток посилювали тиск на нього з боку як все більш впливової Петроградської ради, так і частини міністрів на чолі з О. Керенським¹⁰²⁹, які відверто звинувачували його у продовженні попередньої імперіалістичної, загарбницької політики царського уряду, що «загрожує продовженням війни до безкінечності»¹⁰³⁰. Тому, коли вищезгадана славнозвісна нота П. Мілюкова, від 18 квітня (1 травня) 1917 р. стала відома широкому загалу, вона сприймалася як неприхована провокація й викликала 3-4 травня 1917 р. масову озброєну демонстрацію втомлених війною солдат та робітників під гаслами протесту проти імперіалістичної політики П. Мілюкова. Зрештою ці події спричинили 18 травня 1917 р., не лише відставку міністра закордонних справ, але й разом з цим і

¹⁰²⁷ Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. — М., 2004. — Т. 2. — С. 34.

¹⁰²⁸ Laurence E. *Opt. cit.* — P. 55; Howard H. *Opt. cit.* — P. 39.

¹⁰²⁹ Записки Миллюкова П. Н. о Турции и Болгарии // ГАРФ, ф. 579, оп. 1, д. 1774, л. 1—13; Запись лекции прочитанной в Ставрополе Лиртваго Д. Ф. на тему «Проливы и уход из министров иностранных дел Миллюкова» // ГАРФ, ф. 579, оп. 1, д. 1751, л. 9—10; Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 346—347.

¹⁰³⁰ Цит. за: Миллюков П. Н. Почему и зачем мы воюем / П. Н. Миллюков. — М., 1917. — С. 43—44; Warth R. D. *Opt. cit.* — P. 44—45, 47—48, 54.

реорганізацію всього складу уряду, щоправда, під керівництвом попереднього прем'єр-міністра князя Г. Львова¹⁰³¹.

Новий міністр закордонних справ М. Терещенко, враховуючи сумний досвід свого попередника, намагався в публічних деклараціях наголошувати, що Тимчасовий уряд «не прагне до насильницького захоплення чужих територій», а лише хоче «миру без анексій та контрибуцій»¹⁰³². У жовтні М. Терещенко заявив, що Росія погодиться на користування Чорноморськими протоками на основі міжнародних договорів, а також нейтралізацію Проток лише за умови загального роззброєння, щоб уникнути небезпеки їх блокади потужним флотом іншої держави. Проте найбільш оптимальним варіантом врегулювання проблеми Босфора та Дарданелл російський міністр вважав-таки їх передачу у власність Росії¹⁰³³. Зважаючи на вищезгадані дискусії, проблема Проток повинна була обговорюватись поряд з іншими питаннями післявоєнного врегулювання на міжсоюзницькій конференції у листопаді 1917 р. Однак 7 листопада 1917 р., тобто в той день, коли М. Терещенко повинен був виїхати з Петрограда на цей форум, відбувся більшовицький переворот, який усунув від влади Тимчасовий уряд¹⁰³⁴.

Більшовицький уряд, усвідомлюючи занепокоєння мусульманського світу можливістю захоплення османської столиці країнами Антанти,

¹⁰³¹ Ibid. — P. 57; Warth D. Soviet Russia in world politics / D. Warth. — New York, 1964. — P. 31—32; Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 162.

¹⁰³² Декларация временного правительства. 6 / 19 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № СССXXXI. — С. 488.

¹⁰³³ Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М., 1999. — С. 349.

¹⁰³⁴ Graves P. P. The question of the Straits / P. P. Graves. — L., 1971. — P. 163; Anderson M. S. The eastern question. 1774—1923 / M. S. Anderson. — London, 1965. — P. 344—345.

намагався у свою чергу використати цю проблему задля поширення свого впливу та здобуття певних ідеологічних дивідендів на східних теренах. У зверненні Ради Народних Комісарів «До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу» від 20 листопада (3 грудня) 1917 р. наголошувалось: «Константинополь повинен залишитись у руках мусульман»¹⁰³⁵.

В той самий день, коли було оприлюднене вищезгадане більшовицьке звернення до мусульман 20 листопада 1917 р., британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж у розмові з радником американського президента полковником Е. Хаузом наголосив, що його уряд згоден на інтернаціоналізацію Босфора та Дарданелл, тобто підпорядкування їх міжнародному контролю¹⁰³⁶. Щоправда, ці дипломати не конкретизували форми та засоби такого контролю. 20 грудня 1917 р. Д. Ллойд Джордж заявив, що «оскільки Росія вступила в сепаратні переговори (з німцями – *авт.*), вона позбавляється будь-якого права на Константинополь (та Протоки – *авт.*)»¹⁰³⁷.

Третього березня 1918 р. більшовицька Росія уклала сепаратний Брестський мир з країнами Четверного союзу¹⁰³⁸. Вихід Росії з війни та її розпад створили цілком нову геополітичну ситуацію у Східному Середземномор'ї. Однак, Босфор та Дарданелли були надто важливою як у економічному, так і особливо, військово-політичному значенні транспортною

¹⁰³⁵ Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока. 2 ноября (3 декабря) 1917 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. — М., 1957. — № 21. — С. 52.

¹⁰³⁶ Laurence E. Opt. cit. — P. 69.

¹⁰³⁷ Цит. за: Howard H. Opt. cit. — P. 45.

¹⁰³⁸ Мирный договор между РСФСР, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой стороны, заключенный в Брест-Литовске 3 (7) марта 1918 г. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. — М., 2002. — С. 474—476.

артерією, щоб Лондон чи Париж могли погодитись на контроль над ними свого найближчого союзника, який дедалі все більше сприймався як конкурент¹⁰³⁹. Як влучно писав американський дипломат Ф. Полк полковнику Е. Хаузу з Парижа, під час мирної конференції, тривалий час було незрозуміло хто отримає мандат на Константинополь, однак очевидним ставало те, що Велика Британія та Франція дуже хотіли б цього, й тому, навряд чи вони дозволять це один одному зробити¹⁰⁴⁰.

У спільному меморандумі країн Антанти «Цілі війни й умови миру» від 22 грудня 1917 р., який можна розглядати як її офіційну позицію, недвозначно констатовалося, що «необхідно встановити вільне сполучення вздовж та поперек Проток»¹⁰⁴¹. Більш того, першочерговим завдання політики союзницьких держав стосовно Босфора та Дарданелл вважалося: «1) топографічне виокремлення інтернаціоналізованої території (навколо них – *авт.*); 2) вирішення адміністративних, військових, економічних питань, пов'язаних з інтернаціоналізацією, в тому числі стосовно терміналів і портових споруд, санітарії, муніципальної адміністрації, власності гілки Багдадської залізниці, тунелів і т.д.»¹⁰⁴².

Водночас США разом із збільшенням своєї ваги у війні все чіткіше акцентували увагу на тому, як заявив американський представник на міжсоюзницькій конференції полковник Е. Хауз 1 грудня 1917 р., що

¹⁰³⁹ Howard H. Opt. cit. — P. 74.

¹⁰⁴⁰ Frank – House. Paris, August 20, 1919 // Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. — Washington, 1946. — Vol. XI. — P. 634—635.

¹⁰⁴¹ Memorandum Submitted December 22, 1917. The War Aism and Peace Terms it Suggests // Papers Relations of the United States. 1919. The Paris Peace conference. Vol. I. — Washington, 1942. — № 887. — P. 52.

¹⁰⁴² Report on the Inquiry : Its Scope and Method. March 20, 1918 // Ibid. — № 889. — P. 69.

«американські солдати борються не задля того, щоб якась із держав задовольнила свої егоїстичні цілі... й насамперед щодо загарбання територій у Малій Азії»¹⁰⁴³.

Президент США В. Вільсон 8 січня 1918 р. представив Конгресу оптимальні, на його думку, умови мирного врегулювання, відомі, як знамениті 14 пунктів. У дванадцятому положенні, яке стосувалось Османської імперії, наголошувалось: «Турецькі частини Оттоманської імперії у сучасному її складі повинні здобути забезпечений і міцний суверенітет, але інші національності, що нині знаходяться під владою турок, повинні отримати недвозначну гарантію існування й непорушні умови автономного розвитку. Дарданелли повинні бути постійно відкриті для вільного проходу суден і торгівлі всіх націй під міжнародними гарантіями»¹⁰⁴⁴. Щоправда, держсекретар Р. Лансінг у службовому меморандумі, складеному 21 вересня 1918 р. для президента В. Вільсона, зауважував, що Туреччина має зберегти Анатолію, але бути позбавлена своїх європейських володінь. Константинополь, згідно цього документу, повинен передаватись під міжнародний протекторат, а Протоки – інтернаціоналізуватись¹⁰⁴⁵. Американський дипломат вважав, що було б доцільно створити міжнародну комісію, яка б здійснювала цей «міжнародний протекторат» над Константинополем, й водночас займалась «регулюванням і

¹⁰⁴³ Howard H. Opt. cit. — P 41.

¹⁰⁴⁴ Четырнадцать пунктов Вильсона об условиях мира. Из его послания Конгрессу 8 января 1918 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. — М., 1957. — № 22. — С. 53—54.

¹⁰⁴⁵ Laurence E. Opt. cit. — P. 90; Ключников Ю. Севр и Лозанна. К дипломатической истории договоров / Ю. Ключников // Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне. — М., 1927. — С. IX.

контролем над мореплаванням у Дарданеллах»¹⁰⁴⁶. Р. Лансінг зауважував, що ці функції може виконувати й одна з держав, діючи за міжнародним мандатом. Радник президента США полковник Е. Хауз у кінці жовтня 1918 р., даючи офіційне пояснення дванадцятого пункту В. Вільсона, який стосувався Османської імперії, заявив: «Зрозуміло, що Протоки та Константинополь, хоча й можуть номінально залишатись турецькими, але повинні бути поставлені під міжнародний контроль. Цей контроль може бути колективним або доручений одній з держав у якості мандатарія Ліги (націй – *авт.*)»¹⁰⁴⁷.

Внаслідок того, що османська армія опинилась у катастрофічному стані, а економіка Османської імперії, її шляхи сполучення були майже паралізовані, 7 жовтня 1918 р. молодотурецький уряд змушений був піти у відставку, і його місце зайняв кабінет лояльний до Антанти. Він терміново розпочав переговори із західними державами про умови перемир'я. Лондон та Париж насамперед наполягали на негайній окупації фортів на Протоках, вільному проході їх кораблів через Босфор та Дарданелли до Чорного моря та контролі над Константинополем¹⁰⁴⁸. Ці вимоги увійшли до підписаного 30 жовтня 1918 р. Мудроського перемир'я між Портою та країнами Антанти. Перша його стаття передбачала «відкриття Дарданелл і Босфора, вільний доступ до Чорного моря і військову окупацію портів обох Проток»¹⁰⁴⁹. 12 листопада 1918 р. союзницька ескадра, яка складалась переважно з

¹⁰⁴⁶ Цит. за: Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А. Ф. Миллер. — М., 1983. — С. 146.

¹⁰⁴⁷ Цит. за: Там само.

¹⁰⁴⁸ Kent M. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire / M. Kent. — London—Boston—Sydney, 1984. — P. 25—26; Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 79.

¹⁰⁴⁹ Перемирие между союзниками и Турцией. 30 октября 1918 г. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. — М., 2002. — С. 452—453.

британських кораблів, увійшла до Проток¹⁰⁵⁰. Вже 20 листопада 1918 р. британські війська зруйнували дарданелльські форти¹⁰⁵¹.

Під час переговорів з Німеччиною у жовтні 1918 р. щодо умов перемир'я, західні держави вимагали: «Протоки, хоча можуть й залишатись турецькими, повинні бути поставлені під міжнародний контроль. Цей контроль може бути як колективним, так і зосереджений в руках однієї країни, уповноваженої Лігою націй»¹⁰⁵². Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р., яке поклало край світовій війні, передбачало евакуацію німців із всіх чорноморських портів й забезпечення кораблям країн Антанти вільного проходу до Чорного моря¹⁰⁵³.

Стратегічна важливість Босфора та Дарданелл зумовила те, що в період повоєнного врегулювання жодна з великих держав не змогла підпорядкувати Протоки й зрештою вони були поставлені під міжнародний контроль¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁵⁰ Guinn P. *British strategy and politics 1914 to 1918* / P. Guinn. — Oxford, 1965. — P. 320; Гусейнов Г. Г. *Вопрос о Черноморских проливах в 1917—1923 гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук* / Г. Г. Гусейнов. — Баку, 1958. — С. 13.

¹⁰⁵¹ Macfie A. L. *Opt. cit.* — P. 80.

¹⁰⁵² Цит. за : *Ibid.* — P. 84; Howard H. *Opt. cit.* — P. 55.

¹⁰⁵³ *Перемирие между союзниками и Германией, заключенное в Компьенском лесу близ Ретонд. 11 ноября 1918 г. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы.* — М., 2002. — М., 2002. — С. 456—459.

¹⁰⁵⁴ Машевський О. П. *Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.)* / О. П. Машевський. — К., 2010. — С. 713—739; *Конвенция касательно режима Проливов. Лозанна, 24 июля 1923 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов.* — М., 1957. — № 34. — С. 84.

Проаналізувавши вплив проблеми Чорноморських проток на діяльність міжнародних союзів в період Першої світової війни, можна зробити низку висновків та узагальнень. Союзники Росії по Антанті намагались використати чинник Проток задля того, щоб спрямувати її зусилля у війні у вигідному для себе напрямку. Зокрема Велика Британія вже у листопаді 1914 р. повідомила царському уряду, якщо він буде враховувати її побажання й утримається від посилення кавказького фронту за рахунок передислокації військ від своїх західних кордонів та не порушить британські інтереси в Ірані, то Лондон підтримає вирішення питання Константинополя та Проток на користь Росії під час післявоєнного врегулювання.

Варто наголосити, що недоцільно розглядати причини проведення британсько-французьким флотом штурму Дарданелл у лютому-березні 1915 р. лише як виключно антиросійську акцію, спрямовану на те, щоб не дозволити Росії захопити принаймні до завершення війни Константинополь та Протоки. Можна стверджувати, що західні союзники були занепокоєні тим, що Росія може розпочати сепаратні переговори з центральними державами, домовитись з ними про задоволення своїх прагнень щодо Проток й після цього вийти з війни. Тому захоплення британсько-французькими збройними силами Босфора та Дарданелл унеможливлювало ці перспективи. Водночас потрібно зауважити, що успішне проведення вищезгаданої операції дозволило б відновити вкрай необхідне сполучення через Босфор та Дарданелли Росії із її західними союзниками. Важливо звернути увагу на те, що одним з факторів, який сприяв рішенню британського уряду провести атаку Дарданелл, було звернення головнокомандувача російської армії до союзників, щоб вони своїми діями проти Османської імперії відволікли її ресурси від російсько-османського кавказького фронту й таким чином полегшити там становище російських військ. Головний ініціатор та організатор Дарданелльської операції У. Черчілль, плануючи цю акцію, насамперед керувався мотивами посилення боротьби з ворожим військово-політичним альянсом.

Аналізуючи дипломатичну боротьбу протягом Дарданелльської операції, можна стверджувати, що царський уряд, занепокоєний активізацією зусиль Лондона та Парижа стосовно Проток та ще й можливістю приєднання до них пробританські налаштованих Афін, своїми діями унеможливив залучення грецьких військ до штурму Дарданелл. Росія також чітко окреслила свої вимоги стосовно повного контролю над Константинополем та Протоками. Вона за допомогою завуальованої погрози переглянути своє ставлення до участі у війні змусила Велику Британію та Францію у березні-квітні 1915 р. офіційно погодитись на приєднання цих територій до своєї держави. Водночас російський уряд, перешкоджаючи своїм союзникам отримати наземну підтримку з боку грецьких збройних сил, опосередковано завадив їм оволодіти Протоками та османською столицею.

Однак цей подвійний успіх петроградської дипломатії став, як виявилось, «пірровою перемогою» для Росії, оскільки було втрачено реальний шанс, внаслідок Дарданелльської операції, відновити судноплавство Протоками, чого вкрай потребувала як російська економіка, позбавлена своєї зовнішньої торгівлі, так і російські збройні сили, які зазнавали болючих поразок через неможливість отримати від своїх союзників достатню кількість зброї, боєприпасів та військового спорядження. Таким чином, царський уряд, турбуючись вищезгаданим способом про забезпечення собі достатньої винагороди за участь у війні, опосередковано сприяв поразці власної країни, суттєво обмежуючи її ресурси.

Велика Британія та Франція й надалі використовували проблему Проток як потужний важіль впливу на царський уряд задля того, щоб гарантувати участь Росії у війні до остаточної перемоги над Німеччиною. Крім того, Лондон та Париж домоглися собі значних «компенсацій», отримавши згоду Петрограда на поширення власних сфер впливу на важливі (в економічному та військово-політичному відношенні) інші частини Османської імперії після перемоги у світовій війні. Крім того, Франція на початку 1917 р. ще й за це отримала згоду Росії на свої якнайширші територіальні претензії на кордоні з

Німеччиною. Лондонський та паризький кабінети, використовуючи занепокоєність Петрограда перспективами реалізації угоди щодо Константинополя та Проток, змусили царський уряд відмовитись і від своїх застережень стосовно вступу у війну на боці Антанти, Італії та Румунії.

Доцільно акцентувати увагу на тому, що домовленості березня-квітня 1915 р. стали на заваді укладанню сепаратного миру Османської імперії з країнами Антанти, оскільки як політики з правлячої молодотурецької партії, так і опозиції головною умовою цих перемовин вважали збереження власної столиці у складі своєї держави.

Незважаючи на посилення в Росії соціально-економічних проблем, лютневу революцію 1917 р., неспроможність Тимчасового уряду реалізувати домовленість про приєднання Константинополя та Проток до своєї держави, а також, як виявилось, розчарування російської громадськості у вищезгаданих експансіоністських планах, петроградська дипломатія намагалась зберегти свої претензії на контроль над Босфором та Дарданеллами, хоча й в більш завуальованій формі.

Більшовицький переворот у листопаді 1917 р. та вихід Росії з війни у березні 1918 р. остаточно усунули її від участі у визначенні майбутнього статусу Константинополя та Проток. Натомість колишні союзники Петрограда – Велика Британія та Франція отримали зручну нагоду для встановлення свого переважаючого контролю за цими стратегічно важливими територіями. Однак на заваді цьому стали вже зростаючі суперечності між Лондоном та Парижем стосовно післявоєнного близькосхідного врегулювання.

Значний вплив на проблему Проток у 1917-1918 рр. мала політика США після їх вступу у війну на боці Антанти. Президент В. Вільсон наполягав на свободі мореплавства, в тому числі Босфором і Дарданеллами, їх нейтралізації та міжнародного контролю за функціонуванням цих важливих комунікацій. Саме до таких підходів зрештою схилилась Антанта на завершальному етапі війни, в тому числі під час укладання Мудреського

перемир'я з Османською імперією 30 жовтня 1918 р. та переговорів з Німеччиною стосовно підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши на основі документальних джерел міжнародні відносини в 1870-1918 рр., можна стверджувати, що в цей період питання Чорноморських проток було одним із визначальних чинників формування та політики провідних міжнародних союзів, і тому ця тема є важливою та актуальною для істориків.

1. Доведено, що джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною та чисельною для всебічного та цілісного вивчення теми дисертації. Використано матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, багатотомні публікації британських, французьких, німецьких та інших документальних джерел. Аналіз історіографії проблеми Чорноморських проток свідчить, що, незважаючи на значний інтерес істориків до цього питання, жоден з них комплексно не вивчав його вплив на створення та діяльність міжнародних союзів. Дослідники висвітлювали лише окремі аспекти обраної теми. Більшість праць, у яких заторкалося питання Проток, є тенденційними, політично заангажованими.

2. Важливим міжнародним наслідком французько-німецької війни 1870-1871 рр. стала радикальна зміна розстановки сил у Європі. Росія скористалася розгромом Франції, щоб переглянути умови Паризького трактату 1856 р., що позбавляли її права мати військово-морський флот на Чорному морі. Спираючись на активну дипломатичну підтримку Німеччини (як вдячність за позитивний нейтралітет Росії під час війни проти Франції), Росія в жовтні 1870 р. – березні 1871 р. пододала опір Великій Британії та Австро-Угорщини й скасувала «нейтралізацію Чорного моря». Лондонська конференція 1871 р. відновила право Росії тримати на Чорному морі військово-морський флот та будувати укріплення на його узбережжі. Цей російський успіх був частково нівельований тим, що Лондонська конвенція 1871 р., хоча підтвердила чинність режиму судноплавства через

Чорноморські протоки (Босфор та Дарданелли) встановлений конвенцією 1841 р. (закриття Османською імперією Проток для проходу іноземних військових кораблів), однак султан отримав право відкривати їх кораблям «дружніх держав» для виконання тих положень Паризького трактату 1856 р., які ще зберігали свою дію. Таке рішення обмежувало політику Росії щодо Чорноморських проток, які були однією з найважливіших стратегічних цілей її зовнішньої політики через претензії на домінування у цьому регіоні (прагнення вільно виводити свої військові кораблі в Середземне море та не допускати іноземні – в Чорне море).

3. Встановлено, що зовнішня політика німецького канцлера О. Бісмарка, спрямована на формування міжнародних союзів у 1870-х – 1880-х рр. з метою ізоляції Франції, була безпосередньо пов'язана з проблемою Чорноморських проток. О. Бісмарк постійно враховував прагнення Росії, Великої Британії та певною мірою Франції до контролю над Босфором та Дарданеллами і намагався використовувати це при залученні тієї чи іншої держави до союзів у яких домінувала Німецька імперія. Потреба Росії у гарантуванні закриття Босфора та Дарданелл для проходу ворожого британського військово-морського флоту до Чорного моря й з іншого боку – прагнення Німеччини дипломатично ізолювати Францію за допомогою Росії (яку канцлер О. Бісмарк намагався зацікавити підтримкою у вирішенні проблеми Чорноморських проток на її користь), були головними чинниками створення у 1873 р. російсько-німецько-австрійсько-угорського Союзу трьох імператорів.

Внаслідок східної кризи 1875-1878 рр. Союз трьох імператорів фактично припинив своє існування, оскільки Австро-Угорщина підтримала рішучу протидію Великої Британії встановленню домінування Росії на Балканах та її контролю над Босфором і Дарданеллами. Берлінська дипломатія, занепокоєна зближенням Відня з Лондоном на ґрунті спільної боротьби з цією експансією Росії, намагалась повернути Габсбурзьку монархію до виключно пронимецької орієнтації. До того ж, канцлер О. Бісмарк був

стурбований зростанням антинімецьких настроїв у Росії. Відень також прагнув до поглиблення відносин з Берліном з метою протидії російській загрозі у чорноморському регіоні. Під впливом цих обставин Німеччина та Австро-Угорщина уклали у жовтні 1879 р. військово-політичний союз, який мав насамперед антиросійську спрямованість. Водночас Росія, щоб унеможливити прохід британського флоту Протоками до Чорного моря та узгодити російсько-австрійсько-угорські інтереси на Балканах, змушена була в 1881 р. погодитись на відновлення Союзу трьох імператорів. Він зокрема гарантував закриття Чорноморських проток для військових кораблів та збереження статус-кво на Балканському півострові. Німеччина та Австро-Угорщина компенсували це посилення дипломатичних позицій Росії створенням у 1882 р. німецько-австрійсько-угорсько-італійського Троїстого союзу, який міг бути використаний як проти Франції, так і Росії. У 1885 р. втручання російських партнерів по Союзу трьох імператорів (Німеччини та Австро-Угорщини) не дозволило Великій Британії провести свій військово-морський флот Протоками та завдати удару по російському чорноморському узбережжю, щоб таким чином спонукати царський уряд обмежити свою експансію у Середній Азії.

Союз трьох імператорів розпався внаслідок загострення російсько-австрійсько-угорських суперечностей на Балканах під час болгарської кризи 1885-1887 р. Проте Росія, опинившись у дипломатичній ізоляції, була змушена знову відновити співпрацю з Німеччиною. У 1887 р. було укладено німецько-російський «перестраховочний договір». Берлін та Петербург зобов'язувались не втручатися у військовий конфлікт свого партнера з іншою державою, якщо він не буде спровокований нападом Німеччини чи Росії на Францію або Австро-Угорщину. Ця угода передбачала не лише гарантування Німеччиною закриття Проток для проходження ворожих Росії військових кораблів, але й навіть сприяння Берліна можливим діям царського уряду щодо встановлення ним контролю над Босфором та Дарданеллами. О. Бісмарк, забезпечивши таким чином дипломатичну залежність Росії від

Німеччини, був водночас одним з головних організаторів британсько-італійсько-австрійсько-угорської Середземноморської антанти (1887 р.), яка мала своїм завданням стримування російської експансії відносно Чорноморських проток.

4. З'ясовано, що однією з вагомих причин формування російсько-французького союзу в першій половині 1890-х рр. було прагнення Росії забезпечити собі підтримку Франції у «східному питанні», основою якого для царського уряду була проблема Босфора та Дарданелл. Адже Німеччина після приходу до влади імператора Вільгельма II й відставки канцлера О. Бісмарка змінила свої зовнішньополітичні пріоритети й відмовила Росії в 1890 р. у продовженні російсько-німецької угоди 1887 р. Підтримка Берліном Петербурга у питанні Проток на той час суперечила прагненням Берліна до налагодження партнерських відносин з Лондоном та поглиблення союзницьких взаємин з Віднем. Російсько-французький союз укладений протягом серпня 1891 р. – січня 1894 р. змінив стратегічну ситуацію у Східному Середземномор'ї. Були обмежені можливості Великої Британії, шляхом введення свого флоту до Чорноморських проток, чинити тиск як на Росію, так і на Османську імперію. Це стало одним з чинників, що зумовив поступовий перегляд лондонським кабінетом політики «блискучої ізоляції» й спонукав його до пошуку партнерів на міжнародній арені.

5. Доведено, що діяльність російсько-французького союзу забезпечила збереження статус-кво щодо Босфора та Дарданелл у період східної кризи 1894-1897 рр., зокрема завадила Великій Британії вдатися до військово-морської акції у Протоках, щоб змусити османського султана припинити масове знищення вірменського населення. Водночас двоїста політика Парижа не дозволила царському уряду оволодіти Босфором, щоб завадити можливому входу туди британських військових кораблів. Росія не погодилась на пропозицію Форін офісу про розмежування їхніх інтересів у Східному Середземномор'ї шляхом встановлення переважаючого впливу Петербурга над Чорноморськими протоками у обмін на остаточне

підпорядкування Лондоном Єгипта, оскільки це суперечило її союзницьким відносинам з Францією. Австро-Угорщина, будучи занепокоєною посиленням російсько-британської конфронтації через проблему Чорноморських проток й можливістю захоплення Росією Босфора, уклала з нею у 1897 р. двосторонню угоду, яка протягом десятиліття забезпечила збереження статус-кво щодо Проток та Балканського півострова. Підтримка Німеччиною султана під час його переможної війни з Грецією в 1897 р. та отримання німецькими підприємцями концесії на будівництво Багдадської залізниці в 1899 р. (яка повинна була пройти біля Босфора) свідчили про поступову зміну співвідношення сил у «східному питанні» й зокрема щодо контролю над Протоками на користь Берліна. Петербург, щоб нівелювати ці загрози, безуспішно прагнув домогтися згоди німецького керівництва на захоплення Росією Константинополя та Чорноморських проток у випадку розпаду Османської імперії. Непоступливість Німеччини спонукала Росію дбати про зміцнення союзу з Францією та згодом шукати нових партнерів на міжнародній арені.

6. Встановлено, що однією з причин поразки Росії у війні з Японією 1904-1905 рр. було те, що царський уряд не зміг, внаслідок жорсткої протидії японської союзниці – Великої Британії, провести свій чорноморський флот Босфором та Дарданеллами й спрямувати його на Далекий Схід. Союзник Росії – Франція, після підписання угоди з Великою Британією, безуспішно намагалась нівелювати російсько-британську конфронтацію на Протоках. Водночас, Німеччина досить вдало скористалась цим протистоянням Лондона й Петербурга щодо Проток задля зближення з Росією.

7. Велика Британія, стурбована поглибленням її суперечностей з Німеччиною та можливістю взаємодії Берліна з Петербургом, прагнула узгодити свої інтереси з Росією. Важливим питанням під час російсько-британських переговорів 1906-1907 рр. була проблема Босфора та Дарданелл. Лондон отримав вагомі поступки від Петербурга з центральноазійських питань, пообіцявши царському уряду сприяння в майбутньому щодо зміни на

користь Росії режиму Чорноморських проток. Це створило підґрунтя для укладання російсько-британської угоди 1907 р. про розмежування сфер впливу в Афганістані, Ірані й Тибеті та налагодження партнерських відносин у межах російсько-французько-британської Антанти. Велика Британія намагалась використовувати зацікавленість Росії у британській підтримці щодо Проток задля того, щоб спрямувати їхню співпрацю на противагу Німеччині. У той же час, петербурзький кабінет, сподіваючись, що Берлін не буде протидіяти спробам Росії підпорядкувати Босфор та Дарданелли, намагався зберегти з Німеччиною нормальні взаємини.

8. Виявлено, що зміцнення позицій Росії, внаслідок її зближення з Великою Британією та поглиблення співпраці із Францією (результатом чого було формування троїстої Антанти) спонукало царську дипломатію зробити рішучу спробу змінити в своїх інтересах режим Чорноморських проток. Росія намагалась спочатку таємно від партнерів по Антанті домовитися про це з членами потенційно ворожого їй Троїстого союзу – Австро-Угорщиною, Німеччиною та Італією. Було досягнуто російсько-австрійсько-угорську усну секретну угоду за якою Відень обіцяв Петербургу підтримку планів Росії щодо відкриття Проток для російських військових кораблів. Росія погодилась, що за це не буде заперечувати проти анексії Габсбурзькою монархією Боснії та Герцеговини, сподіваючись, що Відень координуватиме такі дії з Петербургом. Проте Австро-Угорщина у вересні 1908 р. без узгодження з царським урядом оголосила анексію цих провінцій, ще й повідомила про згоду на це Петербурга, що викликало Боснійську кризу 1908-1909 рр. Політика Росії зумовили недовіру до неї як з боку Великої Британії та Франції, так і обурення слов'янських народів. Петербург намагався «компенсувати» ці збитки для його репутації, а також посилення позицій Відня на Балканах негайним переглядом на користь Росії режиму Чорноморських проток.

Російські партнери по Антанті – Франція та Велика Британія не підтримали вимог царського уряду надати російському військово-морському

флоту виключне право на прохід Босфором та Дарданеллами, оскільки на той час це суперечило інтересам Парижа та Лондона у Східному Середземномор'ї. Петербург намагався поновити свій вплив поміж балканських народів, домагаючись територіального відшкодування Сербії та Чорногорії, розглядаючи їх як противагу Австро-Угорщині та свій надійний форпост поблизу Босфора та Дарданелл. Ці дії царського уряду викликали його гострий конфлікт з Віднем та Берліном й ледь не спричинили вибух загальноєвропейської війни. Конфронтація між Антантою та Троїстим союзом вкрай посилилась. Проте Франція та Велика Британія не готові були підтримати Росію у її вірогідному збройному протистоянні з центральними державами, вважаючи, що під час Боснійської кризи не було порушено життєво важливих російських інтересів. Водночас, Німеччина рішуче виступила на боці Австро-Угорщини проти домагань Росії та Сербії, що змусило їх повністю відмовитись від своїх вимог.

Боснійська криза 1908-1909 рр. поглибила розкол Європи на два антагоністичні угруповання. Вона закінчилась повною дипломатичною поразкою та приниженням Росії. Режим Проток не було переглянуто. Ворожий Петербургу Відень значно посилив свої позиції на Балканах. Єдність нещодавно сформованої Антанти була поставлена під сумнів. Однією з важливих суперечностей, що заважала її консолідації була саме проблема Чорноморських проток. Німецько-австрійсько-угорський союз під час Боснійської кризи досягнув значного успіху, продемонстрував свою єдність та ефективність. Однак така перевага центральних держав частково нівелювалась тим, що країни Антанти змогли спонукати Італію значно послабити свій зв'язок з німецько-австрійсько-угорсько-італійським Троїстим союзом. Ще у 1900 р. Рим та Париж уклали між собою угоду про розмежування їхніх територіальних інтересів у Північній Африці. Підписання російсько-італійського договору в жовтні 1909 р. у Ракконіджі про узгодження політики двох держав у «східному питанні» мінімізувало також вірогідність конфлікту Рима з Петербургом. Ця домовленість

передбачала позитивне ставлення Росії до італійської експансії в Тріполітанії та Кіренаїці, а також Італії – до російських амбіцій щодо Босфора та Дарданелл.

9. Встановлено, що загострення проблеми Чорноморських проток у період італійсько-турецької війни 1911-1912 рр. продемонструвало не лише інтереси великих держав у «східному питанні», але й виявило головні вектори міжсоюзницьких взаємовідносин усередині Антанти та Троїстого союзу, відносин між цими альянсами та їх боротьбу за союзників. Росія намагалась скористатися поразками Османської імперії у війні з Італією, щоб змусити її погодитись на прохід російських військових кораблів Чорноморськими протоками. За це Петербург пропонував Порті «допомогу» в захисті Проток від зазіхань інших держав (що забезпечувало російську військову присутність на Босфорі та Дарданеллах) та обіцяв відмовитись від монопольного права росіян на будівництво залізниці у Південному Причорномор'ї (Північній Анатолії). Ці пропозиції були сформульовані восени 1911 р. у листі російського посла в Константинополі М. Чарикова до великого візира (так званий «демарш Чарикова»). Османська імперія оцінила такі вимоги, як зазіхання на суверенітет та значну загрозу для її безпеки. Країни Антанти (Велика Британія та Франція), а тим паче провідні члени Троїстого союзу (Німеччина та Австро-Угорщина), не надали підтримки Росії, що спричинило чергову гостру дипломатичну поразку Петербурга та змусило його припинити тиск на Порту у питанні Проток. Західні країни на той час жорстко конкурували між собою за вплив на Османську імперію й тому не бажали підтримувати неприйнятні для неї вимоги росіян. Адже встановлення контролю Росії над Протоками могло суттєво порушити на її користь баланс сил на Чорному, Середземному морях, а також Балканах, Малій Азії та Близькому Сході. Значну роль для вирішення питання зміни статус-кво Чорноморських проток відіграла Велика Британія. Вона не заперечувала проти їх відкриття для військових кораблів, але не однієї Росії, а усіх країн, що не влаштовувало Петербург. Характерно, що Німеччина не

висловила значних застережень щодо «демаршу Чарикова», змусивши це зробити насамперед російських партнерів по Антанті – Велику Британію та Францію, щоб таким чином поглибити протиріччя між членами цього альянсу.

Тимчасове закриття Портою Чорноморських проток для торговельного мореплавства (квітень-травень 1912 р.), після атаки Дарданелл італійським флотом, спричинило серйозні суперечності серед великих держав. Особливо суттєвими були розбіжності між країнами Антанти. Лондон та Париж вимагали насамперед від Рима вивести італійський флот з району Дарданелл, щоб нормалізувати ситуацію у регіоні. Царський уряд, не бажаючи погіршувати відносини з Італією, обмежився тиском лише на османський уряд, змушуючи його без будь-яких застережень негайно відновити мореплавство Чорноморськими протоками.

«Демарш Чарикова» і його провал, різний підхід великих держав до статусу Босфора та Дарданелл продемонстрували значні розбіжності усередині Антанти, що послаблювало її протидію Німеччині. У той же час війна Італії – учасника Троїстого союзу проти Османської імперії стримувала зближення Порти з цим альянсом.

10. Проблема контролю над Чорноморськими протоками набула важливого значення під час балканських війн 1912-1913 рр. Створення союзу балканських держав і його переможна війна проти Османської імперії (жовтень 1912 р. – травень 1913 р.) сприяли зміні співвідношення сил на Балканах. Падіння османського володарювання майже на усій території Балканського півострова погіршило позиції німецько-австрійсько-угорського угруповання. Порта, на яку Німеччина та Австро-Угорщина розраховували у випадку війни з Росією, була послаблена поразкою. У той же час дипломатична підтримка Османської імперії Німеччиною сприяла подальшому зближенню цих держав. Як і раніше суперечності серед країн Антанти відносно статусу Чорноморських проток заважали консолідації цього союзу. Велика Британія та Франція не надали достатньої допомоги

Росії, яка безуспішно намагалась змусити Болгарію припинити наступ її армії до Проток, а також утримати Грецію від захоплення чотирьох островів у Егейському морі, розташованих біля Дарданелл. Адже Лондон та Париж сподівались на подальше зближення з ними Софії та Афін. З іншого боку, Росія висловила протидію ініціативи Великої Британії щодо «інтернаціоналізації» та «нейтралізації» Чорноморських проток у випадку їх захоплення болгарською армією. Петербург підтримав позицію Берліна, який протидіяв спробам Лондона та Парижа організувати проведення великими державами спільної військово-морської демонстрації у Протоках з метою прискорення укладання мирної угоди між Османською імперією та країнами Балканського союзу. Значні суперечності виникли у російсько-французькому союзі під час другої балканської війни (червень-серпень 1913 р.) внаслідок того, що Франція не дослухалась до прохання Росії призупинити кредитування Османської імперії, щоб Порта не змогла відвоювати у Болгарії фортецю Адріанополь й таким чином зміцнити свої позиції на Босфорі.

Османська імперія та Болгарія, невдоволені російським тиском на них у питанні Чорноморських проток у період балканських війн, дедалі більше схилилися до зближення з Троїстим союзом. Після другої балканської війни замість єдиного балканського блоку, під егідою Росії, намітилося два угруповання: Сербія, Чорногорія, Греція і Румунія, які орієнтувалися на Антанту, і Болгарія, яка налагодивши зв'язки з Османською імперією, зайняла пронимецьку позицію.

11. З'ясовано, що прибуття до Константинополя в кінці 1913 р. чисельної німецької військової місії на чолі з генералом Ліманом фон Сандерсом і значне зміцнення позицій Берліна в Османській імперії, що давало йому можливість контролювати Чорноморські протоки, викликало гострі суперечності між Росією та Німеччиною, посилювало міжнародну напруженість і стало важливим кроком на шляху до Першої світової війни. Російська союзниця по Антанті – Франція активно сприяла спробам Петербурга обмежити вплив німецьких військових у Константинополі.

Лондон зайняв ухильну позицію, оскільки все ще не хотів демонструвати погіршення своїх відносин з Берліном, а також Портою. Більше того, Велика Британія продовжувала активно будувати на замовлення османського уряду потужні військово-морські кораблі та готувати офіцерські кадри для османського флоту. Лондон також ухилився від спроб Петербурга укласти з ним військово-морську конвенцію. Це свідчило про недостатню згуртованість Антанти напередодні Першої світової війни, важливою причиною чого були суперечності щодо Босфора та Дарданелл. Конфлікт зумовлений місією Лімана фон Сандерса ще раз підкреслив значення Чорноморських проток. Російський уряд протягом 1913-1914 рр. розробляв плани вирішення на свою користь проблеми Проток, зокрема захоплення їх військовою силою. Щоб протидіяти цій загрозі центральноєвропейські держави (Німеччина та Австро-Угорщина) помітно посилили своє військово-морське співробітництво. Певним успіхом російської дипломатії можна вважати зближення з Румунією в першій половині 1914 р., яке було зумовлене необхідністю співпраці у питанні гарантування вільного торговельного судноплавства Босфором та Дарданеллами в умовах гострої османсько-грецької конфронтації у тому регіоні.

12. Доведено, що проблема Чорноморських проток мала значний вплив на визначення союзницьких пріоритетів Османської імперії на початку Першої світової війни. Помірковані османські політики на чолі з великим візиром Саїд-пашею прагнули утримати їхню країну від вступу у війну на боці Німеччини, домагаючись за це від Антанти гарантій територіальної цілісності Османської імперії. Країни Антанти були зацікавлені у нейтралітеті Порти й намагалися відмовити їй від приєднання до центральноєвропейських держав. Водночас Росія вела таємні переговори з Великою Британією та Францією про підпорядкування їй після війни найбільш стратегічно важливої османської території – Чорноморських проток. Пронімецьке угруповання османського політикуму, очолюване військовим міністром Енвер-пашею, хотіло втягнути їхню державу у війну.

Проте вони потребували певного часу для мобілізації армії та значного зміцнення за допомогою Німеччини фортів на Чорноморських протоках, щоб завадити прориву російського флоту через Босфор та британських і французьких ескадр – Дарданеллами. Прорив німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» із Західного Середземномор'я до Дарданелл (внаслідок низки помилок британського та французького військово-морського командування) мав визначальний вплив на вступ Османської імперії у Першу світову війну. Напад вищезгаданих німецьких крейсерів разом із османським флотом 29 жовтня 1914 р. на російські причорноморські міста спровокував війну Османської імперії з країнами Антанти. Це поклало початок формуванню Четверного союзу у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії та Болгарії.

13. Встановлено, що закриття Босфора та Дарданелл у період Першої світової війни суттєво вплинуло на союзницькі відносини в Антанті, зокрема західні союзники не змогли постачати Росії достатню кількість вкрай потрібної зброї та військового спорядження й підтримувати з нею торгівельні відносини. Це зумовило згодом катастрофічні поразки царської армії. Усе ж незважаючи на такі загрози, Росія поставилась вкрай негативно до спроб британсько-французького флоту оволодіти Протоками під час Дарданелльської операції (лютий-березень 1915 р.). Адже Петербург був занепокоєний тим, що Велика Британія та Франція, захопивши Чорноморські протоки, могли відмовитися передати їх під контроль Росії. Царська дипломатія завадила Великій Британії залучити до війни на боці Антанти Грецію й таким чином отримати необхідну для успішного штурму Дарданелл підтримку з боку грецької армії. Петербург, шантажуючи своїх союзників можливістю виходу Росії з війни, домігся у березні-квітні 1915 р. згоди Лондона та Парижа на приєднання Константинополя та Проток до Росії після перемоги над Німеччиною. Це поклало початок домовленостям країн Антанти про розподіл Османської імперії, остаточно формалізованим у травні 1916 р. в угоді Сайса-Піко. Західні союзники скористалися

прагненням царського уряду отримати Константинополь та Протоки, щоб спонукати Росію продовжувати війну та утримуватися від сепаратного миру. Крім того Лондон та Париж за допомогою цього важеля переконали Петербург відмовитись від застережень щодо вступу у війну на боці Антанти Італії та Румунії. Німеччина та Австро-Угорщина використовували питання Чорноморських проток, щоб розколоти Антанту. Берлін та Відень протягом 1915-1917 рр. неофіційним шляхом неодноразово обіцяли Петербургу забезпечити його інтереси щодо Босфора та Дарданелл, якщо Росія укладе з ними сепаратний мир. Більшовицький переворот у листопаді 1917 р. та вихід Росії з війни у березні 1918 р. остаточно усунули її від участі у визначенні майбутнього статусу Константинополя та Проток. Натомість розгорнулися суперечності між Великою Британією та Францією у цьому регіоні.

14. З'ясовано, що значний вплив на вирішення проблеми Проток у 1917-1918 рр. мала політика США після їх вступу у війну на боці Антанти. Президент В. Вільсон наполягав на свободі мореплавства, в тому числі Босфором і Дарданеллами, їх нейтралізації та встановлення міжнародного контролю за функціонуванням цих важливих комунікацій. Саме до таких підходів зрештою схилилась Антанта на завершальному етапі війни, зокрема під час укладання Мудреського перемир'я з Османською імперією 30 жовтня 1918 р. та переговорів з Німеччиною стосовно підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. Внаслідок стратегічної важливості Босфора та Дарданелл, жодна з держав-переможниць не змогла їх підпорядкувати й зрештою вони були передані під міжнародний контроль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:**Джерела****Архівні матеріали****Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)**

Фонд 133. Канцелярия министра.

Опись 470.

1. Дело 65. 1907 г. Секретная переписка Н.А. Зиновьева. Отчеты Долматова.

Фонд 137. Отчеты МИД России.

Опись 475.

2. Дело 61. Отчет о деятельности МИД за 1870 год.
3. Дело 62. Отчет о деятельности МИД за 1871 год.
4. Дело 66. Отчет о деятельности МИД за 1873 год.
5. Дело 80. Отчет о деятельности МИД за 1878 год.
6. Дело 86. Отчет о деятельности МИД за 1881 год.
7. Дело 94. Отчет о деятельности МИД за 1884 год.
8. Дело 102. Отчет о деятельности МИД за 1888 год.
9. Дело 122. Отчет о деятельности МИД за 1896 год.
10. Дело 139. Отчет о деятельности МИД за 1907 год.
11. Дело 140. Отчет о деятельности МИД за 1908 год.
12. Дело 143. Отчет о деятельности МИД за 1911 год.

Фонд 138. Секретный архив министра.

Опись 467.

13. Дело 16. 1873 г. Подлинная записка А. М. Горчакова Александру II о его беседе с О. Бисмарком о заключении военной конвенции с Германией и Австро-Венгрией.
14. Дело 287/289. Переписка МИД с послами в Риме, Берлине и итальянским министром иностранных дел Титтони об итальянском предложении секретного соглашения по Балканскому вопросу и о

свидании Николая II с итальянским королем в Раккониджи в октябре 1909 г. 1903—1912.

Фонд 151. Политархив.

Опись 482.

15. Дело 2988. Право русских судов проходить через проливы.

16. Дело 2989. Вопрос о проходе черноморского флота через проливы в 1904—1905 гг.

17. Дело 5317. Общий обзор деятельности МИД в царствование Александра III. 1881—1894 гг.

Фонд 167. Посольство в Берлине.

Опись 509/1.

18. Дело 3839. 1888 г. *Lettres de ministre*.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

Фонд 559. Извольский.

Опись 1.

19. Дело 46. Депеша посла в Берлине графа Остен-Сакена Н. Д. с изложением заявления газеты «*Hamburger Nachrichten*» по вопросу о непримиримости англо-германских отношений. 1907 г.

20. Дело 48. Депеши русских дипломатов о постройке Дунайско-Адриатической железной дороги. 1908—1910 гг.

21. Дело 49. Телеграммы министра иностранных дел А. П. Извольского посланникам в Париже, Константинополе и Риме по поводу участия России в постройке Дунайско-Адриатической железной дороги.

22. Дело 50. Справка о соглашениях, заключенных в Париже по делу о Дунайско-Адриатической железной дороге.

23. Дело 55. Телеграммы российских дипломатов о сообщениях иностранной печати и официальных лиц по поводу свидания Николая II с королем Италии в Раккониджи по балканскому вопросу. 1909 г.

24. Дело 63. Вырезка из сербской газеты о австро-русском сближении. 1910 г.

25. Дело 85. Копия секретной телеграммы министра иностранных дел графу Остен-Сакену в Берлин. 1906 г.

Фонд 568. Ламздорф В. Н.

Опись 1.

26. Дело 55. Политические обзоры за 1888, 1900 гг.

27. Дело 56. Записки П. Сабурова, А. С. Ионина и Н. Чарыкова о внешней политике России и событиях которые могли бы привести к войне с Австро-Венгрией из-за восточного вопроса.

28. Дело 57. Обзор деятельности министерства иностранных дел за время с 1 марта 1881 г. по 20 сентября 1894 г. составленный Ламздорфом.

29. Дело 58. Конспект всеподданнейших докладов министра иностранных дел. 1897 г.

30. Дело 60. Конспект всеподданнейших докладов министра иностранных дел. Записки Николая II по поводу докладов 1899 г.

31. Дело 61. Конспекты всеподданнейших докладов министра иностранных дел Николаю II. 1900 г.

32. Дело 63. Конспекты всеподданнейших докладов министра иностранных дел Николаю II. 1902 г.

33. Дело 64. Конспекты всеподданнейших докладов министра иностранных дел. 1903 г.

34. Дело 74. Переписка министра иностранных дел с русскими послами в Германии и Франции о возможном расчленении Австро-Венгрии. 1899—1900.

35. Дело 78. Переписка министра иностранных дел с русскими послами в Константинополе, Париже и др. по поводу захвата Англией Египта. 1884—1885.

36. Дело 82. Переписка министра иностранных дел с русским посланником в Англии. Статья из газеты «Монинг пост». Всеподданнейшая записка министра иностранных дел по вопросам англо-русских отношений. 1898—1906.

37. Дело 151. Письма неустановленного лица из Вены о положении в Сербии и др. балканских странах.
38. Дело 151. Письма гн. Лобанова-Ростовского барону Розену с описанием внутреннего положения в Сербии. 1895.
39. Дело 154. Письма дипломатических представителей Ламздорфу В.Н.
40. Дело 155. Обзорение отношения Европы к Турции.
41. Дело 156. Переписка министра иностранных дел с русским послом в Константинополе по вопросу о позиции русского правительства по отношению к готовившемуся в Македонии восстанию против турецкого ига и о вопросе о проекте строительства Багдадской железной дороги. Прилагается журнал Особого правительственного совещания по вопросам связанным с этим. 1882—1902.
42. Дело 158. Переписка министра иностранных дел о репрессиях турецкого правительства в отношении армянского населения. 1895 г.
43. Дело 159. Переписка министра иностранных дел с русскими послами в Константинополе и Лондоне. Протоколы совещания под председательством царя по вопросу о репрессиях турецкого правительства в отношении армянского населения. 1896 г.
44. Дело 160. Переписка министра иностранных дел с русским послом в Константинополе по вопросу о проведении реформ в Македонии. 1902—1903 гг.

Фонд 577. Нератов.

Оп. 1.

45. Дело 35. Донесение посла в Константинополе Чарыкова министру иностранных дел о разногласиях в партии «Единение и прогресс» об изменениях в турецком кабинете. 1911 г.

Фонд 579. Милюков.

Оп. 1.

46. Дело 1751. Запись лекции прочитанной в Ставрополе Лиртваго Д. Ф. на тему «Проливы и уход из министров иностранных дел П. Н. Милюкова. 1917 г.

47. Дело 1664. Рапорты, донесения о событиях на Балканах. 1912—1913 гг.

48. Дело 1752. Записка Цетовича М. П. о взаимоотношениях балканских словян.

49. Дело 1773. План статьи «Царьград и проливы» для редакции «Пароход».

50. Дело 1774. Записки Милюкова о Турции и Болгарии.

51. Дело 1775. Черновая записка Милюкова П. Н. о Константинополе.

Фонд 601. Николай II.

Оп. 1.

52. Дело 601. Записка члена Государственного Совета Палицина «Соображения о желательной в Малой Азии границе». 18 марта 1915 г.

Фонд 627. Штюрмер Б. М.

Опись 1.

53. Дело 3. Речь произнесенная неизвестным 19 июля 1915 г. в Государственной Думе о международном положении в связи с войной. 1915 г.

54. Дело 148. Отношения Штюрмера Б. В. Николаю II по различным вопросам. 1916 г.

Фонд 730. Игнатъев.

Опись 1.

55. Дело 548. Письмо Н. П. Игнатъева Жомини с сообщением о заключении союза между Германией, Австро-Венгрией и Россией, а также о положении дел в Сербии. 1875 г.

56. Дело 549. Доклад Н. П. Игнатъева о необходимости использования доброжелательного отношения турецкого султана к России. 1875 г.

57. Дело 1269. Проект мирного договора России с Турцией составленный Н. П. Игнатъевым.

Фонд 828. Горчаков.

Опись 1.

58. Дело 1453. Письма А. М. Горчакова Бруннову, Убри, Новикову и другим. 1870 г.

59. Дело 1362. Доклад кн. А. М. Горчакова Александру II с обозрением внешней политики России за 1856—1867.

60. Дело 1364. Лондонская конференция. Протоколы. 1871 г.

61. Дело 1367. Заметки кн. Горчакова А. М. Проекты писем и циркуляров Берлинского конгресса по утверждению Сан-Стефанского договора. 1875—1879.

Фонд 1074. Сабуровы.

Опись 1.

62. Дело 309. Записка П. А. Сабурова «Россия—Франция—Новая Германия. 1870—1888 гг.». 1911 г.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)**Фонд 450.** Турция (коллекция).

Опись 1.

63. Дело 911. Главный штаб. Шифрованные телеграммы военного агента в Константинополе полковника Пешкова. 31 августа 1887 г. — 1 сентября 1887 г.

Фонд 485. Русско-турецкая война 1878—1879 гг.

Опись 1.

64. Дело 6. О подготовке Берлинского конгресса и русско-турецких отношениях. 1878 г.

65. Дело 638. Переписка главнокомандующего действующей армии с Александром II и военным министром о военно-политических планах России. Сообщения о передислокации русских войск. 1877—1878 гг.

Фонд 2003. Штаб верховного главнокомандующего (ставка).

Опись 1.

66. Дело 1715. Донесения командующего Черноморским флотом о действиях флота в Черном море. 4 сентября 1914 г. — 23 июня 1915 г.
67. Дело 1850. Присоединение Италии к союзу России, Франции и Англии. 16 февраля 1914 г. — июль 1915 г.
68. Дело 1866. О целях наших на Проливах. Записка Н. А. Базили. Ноябрь 1914 г.
69. Дело 1867. Штаб Верховного главнокомандующего. Управление генерал-квартирмейстера. По поводу овладения проливами и разные сведения относящиеся к Босфору и его окрестностях.
70. Дело 1873. Выработка операции захвата Босфора. Различные сведения по этому вопросу, карты, схемы. 7 января 1915 г. — 30 апреля 1917 г.

Опубліковані документи:

71. Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов / сост. П. Павлович. — М. : Соцэгиз, 1935. — 240 с.
72. Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. — М. : АСТ, Астрель, 2004. — Т. 1. — 602 с. ; Т. 2. — 744 с.
73. Гримм Э. Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке / Э. Д. Гримм. — М. : Изд. И-та востоковедения, 1927. — 218 с.
74. Документы и материалы // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со Дня рождения: Сб. науч. трудов. — М. : Международные отношения, 1998. — С. 339—375.
75. Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны (по секретным материалам бывшего МИД) / под ред. Е. А. Адамова. — М. : Литиздат НКВД, 1922. — 239 с.
76. Желтая книга. Документы, относящиеся к великой европейской войне. Дипломатическая переписка Франции / [пер. с франц. Н. М. Лагов]. — Петроград: Освобождение, Б.г. — 192 с.

- 77.Източният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата / [съставители И. Илчев, Б. Гаврилов]. — София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1995. — 272 с.
- 78.Ключников Ю. В., Сабанин А. Международная политика нового и новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Ю. В. Ключников, А. Сабанин. — М. : Изд. Литиздата НКВД, 1925. — Часть I. От французской революции до империалистической войны. — 442 с.
- 79.Константинополь и Проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. — М. : Литиздат НКВД, 1925. — Т. I. — 547 с.
- 80.Константинополь и Проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. — М. : Литиздат НКВД, 1926. — Т. II. — 675 с.
- 81.Красный архив. — 1931. — Т. 4—5.
- 82.Красный архив. — 1933. — Т. 4.
- 83.Красный Архив. — 1935. — Т. 2—3.
- 84.Красный архив. — 1938. — Т. 6.
- 85.Кримська Іліада. Східна війна 1853—1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі / [упоряд. Л. О. Орехова, Д. К. Васильєва, В. В. Орехов, Д. В. Орехов]. — Симферополь : Таврія, 2004. — 448 с.
- 86.Леонтьев К. Н. Дипломатические донесения, письма, записки, отчеты (1865—1872) / К. Н. Леонтьев. — М. : РОССПЭН, 2003. — 528 с.
- 87.Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. Сб. секретных дипломатических документов бывшего императорского Министерства иностранных дел / под ред. Р. Маршана. — М. : Образцовая типография М.С.Н.Х., 1922. — 627 с.
- 88.Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / [сост. Ю. Ключников, А. Сабанин]. — М. : Литиздат

- Н.К.И.Д. — Ч. 1 : От французской революции до империалистической войны. — 442 с.
- 89.Международные отношения 1870—1918 гг. Сб. документов / [сост. А. Г. Королев, О. Н. Фрейфельд ; под ред. В. М. Хвостова]. — М. : Академия, 1940. — 407 с.
- 90.Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств / под ред. А. П. Большеменникова, А. С. Ерусалимского и др. — М. : Гос. социально-экономическое издательство. — Серия 2.
- Т. 18. — Ч. 1. — М., 1938. — 448 с.
 - Т. 18. — Ч. 2. — М., 1938. — 382 с.
 - Т. 19. — Ч. 1. — М., 1938. — 332 с.
 - Т. 20. — Ч. 2. — М., 1940. — 520 с.
- Серия 3. Под ред. М. И. Покровского, Я. А. Берзина и др.
- Т. 2. — М., 1933. — 559 с.
 - Т. 3. — М., 1933. — 467 с.
 - Т. 6 — Ч. 1. — М., 1935. — 535 с.
 - Т. 6. — Ч. 2. — М., 1935. — 388 с.
 - Т. 7. — Ч. 1. — М., 1935. — 568 с.
 - Т. 7. — Ч. 2. — М., 1935. — 535 с.
 - Т. 8. — Ч. I. — М., 1935. — 578 с.
- 91.Международные отношения и внешняя политика СССР. 1871—1957. Сб. документов / сост. Л. А. Харламова. — М. : Изд. ВПШ при ЦК КПСС, 1957. — 430 с.
- 92.Министерство иностранных дел. Сборник дипломатических документов. Переговоры от 19 июля до 19 октября 1914 г., предшествовавшие войне с Турцией. — Петроград : Гос. типография, 1914. — 54 с.
- 93.Мировые войны XX века : в 4 кн. — Кн. 2. Первая мировая война : док. и материалы / под ред. В. К. Шацилло. — М. : Наука, 2002. — 581 с.

94. Освобождение Болгарии от турецкого ига : документы в трех томах / под ред. С. А. Никитина и др. — М. : АН СССР, 1961. — Т. 1. — 715 с. ; Т. 2. — М., 1964. — 646 с. ; Т. 3. — М., 1967. — 678 с.
95. Переписка Вильгельма II с Николаем II / под ред. М. Н. Покровского. — Москва—Петроград : Госиздат, 1923. — 190 с.
96. Протоколы заседаний следственной комиссии по делу Колчака (Стенографический отчет) // Арестант пятой камеры. — М.: Политиздат, 1990. — 479 с.
97. Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения / под ред. Р. Стрельцова. — Петроград : Прометей, 1914. — 134 с.
98. Русско-германские отношения. Секретные документы 1873—1914 / под ред. М. Покровского. — М. : Изд. Централхива РСФР, 1922. — 211 с.
99. Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917 / под ред. Е. А. Адамова. — М. : Гос. изд. полит. лит-ры, 1952. — 463 с.
100. Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне / под ред. Ю. В. Ключникова, А. В. Сабанина. — М. : Литиздад НКВД, 1927. — 296 с.
101. Anderson M. S. The great powers and the Near East. 1774—1923 / M. S. Anderson. — London : Edward Arnold, 1970. — 181 p.
102. Anlage // Rheindorf K. Die Schwarze-Meer-(Pontus-)Frage / K. Rheindorf. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1925. — S. 133—167.
103. British documents on the origins of the war, 1898—1914 / ed. by G. Gooch, D. Litt., H. Temperley. — London : Printed and published by His Majesty's Stationery Office.
- Vol. I : The end of british isolation. — London, 1927. — 355 p.
 - Vol. II : The Anglo-Japanese Alliance and the Franco-British Entente. — London, 1927. — 430 p.
 - Vol. III : The testing of the Entente, 1904—1906. — London, 1951. — 487 p.

- Vol. IV : The Anglo-russian rapprochement, 1903—1907. — London, 1951. — 656 p.
 - Vol. VI : Anglo-German tension. Armament and negotiation, 1907—1912. — London, 1930. — 867 p.
 - Vol. VIII : Arbitration, neutrality and security. — London, 1932. — 797 p.
 - Vol. IX : Part. I. The Balkan Wars. The prelude : The Tripoli War. — London, 1933. — 859 p.
 - Vol. IX : Part. II. The League and Turkey. — L., 1934. — 1190 p.
 - Vol. X : Part. I. The Near and Middle East on the eve of war. — London, 1936. — 1009 p.
 - Vol. X : Part. II. The last years of peace. — London, 1938. — 921 p.
 - Vol. XI : The outbreak of war : Foreign Office documents. June 28th — August 4th 1914. — London, 1926. — 389 p.
104. British documents on ottoman armenians / ed. par B. N. Simsir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu print. Office, 1989. — Vol. I. — 767 p. ; Vol. II. — 783 p. ; Vol. III. — 684 p. ; Vol. IV. — 703 p.
105. Cambon P. Correspondance 1870—1924 / ed. par H. Cambon. — Paris : Bernard Grasset, 1940. — T. 1. — 461 p.
106. Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914 / herausgegeben von F. Stieve. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924. — B. 3. — 439 S.
107. Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jaren 1914—1917. Iswolski im Weltkriege / herausgegeben von F. Stieve. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1926. — 265 S.
108. Die auswärtige Politik serbiens 1903—1914 / Geheimakten aus serbischen archiven von dr. M. Boghitschewitsch. — Berlin : Brückenverlag, 1928. — Bd. I. — 451 S.
109. Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914 : [Band 1-4 in 2 Bücher]. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1921. — Buch 2. — Band. 3 : Vom Bekanntwerden der

russischen allgemeinen Mobilmachung bis zur Kriegserklärung an Frankreich. — 172 S. ; Band. 4 : Von der Kriegserklärung an Frankreich bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Russland nebst Anhang. — 221 S.

110. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes / herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte.

- Bd. 2 : Der Berliner Kongreß, seine Voraussetzungen und Nachwirkungen. — B., 1922. — 344 S.
- Bd. 3 : Das Bismarck'sche Bündnissystem. — B., 1922. — 454 S.
- Bd. 4 : Die Dreibundmächte und England. — B., 1927. — 419 S.
- Bd. 5 : Neue Verwickelungen im Osten. — B., 1927. — 350 S.
- Bd. 7 : Die Anfänge des Neuen Kurses. Hälfte 1. Der Russische Draht. — B., 1923. — 458 S.
- Bd. 9 : Der nahe und der ferne Osten. — B., 1924. — 425 S.
- Bd. 10 : Das türkische Problem, 1895. — B., 1923. — 259 S.
- Bd. 14 : Weltpolitische Rivalitäten. Hälfte 2. — B., 1924. — 657 S.
- Bd. 18 : Zweibund und Dreibund, 1900—1904. Hälfte 1. — B., 1924. — 480 S.
- Bd. 19 : Der russisch-japanische Krieg. Hälfte 1. — B., 1925. — 350 S.
- Bd. 25 : Die englisch-russische Entente und der Osten. Hälfte 1. — B., 1925. — 280 S.
- Bd. 26 : Die bosnische Krise, 1908—1909. Hälfte 1. — B., 1927. — 383 S.
- Bd. 30 : Der italienisch-türkische Krieg, 1911—1912. Hälfte 1. — B., 1926. — 337 S.
- Bd. 33 : Der Erste Balkankrieg, 1912. — B., 1926. — 480 S.

- Bd. 34 : Die Londoner Botschafterreunion und der Zweite Balkankrieg, 1912—1913. Hälfte 1. — B., 1926. — 451 S.
 - Bd. 34 : Die Londoner Botschafterreunion und der Zweite Balkankrieg, 1912—1913. Hälfte 2. — B., 1927. — 887 S.
 - Bd. 36 : Die Liquidierung der Balkankriege, 1913—1914. Hälfte 1. — B., 1926. — 422 S.
 - Bd. 37 : Entspannungen unter den Mächten, 1912—1913. Hälfte 2. — B., 1926. — 900 S.
 - Bd. 38 : Neue Gefahrenzonen im Orient, 1913—1914. — B., 1927. — 361 S.
 - Bd. 39 : Das Nahen des Weltkrieges, 1912—1914. — B., 1926. — 645 S.
111. Documents diplomatiques français (1871—1914) / Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre 1914. — Paris : Imprimerie National.

Série 1

- T. I : (10 mai 1871 — 30 juin 1875). — (10 mai 1871 — 30 juin 1875). — P., MCMXXIX. — 496 p.
- T. II : (1 juillet 1875 — 31 décembre 1879). — P., MCMXXX. — 621 p.
- T. VI : (8 avril 1885 — 30 décembre 1887). — P., MCMXXXIV. — 694 p.
- T. VII : (1 janvier 1888 — 19 mars 1890). — P., MCMXXXVII. — 679 p.
- T. VIII : (28 mars 1890 — 29 août 1891). — P., MCMXXXVIII. — 736 p.
- T. IX : (23 août 1891 — 19 août 1892). — P., MCMXXXIX. — 729 p.
- T. XI : (1 janvier 1894 — 7 mai 1895). — P., MCMXXXVII. — 778 p.
- T. XII : (8 mai 1895 — 14 octobre 1896). — P., MCMLI. — 814 p.
- T. XIII : (10 octobre 1896 — 31 décembre 1897). — P., MCMLIII. — 677 p.

Série 2

- T. XI : (16 mai 1907 — 8 février 1909). — P., MCML. — 877 p.

- T. XII : (9 février 1909 — 26 octobre 1910). — P. MCMLIV. — 1000 p.
- T. XIV : (1 juillet — 4 novembre 1911). — P., MCMLV. — 779 p.

Série 3

- T. I : (4 novembre 1911 — 7 février 1912). — P., MCMXXIX. — 659 p.
 - T. II : (8 février — 10 mai 1912). — P., MCMXXXI. — 473 p.
112. Documents diplomatiques Ottomans. Affaires arméniennes / ed. par B. N. Simsir. — Ankara : Societe Turque d'Histoire, 1989. — Vol. I. — 580 p. ; Vol. II. — 673 p.
113. Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. Congrès de Berlin. 1878. — Paris : Imprimerie Nationale, 1878. — 316 p.
114. Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. — P. : Imprimerie National 1918. — 139 p.
115. Documents on british foreign policy. 1919—1939 / ed. by E. Woodward, R. Butler. First series. — 1919. — London : Her Majesty's Stationery Office. 1952. — Vol. IV. — 1278 p. ; Vol. XIII. — London : 1963. — 747 p.
116. European diplomatic history 1815—1914 : Documents and interpretations / by H. N. Well. — New York : Exposition Press, 1972. — 315 p.
117. Foreign relations of the United States. Diplomatic papers 1936 / Departament of State publication. — Washington: U. S. Governement Print. Office, 1953. — Vol. III. — 542 p.
118. Graf Benkendorffs Diplomatischer Schriftwechsel / herausgegeben von B. von Siebert. — Berlin—Leipzig : Verlag von Walter de Cruyter und Co., 1928. — B. II. — 563 S. ; B. III. — 335 S.
119. Histoire de la guerre de 1914 apres les documents officiels. — Bruxelles : Anna Somers, 1914. — T. I. — 421 p. ; T. II. — 832 p.
120. La paix de Versailles. Régime des ports, voies d'eau et voies ferrés. — Paris : Les Editions Internationales, 1929. — 464 p.
121. Les pourparlers diplomatiques 3 août — 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance relative aux événements qui ont amené rupture

- des relation avec la Turquie. — Paris : Librairie militaire Berger-Levrault, 1915. — 206 p.
122. Lettres du maréchal Moltke sur la Russie / ed. par A. Marchand. — Paris : Sandoz et Fischbacher, 1877. — 168 p.
123. Ottoman archives. Yildiz collection. The Armenian question. — Istanbul : Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1989. — Vol. 1. — 371 p. ; Vol. 2. — 441 p. ; Vol. 3. — 391 p.
124. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1923 / Publications of the Department of State. — Washington: U. S. Government Print. Office, 1938. — Vol. II. — 1283 p.
125. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War / Publications of the Department of State. — Washington : U. S. Government Print. Office, 1933. — 862 p.
126. Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference / Publications of the Department of State. — Washington : U. S. Government Print. Office,
- Vol. I. — Washington, 1942. — 575 p.
 - Vol. III. — Washington, 1943. — 1062 p.
 - Vol. IV. — Washington, 1943. — 880 p.
 - Vol. V. — Washington, 1946. — 946 p.
 - Vol. VI. — Washington, 1946. — 1021 p.
 - Vol. VII. — Washington, 1946. — 984 p.
 - Vol. VIII. — Washington, 1946. — 986 p.
 - Vol. XI. — Washington, 1945. — 736 p.
 - Vol. XII. — Washington, 1947. — 881 p.
127. Russian War, 1854. Baltic and Black Sea. Official correspondence / ed. by D. Bonner-Smith, F. R. Hirst. — London : Navy Records Society, MDCCCXLIII. — 434 p.

128. The art of the possible: Documents on great powers diplomacy, 1814—1914 / ed. by R. R. Menning. — New York : The McGraw-Hill Companies, 1996. — 473 p.
129. The letters of queen Victoria : in two volumes / ed. by G. E. Buckle. — London : Jorn Murray, 1926. — Second series. — Vol. I : 1862—1869. — 637 p.
130. The World War I. Document Archive. — Режим доступа : http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Italian_Declaration_of_Neutrality
131. Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archive russes. Novembre 1910 — Juille 1914 / ed. par R. Marchand. — Paris : Librairie du travail, 1922. — Т. 1. — 368 p.

Мемуари:

132. Анучин А. С. Берлинский конгресс 1878 года / А. С. Анучин. — Спб. : Изд. Н. Я. Стойкова, 1912. — 116 с.
133. Аргайльский герцог. Ответственность Англии в восточном вопросе / герцог Аргайльский. — Спб. : Тип. А. Бенке, 1908. — 180 с.
134. Берти Ф. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914—1919 гг. / Френсис Берти. — М.—Л. : Госиздат, 1927. — 222 с.
135. Бисмарк О. Воспоминания, мемуары / Отто фон Бисмарк. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2002. — Т. 2. — 560 с.
136. Буш М. Д. Граф Бисмарк и его люди за время войны с Францией / Мориц Буш. — Спб. : Изд. М. Т. Головина, 1879. — Ч. 2. — 348 с.
137. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары / Джордж Бьюкенен. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001. — 400 с.
138. Бюлов Б. Воспоминания / Б. Бюлов. — М.—Л. : Соцэкгиз, 1935. — 564 с.
139. Вильгельм II. События и люди. 1878—1918. Воспоминания, мемуары / Вильгельм II. — Мн. : Харвест, 2003. — 464 с.

140. Витте С. Ю. Воспоминания / Сергей Юрьевич Витте. — Москва—Петроград : Государственное издательство, 1923 г. — Т. 1. — 471 с. ; Т. 2. — Москва—Ленинград, 1923. — 519 с. ; Т. 3. — Москва—Ленинград, 1924. — 395 с.
141. Гешов И. Е. Балканский союз. Воспоминания и документы / И. Е. Гешов. — Петроград : Научное дело, 1915. — 110 с.
142. Гирс А. Австро-Венгрия, Балканы и Турция / А. Гирс. — Петроград : Огни, 1917. — 76 с.
143. Гладстон В. Е. Болгарские ужасы и восточный вопрос / В. Е. Гладстон. — СПб. : В. Тушинов, 1876. — 115 с.
144. Извольский А. П. Воспоминания / Александр Петрович Извольский. — Мн. : Харвест, 2003. — 224 с.
145. Иммануель. Балканская война 1912 года / Иммануель. — СПб., 1913. — 72 с.
146. Князь Александр Михайлович Горчаков в его рассказах из прошлого / Александр Михайлович Горчаков // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со Дня рождения: Сб. науч. трудов. — М. : Международные отношения, 1998. — С. 377—395.
147. Коковцов В. Н. Из моего прошлого (1903—1919) : Воспоминания. Мемуары / В. Н. Коковцов. — Минск : Харвест, 2004. — 836 с.
148. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / Дэвид Ллойд Джордж. — М. : Изд. иностранной лит-ры, 1937. — Т. 1. — 655 с. ; Т. 2. — 556 с.
149. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. — М. : Гос. социально-экономическое издательство, 1934. — Т. I—II. — 678 с.
150. Луи Ж. Записки посла / Жорж Луи. — М. : Литиздат НКВД, 1925. — 81 с.
151. Марескотти А. Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914—1919 гг.) / Альдрованди Марескотти. — М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1944. — 391 с.

152. Милютин Д. А. Дневник. 1873—1875 / Дмитрий Алексеевич Милютин. — М. : Библиотека им. В. И. Ленина, 1947. — Т. I. — 255 с. ; Т. II : 1876—1877. — М., 1949. — 292 с. ; Т. III : 1878—1880. — М., 1950. — 325 с. ; Т. IV : 1881—1882. — М., 1950. — 203 с.
153. Муравьев Н. Н. Дела Турции в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. — М. : Тип. Грачева, 1870. — Часть 3. — 303 с. ; Часть 4. — 293 с.
154. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Мемуары / Морис Палеолог. — М. : Международные отношения, 1991. — 240 с.
155. Палеолог М. Царская Россия накануне революции / Морис Палеолог. — М. : Международные отношения, 1991. — 336 с.
156. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914—1915 : Воспоминания. Мемуары / Раймон Пуанкаре. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2002. — 784 с.
157. Пуанкаре Р. На службе Франции 1915—1916 : Воспоминания. Мемуары / Раймон Пуанкаре. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2002. — 592 с.
158. Пуанкаре Р. Происхождение первой мировой войны / Раймон Пуанкаре. — М. : Мир, 1924. — 256 с.
159. Сазонов С. Д. Воспоминания / Сергей Дмитриевич Сазонов. — Минск : Харвест, 2002. — 386 с.
160. Тирпиц А. Воспоминания / А. Тирпиц. — М. : Военное изд. Министерства обороны, 1957. — 657 с.
161. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров : Дневник 1853—1882 / Анна Федоровна Тютчева. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1928—1929. — Кн. 2. — 260 с.
162. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / Оттокар Чернин. — СПб., Изд. С.-Петербур. ун-та, 2005. — 521 с.
163. Churchill W. La crise mondiale / Winston Churchill. — Paris : Payot, 1928. — Tome II : 1915. — 435 p.

164. Churchill W. The world crisis. 1911—1914 / Winston Churchill. — London : Thornton Butterworth Limited, 1923. — 536 p.
165. Gladstone W. E. The Berlin treaty and the anglo-turkish convention / W. E. Gladstone. — Wensminster : Liberal Central Association, 1878. — 45 p.
166. Hoover H. An american epic / Herbert Hoover. — Chicago : Henry Reghery Company, 1961. — Vol. III : The Hoover Institution on war, revolution and peace. — 592 p.
167. Hoover H. The memoirs of Herbert Hoover. Years of adventure 1874—1920. — New York : The Mac Milln Company : 1953. — 496 c.
168. Milne B. The flight of the «Goeben» and «Breslay» / Berkeley Milne. — London : Eveleign Nash Company Limited, 1921. — 160 p.
169. Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. — New York, 1918. — Режим доступу: <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/MorgenTC.htm#TC>

Періодична преса:

170. Вестник Европы. — 1870. — Кн. 12.
171. Вестник Европы. — 1871. — Кн. 1.
172. Вестник Европы. — 1878. — Кн. 2.
173. Весник Европы. — 1878. — Кн. 5.
174. Вестник Европы. — 1885. — Кн. 4.
175. Вестник Европы. — 1885. — Кн. 5.
176. Вестник Европы. — 1915. — Кн. 3.
177. Речь. — 1909. — 13 октября.
178. Русская мысль. — 1915. — № 5.
179. Русь. — 1882. — 20 марта.
180. Русь. — 1885. — 17 августа.
181. Трговински гласник. — 1910. — 10 фебруар.

182. Шпампа. — 1909. — 28 октобар.
183. Daily Telegraph. — 1911. — December 11.
184. La Chaire d'Union de Paris. — 1887. — Janvier.
185. La Chaire d'Union de Paris. — 1887. — Février.
186. La Chaire d'Union de Paris. — 1887. — Avril.
187. La Nouvelle Revue. — 1880. — Mars.
188. La Nouvelle Revue. — 1880. — Septembre.
189. La Nouvelle Revue. — 1880. — Novembre.
190. La Nouvelle Revue. — 1880. — Décembre.
191. La Nouvelle Revue. — 1880. — Mars.
192. La Nouvelle Revue. — 1881. — Mai.
193. La Nouvelle Revue. — 1884. — Mars.
194. La Nouvelle Revue. — 1884. — Mai.
195. La Nouvelle Revue. — 1884. — Juillet.
196. La Nouvelle Revue. — 1885. — Avril.
197. La Nouvelle Revue. — 1885. — Mai.
198. La Nouvelle Revue. — 1886. — Janvier.
199. La Nouvelle Revue. — 1886. — Mai.
200. La Nouvelle Revue. — 1886. — Juillet.
201. La Nouvelle Revue. — 1891. — Mars—avril.
202. La Nouvelle Revue. — 1895. — Janvier—février.
203. La Nouvelle Revue. — 1898. — Septembre—octobre .
204. La Nouvelle Revue. — 1899. — Mai.
205. La Nouvelle Revue. — 1899. — Juin.
206. La Nouvelle Revue. — 1899. — Octobre.
207. La Nouvelle Revue. — 1900. — Mai—juin.
208. La Nouvelle Revue. — 1902. — Janvier.
209. La Nouvelle Revue. — 1902. — Février.
210. La Nouvelle Revue. — 1902. — Mars.
211. La Nouvelle Revue. — 1903. — Juillet.

212. La Nouvelle Revue. — 1903. — Décembre.
213. La Nouvelle Revue. — 1904. — Septembre.
214. La Nouvelle Revue. — 1904. — Octobre.
215. La Revue de Paris. — 1902. — Juillet.
216. La Revue de Paris. — 1902. — Octobre.
217. La Revue de Paris. — 1902. — Novembre.
218. La Revue de Paris. — 1902. — Décembre.
219. La Revue de Paris. — 1894. — Mars.
220. La Revue des Revues. — 1900. — Février.
221. La Revue des Revues. — 1903. — Mars.
222. La Revue des Revues. — 1903. — Juin.
223. La Revue des Revues. — 1903. — Septembre.
224. La Revue Britannique. — 1858. — 8 série. — T. 3.
225. La Revue Britannique. — 1859. — 8 série. — T. 3.
226. La Revue Britannique. — 1860. — 8 série. — T. 6.
227. La Revue Britannique. — 1861. — Nouvelle série. — T. 2.
228. The Nineteenth Century. — 1882. — November.
229. The Nineteenth Century. — 1882. — December.
230. The Westminster gazette. — 1904. — June 15.
231. Union. — 1911. — 22 Dezember.

Монографії, статті, брошури:

232. Petrus. Значение договоров о Проливах / Petrus. — Москва : Университ. типогр., 1905. — 51 с.
233. А. К. Еносъ-Мидия, Цариградъ и Проливите отъ българско гледище / А. К. — София, Б.г. — 21 с.
234. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса / Андрей Сергеевич Аветян. — М. : Международные отношения, 1966. — 152 с.

235. Аветян А. С. Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны / Андрей Сергеевич Аветян. — М. : Наука, 1985. — 286 с.
236. Адамов Е. А. Великая или малая Греция? / Е. А. Адамов // Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны. — М., 1922. — С. 3—89.
237. Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908—1917 гг. / Е. А. Адамов // Константинополь и Проливы. — М. : Литиздат НКВД, 1925. — Т. I. — С. 3—151.
238. Адамов Е. А. Константинополь и проливы / Е. А. Адамов // Проливы (сборник) : сб. научн. тр. / под. ред. Ф. Ротштейна. — М. : Красная новь, 1923. — С. 75—101.
239. Айрапетов О. Р. На Восточном направлении. Судьба Босфорской экспедиции в правление императора Николая II / О.Р. Айрапетов // Последняя война императорской России. — М. : Три квадрата, 2002. — С. 158—261.
240. Акгюн М. Черноморские проливы: незримые связи / М. Акгюн // Русско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы: Сб. науч. тр. — М. : ИВ РАН, 2003. — С. 43—75.
241. Аксаков И. С. К вопросу о нашем флоте в Черном море / Иван Сергеевич Аксаков // Русь. — 1882. — 20 марта.
242. Аксаков И. С. О наших отношениях с Англией в Азии / Иван Сергеевич Аксаков // Русь. — 1885. — 17 августа.
243. Алтънов И. Източниятъ въпросъ и Нова Турция / И. Алтънов. — София : Държавно книгоиздателство, 1926.
244. Алхазашвили Д. Н. Босфор и Дарданеллы в военно-морской стратегии России начала XX в. / Д. Н. Алхазашвили // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 2000. — № 2. — С. 98—115.

245. Андреев А. Р. Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков / А. Р. Андреев. — М. : Наука, 1999. — 302 с.
246. Арутюнян Г. М. Англия и армянский вопрос в середине XIX в. / Г. М. Арутюнян. // Новая и новейшая история. — 1959. — № 6. — С. 82—97.
247. Астафьев И. И. Вопрос о черноморских проливах в период Боснийского кризиса 1908—1909 годов / И. И. Астафьев // Вестник Московского университета. Серия IX. История. — 1967. — № 1. — С. 35—53.
248. Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения / И. И. Астафьев. — М. : Изд. Моск. ун-та, 1972. — 303 с.
249. Барахова В. И. Создание Союза трех императоров / В. И. Барахова // Россия и Германия : сб. науч. трудов / под ред. Б. М. Туполева. — М. : Наука, 1990. — Вып. 1. — С. 167—189.
250. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке / Любомир Григорьевич Бескровный. — М. : Наука, 1973. — 616 с.
251. Бовыкин В. И. Из истории возникновения первой мировой войны. Отношения Франции и России в 1912—1914 гг. / Валерий Иванович Бовыкин. — М. : Изд. Моск. у-та, 1961. — 208 с.
252. Боев Ю. А. Ближний Восток во внешней политике Франции / Ю. А. Боев. — Киев : Наукова думка, 1964. — 480 с.
253. Болдырев А. В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX—XX вв. : дисс. ... канд. ист. наук / А. В. Болдырев. — М., 2003. — 177 с.
254. Болдырев А. В. Ближний Восток и Проливы во внешней политике России и западноевропейских стран на рубеже XIX—XX вв. / А. В. Болдырев // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 2001. — № 5. — С. 3—20.

255. Болдырев А. В. Черноморские проливы во внешней политике России в 1904—1905 гг. / А. В. Болдырев // Вестник Московского университета. Сер. 8. — История. — 2003. — № 2. — С. 17—31.
256. Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. — М. : Наука, 1968. — 542 с.
257. Борисевич С. П. Военно-политическое руководство Великобритании и борьба за проливы в годы первой мировой войны : дисс. ... канд. ист. наук / С. П. Борисевич. — Владивосток, 2003. — 265 с.
258. Борисевич С. П. Военно-стратегические планы Англии накануне и в начале первой мировой войны / Сергей Петрович Борисевич // Поиск молодых. Сб. научных статей аспирантов и соискателей. — Уссурийск: Уссурийский гос. пед. ин-т., 2002. — Вып. 4. — С. 3—16.
259. Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века / Михаил Степанович Бурьян. — Луганск : Боян Ри МП, 1994. — 168 с.
260. Бухаров Д. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно) : исторический очерк / Дмитрий Бухаров. — СПб., 1878. — 236 с.
261. Бушуев С. К. А. М. Горчаков / С. К. Бушуев. — М. : Изд. Ин-та. междунар. отношений, 1961. — 109 с.
262. Ваколюк Т. О. Балканська політика Росії 1908—1913 рр. : дис. ... канд. іст. наук / Тетяна Олегівна Ваколюк. — Київ, 2006. — 190 с.
263. Васильева С. Н. Соглашение о проливах во внешней политике России в годы первой мировой войны / С. Н. Васильева // Россия и Запад : Проблемы истории и культуры. Сб. научн. трудов. Под ред. Я. Г. Солодкина. — Нижневартовск: Изд. Нижневарт. пед. ин-та, 2003. — С. 159—170.

264. Вильсон Х. Морские операции в мировой войне. 1914—1918 гг. / Х. Вильсон. — М. : Гос. военн. изд., 1985. — 340 с.
265. Виноградов В. А. М. Горчаков у руля внешней политики России // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. — М., 1998. — С. 92—100.
266. Виноградов В. Н. Восточный вопрос. Россия и балканские славяне // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. XI Международный съезд славистов / В. Н. Виноградов. — М., 1993. — С. 172—179.
267. Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии / Виктор Иванович Виноградов. — М. : Мысль, 1978. — 295 с.
268. Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. — М. : Наука, 2005. — 302 с.
269. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. — М. : Наука, 1997. — 160 с.
270. Виноградов В. Н. Восточный вопрос в большой европейской политике / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребке Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 11—29.
271. Виноградов В. Н. Канцлер А. М. Горчаков в водовороте восточного кризиса 70-х годов XIX века / В. Н. Виноградов // Славяноведение. — 2003. — № 5. — С. 16—24.
272. Виноградов В. Н. Румыния: медленный дрейф к Антанте / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребке Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 360—374.
273. Виноградов В. Н. Черноморские проливы конец XIX в. : взгляд из Петербурга и из Лондона / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребке Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 95—134.

274. Виноградов К. Б. Бисмарк, европейская дипломатия и общественность в 1865/6—1870/1 гг. / Кирилл Борисович Виноградов // Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века : сб. статей. — Спб. : С-Петербур. ун-т, 2002. — С. 97—126.
275. Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908—1909 гг. / Кирилл Борисович Виноградов. — М. : Изд. Ленинградского ун-та, 1964. — 158 с.
276. Виноградов К. Б. Мировая политика 60—80 годов XIX века : События и люди / Кирилл Борисович Виноградов. — Ленинград : Изд. ЛГУ, 1991. — 166 с.
277. Владимиров Л. Война и Балканы / Л. Владимиров. — Петербург : Новая жизнь, 1918. — 93 с.
278. Власова Ю. В. Особенности дипломатии европейских держав в начале восточного кризиса (1875—1876 гг.) / Ю. В. Власова // Россия в контексте мировой истории : сб. науч. ст. / под ред. В. А. Артемова. — Воронеж : Воронежский ГУ, 2003. — Вып. 2. — С. 17—26.
279. Восточный вопрос в международных отношениях во второй половине XVIII – начале XX в. / [Костяшов Ю. В., Кузнецов А. А., Сергеев В. В., Чумаков А. Д.]. — Калининград, 1997. — 107 с.
280. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченкова, В. И. Шеремет] ; под ред. Н. С. Киняпиной. — М. : Наука, 1978. — 425 с.
281. Г. Е. Восточный вопрос и условия мира с Турцией / Г. Е. — Одесса : Тип. П. Францова, 1878. — 63 с.
282. Гагарин С. Константинопольские проливы / Сергей Гагарин // Русская мысль. — 1915. — № 5. — С. 43—66.
283. Гальперин А. Англо-японский союз. 1902—1921 годы / А. Гальперин. — М. : Гос. изд. полит. лит-ры, 1947. — 448 с.

284. Ганев Ив. Проливите и България / Ив. Ганев. — София: Провадалиев, 1946. — 24 с.
285. Гейко Е. А. Политика Великобритании в вопросе определения германских границ после первой мировой войны / Е. А. Гейко // *Время и человек в зеркале гуманитарных исследований: Материалы пятой международной летней культурно-антропологической школы молодых ученых «Культура-образование-человек»*; под ред. А. В. Репринцева. — Курск : Изд. Курск. ун-та, 2003. — Т. 1. — С. 175—180.
286. Генов Р. «Българизацията» на британската външна политика / Румен Генов // *Модерният историк. Сборник посвещава А. Пантев*; сост. К. Грозев и Т. Попнеделев. — София : ИК Д. Убенова, 1999. — С. 269—288.
287. Глотова В. В. Отто фон Бисмарк и восточный вопрос / В. В. Глотова // *Славяноведение*. — 1998. — № 5. — С. 59—63.
288. Глубоковский Б. Проклятый вопрос России (восточный вопрос) / Б. Глубоковский. — М. : Общее дьло, 1914/1915. — 20 с.
289. Глушков Х. «Неблагодарността» на балканските народи към Русия като фактор за освобождението на България / Христо Глушков // *Епохи*. — 1999. — № 1—2. — С. 203—219.
290. Гончар Б. М. Питання про «відповідальність» за виникнення Першої світової війни 1914—1918 рр. у висвітленні мемуарної літератури / Борис Михайлович Гончар // *Наукові записки Київського університету імені Тараса Шевченка. Т. VI. Істор. ф-т. Центр українознавства*. — К., 2004. — С. 43—51.
291. Гончар Б. М. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні першої світової війни / Б. М. Гончар, О. П. Машевський // *Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки та знахідки*. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 39—53.
292. Горяинов С. Босфор и Дарданеллы / Сергей Горяинов. — Спб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1907. — 355 с.

293. Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны / В. В. Готлиб. — М. : Изд. соц.-эк. лит-ры, 1960. — 603 с.
294. Грабар В. Э. Отзыв о сочинении С. Горяинова / В. Э. Грабар. — СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1910. — 24 с.
295. Гримм Э. Д. Политическая обстановка военных операций для захвата Константинополя и Проливов, 1915—1917 гг. / Э. Д. Гримм // Константинополь и Проливы. — М. : Литиздат НКВД, 1926. — Т. II. — С. 7—112.
296. Гришина М. И. Черноморские проливы во внешней политике России 1904—1907 / М. И. Гришина // Исторические записки. — 1977. — Т. 99. — С. 140—182.
297. Гусейнов Г. Г. Вопрос о Черноморских проливах в 1917—1923 гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Г. Г. Гусейнов. — Баку, 1958. — 27 с.
298. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевский. — М. : Известия, 2003. — 607 с.
299. Данциг Б. М. Турция / Б. М. Данциг. — М. : Военное изд. Мин. вооруж. сил СССР, 1949. — 309 с.
300. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814—1878 / А. Дебидур. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. — Т. I. — 507 с. ; Т. II. — 604 с.
301. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы / В. В. Дегоев. — М. : МГИМО, РОССПЭН, 2004. — 496 с.
302. Димитров Б. Руско-турската война. Хроника 1877—1878. — София: Св. Климент Охридски. — 155 с.
303. Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим / Б. А. Дранов. — М. : Юридич. изд. Мин. юст. СССР, 1948. — 239 с.

304. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года / Е. И. Дружинина. — М. : Изд. АН СССР, 1955. — 367 с.
305. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. / О.Б. Дьомін. — Одеса : Астропринт, 2001. — 360 с.
306. Дунавский. Русия, Цариградь и Балканскитъ народи / Дунавский. — М. : Просвъщение, 1915. — 16 с.
307. Емец В. А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны / В. А. Емец. — М. : Наука, 1977. — 366 с.
308. Емец В. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны / В. А. Емец // Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатъева. — М. : Международные отношения, 1999. — С. 305—352.
309. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815—1917 гг. / Н. А. Ерофеев. — М. : Изд. ИМО, 1959. — 262 с.
310. Ерусалимский А. Бисмарк как дипломат / А. Ерусалимский. — М. : ОГИЗ, 1940. — 52 с.
311. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. — М. : Изд. АН СССР, 1951. — 606 с.
312. Єславіч Б. Історія Балкан. XX століття / Барбара Єславіч. — К. : Свенас, 2004. — 600 с.
313. Жебокрицкий В. А. Болгария во время балканских войн 1912—1913 гг. / Виктор Андреевич Жебокрицкий. — Киев, Изд. Киевского ун-та, 1961. — 300 с.
314. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне балканских войн 1912—1913 гг. / Виктор Андреевич Жебокрицкий. — Киев: Изд. Киевского университета, 1960. — 250 с.

315. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе / Сергей Жигарев. — М., 1896. — 465 с.
316. Захаров П. В. Англо-русские дипломатические отношения в период балканских войн (1912—1913) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Павел Владимирович Захаров. — Рязань, 2002. — 20 с.
317. Захер Я. М. Константинополь и Проливы / Я. М. Захер // Красный архив. — 1924. — Т. 7. — С. 32—54.
318. Зеленина Л. Проливы – живые деньги / Л. Зеленина // Родина. — 1998. — № 5—6. — С. 41—46.
319. Зингер Б. Г. Позиция Англии в Восточном кризисе 70-х годов XIX века : дисс. ... канд. ист. наук / Б. Г. Зингер. — Львов, 1989.
320. Золотарев В. А. Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье / В. А. Золотарев, И. А. Козлов. — М. : Наука, 1988. — 208 с.
321. Золотухин М. Ю. Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885—1888 гг.) / Михаил Юрьевич Золотухин. — М. : Наука, 1993. — 320 с.
322. Иванов Л. Н. Морская политика и дипломатия империалистических держав / Лев Николаевич Иванов. — М. : Наука, 1964. — 444 с.
323. Игнатьев А. В. Внешняя политика России 1907—1914 : Тенденции. Люди. События / Анатолий Венедиктович Игнатьев. — М. : Наука, 2000. — 231 с.
324. Игнатьев А. В. Внешняя политика России в 1905—1907 гг. / Анатолий Венедиктович Игнатьев. — М. : Наука, 1986. — 301 с.
325. Игнатьев А. В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908—1914 гг.) / Анатолий Венедиктович Игнатьев. — М. : Изд. соц.-эк. лит.-ры., 1962. — 244 с.
326. Игнатьев А. В. Политика соглашений и балансирования. (Внешнеполитический курс России 1906—1914 гг.) / Анатолий

- Венедиктович Игнатъев // Отечественная история. — 1997. — № 3. — С. 23—32.
327. Игнатъев Н. России тесно в Черном море / Николай Игнатъев // Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения. — Петроград, Б.Г. — С. 97—98.
328. Иммануэль. Балканская война 1912 года / Иммануэль ; [пер. с нем. Д. К. Лебедев]. — Спб. : Изд. В. Березовского, 1913. — 72 с.
329. Искендеров П. А. Балканские войны 1912—1913 гг. / Петр Ахмедович Искендеров // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 476—507.
330. Искендеров П. А. Рождение албанского государства / Петр Ахмедович Искендеров // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 430—452.
331. Искендеров П. А. Сербия перед покушением на эрцгерцога Франца Фердинанда / Петр Ахмедович Искендеров // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 508—533.
332. Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичах / Петр Ахмедович Искендеров // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 375—385.
333. История внешней политики России. Вторая половина XIX века : / [под ред. В. М. Хевролиной, Ю. Ф. Субботина и др.]. — М. : Международные отношения, 1997. — 384 с.
334. История дипломатии : / [под ред. А. Громько и др.]. — М. : Гос. изд. полит. литературы, 1963. — Т. II. — 820 с. ; Т. III. — М., 1965. — 831 с.
335. История первой мировой войны : в 2 т. / [под ред. И. И. Ростунова]. — М. : Наука, 1975. — Т. 2. — 607 с.
336. История Франции : / [под ред. А. З. Манфреда]. — М. : Наука, 1973. — Т. 2. — 664 с.

337. Исхан Ч. Турция и Россия на рубеже XIX—XX вв. и дипломатическая деятельность посла России в Константинополе И. А. Зиновьева / Чомак Исхан. — М., 2003. — 215 с.
338. Камаровский Л. А. Восточный вопрос / Л. А. Камаровский // Вопросы науки, искусства, литературы и жизни. — № 12. — М. : Изд. книжного магазина Гросмана и Кнебель, 1896. — 65 с.
339. Капчев Г. И. Турецкое наследство и мировая война / Г. И. Капчев. — Стокгольм, 1917. — 112 с.
340. Катаев И. М. Россия и Австрия / И. М. Катаев. — М. : Т-во И. М. Кушнарева, 1914. — 48 с.
341. Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Н. С. Киняпина. — М. : Высшая школа, 1974. — 280 с.
342. Киняпина Н. А. М. Горчаков – личность и политика / Н. Киняпина // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. — М., 1998. — С. 39—84.
343. Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. / Н. С. Киняпина. — М. : Изд. МГУ, 1994. — 208 с.
344. Киняпина Н. С. Черноморские проливы в планах правительственных кругов России (80-е годы XIX века) / Н. С. Киняпина // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. — 1995. — № 5. — С. 3—10.
345. Киссинджер Г. Дипломатия / Генри Киссинджер. — М. : Ладомир, 1997. — 848 с.
346. Кіндер Г. Всесвітня історія : dtv-Atlas / Г. Кіндер, В. Хільгеман ; пер. з нім. О. Ф. Савчука : [наук. ред. пер. : А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов]. — К. : Знання-Прес, 2001. — 631 с.
347. Ключников Ю. Севр и Лозанна. К дипломатической истории договоров / Ю. Ключников // Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне. — М., 1927. — С. III—LIV.

348. Коленковский А. Дарданельская операция / А. Коленковский. — М. : Гос. военное издат., 1938. — 135 с.
349. Короткий В. А. Горчаков Александр Михайлович / Віктор Андрійович Короткий // Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира : [авт.-упоряд. : В.А. Короткий та ін.]. — Київ : Либідь, 2005. — С. 99.
350. Косев К. Германската общественост и източният въпрос 1871—1878 / Константин Косев. — София : Кл. Охридски, 1991. — 233 с.
351. Косев К. Бисмарк, източният въпрос и българското освобождение 1856—1878 г. / Константин Косев. — София : Проф. Марин Дринов, 2003. — 506 с.
352. Косик В. И. Болгария: примирение с Россией и провозглашение независимости / В. И. Косик // В «пороховом погребѣ Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 410—429.
353. Кострикова Е. Г. Борьба за пересмотр статуса Проливов в начале XX в. / Е. Г. Кострикова // Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатъева. — М. : Международные отношения, 1999. — С. 253—304.
354. Кострикова Е. Г. Российское общество и внешняя политика накануне первой мировой войны / Е. Г. Кострикова. — М., 2007. — 411 с.
355. Кравченко Н. Н. Очерки из истории международных отношений первой пол. XIX – нач. XX вв. / Н. Н. Кравченко. — Саратов, 1925. — 122 с.
356. Кросс Б. Б. Предпосылки отхода Румынии от Тройственного союза накануне первой мировой войны / Б. Б. Кросс // Вопросы истории. — 1971. — № 10. — С. 94—107.
357. Кудрявцева Е. П. Закрытие Проливов для военных судов : от Лондонских конвенций до Берлинского трактата (1840—1878) / Е. П. Кудрявцева, В. Н. Пономарев // Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатъева. —

- М. : Международные отношения, 1999. — С. 121—221.
358. Кудрявцева Е. П. Отклики русской прессы на босфорскую экспедицию 1833 г. / Елена Петровна Кудрявцева // Внешняя политика России и общественное мнение. Сб. научных трудов. — М. : АН СССР, 1988. — С. 46—60.
359. Куропятник Г. П. Россия и США / Г. П. Куропятник. — М. : Наука, 1981. — 355 с.
360. Лаврова Т. В. Черноморские проливы как геополитическая проблема современных международных отношений : дисс. ... доктора ист. наук / Татьяна Владимировна Лаврова. — М., 2001. — 291 с.
361. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919—1925 / И. М. Лемин. — М. : Гос. изд. полит. лит-ры, 1947. — 488 с.
362. Леонард П. Тройственный союз и Англия. Объединение и разъединение Европы / П. Леонард. — Спб. : Тип. Окарятина, 1876. — 96 с.
363. Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны / Евгений Федорович Лудшувейт. — М. : Изд. МГУ, 1966. — 386 с.
364. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914) / Ю. В. Лунева. — М.: Квадрига, 2010. — 256 с.
365. Лунева Ю. В. Проблема черноморских проливов во время Балканских войн 1912—1913 гг. Позиция России и Англии / Юлия Викторовна Лунева // Война и мир в историческом процессе (XVII—XX вв.) : сб. научн. статей. — Волгоград : Перемена, 2003. — С. 148—156.
366. Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907—1914 гг.) : дисс. ... кандидата ист. наук / Юлия Викторовна Лунева. — М., 2003. — 273 с.
367. Лунева Ю. В. Миссия Лимана фон Сандерса в Константинополе и позиция стран Антанты (1913—1914) / Юлия Викторовна Лунева //

- Россия и Германия. — М. : Наука : Ин-т всеобщей истории, 1998. — Вып. 3 / отв. ред. Б. М. Туполев. — 2004. — С. 201—226.
368. Мак-Колль М. Султан и державы / Малькольм Мак-Колль ; [пер. с англ.]. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. — 351 с.
369. Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871—1891 годов / Альберт Захарович Манфред. — М. : АН СССР, 1952. — 591 с.
370. Манфред А. З. Образование русско-французского союза / Альберт Захарович Манфред. — М. : Наука, 1975. — 376 с.
371. Манфред А. З. Русско-французские отношения конца XIX века // Очерки истории Франции XVIII—XX века / Альберт Захарович Манфред. — М. : АН СССР, 1961. — С. 308—347.
372. Марков Г. Балканското решение на източния въпрос 1911—1913 / Георги Марков // Македонски преглед. — 2002. — Година XXV. — Кн. 4. — С. 7—26.
373. Мартенс Ф. Записка о проливах Босфорском и Дарданелльском / Федор Мартенс // Источник. — 1995. — № 1. — С. 6—13.
374. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. / Анатолий Константинович Мартыненко. — Киев : Изд. Киевского университета, 1967. — 296 с.
375. Машевский О. П. Фактор «проблемы Черноморских проливов» в формировании европейских военно-политических союзов в 70-х – начале 80-х годов XIX века / Олег Петрович Машевський // Матеріали III міжнародної науково-практичної конф. [«Актуальні проблеми сучасних наук : теорія та практика»], (Дніпропетровськ, 2006 р.). Том 3. Історія. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 71—73.
376. Машевский О. П. Фактор Черноморских проливов в русско-британском соперничестве на Ближнем и Среднем Востоке в конце 70-х – 80-х годах XIX века / Олег Петрович Машевський // Материалы Международной науч. конф. [«Восток-Запад: Аспекты

- взаимодействия»], (Ташкент, 11 мая 2007 г.) / Нац. ун-т Узбекистана им. Мирзо Улугбека. — Ташкент, 2007. — № 4. — С. 70—72.
377. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у російсько-британських переговорах 1906-1907 рр. / Олег Петрович Машевський. // Вісник Київського славістичного університету . — К., 2009. — №41. — С. 140—147.
378. Машевський О. П. Вплив боротьби великих держав за протоки Босфор та Дарданелли на міжнародні відносини у 1877—1878 роках / Олег Петрович Машевський // Матеріали I міжнародної науково-практичної конф. [«Становлення сучасної науки — 2006»], (Днепропетровск, 16—30 окт. 2006 г.) Том 10. — Днепропетровск, 2006. — С. 9—11.
379. Машевський О. П. Вплив боротьби великих держав щодо проблеми Чорноморських проток в період балканських війн на конфігурацію міжнародних союзів напередодні Першої світової війни / Олег Петрович Машевський // Матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка [«Дні науки історичного факультету»] : праці конф., 23—24 квіт. 2009 р., Київ. Вип. II : у 4-х част. / редкол. : чл-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови) [та ін.]. — К., 2009. — Ч. II. — С. 123—126.
380. Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на витoki російсько-французького союзу 1891—1893 рр. / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2008. — Вип. 94—95. — С. 24—27.
381. Машевський О. П. Питання перегляду режиму Чорноморських проток у політиці Антанти протягом італійсько-турецької війни / Олег Петрович Машевський // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, 2009. — № 1 (63). Січень—лютий. — С. 18—22.

382. Машевський О. П. Політика Пруссії щодо перегляду режиму проток Босфор та Дарданелли в 1870—1871 рр. / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2006. — Вип. 84. — С. 114—118.
383. Машевський О. П. Проблема скасування «нейтралізації Чорного моря» і перегляду статусу Чорноморських проток та позиція Великобританії (1870—1871) / Олег Петрович Машевський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 307—324.
384. Машевський О. П. Вплив «східного питання» на діяльність міжнародних союзів в кінці 80-х – на початку 90-х років ХІХ ст. / Олег Петрович Машевський // Сходознавство. — К., 2007. — Вип. 39—40. — С. 81—92.
385. Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на діяльність «Союзу трьох імператорів» у 80-х роках ХІХ століття / Олег Петрович Машевський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історія. — К., 2007. — № 4. — С. 95—104.
386. Машевський О. П. Вплив проблеми Чорноморських проток на укладання російсько-італійської угоди в Ракконіджі у 1909 р. / Олег Петрович Машевський // Університет. — К., 2008. — С. 14—21.
387. Машевський О. П. Османська імперія в дипломатичній боротьбі великих держав щодо скасування «нейтралізації Чорного моря» (1870—1871 рр.) / Олег Петрович Машевський // Матеріали міжнар. наук. конф. [«Х сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського»], (Київ, 2006 р.). — К., 2006. — С. 140—144.
388. Машевський О. П. Питання Босфора і Дарданелл в діяльності міжнародних союзів в період російсько-японської війни 1904—1905

- років / Олег Петрович Машевський // Гілея. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 36—44.
389. Машевський О. П. Питання Чорноморських проток в політиці Антанти в період боснійської кризи (1908—1909 рр.) / Олег Петрович Машевський // Наукові праці : науково-методичний журнал. — Т. 104. — Вип. 91. Історичні науки. — Миколаїв, 2009. — С. 127—132.
390. Машевський О. П. Політика Османської імперії щодо скасування «нейтралізації Чорного моря» (1870—1871 рр.) / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2005. — Вип. 80—81. — С. 38—41.
391. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток в діяльності європейських військово-політичних союзів 70-х – перш. пол. 80-х рр. XIX ст. / Олег Петрович Машевський // Університет. — 2006. — № 5. — С. 33—44.
392. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток в міжнародних відносинах останньої третини XIX ст. : історіографія проблеми / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2007. — Вип. 89—90. — С. 23—26.
393. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах 1877—1878 років : історіографія проблеми / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2006. — Вип. 82. — С. 34—36.
394. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / Олег Петрович Машевський. — К. : «Аквілон-Плюс», 2009. — 792 с.
395. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток в політиці країн Троїстого союзу в період східної кризи 1894-1897 рр. / Олег Петрович Машевський // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2009. — Вип. 15. — С. 403—409.

396. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни / Олег Петрович Машевський // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — Луганськ, 2009. — Жовтень. — 20 (183). — С. 59—71.
397. Машевський О. П. Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у першу світову війну / Олег Петрович Машевський // Сходознавство. — К., 2009. — С. 66—81.
398. Машевський О. П. Рішення Лондонської конференції 1871 року щодо режиму Чорноморських проток / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія : Історія. — К., 2005. — № 23. — С. 93—106.
399. Машевський О. П. Фактор Чорноморських проток у міжнародних відносинах у період від підписання Сан-Стефанського миру до Берлінського конгресу / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2006. — Вип. 87—88. — С. 29—33.
400. Машевський О. П. Фактор Чорноморських проток у формуванні та діяльності міжнародних союзів в кінці 90-х рр. ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / Олег Петрович Машевський // Університет. — 2008. — № 5. — С. 26—34.
401. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток в діяльності міжнародних союзів у період близькосхідної кризи 1894—1897 рр. / Олег Петрович Машевський // Матеріали міжнар. наук. конф. [«ХІІ сходознавчі читання А. Кримського»], (Київ, 2—3 жовт. 2008 р.). — К. : НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2008. — С. 188—190.
402. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у взаємодії міжнародних союзів в період місії Лімана фон Сандерса / Олег Петрович Машевський // П'ята Міжнар. науково-практична конф.

- молодих учених, присвячена 90-річчю Української революції 1917—1920 рр. [«Шевченківська весна»], (Київ, 1—2 бер. 2007 р.) / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Секція «Історія». — К., 2007. — С. 481—484.
403. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у дипломатичній боротьбі великих держав у період від Адріанопольського перемир'я до Сан-Стефанського миру / Олег Петрович Машевський // Проблеми балканістики та сходознавства : [збірник наукових праць пам'яті проф. Пархомчука С.М. / відп. ред. академік НАН України В. А. Смолій]. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 234—246.
404. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у російсько-британських переговорах 1906—1907 рр. / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. — К., 2009. — № 41. — С. 139—146.
405. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у структуруванні міжнародних союзів в кінці XIX – на початку XX ст. / Олег Петрович Машевський // Часопис української історії. — К., 2007. — Вип. 8. — С. 49—54.
406. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у трансформації міжнародних союзів у період укладання російсько-британської угоди 1907 р. / Олег Петрович Машевський // Наукові праці : Науково-методичний журнал. — Т. 94. — Вип. 81. Історичні науки. — Миколаїв, 2009. — С. 84—88.
407. Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у формуванні австро-німецько-російського союзу 1881 р. / Олег Петрович Машевський // Вісник Київського славістичного університету. Серія : Історія. — К., 2007. — Вип. 32. — С. 85—94.
408. Международные отношения на Балканах 1830—1856 гг. / АН СССР Институт славяноведения и балканистики ; под ред. Виноградова В. Н. — М. : Наука, 1990. — 350 с.

409. Международные отношения на Балканах. 1856—1878 / АН СССР Институт славяноведения и балканистики ; под ред. В. Н. Виноградова. — М. : Наука, 1986. — 413 с.
410. Миллер А. Ф. Турция и проблема проливов / А. Ф. Миллер. — М. : Правда, 1947. — 24 с.
411. Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А. Ф. Миллер. — М. : Главная ред. вост. лит-ры, 1983. — 277 с.
412. Миллюков П. Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, ее происхождение, цели и последствия) / П. Н. Миллюков. — Петроград : Свобода, 1917. — 375 с.
413. Миллюков П. Н. Почему и зачем мы воюем / П. Н. Миллюков. — Петроград : Свобода, 1917. — 59 с.
414. Миллюковъ П.Н. «Нейтрализація» Дарданелль и Босфора / П. Н. Миллюковъ // Вопросы мировой войны : сборник ст. — Петроградъ : Право, 1915. — С. 532—548.
415. Могилевич А. А. На путях к мировой войне 1914—1918 / А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян. — М. : ОГИЗ, 1940. — 296 с.
416. Морозов А. В. Политика России и европейских держав на Балканах в период подготовки сербо-болгарского договора / А. В. Морозов // Вестник Моск. ун-та. Сер. История. — 1978. — № 1. — С. 17—27.
417. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой. — М. : Центрполиграф, 2004. — 174 с.
418. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / А. Мурхед. — М. : Центрполиграф, 2004. — 383 с.
419. Мюллер В. Политическая история новейшего времени. 1870 год / Вильгельм Мюллер ; [пер. с нем. Э. Ватсон]. — Спб. : Изд. Черкасова, 1872. — 330 с.
420. Нарочницкая Л. И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря

- / Лидия Ивановна Нарочницкая. — М. : Наука, 1989. — 224 с.
421. Нейман Л. А. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса (1908—1909 гг.) / Л. А. Нейман // Французский ежегодник. — 1958. — С. 375—408.
422. Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса 1881—1882 гг. / Георгий Александрович Нерсесов. — М. : Наука, 1979. — 320 с
423. Никонов А. Д. Вопрос о Константинополе и Проливах во время первой мировой империалистической войны. 1914—1915 : дис. ... кандидата ист. наук / А. Д. Никонов. — М., 1948. — 254 с.
424. Нольде Б. Э. Босфор и Дарданеллы / Б. Э. Нольде // Нольде Б. Э. Внешняя политика. — Петроград : Право, 1915. — С. 65—99.
425. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны / Ф. И. Нотович. — М.—Л. : Изд. АН СССР, 1947. — Т. 1. — 747 с.
426. Оболенская С. В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России / С. В. Оболенская. — М. : Наука, 1997. — 335 с.
427. Оруджев М. Из истории проникновения германского империализма в Турцию (с конца XIX века по 1914 год.) / М. Оруджев. — Баку. : Азербайджанское гос. изд., 1961. — 100 с.
428. Остальцова А. Ф. Англо-русское соглашение 1907 г. / А. Ф. Остальцова. — Саратов : Изд. Саратовского ун-та, 1977. — 277 с.
429. Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции : Мегары и мегарские колонии / Л. А. Пальцева. — Спб. : Изд. С.-Петербургского ун-та, 1999. — 301 с.
430. Пантеев А. Болгарский въпрос във Великобритания 1876—1878 / Андрей Пантеев. — София : Издательство на отечествения фронт, 1981. — 184 с.

431. Пантеев А. Англия срещу Русия на Балканите 1879/1894 / Андрей Пантеев. — София : Наука и искусство, 1972. — 307 с.
432. Пенков С. Берлинският договор и Балканите / Сава Пенков. — София : Наука и искусство, 1985. — 201 с.
433. Петросян Ю. А. Русские на берегах Босфора : Исторические очерки / Ю. А. Петросян. — Спб. : Петербургское Востоковедение, 1998. — 208 с.
434. Пинон Р. Чёрное море и вопрос о проливах / Рене Пинон // Проливы (сборник) : сб. научн. тр. / под. ред. Ф. Ротштейна. — М. : Красная новь, 1923. — С. 26—58.
435. Писарев Ю. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны / Юрий Писарев // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 46—56.
436. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Юрий Алексеевич Писарев. — М. : Наука, 1985. — 271 с.
437. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Юрий Алексеевич Писарев. — М. : Наука, 1985. — 285 с.
438. Писарев Ю. А. Балканы между миром и войной (Лондонские конференции 1912—1913 гг.) / Юрий Алексеевич Писарев // Новая и новейшая история. — 1984. — № 4. — С. 63—75.
439. Покровский М. Н. Внешняя политика России в конце XIX века / М. Н. Покровский // Дипломатия и войны царской России в XIX столетии : сб. статей. — М. : Красная новь, 1923. — С. 302—378.
440. Покровский М. Н. Восточный вопрос. От Парижского мира до Берлинского конгресса (1856—1878) / М. Н. Покровский // Дипломатия и войны царской России в XIX столетии : сб. статей. — М. : Красная новь, 1923. — С. 230—301.
441. Покровский М. Н. Предисловие / М. Н. Покровский // Русско-германские отношения. Секретные документы; / под ред. М. Н. Покровского. — М. : Изд. Центрархива РСФР, 1922. — С. 5—9.

442. Покровский М. Н. Три совещания / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Империалистическая война : сб. статей. — М. : Изд. Комун. Акад., 1931. — С. 94—101.
443. Покровский М. Н. Царская Россия и война зимою 1914—1915 гг. / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Империалистическая война : сб. статей. — М. : Изд. Комун. Акад., 1931. — С. 154—192.
444. Покровский М. Н. Константинополь / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Внешняя политика : сб. статей. — М. : Денница, 1919. — С. 3—25.
445. Покровский М. Н. Русский империализмъ въ прошломъ и настоящемъ / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Внешняя политика : сб. статей. — М. : Денница, 1919. — С. 154—161.
446. Покровский М. Н. «Виновники войны» / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Внешняя политика : сб. статей. — М. : Денница, 1919. — С. 162—190.
447. Попов А. От Босфора к Тихому океану / А. Попов // Историк-марксист. — 1934. — № 3. — С. 3—28.
448. Поссе В. Европа въ 1897 году / В. Поссе. — Спб. : Тип. А. А. Пороховцева, 1898. — 52 с.
449. Поцхверия Б. М. Советско-турецкие отношения и проблема Проливов накануне, в годы второй мировой войны и в послевоенные десятилетия / Б. М. Поцхверия // Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М. : Международные отношения, 1999. — С. 437—506.
450. Поцхверия Б. М. Черноморские проливы в российско-турецких отношениях / Б. М. Поцхверия // Русско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы : сб. науч. тр. — М. : ИВ РАН, 2003. — С. 76—85.
451. Примаков Е. М. Россия в мировой политике. Горчаковская лекция министра иностранных дел России академика Е. М. Примакова //

- Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. — М., 1998. — С. 9—15.
452. Първев И. «Източен въпрос» и «Балкански полуостров» / Иван Първев // Модерният историк. Сборник посвещава А. Пантев : сост.: К. Грозев и Т. Попнеделев. — София : ИК Д. Убенова, 1999. — С. 251—268.
453. Рагунштейн А. Г. Политика Великобритании на Балканах: 1907—1914 гг.: дисс. ... кандидата ист. наук / Арсений Григорьевич Рагунштейн. — Курск, 2004. — 244 с.
454. Реутов Г. Н. Планы Великобритании в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876—1878) / Г. Н. Реутов // Ученые записки Выборгского гос. пед. института. — Т. I. — Вып. I. — Выборг, 1957. — С. 66—69.
455. Рожков Н. Нужны ли нам Проливы / Н. Рожков. — Москва : Грядущее, 1917. — 16 с.
456. Розенталь Э. М. Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века / Эдуард Маркович Розенталь. — М. : Изд. Соц-эк. лит-ры, 1960. — 272 с.
457. Рорбах П. Война и германская политика / Пауль Рорбах. — М. : Изд. Лемана и Сахарова, 1915. — 107 с.
458. Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. П. В. Нежинского, А. В. Игнатьева. — М. : Международные отношения, 1999. — 560 с.
459. Ротштейн Ф. А. Из истории прусско-германской империи / Ф. А. Ротштейн. — М.—Л. : Изд. АН СССР, 1948. — 239 с.
460. Русаков К. А. Проблема Чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892—1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Костянтин Анатолієвич Русаков. — Луганськ, 2003. — 20 с.

461. Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892—1920: дисс. ... кандидата ист. наук / Константин Анатолиевич Русаков. — Луганск, 2003. — 202 с.
462. Рыбаченок И. С. Проекты решения проблемы Черноморских проливов в последней четверти XIX века / И. С. Рыбаченок // Вопросы истории. — 2000. — № 4—5. — С. 47—59.
463. Рыбаченок И. С. Россия и Франция: союз интересов и союз сердец. 1891—1897 / И. С. Рыбаченок. — М. : РОССПЭН, 2004. — 280 с.
464. Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. / И. С. Рыбаченок. — М. : Ин-т истории СССР, 1993. — 352 с.
465. Самчук В. Л. Болгарське питання у політиці Союзу трьох імператорів / Вікторія Леонідівна Самчук. — Рівне : Рівненський будинок науки і техніки, 1999. — 50 с.
466. Саркисян Е. К. Политика османского правительства в западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX в. / Е. К. Саркисян. — Ереван : Изд. АН Армянской ССР, 1972. — 331 с.
467. Семанов С. А. А. М. Горчаков русский дипломат XIX в. / С. А. Семанов. — М. : Изд. соц.-эк. лит-ры, 1962. — 115 с.
468. Семов М. Победителят проси мир. Балканските войни 1912—1913 / Минчо Семов. — София : Св. Климент Охридски, 1995. — 274 с.
469. Серова О. В. От Тройсвенного союза к Антанте / О. В. Серова. — М. : Наука, 1983. — 304 с.
470. Силин А. С. Бегство «Гебена» и «Бреслау» в Дарданеллы / А. С. Силин // Новая и новейшая история. — 1983. — № 3. — С. 131—146.
471. Силин А. С. Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке в конце XIX в. / А. С. Силин. — М. : Наука, 1971. — 258 с.

472. Синклер Т. Восточный вопрос прошедшего и настоящего. Защита России / Т. Синклер ; [пер. с англ. В. О. Пуцыковича]. — Спб. : Тип. Пуцыковича, 1878. — 357 с.
473. Сказкин С. Конец австро-русско-германского Союза / С. Сказкин. — М. : РАНИОН, 1938. — Т. 1. — 356 с.
474. Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав / К. Скальковский. — Спб. : Тип. А. С. Суворина, 1901. — 682 с.
475. Соколов Б. Германская империя: от Бисмарка до Гитлера / Б. Соколов. — М. : Изд-во Эксмо, 2003. — 480 с.
476. Соколовская О. В. Греция в годы первой мировой войны. 1914—1918 / Ольга Владимировна Соколовская. — М. : Наука, 1990. — 208 с.
477. Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897—1913 гг. и российская дипломатия / Ольга Владимировна Соколовская // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 453—475.
478. Стельмах С. П. Историзм / Сергій Петрович Стельмах // Енциклопедія історії України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 3. — С. 548—549.
479. Стельмах С. П. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) / Сергій Петрович Стельмах. — К. : ВПЦ Київський університет, 2005. — 378 с.
480. Стрельцов Р. Предисловие / Р. Стрельцов // Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения ; / под ред. Р. Стрельцова. — Петроград : Прометей, Б.Г. — С. I—X.
481. Тамамшев И. Политическая судьба Константинополя и балканских народов / И. Тамамшев. — Спб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1887. — 110 с.
482. Тарле Е. В. Парижский мир / Е. В. Тарле. — М.—Л. : Изд. АН СССР, 1942. — 68 с.

483. Тарле Е. В. Европа в период империализма. 1871—1919 гг. / Е. В. Тарле. — М.—Л. : Гос. Издательство, 1928. — 511 с.
484. Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма 1871—1919 гг. / Е. В. Тарле. — М.—Л. : Госиздат, 1928. — 511 с.
485. Татищев С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование / С. С. Татищев. — Спб. : Изд. А. С. Суворина, 1903. — Т. 2. — 708 с.
486. Таубе М. А. Записка по вопросу о проходе военных судов через Босфор и Дарданеллы / М. А. Таубе. — Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1905. — 17 с.
487. Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848—1918 / А. Дж. П. Тейлор. — М. : Изд. иностр. лит-ры, 1958. — 644 с.
488. Тонев В. Черноморский проблем през XVIII и XIX век / Велко Тонев // Исторически преглед. — 1992. — № 11. — С. 3—23.
489. Туполев Б. М. Германская политика накануне Первой мировой войны / Борис Михайлович Туполев // В «пороховом погребе Европы». 1878—1914 гг. : сб. науч. тр. — М. : Индрик, 2003. — С. 265—296.
490. Туполев Б. М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем» / Борис Михайлович Туполев. — М. : Наука, 1991. — 293 с.
491. Туполев Б. М. Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX — нач. XX в. / Борис Михайлович Туполев. — М. : Наука, 1970. — 334 с.
492. Туполев Б. М. Багдадская железная дорога и экспансия германского империализма в конце XIX — начале XX в. / Борис Михайлович Туполев // Исследования по истории германского империализма нач. XX в. : сб. научн. трудов ; / под ред. Б. А. Айзина, В. Гуче. — М. : Наука, 1987. — С. 168—182.
493. Українська державність у XX столітті : Історико-політологічний аналіз / під ред. О. Дергачова. — К. : Політична думка, 1996. — 448 с.

494. Українська дипломатична енциклопедія : [у 2-х т.]. — Київ : Знання України, 2004. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) [та ін.]. — 2004. — Т. I. — 760 с. ; Т. II. — 812 с.
495. Ульяницкий В. Дарданеллы, Босфоръ и Черное море в XVIII веке / Владимир Ульяницкий. — М. : Тип. А. Гатцула, 1883. — 451 с.
496. Фадеева И. Л. Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX в. / Ирма Львовна Фадеева. — М. : Наука, 1982. — 160 с.
497. Фей С. Происхождение мировой войны / Сидней Фей. — М. : Гос. соц.-эконом. изд., 1934. — Т. 1. — 338 с. ; Т. 2. — 368 с.
498. Філіпенко Д. М. Друзі і вороги революційної Туреччини (1918—1922) / Дмитро Миколайович Філіпенко. — К. : Наукова думка, 1968. — 210 с.
499. Флот в первой мировой войне / под ред. Н. Б. Павловича. — М. : Воениздат, 1964. — Т. I. — 648 с.
500. Хальгартен Г. Х. Империализм до 1914 года / Георг Хальгартен. — М. : Изд. иностр. лит-ры, 1961. — 695 с.
501. Хассерт К. Константинополь и проливы / К. Хассерт // Проливы (сборник) : сб. научн. тр. / под. ред. Ф. Ротштейна. — М. : Красная новь, 1923. — С. 9—25.
502. Хвостов В. Ближневосточный кризис / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1929. — Т. 13. — С. 19—54.
503. Хвостов В. Ближневосточный кризис 1895—97 гг. / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1923. — Т. 13. — С. 19—54.
504. Хвостов В. Кризис внешней политики Бисмарка / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1934 (39). — С. 33—55.
505. Хвостов В. Проблема захвата Босфора в 90-х гг. XIX века / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1930. — № 20. — С. 109—123.
506. Хвостов В. Проект захвата Босфора в 1896 г. / В. Хвостов // Историк-марксист. — 1931. — Т. 4—5 (47—48). — С. 50—70.

507. Хвостов В. М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX — начале XX века : Избранные труды / В. М. Хвостов. — М. : Наука, 1977. — 404 с.
508. Хевролина В. М. Н. П. Игнатъев – дипломат / Виктория Максимовна Хевролина // Портреты российских дипломатов : сб. научн. тр. — М., 1991. — С. 137—160.
509. Хевролина В. М. Сан-Стефано : венец и завершение дипломатической карьеры Н. П. Игнатъева / Виктория Максимовна Хевролина // Российская дипломатия в портретах : сб. научн. тр. ; / под ред. А. В. Игнатъева и др. — М. : Междунар. отношения, 1992. — С. 238—256.
510. Хевролина В. М., Чиркова Е.А. Проливы во внешней политике России в 80—90-е гг. XIX вв. / В. М. Хевролина, Е. А. Чиркова // Черноморские проливы и Россия. — М., 1999. — С. 223—253.
511. Хитрова Н. И. А. М. Горчаков и отмена нейтрализации Черного моря / Н. И. Хитрова // Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. — М., 1998. — С. 125—136;
512. Хитрова Н. И. Отмена нейтрализации Черного моря / Н. И. Хитрова // Российская дипломатия в портретах ; / под ред. А. В. Игнатъева и др. — М. : Междунар. отношения, 1992. — С. 208—220.
513. Хормач И. А. От Лозанны до Монтрё (Советский Союз и проблема Черноморских проливов в 1924—1936 гг.) / И. А. Хормач // Россия и Черноморские проливы (XVIII—XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатъева. — М. : Международные отношения, 1999. — С. 391—436.
514. Хошилер М. Экономическое значение Дарданелл / М. Хошилер // Проливы (сборник) : сб. научн. тр. / под. ред. Ф. Ротштейна. — М. : Красная новь, 1923. — С. 59—74.
515. Хроника. Иностранная политика // Весник Европы. — 1878. — Книга 5. — Май. — С. 375.

516. Цветков П. Санстефанската измама / Пламен Цветков // Българска Орда. — Година IX, кн. 1 (65). — Фебруари 2003. — С. 4—14.
517. Чернов С. Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875—1878 гг. / Сергей Леонидович Чернов. — М. : Изд. Московского ун-та, 1984. — 144 с.
518. Черноморский флот. Исторический очерк / [Болгари П., Зоткин Н., Корниенко Д. и др.]. — М. : Военное издательство Министерства обороны, 1967. — 342 с.
519. Чихачев П. А. Великие державы и восточный вопрос / П. А. Чихачев. — М. : Наука, 1970. — 224 с.
520. Шаповалов В. Л. Черноморские проливы во взаимоотношениях Англии и России в начале XIX века / В. Л. Шаповалов // Философия, история, культура : сб. науч. тр. / под ред. М. И. Костырина. — Курск : Философ. и пед. общ. России, 1995. — С. 135—141.
521. Шацилло К. Русский империализм и развитие флота накануне первой мировой войны (1906—1914 гг.) / К. Шацилло. — М. : Наука, 1968. — 367 с.
522. Шеремет В. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время / В. Шеремет. — Москва : «Технологическая школа бизнеса», 1996. — 711 с.
523. Широкоград А. Б. Тысячелетняя битва за Царьград / А. Б. Широкоград. — М. : Вече, 2005. — 672 с.
524. Шмелева О. И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874—1897): дисс. ... кандидата ист. наук / Ольга Ивановна Шмелева. — Рязань, 2004. — 221 с.
525. Шнеерсон Л. М. Восточный вопрос и франко-русские отношения в конце 1866 — начале 1867 гг. / Лев Михайлович Шнеерсон // Вопросы новой и новейшей истории. — Минск, 1974. — С. 23—48.

526. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики. Австро-русско-германские отношения / Лев Михайлович Шнеерсон. — Минск : Изд. Университетское, 1984. — 207 с.
527. Шпилькова В. И. Империалистическая политика США в отношении Турции / В. И. Шпилькова. — М. : Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1960. — 152 с.
528. Шталь А. Прорыв «Гебена» и «Бреслау» в Черное море / А. Шталь // Кто должник : сб. документированных статей / под ред. А. Г. Шляпникова и др. — М. : Авиоиздательство, 1926. — С. 149—167.
529. Штиглиц А. Остров Крит. Мировая блокада и международный плебисцит / Александр Штиглиц. — Спб. : Тип. Г. Я. Герца, 1897. — 117 с.
530. Щадринъ И. Константинополь и Проливы. Перепечатывается из казанской рабочей газеты / Иларий Щадрин. — Казань, 1917. — 16 с.
531. Янчулев С. А. Борбата за един световен град 1907—1917 / С. А. Янчулев. — София : Звезда, 1945. — 176 с.
532. Энгельс Ф. Действительно спорный пункт в Турции / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — [2 изд.]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. — С. 11—15.
533. Adamow E. Die Europäschen Mächte und die Türkei während des Weltkrieges. Konstantinopel und die Meerengen / E. Adamow. — Dresden : Carl Reissner, 1930. — 215 S.
534. Ammant A. Histoire contemporaine (de 1789 à nos jours) / A. Ammant, E. Countant. — P. : Fernand Natian, 1895. — 623 p.
535. Ancel J. Manuel historique de la question d'Orient (1792—1930) / Jacques Ancel. — Paris : Delagrave, 1923. — 336 p.
536. Anderson M. S. The eastern question 1774—1923 / M. S. Anderson. — London : Macmillan St. Martin's Press, 1965. — 436 p.

537. Beal H. K. Theodore Rousevelt and the rise of America to World Rower / Howard Beal. — Baltimor : The Johns Hopkins Presse, 1956. — 600 p.
538. Beaverbrook L. Politicians and war / Lord Beaverbrook. — London : Oldbourne Book Co., 1960. — 556 p.
539. Benoist Ch. La question méditerranéenne / Charles Benoist. — Paris: V. Attinger, 1928. — 190 p.
540. Bérard V. Expansion Russe / V. Bérard // La Revue de Paris. — 1902. — Décembre. — P. 871—894.
541. Blake N. M. The United States in its world relations / N. M. Blake, O. Barck. — New York—Toronto—London : McGraw-Hill Book Company, 1960. — 840 p.
542. Bobroff R. Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912—13 / Ronald Bobroff // The Russian Review. — Vol. 59. — 2000. — № 1. — January. — P. 76—95.
543. Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / Ronald Park Bobroff. — London—New York : I. B. Tauris, 2006. — 251 p.
544. Bonnet H. Les desous de la politiques en Orient par un Allemand. Traduit de l'anglais / Henri Bonnet . — Paris: Plon-Norrit, 1916. — 201 p.
545. Boukharow D. La Russie et la Turquie / Dmitri Boukharow. — Paris : Sandoz et Fischbacher, 1877. — 287 p.
546. Bourgeois E. Les origins et les responsabilités de la Grande Guerre / E. Bourgeois, G. Pages. — P. : Librairie Hachette, 1922. — 104 p.
547. Brinton C. A history of civilization / C. Brinton, J. Christopher, R. L. Wolff. — Harvard : Prentice-Holl., INC., 1961. — 706 p.
548. Cadalvène M. Histoire de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane en Syrie et en Asie-Mineure (1831—1833) / M. Cadalvène, E. Barrault. — Paris : Artur Bertrand, MDCCCXXXVII. — 513 p.
549. Callwell C. E. The Dardanelles / C. E. Callwell — London : Constable, 1919. — 361 p.

550. Campbell G. The blue books and what is to come next / Georg Campbell.
— London—Paris—New York : Cassel P. and Caldin, 1877. — 63 p.
551. Cardonne C. L'empereur Alexandre II. Vingt-trois ans de règne (1855—
1878) / C. Cardonne. — Paris : Jouvet, MDCCCLXXXIII. — 863 p.
552. Carr E.H. International relations between the two world wars (1919—
1939) / E. H. Carr. — London : Macmillan and C^o Ltd, 1950. — 302 p.
553. Cataluccio F. Balcani e stretti nella politica Russa (1700—1909) /
Francesco Cataluccio. — Firenze : Soc. Editrice Universitaria, 1950. —
107 p.
- ⁵⁵⁴. Charles-Roux F. Alexandre II, Gortchacoff et Napoleon III / Francois
Charles-Roux. — P. : Plon-Nourmit, 1913. — 560 p.
555. Chenet. La Russe et la Russie / Chenet. — P. : Amyot, 1871. — 15 p.
556. Chirovsky N. An introduction to the Russian history / Nicolas Chirovsky.
— New York : Philosophical Library, 1967. — 229 p.
557. Churchill R. P. Anglo-Russian Convention of 1907 / Churchill Rogers
Platt. — Chicago : The Torch Press, 1939. — 356 p.
558. Cruttwell C.R. A history of the Great War / C. R. Cruttwell. — Oxford :
The Clarendon Press, 1934. — 649 c.
559. Cyon E. Les deux politiques Russes / E. Cyon. — Paris : Nouvelle Revue,
1898. — 32 p.
560. Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici.
— Genève : Libraires-Editeurs, 1915. — 307 p.
561. David W. D. European diplomacy in the Near Eastern question, 1906—
1909 / Wade Dewood David. — Urbana : The University of Illinois Press,
1940. — 124 p.
562. Denisman H. B. The last ottomans / H. B. Denisman // Asian Affairs. —
1986. — June. — Vol. 17. — Issue 2. — P. 161—177.
563. Deschanel P. La marine française en 1894 / P. Deschanel // La Revue de
Paris. — 1894. — Mars. — P. 86—109.

564. Deutsch R. Die Entstenuung des Meerengenvertrages von Montreux 1936 / Robert Deutsch. — Bukarest : Akademieverlag, 1971. — 264 S.
565. Dhombres P. Impérialismes et démocraties / Pierre Dhombres. — Paris : Jacques Vautrain, 1946. — 252 p.
566. Dicey E. England in Egypt / E. Dicey // The Nineteenth Century. — 1882. — November. — P. 805—819.
567. Dirr A. Die armenische Frage / A. Dirr // Die Bakanfrage / herausgegeben von M. J. Bonn. — München—Leipzig : Verlag on Duncker und Hamblot, 1914. — S. 109—124.
568. Doise J. Diplomatie et outil militaire 1871—1991 / J. Doise, M. Vaïsse. — Paris : Imprimerie nationale, 1987. — 750 p.
569. Dontas D. Greece and Turkey : the regime of the Straits, Lemhosand, Samothrace / Domna Dontas. — Athens : G. C. Eleftheroudkis S. A. 1987. — 249 p.
570. Dunsany. England and the Suez Canal / Dunsany // The Nineteenth Century. — 1882. — December. — P. 839—860.
571. Edwards J. H. David Lloyd George. The man and the Statesman / J. H. Edwards. — New York : J. H. Sears and Company, 1929. — 705 c.
572. Falkenstein H. T. Bismarck und die Kriegsgefahr des Jahres 1887 / Heinz Trützscher von Falkenstein. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924. — 155 S.
573. Flourens E. Alexandre III. Sa vie, son oeuvre / E. Flourens. — P. : Denty, 1894. — 364 p.
574. Fuad A. La Question des Détrois / Ali Fuad. — Paris : Pierre Bossuet, 1928. — 191 p.
575. Golicz R. The Russians shall not have Constantinople / Roman Golicz // History today. — 2003. — September. — Vol. 53. — Issue 9. — P. 39—45.
576. Graves P.P. The question of the Straits / P. P. Graves. — London : Bouvere House, 1971. — [2 ed.] — 209 p.

577. Grotius H. Den «Orientfriende» 1878. San Stefano 3 März und Berlin 13 Juli / H. Grotius. — Erfurt : Fr. Bartholomäus, 1878. — 45 S.
578. Grunwald C. Trois siècles de diplomatie russe / Constantin Grunwald. — Paris : Calmann-Lévy, 1945. — 272 p.
579. Guinn P. British strategy and politics 1914 to 1918 / Paul Guinn. — Oxford : The Clarendon Press, 1965. — 358 p.
580. Hanotoux G. Preface / G. Hanotoux // Goriainow. S. Le Bosphore et les Dardanelles. — Paris : Plon-Nourrit, 1910. — P. XV—XVII.
581. Hauser M. H. Histoire diplomatique de l'Europe. (1871—1914) / Henri Hauser. — Paris : Les Presses universitaires de France, 1929. — 389 p.
582. Henry R. L'Italie, l'Autriche-Hongrie et l'Alliance Franco-Russe / R. Henry. — Paris : Société d' Editions scientifiques et litterature, 1902. — 23 p.
583. Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles / Trumbull Higgins. — New York : The Macmillan Company, London : Collier-Macmillan Limited, 1963. — 308 p.
584. Hilty C. Orientalische Frage / Carl Hilty. — Bern : K. J. Wyss, 1896. — 71 S.
585. Hoetzsch O. Rußlands Stellung zur Balkanfrage und der Panslawismus / Otto Hoetzsch // Die Balkanfrage / Herausgegeben von M. J. Bonn. — München—Leipzig, 1914. — S. 125—140.
586. Hogenhuis-Seliverstoff A. Une alliance franco-russe / Anne Hogenhuis-Seliverstoff. — Paris : L.GD.J., Bruxelles : Bruylant, 1997. — 217 p.
587. Howard H. Turkey, the Straits and U. S. Policy / Harry Howard. — Baltimor—London : The Johns Hopkins University Press, 1974. — 331 p.
588. Jelalich Ch. Tsarist Russia and Balkan nationalism / Charles Jelalich. — Berkley—Los Angeles : California Press, 1962. — 299 p.
589. Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches / N. Jorga. — Gotna : Friedrich Andreas Perthes, 1909. — Bd. 2. — 454 S.

590. Kent M. *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* / Marian Kent. — London—Boston—Sydney : George Allen and Unwin, 1984. — 237 p.
591. Kilic A. *Turkey and the world* / Altemur Kilic. — Washington : Public Affairs Press, 1959. — 224 p.
592. Kofos E. *Greece and the eastern crisis, 1875—1878* / Evangelos Kofos. — Thessaloniki : Institute for Balkan Studies, 1975. — 283 p.
593. *L'Alliance Russe. Sovenirs et impressions d'un français en Russe.* — Paris : Éd. Paul Dupont, 1893. — 126 p.
594. Landman J. H. *New outline-history of the world since 1914* / J. H. Landman. — [6 ed.] — New York : Barnes and Noble, 1946. — 368 p.
595. Langer W. L. *Russia, the straits question and the european powers, 1904—8* / William Langer // *English Historical Review.* — 1929. — January. — Vol. XLIV. — № CLXXIII. — P. 59—85.
596. Laserson M. M. *The american impact on Russia – diplomatic and ideological – 1784—1917*/ Max Laserson. — New York : The Macmillan Company, 1950. — 441 p.
597. Laurence E. *States policy and partition on Turkey, 1914—1924* / Evance Laurence. — Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1965. — 426 p.
598. Link A. *Wilson the diplomatist. A look at his major foreign policies* / Arthur Link. — Baltimor : The Johns Hopkins Press, 1957. — 165 p.
599. Lloyd T. O. *Empire to welfare state. Englis history 1906—1976* / T. O. Lloyd. — [2 ed.] — Oxford : University Press, 1979. — 511 p.
600. Lubomirski J. *Les Grandes rivalités. L'empire de Russie et l'empire d'Allemagne* / Joseph Lubomirski. — Paris : Dentu, 1876. — 48 p.
601. Macfie A. L. *The Straits Question 1908—1936* / A. L. Macfie. — Saloniki : Institute for Balkan Studies, 1993. — 239 p.
602. Mange A. E. *The near eastern policy of the emperor Napoleon III* / Alyce Edythe Mange. — Urbana : 1940 Illinois press. — 150 p.

603. Mann G. Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts / Golo Mann. — Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 1962. — 990 S.
604. Marchal G. La Guerre de Crimée / Gustave Marchal. — Paris : Librairie de Firmin-Didot, 1888. — 368 p.
605. Marriott A. R. The eastern question / A. R. Marriott. — Oxford : The Clarendon Press, 1969. — 602 p.
606. Masaryk T.G. Österreich und Balkan / T. G. Masaryk // Die Bakanfrage / herausgegeben von M. J. Bonn. — München—Leipzig : Verlag on Duncker und Hamblot, 1914. — S. 141—157.
607. Mayr-Harting A. Der Untergang Österreich-Ungarn 1848—1922 /Anton Mayr-Harting. — Wien : Malthea, 1988. — 932 S.
608. Mikoff D. Pour le droit et la paix dans les Balkans / D. Mikoff. — Genève : Edition Atar, 1919. — 55 p.
609. Miliukov P. Russia and its crisis / P. Miliukov. — London : Collier-Macmillan Ltd., 1962. — 41 p.
610. Mosely Ph. E. Russian diplomacy and the opening of eastern question in 1838 and 1839 / Philip Mosely. — Cambridge : Harvard University Press, MCMXXXIV. — 147 p.
611. Mosse W.E The rise and fall of the crimen system / W. E. Mosse. — London : MacMillan and Co, 1963. — 213 p.
612. N. W. Problèmes d'aujourd'hui. La Russie et la question de Détroits / N. W. — St.-Pétersbourg : Новое время, 1913. — 16 p.
613. Özveren Y.E. A Framework for the study of the Black Sea World, 1789—1915 / Y.E. Özveren // Review. — 1997. — Vol. XX. — № 1. — P. 77—114.
614. Pavlovitch M. The foundation of imperialist policy / M. Pavlovitch. — London : The Labour Publishing Company, 1922. — 159 p.
615. Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles / Colleman Phillipson, Noel Buxton. — London : Stevens and Haynes, 1917. — 251 p.

616. Pinon R. L'Europe et la jeune Turquie / René Pinon. — Paris : Perrie et Co, 1911. — 500 p.
617. Pinon R. L'Europe et l'Empire Ottoman / René Pinon. — Paris : Perrin, 1908. — 603 p.
618. Polotás E. Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rusland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878—1895 / Emil Polotás. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1995. — 399 p.
619. Pouvourville A. Le Traité Anglo-Japonais et ses menaces / A. Pouvourville // La Nouvelle Revue. — 1902. — Mars. — P. 157—166.
620. Pushkarev S. The emergence of modern Russia 1801—1917 / Sergei Pushkarev. — New York—Gicago—San Francisco—Toronto—London : Holt, Rine hart and Winston, 1963. — 512 p.
621. Renzi W. A. Great Britian, Russia and the Straits, 1914—1915 / William Renzi // The Journal of Modern History. — 1970. — March. — Vol. 42. — № 1. — P. 1—20.
622. Rfinash J. The Egyptian question and the French Alliance / J. Rfinash // Ibid. — P. 821—838.
623. Rheindorf K. Die Schwarze-Meer-(Pontus-)Frage / Kurt Rheindorf. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1925. — 167 S.
624. Roland G. Pan-germanism / G. Roland. — Boston—New York : Houghton Mifflin company, 1913. — 313 c.
625. Rosen G. Die Stellungnahme der Politik Bismarcks / Georg Rosen. — Detmold : Meyerschen Hofbuchhandlung, 1924. — 56 S.
626. Seamen L. C. Form Vienna to Versailles / L. C. Seamen. — New York—Evanson : Harper and Row, 1963. — 215 p.
627. Seton-Watson H. The Russian Empire. 1801—1917 / Hugh Seton-Watson. — Oxford : Clarendon Presse, 1967. — 813 p.

628. Seydi S. Turkey's application of the Montreux Convention in the Second World War / S. Seydi, S. Morewood. // *Middle Eastern Studies*. — Vol. 41. — 2005. — № 1. January. — P. 79—101.
629. Shotwell J. T. A short history of the question of Constantinople and the Straits / James Shotwell // *International Conciliation*. — 1922. — November. — № 180. — P. 463—527.
630. Simon W. M. Germany in the age of Bismark / W. M. Simon. — London : George Allen and Unwin, 1968. — 246 p.
631. Singer A. Histoire de la Triple alliance / Arthur Singer. — Paris : E. Giard et E. Brière, 1915. — 370 p.
632. Smith C. J. Great Britian and the 1914—1915 Straits Agreement with Russia : The British Promise of November 1914 / Jay Smith // *The American Historical Review*. — 1965. — July. — Vol. 70. — № 4. — P. 1015—1034.
633. Stieve F. Iswolski und der Weltkrieg / Friedrich Stieve. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1925. — 270 S.
634. Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw / Mieczyslaw Tanty. — Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. — 374 s.
635. Tardieu A. L'Italie et la Triple Alliance / A. Tardieu // *La Nouvelle Revue*. — 1902. — Février. — P. 345—355.
636. Tillman S. P. Anglo-American relations at the Peace Conference of 1919 / Seth Tillman. — Princeton : University Press, 1961. — 442 p.
637. Treadgold D. Foreword / Donald Treadgold // Miliukov P. Russian and its crisis. — London : Collier Books-Macmillan Ltd, 1962. — P. 5—9.
638. Un Slave. La Prusse et la Russie. Encore la guerre! / Un Slave. — Genève : Vérésoft et Garrigues, 1872. — 34 p.
639. Ward T. H. The reign of Queen Victoria / Thomas Humphry Ward. — London : Smith Elderand CO., 1887. — 59 p.
640. Warth R. D. Soviet Russia in world politics / Robert Warth. — New York : Twayre Publishers, 1964. — 544 p.

641. Warth R. D. The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk / Robert Warth. — London : Duke University Press, 1954. — 294 p.
642. Watt D. C. A history of the world in the twentieth century / Watt D. C., Spencer F., Brown N. — New York : William Morrowand C°, 1968. — 864 p.
643. Western J. R. The end of European primacy 1871—1945 / J. R. Western. — New York : Harper and Row, 1967. — 573 p.
644. Wolter H. Bismarcks Außenpolitik 1871—1881 / Heinz Wolter. — Berlin : Akademie-Verlag, 1983. — 375 S.